

Monumenten in Nederland. Drenthe

Ronald Stenvert, Sabine Broekhoven, Saskia van Ginkel-Meester, Chris Kolman en Redmer Alma

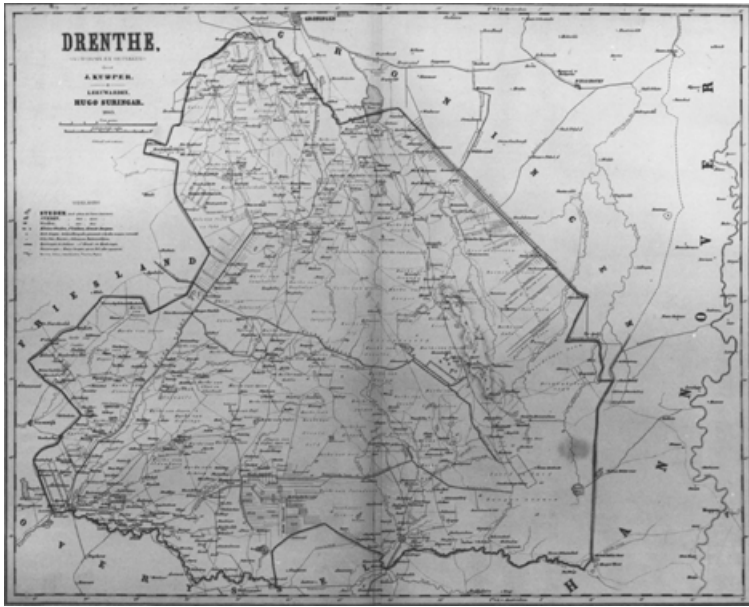
bron

Ronald Stenvert, Sabine Broekhoven, Saskia van Ginkel-Meester, Chris Kolman en Redmer Alma,
Monumenten in Nederland. Drenthe. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist / Waanders
Uitgevers, Zwolle 2001

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/sten009monu07_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

schutblad voor

Rolde, Herv. kerk, interieur (1972)

Ansen, esdorp vanuit het zuidoosten

Echten, Huis te Echten, duifhuis (1982)

Voorwoord

In de reeks *Monumenten in Nederland*, een gezamenlijk initiatief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en Waanders Uitgevers, is dit het zevende, aan de provincie *Drenthe* gewijde deel. Het geeft een geïllustreerd overzicht van de monumenten in deze provincie en is in de eerste plaats bedoeld als beknopt naslagwerk voor een breed publiek. Als bron van informatie is het bruikbaar voor zowel de wetenschappelijk geïnteresseerde lezer als voor degene die vanuit een cultuurhistorische of toeristische belangstelling kort en bondig geïnformeerd wil worden.

De reeks *Monumenten in Nederland* geeft een breed overzicht van de cultuurhistorisch meest waardevolle objecten en structuren. Omdat niet alleen de oudere en al langer vertrouwde monumenten, maar ook de bouwkunst uit de periode 1850-1940 ruimschoots aandacht krijgt, komt de grote verscheidenheid aan bouwwerken in dit boek goed tot uitdrukking. Daarbij is niet alleen plaats voor het meesterwerk, maar evengoed voor de anonieme utiliteitsbouw. Van zeer oud tot tamelijk recent, van mooi tot merkwaardig, alle categorieën bouwwerken passeren de revue. Het resultaat is een compact samenhangend beeld per stad of dorp van de cultuurhistorische waarden. De groeiende belangstelling voor monumenten blijkt uit een constante vraag naar informatieve boeken en reisgidsen. Over het algemeen bestrijken deze boeken slechts deelgebieden. Daarom is er behoefte aan een breed opgezette reeks als deze. Elk deel staat op zichzelf en kan onafhankelijk van de overige delen worden geraadpleegd. Om de uitgave ook visueel aantrekkelijk te maken en de bruikbaarheid te verhogen, zijn de delen rijk geïllustreerd met speciaal voor dit doel gemaakte foto's en tekeningen. Het beeldmateriaal benadrukt steeds het eigen karakter van het culturele erfgoed van de provincie.

Het aanzien van Drenthe werd tot ver in de 19de eeuw bepaald door onafzienbare heidevelden en uitgestrekte venen. In een paarse heidegloed gelegen hunebedden deden eenzame reizigers onwillekeurig denken aan verhalen over reuzen. Bij de toegangen tot dit door ontoegankelijke veenmoerassen omgeven gebied lagen van oudsher de steden Meppel - in het westen - en Coevorden - in het oosten. De tegenwoordige provinciehoofdstad Assen, ontstaan als middeleeuwse kloosternederzetting, werd pas in 1809 tot stad verheven. Ook de esdorpen Emmen en Roden en de veenkolonie Hogeveen hadden aanvankelijk slechts een bescheiden omvang. Op de arme zandgronden was vooral sprake van eenvoudige bebouwing en dit bleef zo na de grote heide- en veenontginningen in de 19de en vroege 20ste eeuw. Uiteindelijk leidde dit tot een vaak imponerend landschap met daarin aardige kerken, charmante esdorpen en fraaie boerderijgroepen, onder meer te Schoonebeek, Zweeloo en Orvelte, maar ook schier eindeloze kanaaldorpen met grote ontginningsboerderijen, zoals in Nieuw-Buinen, Valthermond of Tweede Exlooërmond.

De reeks is samengesteld door een vast team van architectuur- en bouwhistorische onderzoekers. Dit deel is samengesteld door dr.ing. R. Stenvert, mw. drs. S.T. Broekhoven, mw. drs. S.G. van Ginkel-Meester en dr.ing. Chr.J. Kolman. Voor de historische inleiding is een beroep gedaan op de historicus drs. R.H. Alma. Het voor deze reeks gevormde redactieteam bestaat uit: drs. A.G. Schulte, drs. F.C.A. van der

Helm, jhr. R.J.A. van Suchtelen van de Haare, ing. B.H.J.N. Kooij en mw. J.P.M. van den Heuvel namens de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de vier auteurs. Verder hebben de medewerkers van de afdeling Documentatie en Informatie van de Rijksdienst ieder op hun wijze, vanuit zijn of haar specialisme, bijgedragen aan de totstandkoming van de publicatie. Drs. B. Stamkot van het bureau MAP stelde de overzichtskaarten en stadsplattegronden samen, jhr.ir. R.G. Bosch van Drakestein verzorgde de kasteelplattegronden, ing. B.H.J.N. Kooij en H.F.G. Hundertmark de kerk- en overige plattegronden en H. IJsseling van Flying Focus de luchtfoto's. De fotografen van de Rijksdienst, met name IJ.Th. Heins, J.P. de Koning, K. Roderburg en A.J. van der Wal, zijn verantwoordelijk voor de foto's.

Met dit werk over de provincie Drenthe beoogt de reeks *Monumenten in Nederland* een bijdrage te leveren aan de kennisoverdracht van ons cultureel erfgoed en het wekken van de belangstelling daarvoor.

De directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Fons Asselbergs

Ten geleide

Monumenten in Nederland is een naslagwerk over de cultuurhistorisch waardevolle objecten en structuren in de verschillende provincies, in dit geval de *provincie Drenthe*. Het is géén reisgids en bevat dan ook geen routebeschrijvingen of wandelingen. De stadsplattegronden in het boek zijn bedoeld om de onderlinge situering van objecten te verduidelijken. Het boek geeft in een compact, samenhangend overzicht een breed beeld van bestaande cultuurhistorisch interessante objecten en structuren, waarbij beknopt de feitelijke informatie wordt vermeld. De inleidende hoofdstukken plaatsen de gegevens in een groter verband en schenken aandacht aan het karakteristieke van de provincie Drenthe. Hier worden relaties gelegd met belangrijke ontwikkelingen in het verleden. De eerste inleiding bevat een algemene historische schets van de provincie. De twee volgende hoofdstukken besteden respectievelijk aandacht aan de stijlen en vormen van de gebouwen en aan de toegepaste materialen en constructies. Het vierde en laatste inleidende hoofdstuk behandelt de eigenheid van de drie regio's die samen de provincie Drenthe vormen. Daarbij wordt vooral gekeken naar historisch-geografische ontwikkelingen en de bebouwingskarakteristiek.

De hiernaast opgenomen overzichtskaart toont de regioindeling van de provincie. De kaart geeft verder een overzicht van de gemeenten en de belangrijkste steden en dorpen, zoals die aan bod komen in het op de inleidingen volgende onderdeel *Steden, Dorpen, Monumenten*. Dit meest omvangrijke deel van het boek bevat een beschrijving van de belangwekkende bouwwerken van alle steden en nagenoeg alle dorpen in Drenthe. Dit deel is alfabetisch op plaatsnaam geordend. Voor de indeling zijn niet de gemeentegrenzen bepalend, maar de afzonderlijke bebouwingsconcentraties - de kernen - zoals ze historisch zijn gegroeid.

Er is onderscheid gemaakt in hoofdkernen, kernen, geïncorporeerde kernen, omgevingskernen en omgevingsobjecten. *Hoofdkernen* zijn kernen die hun naam aan een gemeente geven (bijvoorbeeld: Assen, Emmen). Bij een gewone *kern* wordt in de aanhef steeds verwezen naar de gemeente waartoe deze behoort, bijvoorbeeld: Zuidlaren (gemeente Tynaarlo). De zogeheten *geïncorporeerde kernen*

zijn in de loop van hun geschiedenis deel gaan uitmaken van een grotere kern. Zo is Gasselternijveenschemond onderdeel gaan uitmaken van Gasselternijveen. Deze geïncorporeerde kernen worden behandeld als onderdeel van het grotere geheel, zij

het dat bij de vermelding van adressen ook de naam van de oorspronkelijke kern wordt genoemd. Voor kernen die in de loop van de tijd aan elkaar zijn gegroeid, is deze methode eveneens gehanteerd. Deze kernen zijn in de regel onder hun huidige plaatsnaam te vinden; dit geldt bijvoorbeeld voor Eelde-Paterswolde.

Omgevingskernen zijn nederzettingen die wel genoemd worden, maar waarvan de informatie over de bebouwing slechts enkele objecten betreft. Ze worden onder een nabijgelegen, vaak grotere kern vermeld: zo staan Balloo en Deurze bij Rolde, Peest bij Norg en Schipborg bij Annen. De beschrijvingen van omgevings-

kernen zijn hierdoor niet direct alfabetisch geplaatst, maar kunnen via het topografisch register achter in het boek worden gevonden. *Omgevingsobjecten* zijn op het platteland gesitueerde gebouwen als fabrieken, gemalen, adellijke huizen, molens en boerderijen. Deze worden beschreven bij de meest nabije kern binnen de gemeente, bijvoorbeeld het Kamp Westerbork bij Hooghalen of de openbare lagere school van 't Haantje bij Noordsleen. Bij een omgevingsobject dat het enige vermeldenswaardige object van een kern is, wordt steeds ook de kern genoemd; dit geldt bijvoorbeeld voor de rooms-katholieke kerken van Steenwijkstraat en Zandberg. Het komt voor, dat meerdere kernen eenzelfde naam hebben, zoals Eursinge (Midden-Drenthe, De Wolden en Westerveld). Deze zijn in de inleidingen voorzien van (een afkorting van) hun gemeentenaam.

Elke kern heeft een eigen inleiding waarin de historische ontwikkeling en de topografische of stedenbouwkundige veranderingen kort worden behandeld. Van de belangrijkste steden is een plattegrond opgenomen, waarop de meest interessante objecten zijn aangegeven. Typen objecten die veel voorkomen, zoals woonhuizen, winkels of pakhuizen, zijn niet in de plattegronden opgenomen, tenzij ze als een opvallend groot voorbeeld of als complex de aandacht trekken. De nummers op de plattegrond verwijzen naar het bijschrift, dat weer een verwijzing bevat naar de pagina van de objectbeschrijving. De nummers uit de plattegrond staan ook vermeld bij de beschrijving zelf.

Per kern is gezocht naar de meest geëigende indeling en volgorde om de objecten te beschrijven. De gekozen rangorde in de beschrijvingen wordt bepaald door het historische centrum van een kern en begint met het oudste en/of voor de ontwikkeling van de kern belangrijkste gebouw. Doorgaans gaat het daarbij om de kerk, soms is het een kasteel. Afzonderlijke objecten en structuren worden als het ware in 'schillen' vanuit de dorpskern besproken, waarbij drie hoofdregels zijn aangehouden: van publiek naar particulier, van oud naar jong en van binnen naar buiten. Vergelijkbare objecten en bouwtypen zijn zoveel mogelijk na elkaar geplaatst of tot een lemma verzameld.

Het boek bevat in principe alle waardevolle objecten en structuren in de provincie. De breedte van het spectrum, met name ook ontstaan door het opnemen van de jongere bouwkunst uit de periode 1850-1940, maakt het uiteraard onvermijdelijk om keuzes te maken. De uiteindelijke selectie is die van de auteurs.

Objecten kunnen zijn opgenomen omdat ze kenmerkend zijn voor een breder voorkomend verschijnsel of juist omdat ze een uniek of zeldzaam voorbeeld zijn. Beslissende criteria bij de selectie waren: gaafheid, historische betekenis, architectonische kwaliteit en bouwhistorisch belang. In het algemeen zijn objecten opgenomen die van vóór de Tweede Wereldoorlog dateren. Een enkele keer worden gebouwen van na 1940 belicht, bijvoorbeeld als de wederopbouw een duidelijke stempel op een bepaalde kern heeft gedrukt. Met het opnemen van de modernste architectuur is grote terughoudendheid betracht.

Het boek geeft een overzicht van de bestaande gebouwde omgeving. Er wordt dus geen aandacht geschonken aan objecten die in het (recente) verleden zijn verdwenen. Cultuurhistorisch waardevolle objecten en structuren die met sloop of totale wijziging bedreigd worden - dat is helaas nog al eens het geval - zijn opgenomen als ze op het moment van het afsluiten van het manuscript nog aanwezig waren. Met uitzondering van de hunebedden wordt aan archeologische monumenten geen expliciete aandacht

besteed, tenzij dat voor het begrip van de ontwikkeling van een kern noodzakelijk is.

De teksten in dit boek zijn grotendeels gebaseerd op de officieel gepubliceerde literatuur en op de bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg voorhanden zijnde gegevens, zoals de per gemeente in het kader van het *Monumenten Inventarisatie Project* (MIP) opgestelde rapporten. Ook is er gebruik gemaakt van het uit het MIP voortgekomen *Monumenten Selectie Project* (MSP). Voor de beschrijvingen van diverse kerkinterieurs is gebruik gemaakt van informatie berustend bij de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland. Aanvullend bronnenonderzoek of het uitputtend nalopen van de ‘grijze literatuur’ stelden de auteurs zich niet als opdracht. Wel zijn op grond van eigen waarnemingen ter plekke verbeteringen of aanvullingen op de bestaande literatuur aangebracht.

Om het cultuurhistorische erfgoed van de provincie Drenthe binnen de voor het boek gestelde ruimte te kunnen behandelen, was het nodig de objecten beknopt te karakteriseren. De nadruk ligt op feitelijke gegevens over de bouwgeschiedenis en de huidige situatie van het object, zoals: adres, functie, ontwerp- en bouwdata, namen van opdrachtgevers en architecten, ontwerpers en uitvoerende kunstenaars. Verder wordt waar mogelijk de bouwstijl vermeld, of bij minder typerende voorbeelden de bepalende architectuurelementen. De beschrijving van het uiterlijk van objecten blijft beperkt tot de belangrijkste kenmerken. Waar nodig voor een beter begrip komen ook de toegepaste materialen en constructies ter sprake. Bij de belangrijkste objecten en structuren wordt de historische ontwikkeling kernachtig behandeld. Informatie over interieur en inventaris van de gebouwen wordt in beperkte mate verstrekt; gegevens daarover zijn slechts opgenomen wanneer ze van uitzonderlijk belang zijn.

Musea zijn alleen opgenomen indien het gebouw vermeld-

ding verdient; de museale collecties krijgen in dit boek vrijwel geen aandacht. Restauraties en verbouwingen aan de objecten zijn in principe alleen vermeld als die tot belangrijke wijzigingen hebben geleid. Bij onderhoudsgevoelige objecten als molens wordt doorgaans enkel de meest recente restauratie aangegeven. De huidige functie van gebouwen wijkt vaak af van de oorspronkelijke bestemming. De nieuwe bestemming wordt alleen vermeld als er sprake is van een opvallend ander gebruik van het object. Aangezien gebouwen tegenwoordig vrij snel van functie veranderen, is hierin terughoudendheid betracht.

Een belangrijk onderdeel van het boek wordt gevormd door de foto's, die een representatieve selectie van de objecten en structuren in de provincie geven. Belangrijke criteria voor de keuze van de af te beelden objecten en structuren zijn hun ouderdom, hun verspreiding over de provincie en de verdeling over de verschillende soorten objecten. De foto's weerspiegelen steeds zo veel mogelijk het karakter van de desbetreffende kern. De meeste foto's zijn speciaal voor dit boek gemaakt. Waar dit niet het geval is, staat het jaartal van de foto in het bijschrift vermeld. In het boek is verder van een aantal belangrijke kerken, kastelen en andere objecten een plattegrond met bouwfasen opgenomen. In de legenda is voor de aanduiding van die bouwfasen gebruik gemaakt van de verkorte architectuurhistorische dateringsmethode, waarbij Romeinse cijfers eeuwen aangeven, gevolgd door de hoofdletters A en B die staan voor halve eeuwen of de kleine letters a, b, c, d voor kwart eeuwen en m voor midden: XVIIa betekent eerste kwart van de 17de eeuw. In de tekst zijn de voornamen van personen die leefden vóór het jaar 1800 voluit geschreven, daarna zijn de initialen vermeld. De aanduidingen van de plaatsnamen zijn gebaseerd op *Elsevier Alfabetische Plaatsnamengids van Nederland* ('s-Gravenhage 2000; 16de druk). Achter in het boek staat een beknopte literatuurlijst met de gebruikte algemene literatuur, aangevuld met de voor de provincie belangrijkste publicaties op architectuurgebied. Verder zijn een verklarende woordenlijst, een topografisch register en een index op namen toegevoegd.

Voor hun hulp bij de totstandkoming van dit boek danken wij als auteurs onze opdrachtgever de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, zijn directie, de leden van de projectgroep, de afdeling cultuurwaardenonderzoek en de fotografen van deze dienst, alsmede de medewerkers van de bibliotheek en van het foto- en tekeningenarchief en tenslotte de uitgever.

Voor de hulp die wij vanuit de provincie mochten ontvangen gaat onze dank uit naar Johan Kruijer. Daarnaast zijn wij dank verschuldigd aan de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland, aan de eigenaars en beheerders van kerken en andere gebouwen die ook van binnen zijn bezocht en aan Leo Dubbelaar, Ben Olde Meierink, Jean Penders (Utrechts Documentatie Systeem), G.J. van Reeuwijk (molens), O.B. Wiersma en R.W. van Straten (orgels). Voor hun hulp bij het afwerken van het manuscript bedanken wij Geeske Bakker, Jeroen van Meerwijk en Joos Leistra.

Utrecht, februari 2001

Ronald Stenvert
Sabine Broekhoven
Saskia van Ginkel-Meester

Chris Kolman

Historie

Drenthe onderscheidt zich van van andere provincies door haar geïsoleerde ligging en lage bevolkingsdichtheid. Die eigenschappen bepaalden de geschiedenis en de cultuur en bepalen nog steeds het karakter van de Drentse bevolking en het landschap.

Met de nadelen van deze geschiedenis wordt de provincie nog dagelijks geconfronteerd. Drenthe wordt dikwijls aangeduid als de kleinste of de minst bevolkte provincie van Nederland, maar geen van beide is waar. Het isolement en het lage bevolkingstal heeft ertoe bijgedragen dat Drenthe in de historiografie als een arme provincie te boek staat, waar de bewoners in romantische solidariteit hun armoede droegen. De zwakke economische positie gold inderdaad vanouds voor het gewest als geheel, maar op individueel niveau kende het een even rijke schakering aan sociale en economische gelaagdheid als elders. Ook in Drenthe waren arme en rijke bewoners, hutten en havezaten, kleine keuterboeren en welgestelde eigenerfden. En ook de veronderstelde saamhorigheid in vroeger eeuwen bestond even weinig of even veel als in andere streken van Nederland. Deze gedachte is vooral ontstaan door het opkomend Drents zelfbewustzijn in de 20ste eeuw. De ongerepte natuur was inderdaad vroeger vanwege de geïsoleerde ligging van het gewest en de geringe dichtheid van de bevolking ruim voorhanden. Tegenwoordig trekt deze rust veel toeristen en ‘Drenteniers’ voor korte of langere tijd naar d'Olde Landschap.

Prehistorie

Voor het behoud van archeologische en landschappelijke monumenten is het een gelukkige omstandigheid dat Drenthes economie door de eeuwen heen achterbleef bij die van andere streken in Nederland: veel sporen uit het verleden bleven behouden. De oudste sporen die duiden op de aanwezigheid van mensen zijn afkomstig van jagers, die zich hier ophielden tijdens de minder koude perioden tussen de ijstijden, vooral in het Paleolithicum of Oude Steentijd, tot circa 10.000 jaar geleden. Hierna verbeterde het klimaat en werd bewoning continu mogelijk. De bewoningssporen uit deze periode zijn dan ook veel talrijker dan die uit de Oude Steentijd. De bevolking bleef nog nomadisch. Tussen circa 5000 en 3500 jaar geleden veranderde de levenswijze langzamerhand door de introductie van de veeteelt en de landbouw. Door bossen te kappen werd land ontgonnen voor begrazing en men bemestte de zandgronden om deze voor akkerbouw geschikt te maken. Aanvankelijk was permanente bewoning slechts mogelijk op de hogere gronden. Uit de periode van het Neolithicum of Nieuwe Steentijd dateren de bekendste monumenten uit de Nederlandse prehistorie: de hunebedden, megalithische gemeenschappelijke graven die werden gebouwd door het volk van de Trechterbekercultuur (3400-2850 jaar voor Christus). Megalithische graven zijn overigens in verschillende vormen in geheel West-Europa bekend. Vele hunebedden zijn in de loop van de eeuwen verdwenen. Vaak zijn de enorme zwerfkeien hergebruikt, bijvoorbeeld voor de verharding van wegen. Tegenwoordig telt Drenthe nog 53 hunebedden. Uit de IJzertijd (vanaf circa 800 voor Christus) stammen de zogenaamde celtic fields, sporen van vroege akkers. Vanwege hun regelmatige patroon zijn deze lange tijd als legerplaatsen gezien. In deze periode kwamen de vroegste nederzettingen tot ontwikkeling, waarvan

huisplattegronden en grafvelden resteren. De ontbossing had het ontstaan van heide en grasland tot gevolg, die grote delen van de hoger gelegen gronden bedekten. Verreweg het grootste gedeelte van het huidige Drenthe bleef echter bestaan uit ongerepte woeste gronden en uit veenbos, ontstaan na veenvorming ten gevolge van de stijging van de zeespiegel, waardoor de afwatering vertraagd werd. De in het veen aangetroffen veenlijken stammen uit de Romeinse Tijd en de vroege Middeleeuwen. Ze zijn opvallend gaaf bewaard gebleven. Voorts blijkt uit archeologische vondsten dat de Drentse nederzettingen, vooral die op de hoge gronden, ten tijde van de kerstening in de achtste eeuw de vorm hebben gekregen die zij eeuwenlang zouden behouden.

Middeleeuwen

Vanaf 820 - met de eerste vermelding van 'Threant' - begint zich de geschiedenis van het gewest in schriftelijke bronnen af te tekenen. In 1024 werd het graafschap Drenthe door de Duitse keizer Hendrik II geschonken

aan de bisschop van Utrecht. Het graafschap omvatte destijds ook nog de stad - voor zover daarvan dan al gesproken kan worden - Groningen, het omliggende Gorecht en een deel van de Stellingwerven. Deze schenking, die in 1046 geëffectueerd werd, luidde een periode van bijna 500 jaar in, waarin de bisschop van Utrecht zowel geestelijk als wereldlijk zijn gezag uitoefende.

De Drenten stelden zich tegenover deze landsheer weinig volgbaar op. De pogingen van bisschop Otto II van Lippe om zijn greep op Drenthe en Coevorden te versterken, leidden in 1227 tot een groot conflict, dat uitgevochten werd bij Ane nabij Coevorden. De bisschop kwam bij deze strijd - met de nodige trotse overdrijving de 'Drentse Guldensporenslag' genoemd - om het leven. Enige jaren later werden de Drenten door Otto's opvolger weer onderworpen en gedwongen om een klooster te stichten nabij het slagveld ter nagedachtenis aan de gesneuvelden. In 1258 werd dit klooster verplaatst naar het huidige Assen. Vergeleken met de omliggende gewesten was Drenthe, ook in verhouding tot de bevolkingsdichtheid, spaarzaam met geestelijke huizen bedeeld. Slechts de bovengenoemde cisterciënzerinnenabdij te Assen en de eveneens in de 13de eeuw te Ruinen gestichte en in 1325 naar Dickninge verplaatste benedictijnenabdij kenden een aanzienlijke omvang en bezit. Het enige andere klooster, het kleine vrouwenklooster van de Duitse Orde te Bunne, bleef daarbij ver achter.

In de middeleeuwen tekende zich de buurschap als organisatievorm af. Deze kleinste bestuurlijke eenheid werd gekenmerkt door een grote autonomie. De stemgerechtigde leden van de buurschap kondigden besluiten en voorschriften af zonder goedkeuring van derden. De buurschap bestuurde en beheerde het gemeenschappelijke agrarische grondgebied. In later eeuwen verschoof het accent van de bemoeienis meer naar de marke, de onverdeelde, meest woeste gronden. Ten onrechte is daardoor het beeld ontstaan dat het beheer van de marke de basis van de buurschap als organisatie zou zijn in plaats van het totaal van economisch relevante, agrarische grond met alle sociale plichten en rechten die daaruit voortvloeiden. Door de markescheidingen, met name in de 19de eeuw, nam het areaal aan gemeenschappelijke gronden steeds meer af, om in de meeste buurschappen teruggebracht te worden tot enkele gemeenschappelijke percelen of geheel te verdwijnen.

Op het hoogste rechtsniveau fungeerde de Etstoel, die werd samengesteld uit de etten, vertegenwoordigers van de zes dingspelen. De uitspraken van dit college, dat doorgaans vergaderde te Anloo en Rolde, zijn bewaard gebleven vanaf 1399. In de 15de eeuw begon het eigen Drentse bestuur zich af te tekenen en voerde het gewest hoofdzakelijk haar eigen politiek. De stad Groningen,

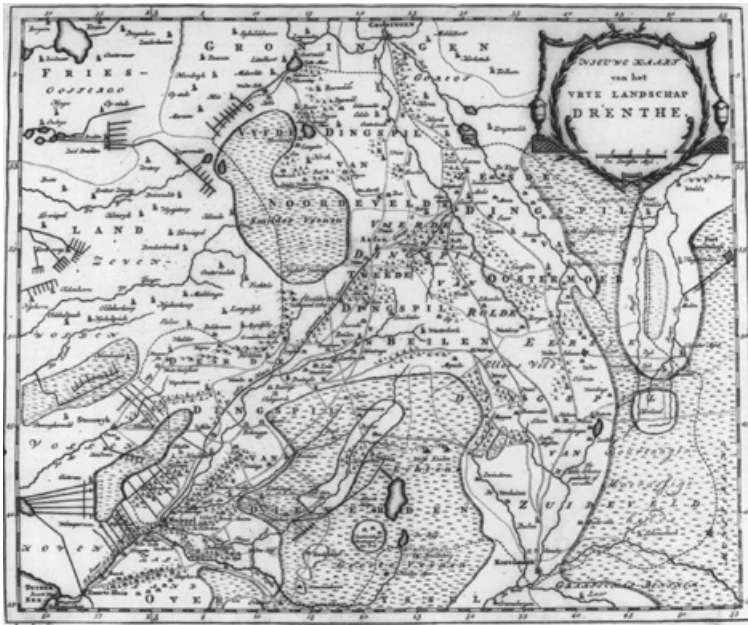

oorspronkelijk een deel van het graafschap Drenthe, ging haar eigen weg, terwijl de hoogste bisschoppelijke ambtenaar, de drost van Coevorden en Drenthe, in de praktijk een zelfstandige positie innam ten opzichte van zijn landsheer.

Behalve verschillende kerken, waarvan die te Anloo en Vries de oudste zijn, zijn gebouwde herinneringen aan het middeleeuwse verleden van Drenthe nauwelijks bewaard gebleven. De duidelijkste verwijzingen naar middeleeuwse structuren vinden we in het landschap en in een aantal buurschappen waarvan het stratenpatroon en de verkaveling herinneren aan de agrarische praktijk en de sociale structuren die het Drentse leven in de middeleeuwen kenmerkten.

Zestiende eeuw

Aan het oppergezag van de bisschop van Utrecht als heer van Drenthe kwam in 1522 een einde toen hertog Karel van Gelre het gewest veroverde. Door zijn stadhouder werd de vesting Coevorden ingrijpend verbouwd en versterkt. In 1536 nam keizer Karel V de positie als landsheer van de hertog van Gelre over, waarna het lot van Drenthe definitief verbonden zou blijven met dat van de andere Nederlandse gewesten. Er kwam een einde aan enige onrustige decennia waarin verschillende landsheren streden om de heerschappij over de noordelijke

Kaart van de provincie Drenthe in 1740. Goed zichtbaar zijn de uitgestrekte veengebieden in het zuiden, oosten en noordwesten

gewesten. Een gevolg van het centraliserende bestuur was dat de staatsinrichting van Drenthe een duidelijker vorm begon te krijgen die meer overeenkwam met die van de omliggende gewesten. Als hoogste gewestelijke bestuursorgaan ontstond de Landdag, bestaande uit de Ridderschap en vertegenwoordigers van de eigenerfden. Het lidmaatschap van de Ridderschap werd verbonden aan de eigendom van een havezate, die daardoor staatsrechtelijke betekenis kreeg. De militaire en technologische ontwikkelingen maakten dat het defensieve karakter van de adellijke huizen naar de achtergrond verdween: meer dan tevoren werd aandacht besteed aan een representatief uiterlijk van de havezaten en de bijbehorende tuinen.

In een poging om een dam op te werpen tegen de voortschrijdende Reformatie werd de bisschoppelijke indeling van de Nederlanden in 1559 herzien. Drenthe werd onder de nieuw aangestelde bisschop van Groningen geplaatst. Zoals bekend heeft deze reorganisatie uiteindelijk het tij niet kunnen keren. Anders dan in de meeste andere gewesten is in Drenthe echter in de 16de eeuw nog geen noemenswaardige actieve reformatische stroming waarneembaar en bleef men trouw aan de Spaanse, katholieke overheid, ondanks het optreden van krachtige individuen als de reformator Menso Alting, aanvankelijk pastoor te Sleen. Zolang de Spaanse, katholieke overheid in het zadel zat, had zij van Drenthe geen opstand te duchten. Een gewest dat door zijn uitgestrektheid en lage bevolkingsdichtheid al zo verdeeld was, was gemakkelijk te beheersen.

Door het open karakter - beschermende stadsmuren zocht men vruchteloos in dit gewest - was de bevolking een makkelijke prooi voor plunderende soldaten van verschillende partijen. Drenthe werd dan ook tot in de 17de eeuw door deze ongenode gasten zwaar geteisterd. Aan

Gezicht op Dwingeloo in de 18de eeuw. De theekoepel behoorde bij de havezate Batinge

deze periode herinneren nog enkele schansen, aan het eind van de 16de eeuw opgericht om de grenzen tegen de Spaanse troepen te beschermen. Politieke en militaire ontwikkelingen elders hebben het politieke en geestelijke leven in Drenthe uiteindelijk bepaald. Na de verovering van de stad Groningen door Maurits in 1594 werd ook Drenthe in 1596 onder het stadhouderschap van Willem Lodewijk geplaatst, die daarmee de huidige drie noordelijke provincies onder zich kreeg. Krachtadig nam hij de reformatie in Drenthe persoonlijk ter hand. Na de nodige aanvangsmoeilijkheden - met name het aantrekken van geschikte predikanten en schoolmeesters ging uiterst moeizaam - verliep de hervorming formeel gezien uiterst succesvol. Het officiële aantal niet-hervormden was in de latere eeuwen nergens in Nederland zo klein als in Drenthe.

Net als elders ontfermde de overheid zich over de kloostergoederen. Vergeleken met de bezittingen van kloosters in andere streken in de Nederlanden waren de bezittingen van de abdijen Assen en Dickninge weliswaar klein, maar zij vormden wel degelijk een welkome aanvulling op de beperkte financiële middelen van de arme provincie. Uit de opbrengsten van de geconfisqueerde goederen werden onder meer prebenden (lijfrenten) verleend aan vrouwelijke leden van de Drentse adel. Dit onder druk van de Drentse edelen. Ze voerden als argument voor deze aanspraken op de opbrengsten aan, dat de kloosters destijds vooral waren gesticht om vrouwelijke, vooral adellijke, geestelijken onderdak te bieden.

Zeventiende en achttiende eeuw

Nadat Drenthe in 1596 definitief tot het Staatse kamp was toegetreden, ondernam het gewest pogingen om een volwaardige positie in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in te nemen. Het dunbevolkte Drenthe was echter niet in staat de nodige belasting op te brengen om een Republiek van Acht Verenigde Nederlanden te rechtvaardigen. In 1603 werd de staatkundige plaats van Drenthe geregeld, waarbij het gewest financieel onder toezicht van de Staten-Generaal bleef staan, maar intern zelfstandig werd.

Het bestuur van de Landschap, de Staten, werd gevormd door de Ridderschap met één en de Eigenerfden met twee stemmen. De Ridderschap bestond uit edelen die

op grond van het bezit van een havezate toegelaten werden. De strenge toelatingseisen maakten dat het aantal leden nooit meer dan tien bedroeg. Het college van Eigenerfden werd gevormd door volmachten namens de kerspelen, één namens ieder kerspel, behalve die in de heerlijkheden (zoals Ruinen en Coevorden) en de na de Reformatie ontstane kerspelen Assen en Gasselternijveen. Door Ridderschap en Eigenerfden werden de vier gedeputeerden gekozen die tezamen met de drost het dagelijks bestuur vormden. De twee colleges benoemden ook de stadhouder. Diens politieke macht werd voornamelijk bepaald door zijn vaardigheid om aansluiting te vinden bij facties die het bestuur op een bepaald moment beheersten.

De rechtspraak werd in hoogste instantie uitgeoefend

door de Etstoel, gevormd door de etten, vier uit elk van de zes dingspelen, tezamen met de drost, die tevens kastelein van Coevorden was en formeel onder de stadhouder stond. Zaken werden aangebracht op de ‘goorsprake’, een dingspelsgewijze vergadering, en op het laagste niveau fungeerde de schulte (schout). Rechtsprekende bevoegdheid had deze nauwelijks, maar als een soort combinatie van notaris, burgemeester en commissaris van politie vervulde hij op lokaal niveau een sleutelpositie. Het ambt was in de praktijk min of meer erfelijk en werd de basis voor de steeds hechtere oligarchie van enkele tientallen eigenerfde regentenfamilies, die tot in de 19de eeuw het Drentse bestuur domineerden, tezamen met het slinkende aantal edelen. Naast de genoemde functionarissen trad een aantal ambtenaren in het politieke leven op de voorgrond, waarvan de secretaris en de landschrijver de invloedrijkste waren. Ook die werden dikwijls geselecteerd uit de kleine kring van Drentse regentengeslachten.

Na de toetreding tot de Republiek was er op Drents grondgebied nauwelijks meer sprake van oorlogsvoering, maar doordat de Republiek in de 17de en 18de eeuw regelmatig in staat van oorlog verkeerde, bleef de belastingdruk onverminderd hoog. Door de Staten-Generaal werden aan het door plunderingen, brandstichtingen en misoogsten geteisterde Drenthe dusdanig hoge schattingen opgelegd, dat ze nauwelijks op te brengen waren. Pas vanaf het tweede kwart van de 17de eeuw deelde de Landschap in de gunstige conjunctuur, maar de Gouden Eeuw leverde Drenthe lang niet de bloei van Holland op. Het culturele leven was weinig ontwikkeld. Pas in 1695 vestigde zich in Drenthe de eerste drukker, die voornamelijk overheidspublicaties uitgaf. Kunstenaars en bouwmeesters werden meestal van buiten het gewest aangetrokken. Het aantal opdrachten was te klein om voedingsbodem aan een eigen kunstenaarstraditie te geven. Pas aan het eind van de 18de eeuw zou het Drentse landschap door schilders en tekenaars als inspiratiebron worden ontdekt.

In 1665 werd Drenthe wederom geconfronteerd met haar kwetsbare militaire positie: de vorst-bisschop van Munster, Christoph Bernhard van Galen, beter bekend als Bommen Berend, viel met zijn verwoestende troepen Drenthe binnen. Pas na de inneming van Coevorden door Carl Rabenhaupt baron van Sucha in 1672 trok Bommen Berend zich terug, de Landschap met enorme schulden achterlatend. Voortdurend moest Drenthe ervoor ijveren haar soevereiniteit te behouden en niet, als de andere gebieden die op de vijanden van de Republiek waren heroverd, als generaliteitsland onder curatele van de Staten-Generaal te komen. De zware lasten en de geregeld terugkerende perioden van laagconjunctuur en

Boerderij met onderschoer in Eext aan het eind van de 18de eeuw

agrarische tegenslag brachten dit gevaar dikwijls zeer nabij.

Toch wist Drenthe tot 1795 haar zelfstandigheid te bewaren. Zo koos het gewest zelf de stadhouder. Het Drentse bestuur koesterde afwisselend de meeste

verwachtingen van leden van de Friese Nassaus en van Hollandse stadhouders, terwijl na het overlijden van Willem III in 1702, net als in Holland, van het benoemen van een stadhouder werd afgezien. In 1748 werd Willem IV het erfstadhouderschap aangeboden, waarna Drenthe in de pas bleef lopen met de andere Nederlandse gewesten.

Ook in de Nieuwe Tijd bleef Drenthe het minst verstedelijkte Nederlandse gewest. Slechts Meppel en Coevorden hadden vanouds een stedelijk karakter met een eigen bestuur dat zich onderscheidde van dat van het omliggende platteland, en dat dan nog met beperkte bevoegdheden. In de loop van de 17de en 18de eeuw ontwikkelde Assen zich tot het gewestelijke bestuurscentrum. De gebouwen van de voormalige abdij dienden als bestuursgebouwen. Tot 1973 zou het provinciehuis in de voormalige abdij gehuisvest blijven. In 1710 kreeg Assen een eigen kerk, de voormalige abdijkerk. Tot de Franse Tijd bleef Assen in juridisch-bestuurlijk opzicht behoren tot het schoutambt Rolde. In de tweede helft van de 18de eeuw werd de uitbouw en verfraaiing van Assen voortvarend ter hand genomen. Leden van de oligarchie vestigden zich er in toenemende mate en gaven Assen het aanzien van een deftige kleine residentiestad. Ook de bevolking van Meppel nam in die periode sterk toe. Grote veranderingen in het Drentse landschap voltrokken zich door de grootschalige en systematische vervening vanaf het begin van de 17de eeuw. Een compagnie van Amsterdamse investeerders nam de exploitatie van de Smildeger venen op zich en de Drentse edelman Roelof van Echten kocht een enorm complex veen ter plaatse van het huidige Hogeveen en stichtte een compagnie

voor de exploitatie. Tezamen met de ontginning van de Drents-Groninger Veenkoloniën ten noordoosten van de Hondsrug werd het bewoonbare grondgebied door deze activiteiten aanzienlijk vergroot. Met de turfproductie nam het aantal veenarbeiders, turfschippers en handelaren toe. Veranderingen voltrokken zich ook in de infrastructuur. Kanalen als de Drentsche Hoofdvaart en de voor veenkoloniën typerende verkaveling, bepalen nog steeds het landschap en de dorpstypen in de vanaf de 17de eeuw ontgonnen gebieden. De sterke bevolkingsgroei maakte de bouw van nieuwe kerken noodzakelijk, zoals de karakteristieke koepelkerk te Smilde.

Ook in Drenthe werd in de tweede helft van de 18de eeuw de opmaat voor de Nieuwste Tijd gegeven door de patriottenbeweging: nieuwe ideeën in combinatie met onvrede over de conservatieve structuren die de toenmalige politiek beheersten. Prinsgezinden en patriotten wisselden elkaar in de bestuurscolleges af, totdat de Bataafse omwenteling in 1795 het pleit in het voordeel van de laatsten beslechtte.

De negentiende eeuw

In de twintig jaar na 1795 maakte Drenthe achtereenvolgens deel uit van de Bataafse Republiek, het Koninkrijk Holland, het Keizerrijk Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden onder Willem I. Na deze woelige jaren treffen we onder de oligarchie die het bestuur van de Landschap vormde, nog steeds vele namen van lieden die daarvoor reeds op het regeringspluche verkeerden. Een belangrijke verworvenheid van de Bataafse omwenteling in 1795 was de geloofsvrijheid, die een einde maakte aan de achterstelling van niet-hervormden. Aanvankelijk leidde dit niet tot grote veranderingen. Andersdenkenden kwamen in Drenthe destijds nog weinig voor. Er was slechts een kleine katholieke gemeenschap te Coevorden en een gering aantal joden in Coevorden, Meppel, Hoogeveen en Assen. Voor de laatste bevolkingsgroep had de opheffing van beperkende maatregelen de grootste invloed: voortaan konden de joden zich vrij vestigen en waren ze vrij in hun beroepskeuze. In de vestingstad Coevorden, die vanouds een meer pluriforme bevolking kende, waren overigens al in 1786 een rooms-katholieke kerk en een synagoge opgericht. In de loop van de 19de eeuw nam de godsdienstige verscheidenheid echter sterk toe. De immigratie van veenarbeiders leidde tot een verveelvoudiging van het aantal rooms-katholieken en joden en daarmee van het aantal kerken en synagogen. De Afscheiding van 1834 vond onder de Drentse predikanten geen weerklank, maar des te meer onder de lidmaten van verschillende Drentse kerken. Binnen tien jaar ontstonden zestien afgescheiden gemeenten, die al spoedig eigen kerken bouwden. Ook het aantal Nederlands Hervormde kerken groeide, doordat verscheidene jonge bevolkingskernen van oude kerspels werden afgesplitst. Daarbij kwam nog de toename van de verschillende protestantse gezindten in de tweede helft van de 19de eeuw. Dit alles maakte dat tegen het eind van de eeuw het kerkelijke landschap van Drenthe compleet was veranderd.

Tijdens het bezoek van koning Lodewijk Napoleon in 1809 werd aan Assen niet alleen de rang van stad verleend, maar werden er ook grootse plannen ontvouwd om Assen naar ontwerp van de architect Giudici uit te breiden tot een stad met zesduizend inwoners. De plannen voorzagen ook in de bouw van een paleis, concertzaal, kerken

en de aanleg van een haven. Van alle toenmalige plannen kwam slechts de doorbraak van de Brink naar het Asser Bos, de huidige Torenlaan, tot stand.

Toch groeide Assen in de loop van de 19de eeuw uit tot een volwaardige stad met een sterke regionale centrumfunctie.

Met de verveningen van de voorgaande twee eeuwen was het ‘zwarte goud’ in Drenthe nog geenszins uitgeput. Vooral de ontginning van de veenkoloniën in het noordoosten van de provincie kreeg een impuls door het graven van nieuwe kanalen en het verlengen van het Stadskanaal. De groter wordenden werkgelegenheid bracht bevolkingsgroei met zich mee. Tot diep in de 19de eeuw bleef de turfafvoer in verschillende Drentse venen nog toenemen.

In het westen van de provincie werd in 1818 de Maatschappij van Weldadigheid gevestigd, een ideële stichting die werk verschafte aan personen en gezinnen die het elders in den lande niet konden bolwerken. Duizenden bedelaars, wezen, vondelingen en veteranen werden vrijwillig of gedwongen naar de gestichten in Veenhuizen, Frederiksoord en Willemsoord gezonden. De gestichten werden strak georganiseerd en de bouwwerken kwamen volgens een sterke ordening tot stand. Dit drukte een duidelijk stempel op de omgeving. Het bijzondere karakter van met name Veenhuizen wordt de laatste jaren in toenemende mate door het toerisme ontdekt.

Opschrift van een dienstwoning (type IV) in Veenhuizen

Bedrijvigheid aan de Prinsengracht te Meppel rond 1900

Een belangrijke invloed op de vorming van het Drentse landschap heeft de wetgeving ten aanzien van de markedelingen gehad: in vrij korte tijd werd het grootste gedeelte van de uitgestrekte woeste gronden die nog door markegerechtigde burens gemeenschappelijk gebruikt werd, onder dezen verdeeld en ontgonnen. Hierdoor, zo verwachtte men, was een efficiënter gebruik van de grond mogelijk. Voor de verdere ontsluiting en ontwikkeling van Drenthe werd de infrastructuur aangepakt. In 1870 werd de spoorlijn Zwolle-Groningen voltooid.

Mede door de landbouwcrisis in de jaren tachtig beseften men dat de oude structuren zichzelf overleefd hadden. Vooral ook door de invoering van kunstmest en de opkomst van de coöperaties veranderde het landbouwbedrijf ingrijpend. Gedurende de 19de eeuw was de bevolking vooral door een hoog geboorteoerschot sterk toegenomen. Velen gingen nu hun heil elders in Nederland zoeken en aan de overkant van de oceaan. Drenthe als geheel gezien was echter aan het einde van de 19de eeuw weliswaar niet rijk, maar toch ook geen echt arme provincie. De culturele ontwikkeling bleef, evenals in voorgaande eeuwen, gedurende de 19de eeuw achter bij die in de meeste andere gewesten van Nederland. Wel werden enkele belangwekkende streekgebonden boeken geschreven zoals *Drenthe in vlugtige en losse omtrekken geschetst* (1843) door D.H. van der Scheer, H. Boom en A.L. Lesturgeon (De drie Podagrysten), *Ot en Sien* (1906) door J. Ligthart en *Bartje* (1935) door Anne de Vries. Beeldjes van de Podagrysten en van Ot, Sien en Bartje staan respectievelijk in Coevorden, Roden en Assen.

De twintigste eeuw

In de periode 1880-1920 maakte de vervening in Zuidoost-Drenthe een grote bloei door. Vaste arbeiders huurden een huis van een vervener, met wie zij een contract sloten om jaarlijks een bepaalde hoeveelheid turf te winnen. Regelmatig kwam het tot onrust door de moeizame loononderhandelingen en de slechte verhoudingen tussen de vaste arbeiders en hun bazen. De situatie van de losse en seizoensarbeiders

was veel slechter. Zij moesten buiten het seizoen elders werk zoeken. Zolang zij daarin slaagden, bleef Drenthe een massale werkloosheid bespaard.

De crisis in het veengebied na 1920 had tot gevolg, dat veel meer mensen dan voorheen de provincie verlieten.

Drenthe zoals afgebeeld in een schoolatlas uit 1961

Er was weliswaar nog een geboorteoverschot, maar de bevolking nam door de grotere emigratie minder toe dan voorheen. Na de Tweede Wereldoorlog verdween de werkgelegenheid in de vervening geheel doordat turf door andere brandstoffen werd vervangen. Ook de werkgelegenheid in de landbouw nam sterk af, vooral door de mechanisatie. Om de armoede te bestrijden was veel steun van elders nodig. In de media werd de malaise sterk benadrukt, wat het beeld van het arme Drenthe tot op heden bepaald heeft.

In 1939 werd in Drenthe te Westerbork een doorgangskamp gebouwd voor uit Duitsland gevluchte joden. Het deed als zodanig niet lang dienst. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd dit kamp door de Duitse bezetters ingericht als halteplaats voor Nederlandse joden die naar de vernietigingskampen in het oosten werden vervoerd. Direct na de bevrijding diende het kamp voor de internering van NSB-ers en anderen die van oorlogsmisdrijven werden verdacht. Later heeft het nog gediend voor tijdelijke opvang van Molukkers. Sinds 1983 is er een herinneringscentrum gevestigd als indrukwekkende getuigenis aan deze zwarte bladzijde in de geschiedenis.

In de tweede helft van de 20ste eeuw werd de lang nagestreefde ontsluiting van de provincie Drenthe voltooid. De industrie, met name in de kernen Hoogeveen, Meppel, Roden, Coevorden, Assen en Emmen, breidde zich sterk uit met alle veranderingen van dien. De verbeteringen in de infrastructuur verhoogden de transportmogelijkheden en het forensenverkeer nam toe. De populariteit van de provincie als vestigingsplaats en het geboorteoverschot maakte veel nieuwbouw noodzakelijk. Met name de laatste jaren is de discussie over de aantasting van het Drentse landschap door detonerende nieuwbouw, de zogenaamde ‘witte schimmel’ en de verbouwing van boerderijen tot ‘boerderettes’ op gang gekomen. Er wordt nu een evenwicht gezocht tussen de historische waarden van D'Olde Landschap en de eisen van de moderne tijd.

Stijl en verschijningsvorm

Inleiding

Elk gebouw heeft een eigen vorm, indeling en decoratie en is op een bepaalde wijze geconstrueerd met de beschikbare bouwmaterialen. Al die elementen zijn in de loop der tijd aan verandering onderhevig. Als vingerafdrukken van hun tijd tonen ze gezamenlijk een architectonische ontwikkeling, waarin smaak en functie, ofwel stijl en verschijningsvorm, bepalend zijn. Om de belangrijkste in dit boek gebruikte architectonische termen in een breder kader te plaatsen, wordt in dit hoofdstuk de stilistische ontwikkeling beknopt geschetst. Er is daarbij gekozen voor een naamgeving conform *Bouwstijlen in Nederland 1040-1940* (tweede druk 2000) en de *Architectuur- en tuinstijlen thesaurus* van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

De begrippen *intentie* en *verwatering* verdienen hier enige aandacht. Vormen zijn zelden louter decoratie. Niet altijd kan achteraf de intentie worden achterhaald, maar veel vormcombinaties zijn bewust met een bepaalde betekenis toegepast. *Verwatering* treedt op als het uitdrukkingmiddel sleets wordt. Hiermee hangt samen een onderscheid tussen een *bovenstroom* met toparchitectuur waarin de makers zich zeer bewust zijn van hun vormentaal, en een *onderstroom* waarin deze minder duidelijk aanwijsbaar is. Het onderscheid wordt echter ook bepaald door de beschikbare financiële middelen die, indien ruim voorhanden, tot stijlzuivere architectuur kunnen leiden, terwijl men zich in andere gevallen moet beperken tot het realiseren van gebouwen met stilistische invloeden of ontwerpen waarin slechts details in stijl aanwijsbaar zijn. De trendsettende bovenstroom krijgt in dit boek ruime aandacht, maar de trendvolgende onderstroom wordt niet vergeten. Immers, het gros van de gebouwde omgeving behoort tot deze laatste categorie.

Romaans en gotiek

Op de hunebedden na, zijn in Drenthe geen zichtbare resten van menselijke bouwactiviteiten bewaard gebleven van vóór circa 1100. Zwerfstenen uit deze hunebedden heeft men verwerkt in de eerste romaanse gebouwen, zoals de onderbouw van de toren van Emmen (eind 12de eeuw) en het recht gesloten romaanse koor te Odoorn

Het rijk versierde doopvont van de Herv. kerk te Roden, daterend uit het eerste kwart van de 13de eeuw (1991)

(circa 1200). De oudste Drentse kerk is die te Anloo. Het in tufsteen uitgevoerde schip (circa 1100) heeft een sobere geleding in de vorm van een bovenzone met brede, rondbogige spaarvelden met daarin kleine romaanse vensters. Bij het eind-12de-eeuwse schip van de kerk te Vries zijn de schipvensters gevat in één breed en doorgaand spaarveld, dat aan de bovenzijde afgesloten wordt door een rondboogfries. Ook aan de romaanse toren te Vries komt dit motief voor. Tufsteen komt verder nog voor in de noordmuur van de als benedictijner kloosterkerk gebouwde kerk te Ruinen (12de eeuw) en in hergebruikte vorm bij de kerken te Diever en Eelde.

Opvallend is het aantal in Bentheimer zandsteen uitgevoerde romaanse doopvonten. In Norg staan een kleine

De Herv. kerk te Havelte, voorbeeld van een gotische kerk. De toren verrees rond 1410, het koor werd eind 15de eeuw voltooid (1986)

uit circa 1150 en een grotere uit de 13de eeuw. Een mooie groep doopvonten met versierde schacht en door leeuwen- of mensenbeelden gedragen voet zijn die te Peize, Roden en Vries, alle uit het eerste kwart van de 13de eeuw. Andere 13de-eeuwse doopvonten bevinden zich te Sleen, Rolde en Emmen.

Vanaf het tweede kwart van de 13de eeuw ontstaan in het noorden van het land kerken in *romano-gotische* stijl. Deze zijn geheel in baksteen uitgevoerd en vertonen een voorliefde voor kraalprofielen en siermetselwerk. De toren van de kerk van Norg is nog romaans, maar de overwelfing van het koor is romano-gotisch van vorm. Ook de kerken te Peize, Roden en Gasselte hebben waarschijnlijk dergelijke gewelven gehad. Bij de kerken van Peize en Zweeloo, daterend uit de tweede helft van de 13de eeuw, is de romano-gotische detaillering nog zichtbaar. De toren van Vledder (14de eeuw) heeft een simpele laatromaanse detaillering. De overgang naar de *gotiek* is zichtbaar bij de vroeg-gotische kerktorens van Borger uit het begin van de 14de eeuw, en de iets jongere torens te Kolderveen en Westerbork. Vroeg-14de-eeuws is ook het koor van de kerk te Anloo; die te Sleen en Diever zijn laat-14de-eeuws.

In de 15de eeuw worden veel Drentse parochiekerken gebouwd of vergroot in *laat-gotische* stijl. Rijzige koren met steunberen en spitsboogvensters voorzien van traceringen gaan het aanzicht bepalen. Voorbeelden hiervan zijn te vinden bij de kerken van: Zuidlaren, Havelte, Vledder, Westerbork, Ruinen en Rolde. De uit 1410 stammende toren van Havelte is sober gotisch van vorm en wordt wel gezien als vroegste van een serie torens van de 'Drentse torenfamilie'. Kenmerkend voor deze torens is dat ze aan elke vrijliggende zijde van de tweede, derde (en vierde) geleding een hoge spitsboognis hebben met een eenvoudige bakstenen tracering. Op grond van deze formele overeenkomst worden de torens van Beilen, Oosterhesselen, Dwingeloo, Ruinen, Ruinerwold en Rolde wel toegeschreven aan de uit Ruinen afkomstige Johan die Werckmeister. Hoewel deze toeschrijvingen een wat magere onderbouwing hebben, worden ze wel bij de betreffende kerken vermeld. Rijker van vorm zijn de 15de-eeuwse kerktorens te Sleen en Meppel, die in de tweede en derde geleding zijn voorzien van drie langgerekte spitsboognissen. De kerk te Sleen is één van de weinige Drentse kerken met een driebeukige opzet. Aan de kerk van Diever heeft men een laat-gotische zijbeuk toegevoegd. Een evenwichtig laat-gotisch voorbeeld is de in 1471 gereed gekomen kerk te Kolderveen. De nabijgelegen kerk

te Nijeveen (1477) heeft inwendig een opvallende gebintconstructie, die overeenkomsten vertoont met die in de kerk van Paaslo (Ov).

Oude schilderijen bevinden zich nog in de kerken te Norg (13de-eeuws), Anloo (14de, 15de en 17de eeuw) en Ruinen (16de-eeuws). Van de Drentse kloosters zijn slechts restanten bewaard gebleven in Assen (Ontvangershuis, deel kloostergang) en Ruinen (pastorie). Ook van de middeleeuwse profane architectuur resteert bijzonder weinig, met uitzondering van het kasteel van Coevorden en enig 15de- of 16de-eeuws muurwerk in de havezaten te Roden en Echten.

Renaissance en maniërisme

Vanaf het tweede kwart van 16de eeuw paste men in ons land de eerste renaissance-vormen toe. Deze uit de klassieke oudheid afgeleide vormen werden in de loop der tijd geregeld herschikt en aangepast. Door de spaarzame bouwactiviteiten in Drenthe in deze periode zijn van de *vroege renaissance* geen voorbeelden aan te wijzen. Het kasteel van Coevorden is mogelijk de enige uitzondering; van de verbouwing in 1530 resteert een samengestelde balklaag met gotische en renaissance-panels.

De Opstand bracht de bouwactiviteiten in Noord-Nederland vrijwel geheel tot stilstand. Men hervatte ze pas na circa 1590 in een stijl die *maniërisme* heet; een assimilatie van Italiaanse renaissance-vormen met de traditionele bouwwijze. Kenmerkend voor deze stijl zijn de afwisseling van baksteen met natuursteenlagen, de trapgevels met klauwstukken en het band- en rolwerk. De segmentbogen boven de (gereconstrueerde) vensters van het Schulthuis in Diever (1604) getuigen van deze afwisseling van baksteen met natuursteen. Van de schaarse maniëristische voorbeelden is verder de met gesneden cartouches en diamantkoppen uitgevoerde preekstoel in de Herv. kerk te Eelde (1621) een goed voorbeeld; die in de Herv. kerk van Gasselte (circa 1630) is bescheidener van vorm. In Meppel staan enkele woonhuizen met een maniëristische trapgevel met kleine treden en zandstenen afdekplaten, bijvoorbeeld Kruisstraat 15 (circa 1600). De treden van de trapgevel van Hoofdstraat 50 zijn voorzien van een extra natuursteenblokje als ‘pars pro toto’ voor een complete natuurstenen band.

De fraaie geveltop uit 1631 van het huis Friesestraat 9 te Coevorden vertoont een grote rijkdom aan laat-maniëristische vormen (1901)

Het fraaiste voorbeeld uit deze periode is echter het huis Friesestraat 9 te Coevorden (1631), gebouwd in *laatmaniëristische* stijl. De niet meer ronde maar ovale voluten in de klauwstukken en de zogeheten haakvoluten aan weerszijden op de bovenste lijst zijn hierbij kenmerkend. De schelpvormige boogvullingen en de klauwstukken met gevleugelde vrouwsfiguren vertonen een opvallende stilistische verwantschap met maniëristische gevels in de stad Groningen. De plattegrond van de Herv. kerk van Coevorden (1641-'44) is gebaseerd op die van de Amsterdamse Noorderkerk (1620-'23). De kerk heeft een classicistische opbouw, maar het ingangsportaal is duidelijk laat-maniëristisch uitgevoerd, met postamenten aan weerszijden en daarop diamantkoppen in cartouches. Het geheel wordt schijnbaar gedragen door dorische

consoles. Het is opvallend dat het maniërisme in het noorden van het land nog zo lang toegepast werd, niet enkel in het exterieur, maar ook bij interieuronderdelen, zoals de preekstoelen in de kerken van Coevorden (1647), Vries (1661), Oosterhesselen (1662; Jan Jansz. Decker) en Sleen (1668). De laatste vertoont al meer classicistische elementen. Dit geldt ook voor de drie door de Groninger kistenmaker Dirck Jans Bijmolt gesneden preekstoelen voor Zuidlaren (1675), Rolde (1677) en Norg (1678).

Classicisme en Lodewijkstijlen

Drenthe kent weinig uitgesproken voorbeelden van gebouwen in *(Hollands-)classicistische stijl* met zijn kenmerkende strakke en symmetrische vormen met frontons en kolossale pilasters. De bouwactiviteiten in Drenthe in

Het interieur van de Herv. kerk te Smilde (1780-'88) is een goed voorbeeld van een ensemble in Lodewijk XVI-stijl (1984)

deze stijlperiode waren beperkt. Wel is de voor zijn tijd ruim opgezette bordestrap van het landhuis Overcinge te Havelte, ontstaan bij een verbouwing tussen 1645 en 1666 classicistisch van karakter. De voorgevel (1630-'42) vertoont echter nog laat-maniëristische details. De uit 1654 daterende smalle halsgevel van het Nijsinghuis te Eelde, met fronton en klauwstukken op een geveldeel dat geflankeerd wordt door ionische pilasters met hangende festoenen, is classicistisch van vorm. Ook het woonhuis De Wensinghof te Roden (1672) en het middendeel van de havezate Laarwoud te Zuidlaren (1688) kunnen worden genoemd. Een interessant - maar laat - voorbeeld is de in 1717 gebouwde gevel van de havezate Oldegaerde te Westeinde. De imposante gevel - de ingangspartij en het fronton zijn van later datum - wordt geleed door kolossale ionische pilasters, waartussen ter halver hoogte festoenen zijn aangebracht. Mogelijk gaat het ontwerp terug op voorbeelden in de herdruk van het voorbeeldboek van Philips Vingboons uit 1715. Van de in het laatste kwart van de 17de eeuw ontstane *strakke stijl* van het classicisme is het poortje van het weeshuis te Coevorden (1690) een bescheiden illustratie. Voorbeelden van classicistische preekstoelen bevinden zich in de kerken van Meppel (1696), Zweeloo (1702) en Roden (1717).

Aan het eind van de 17de eeuw verschoof het culturele zwaartepunt in Europa van Italië naar Frankrijk en het Franse hof. In Nederland wordt daarom de architectuur van de 18de eeuw ingedeeld in drie Lodewijkstijlen. Tot 1740 gaat het om de zware, maar symmetrische en decoratieve vormen van de *Lodewijk XIV-stijl*, gevolgd door de *Lodewijk XV-stijl* of *rococo*, met zijn zwierige asymmetrische rocaille-motieven. Van 1775 tot 1815 kenmerkt de vormgeving zich door de elegante, slanke en symmetrische vormen van de *Lodewijk XVI-stijl*, later overgaand in de *empire-stijl*. In Drenthe toont de Lodewijk XIV-stijl zich vooral in de detaillering van het kerkinterieur, zoals bij de orgels te Meppel (1712-'16), Anloo (1718-'19) en Westerbork (1726), de herenbanken te Anloo en Zuidlaren en de preekstoel te Nijeveen (1744). Vermeldenswaardig is

de uit circa 1720 stammende dakruiter van de Herv. kerk te Hoogeveen, die in 1806 vanuit Haarlem is overgebracht. Naast enkele boerderijen met een 18de-eeuwse kern staan in Meppel ook verschillende 18de-eeuwse woonhuizen: *Keizersgracht 33* (1733) en *10* (1736), en de met klokgevels uitgevoerde huizen *Woldstraat 66* (1786) en *Molenstraat 23* en *Hoofdstraat 105*.

Ook de Lodewijk XV-vormen werden vooral in het kerkinterieur toegepast, getuige de preekstoelen te Peize (1751; Jan de Brugman) en Roswinkel (1759), en de familiebank in Vries (1762). Bescheiden, maar duidelijk in Lodewijk XV-stijl uitgevoerd zijn de toegangen tot de al genoemde havezate Oldengaerde en het Nijsinghuis, beide uit het midden van de 18de eeuw. Havezate De Klencke bij Oosterhesselen kreeg in 1760 zijn huidige vorm met een smalle klokgevel voorzien van klauwstukken en een omlijste ingang in Lodewijk XV-vormen. Explicieet is de vormgeving van de havezate De Havixhorst bij De Wijk (1753), met een volledige pronkrisaliet in Lodewijk XV-stijl. In de nabijgelegen landhuizen Voorwijk (1791-'92) en Dikninge (1813) is de overgang naar de soberder Lodewijk XVI-vormen zichtbaar.

De in Sappemeer (Gr) geboren architect Abraham Martinus Sorg (1738-1825) heeft een belangrijke stempel gedrukt op de architectuur van de late 18de eeuw in Drenthe. In opdracht van De Landschap ontwierp hij het Drostenhuis te Assen (1774-'78) met een geblokt pronkrisaliet en een snijlicht met doekfestoenen. In opdracht van ontvanger-generaal Johannes van Lier bouwde hij iets verderop Huize Overcingel (1777-'78), een herenhuis met een vergelijkbare opzet; hier gaat de pronkrisaliet echter over in een dakerker in gelijke vormen. Het door hem in eigen beheer gebouwde Hofstede huis (1783-'84) is eveneens een fors en statig pand, maar dan zonder pronkrisaliet en enkel met een omlijste ingang. Zijn belangrijkste werk is evenwel de Herv. kerk te Smilde, een imposante achzijdige centraalbouw (1780-'88) met geblokte hoekpilasters en vier dorische toegangspoortjes met attieklijst en vazen met eikenbladfestoenen. Het is niet ondenkbaar dat Sorg zich bij het ontwerp heeft laten inspireren door de achzijdige kerk in zijn geboorteplaats (1655-'67). De naar ontwerp van H. Wind gebouwde Herv. kerk van Veenhuizen (1825-26) is op zijn beurt weer sterk geïnspireerd op het werk van Sorg in Smilde, zij het dat deze kerk soberder van vorm is.

Neoclassicisme en eclecticisme

Na de Franse tijd trok de economie pas enige jaren na de vorming van het Koninkrijk der Nederlanden (1813) aan. Met de empire-stijl ontstond een hernieuwde oriëntatie op de klassieke vormen, met name de strengere Griekse. Dit leidde tot een stijl die we nu *neo-Grec* noemen en die rond 1850 overging in het *neoclassicisme*. Het belangrijkste voorbeeld van deze stijl is het Paleis van Justitie te Assen (1838-'40), gebouwd naar ontwerp van A. Kommers. De brede sobere gevel wordt in het midden geaccentueerd door een risaliet van vier ionische pilasters met fronton. Ook het nabij gebouwde Huis van Bewaring vertoont eenzelfde sobere neoclassicistische vormgeving. Begin 19de eeuw vonden veel kerkverbouwingen plaats. Naar plannen van Hendrik Caspar Dekker werd de Herv. kerk van Hoogeveen in 1801-'04 fors uitgebreid. In 1803 verrees een nieuwe kerk te Wapserveen. Nieuwe torens kregen

de kerken te Peize (1803) en Gieten (1804) en de Abdijkerk in Assen (1817) voorzag men van een nieuwe koorsluiting.

De wettelijke gelijkstelling van de godsdiensten in 1798 leidde in 1824 tot een Koninklijk Besluit dat een subsidieregeling introduceerde voor de kerkenbouw en dat de beoordeling van de bouwplannen door het Ministerie van Waterstaat verplicht stelde. Deze toetsing was beleidsmatig van aard en had geen invloed op de stijl; reden om in dit boek de elders vaak gebruikte term ‘waterstaatsstijl’ voor bouwwerken uit deze tijd te vermijden en ook voor deze periode de termen te gebruiken die stijlkenmerken onderscheiden.

Op het Koninklijk Besluit volgde een golf van veranderingen aan de bestaande kerken, maar ook nieuwbouw. Het ging hierbij vooral om hervormde kerken. De in 1813 zwaar beschadigde kerk van Dalen werd in 1824 herbouwd, gevolgd door die van Borger (1826; toren 1840), Roderwolde (1831), Koekange (1834), Annerveenschekanaal (1835), Hollandscheveld (1851) en Odoorn (1856). Het rijkste voorbeeld van nieuwbouw in neoclassicistische stijl is de (Herv.) Jozefkerk te Assen (1848) naar plannen van C.J. Spaan. Onderling vergelijkbare voorbeelden van eenvoudige neoclassicistische zaalkerken zijn die te Gieterveen (1840), Eext (1841) en Grollo (1853). De kerk van Gasselternijveen (1858-'59) is een voorbeeld van een dwars geplaatste zaalkerk, zoals die later ook in andere veenkolonieën gebouwd werden (Stadskanaal 1863; Appelscha 1869). Van de eerste rooms-katholieke kerken is enkel de neoclassicistische toren van de kerk te Nieuw-Schoonebeek (1855-'56) bewaard gebleven; de andere kerken zijn later vernieuwd. Verder verrees in die tijd nog de forse neoclassicistische synagoge te Hoogeveen (1865-'66).

Het woonhuis Witte Huis te Assen (1821-'23) heeft een opvallend klassiek fronton, maar herinnert door het gebruik van eikenloof-festoenen nog aan de empire-stijl. Het als woonhuis gebouwde, maar later als raadhuis in gebruik genomen pand Hoofdstraat 22 te Meppel (1831) heeft een fors fronton en is een goed voorbeeld van sober neoclassicisme. Voorbeelden van neoclassicistische buitenhuizen

De (Herv.) Jozefkerk te Assen (1848) is naar plannen van C.J. Spaan rijk uitgevoerd in neoclassicistische stijl (1986)

Het villa-achtige voorhuis van de boerderij Dijkhuizen 13-15 te Ruinerwold (1892-'93) vertoont een staalkaart aan eclectische vormen

zijn Vosbergen te Eelde (circa 1813), Westerbroek te Paterswolde (1842), Vennebroek te Paterswolde (1848) en Terheyl te Nietap (circa 1855).

Classicistische vormen gecombineerd met rondbogen en wenkbrauwen worden ook wel aangeduid als *romantisch classicisme* of 'Rundbogenstil'. In Drenthe komt deze stijl vrijwel niet voor, enkel de armenwerkhuisen te Sleen (1855) en Odoorn (1860) zijn mogelijk als zodanig te karakteriseren.

Het wit gepleisterde woonhuis Greveling 195 te Annerveenschekanaal (1878) vertoont een combinatie van eclectische en vroege chaletstijl-vormen

Naarmate meer stijlinvloeden naast elkaar zijn toegepast, is het moeilijker te bepalen of het nog om neoclassicisme of om *eclecticisme* gaat. Eclecticisme is strikt genomen het op een originele wijze verwerken van de beste elementen uit vroegere stijlen. In de praktijk gaat het veelal om gebouwen met een neoclassicistische hoofdvorm, waarbij de geprefabriceerde decoratieve elementen - zoals consoles en

vensteromlijstingen - het eclectische karakter bepalen. Een rijk voorbeeld is de Rijks Hogere Burger

School te Assen (1867) naar ontwerp van H.C. Winters. Hij ontwierp ook de sobere kerken in Nieuw-Amsterdam (1873) en Nieuw-Dordrecht (1874). Andere voorbeelden zijn Huis De Marsch te Paterswolde (1867-'68) en de herenhuizen Hertenkamp 1 (1875) en Villa Aschwing (1877) te Assen. Uitgevoerd in een opvallende combinatie van eclectische vormen en vroege chaletstijl-elementen zijn de villa Dr. Nassaulaan 7 te Assen (1876) en het woonhuis Greveling 195 te Annerveenschekanaal (1878). Een relatief laat eclectisch voorbeeld is de rijke herenboerderij Dijkhuizen 13-15 (1892-'93) te Ruinerwold naar ontwerp van P. Janzen. Voorbeelden van laat eclecticisme - met de uitdrukkelijke bedoeling om in het straatbeeld op te vallen - zijn de Asser winkels Gedempte Singel 34-36 (1891; J. van Houten), en Gedempte Singel 2-4 (circa 1900), voorzien van grote torenvormige erkers. De meest opmerkelijke staaltjes van eclectistische vormgeving zijn de boerderijen Noorderdiep 115 te Nieuw-Buinen (circa 1890) en Haakswold 8-10 te Ruinerwold (circa 1924), beide met een oriëntalistische inslag.

Neogotiek en neorenaissance

De rond 1830 uit Engeland overgekomen decoratieve en sterk romantisch getinte vorm van de neogotiek, ook wel *Willem II-gotiek* genoemd, kent in Drenthe geen voorbeelden. Het post- en telegraafkantoor Brink 41 te Assen (1874) is mogelijk de enige uitzondering. Het heeft baksteenspitsbogen en een bovenlicht met in hout uitgevoerde spitsboogvormen boven de ingang.

Kort na 1850 verscheen de *neogotiek*, een op Franse voorbeelden geïnspireerde stijl, waarbij een 'archeologisch' zuiver gebruik van gotische vormen werd nagestreefd. De neogotiek werd bij uitstek de stijl voor rooms-katholieke kerken. In de provincie Drenthe werden in die tijd echter weinig katholieke kerken gebouwd, deels omdat er - afgezien van de veengebieden - bijna geen katholieken woonden, maar ook omdat de in de eerste helft van de 19de eeuw gestichte kerken nog voldeden en pas later door grotere kerken vervangen werden. De oudste neogotische rooms-katholieke kerk (1891-'93) staat in Veenhuizen. Deze is ontworpen door de ingenieur-architect der gevangenis en rechtsgebouwen W.C. Metzelaar. Andere voorbeelden van neogotische gebouwen zijn het karmelietenklooster te Hoogeveen (1904-'05; K.L. Croonen), de St.-Gerardus Majellakerk te Barger-Oosterveld (1905-'06; H. Kroes), de St.-Willibrorduskerk te Coevorden (1913-'14; W. te Riele) en de St.-Josephkerk te Barger-Compascuum (1923-'25; J.Th.J. Cuypers en P. Cuypers jr.).

Behalve voor kerken achtte men de neogotiek bij uitstek geschikt voor overheidsgebouwen. Het rijkste Drentse voorbeeld is het provinciehuis te Assen (1882-'86) naar

Het opmerkelijke post- en telegraafkantoor van Assen (1874) is uitgevoerd in romantisch getinte neogotische vormen

ontwerp van rijksbouwmeester J. van Lokhorst. Ook andere uitingen van de neogotiek werden door een rijksbouwmeester bepaald, te weten de, naar plannen van C.H. Peters opgerichte postkantoren te Coevorden (1892), Assen (1895), Frederiksoord (1901), Meppel (1907) en Nieuw-Amsterdam (1908).

Tegen 1875 ontstond de derde belangrijke neo-stijl, de *neorenaissance*, die teruggreep op de (maniëristische) architectuur van de late 16de en vroege 17de eeuw. Een relatief vroeg voorbeeld is de Rijks Hogere Burger School te Meppel (1881). Toch duurde het in Drenthe tot na 1890 voordat er andere belangrijke voorbeelden ontstonden. Neorenaissance werd dé stijl voor Geref. kerken. Het rijkst uitgevoerde voorbeeld is de Geref. kerk van Meppel (1896) naar ontwerp van R. Kuipers. Het plan is sterk verwant aan de Ichtuskerk te Heeg (Fr.) van zijn broer Tj. Kuipers uit 1890-'91. In 1901 verrees in Assen een nieuwe synagoge met neorenaissance-elementen naar plannen van J. Smallenbroek. De Groninger architect K. Hoekzema ontwierp in 1895 het hoofdgebouw van de psychiatrische inrichting Dennenoord te Zuidlaren in deze stijl, evenals het bejaardencomplex

Rustoord I te Wilhelminaoord (1893-'95). Verder kregen de meeste overheidsgebouwen in deze tijd een neorenaissance-vormgeving. Fraaie voorbeelden zijn de gebouwen Wilhelmina (1893) en Emma (1894) van de Johan Willem Frisokazerne te Assen. De al genoemde W.C. Metzelaar drukte zijn stempel op veel gebouwen in Veenhuizen. De sluitsteen boven de ingang van de gestichtswachtkazerne draagt zijn initialen. De beide Rijkswerkinrichtingen (1897-1903, 1898-1900) zijn door hem in neorenaissancestijl ontworpen en hebben een voor zijn werk karakteristiek fries met bolletjes. De meest interessante woonhuisvoorbeelden in neorenaissance zijn Zuideinde 37 te Meppel (1897, H. Witzand), Villa Gomarus te Ruinerwold (1899, H. Witzand) en Hoofdstraat 24 te Hoogeveen (1902; J. Smallenbroek). Een opvallend voorbeeld van late neorenaissance-stijl is het trafohuis met bovenwoning te Meppel (1921) naar ontwerp van D. Monsma. In combinatie met neorenaissance-elementen werd vaak de *chaletstijl* - met zijn op de houtbouw geïnspireerde decoraties - toegepast. Voorbeelden van woonhuizen met elementen uit de chaletstijl zijn de villa Hoofdweg 274 te Paterswolde (1892), de brugwachterswoning Steenwijkerstraatweg 1 te Meppel (circa 1900) en de dokterswoning Maj. Van Swietenlaan 2 te Frederiksoord (1910; R. van der Woerd). De door rijksbouwmeester J.A.W. Vrijman ontworpen Rijks Hogere Burger School te Coevorden (1909-'10) is een voorbeeld van late chaletstijl. Een variant op de chaletstijl is de toepassing van vakwerktopgevels,

Het in 1908 gebouwde woonhuis Kasteel 8 met kantoor (Kasteel 6) te Coevorden is uitgevoerd in jugendstil-vormen

met als goede voorbeelden: Wilhelminastraat 7 te Assen (1909; H.A. Zondag), Veenhoopsweg 24 te Smilde (circa 1910) en de dokterswoning De Beukenhof te Diever (1918).

Jugendstil, rationalisme en nieuw historiserende stijl

Omstreeks de eeuwwisseling maakten de neostijlen gaandeweg plaats voor andere stromingen. Een toenemend geloof in de vooruitgang stond aan de wieg van een nieuwe stijl, met vormen gebaseerd op gestileerde plantaardige motieven: de *art nouveau* of *jugendstil*. De art nouveau kent een wat zwieriger vormgeving dan de meer geometrische jugendstil, die in Nederland beter aansloeg. Harde en licht

gekleurde bouwmaterialen spelen een belangrijke rol. De jugendstil is vooral toegepast bij winkels, cafés en destijds nieuwe bouwtypen. In Meppel zijn het hotel-restaurant Stationsweg 51 (1908-'09; J. Janzen) en de veevoederfabriek van de Coöperatieve Landbouwersbank Meppel (1910; H.W. Hulsbergen) goede voorbeelden. Te Assen zijn dat het 'magazijn voor glas, aardewerk en luxeartikelen' (1905; M. de Vries) en de met opvallende hoekoplossingen uitgevoerde winkels Groningerstraat 1 (1905) en 'Borneo' (Oostersingel 19; circa 1915). De door J. Carmiggelt ontworpen slijterij te Hoogeveen (1912) wordt gekenmerkt door tegeltableaus en groengeglazuurde pilasters.

In de woonhuisarchitectuur komt de jugendstil vooral in

Bij het in 1913-'14 gebouwde Rijkskantoor te Assen zijn met name in de geveltoppen rationalistische invloeden herkenbaar

het kleuriger materiaalgebruik tot uitdrukking. Voorbeelden hiervan zijn de villa's Java te Paterswolde (1907; G. Nijhuis), Zuideinde 46 te Meppel (1908; G. Otten) en Van Heutszsingel 37 te Coevorden (circa 1910; W. Wieringa). Ook het door J.H. Prummel in 1914 voor zichzelf ontworpen woonhuis Zuiderdiep 192 te Tweede Exlooërmond vertoont Jugendstil-vormen. Kenmerkend voor de late Jugendstil zijn de aan de bovenzijde wit gepleisterde gevels, zoals te zien bij Emmastraat 13 en Witterstraat 39 te Assen (circa 1910).

Aan het *rationalisme* is vooral de naam van H.P. Berlage verbonden. Kenmerkend zijn een rationele vormtaal en robuuste bakstenen bouwvolumes. In 1914 werd door hem de modelboerderij 'De Schipborg' bij Anloo ontworpen. Zijn invloed is ook herkenbaar bij het Rijkskantoor te Assen (1913-'14). Andere voorbeelden van het rationalisme zijn de Rijkskweekschool te Meppel (1915) en de woonhuizen Torenlaan 11 te Assen (1906; J. Smallenbroek) en Mr. Ovingstraat 39 te Klazienaveen (1906). Ook het werk van K.P.C. de Bazel wordt tot het rationalisme gerekend. Zelf heeft hij niet in Drenthe gebouwd, maar zijn invloed is merkbaar in de hoofdvorm van de villa Wilhelminapark 3 te Meppel (circa 1920) en in de details van het woonhuis Kanaal 5 te Assen (circa 1925) met de voor zijn werk kenmerkende meanderende banden in baksteen.

Als reactie op de Jugendstil en het rationalisme ontstond een stroming die wordt aangeduid als *nieuw historiserende stijl* (of *heroriëntatie*). De vormgeving sloot aan bij de

Huize De Lariks te Assen is in 1914-'15 opgetrokken in 'Um 1800'-vormen. Karakteristiek zijn het geknikte schilddak en de grote klokvormig afgesloten dakerker

internationale traditie van barok en classicisme. De stijl werd vooral toegepast bij kantoorpanden, villa's en landhuizen en er zijn onder meer Engelse en Duitse

invloeden in te onderscheiden. De Engelse invloed staat bekend als *cottagestijl* en de Duitse als *Um 1800-stijl*. Goede voorbeelden van deze laatste stijl zijn de landhuizen De Lariks te Assen (1914-'15; J. Stuivinga) en Haegenaarskamp te Smilde (1912-'13; S. de Clercq). Het laatstgenoemde huis heeft eveneens een voor de cottagestijl karakteristieke plattegrondvorm met centrale 'hall'. Andere voorbeelden van de nieuw historiserende stijl zijn de bouwhuizen van het Huis te Roden (1912) en de villa Dr. Nassaulaan 20 te Assen (1915; G. Knuttel). In 1918 werden de raadhuisen te Gasselternijveen (H. de Vries) en Rolde (J. Neisingh) in deze stijl verbouwd.

Expressionisme, functionalisme en traditionalisme

Na de Eerste Wereldoorlog werd vooral in Amsterdam volkswoningbouw gerealiseerd in een expressieve baksteenarchitectuur, waarin de structuur van de hoofdvorm voorop stond. De hieruit voortvloeiende stijl staat bekend als *expressionisme*, maar wordt ook *Amsterdamse School* genoemd. Een bijzonder voorbeeld in Drenthe is de villa Dennenrode te Hooghalen (1922) naar ontwerp van de Rotterdamse architect M. Brinkman. Plastische rieten daken en deels gepotdekselde gevels omsluiten een interieur met cottage-achtige 'hall'. Opvallend plastisch van vormgeving zijn de met riet gedekte villa's Plataanweg 33 (1927-'28; A. van Oosten) en Port Natalweg 2 (1934; T. de Haan) te Assen en in Meppel Wilhelminapark 48 (circa 1920) en 10-14 (1923). Eenvoudig expressionistisch uitgevoerd zijn de woningen met paraboolvormige daken, zoals Kasteel 18 te Coevorden (circa 1925), Carstensdijk 158 te Elim (circa 1935) en Pannekoekendijk 90 te Erica (circa 1935). Ook de in 1925 naar plannen van W. van Straten gebouwde Geref. kerk te Nieuw-Amsterdam heeft dergelijke daken.

Na 1925 werden de vormen soberder en strakker en ontstond onder invloed van het werk van W.M. Dudok het *zakelijk (of kubistisch) expressionisme* met krachtige bouwvolumes en platte daken. Het beste Drentse voorbeeld is het Noordersanatorium te Zuidlaren bestaande uit vier geknikte vleugels die aansluiten op een hoger opgaand middenvolume, uit 1935, ontworpen door E. Reitsma. Veel scholen zijn in deze stijl gebouwd, zoals te Meppel de openbare lagere school aan de Prinses Margrietlaan (1929; D. Monsma) en in Assen onder meer de Emmaschool (1928-'29; J. Jansen van Galen). Verder is het café Marktzicht te Assen (1935; J. Jansen van Galen) een goed voorbeeld. Karakteristiek zijn de door J.F.A. Göbel ontworpen villa's Plataanweg 3 (1931) en Vaart 41a (1934) te Assen.

Decoratieve onderdelen uit die tijd worden wel tot de *art déco* gerekend, bijvoorbeeld de interieurschilderingen in de keuken van het buitenhuis Lemferdinge te Paterswolde en de tegeltableaus in de Rijks Hogere Burger School te Coevorden die de verschillende vakken en de jaargetijden weergeven. Beide voorbeelden dateren uit de jaren twintig. Een ander art déco-voorbeeld is het door A. van Os ontworpen altaar (1925) in de kerk te Weiteveen.

Tussen 1920 en 1935 kwam de internationale moderne stijl tot ontwikkeling, in Nederland bekend onder de naam *functionalisme* of *Het Nieuwe Bouwen*. Van de kenmerkende elementen als wit gepleisterde gevels, stalen ramen en platte daken werden in Drenthe de platte daken en witte gevels voor het eerst toegepast in het doktershuis 't Hospershuis te Emmen (1934; J. Kruger). Andere opvallende voorbeelden, uitgevoerd in gewapend beton en met stalen vensters, zijn het paviljoen De Bloemert te Midlaren (rond 1935) en het huis Elsburger Onland te Paterswolde (1937-'38) naar ontwerp van J.W.C. Boks.

Naast het functionalisme ontstond in de jaren twintig het *traditionalisme*, ook wel bekend als de *Delftse School*. Niet de strakke lijnen en het platte dak, maar de traditionele baksteenbouw en het hoog opgaande dak stonden centraal. Een vrij vroeg voorbeeld hiervan is het raadhuis van Westerbork (1927) naar plannen van J. Boelens. In 1938 ontwierp hij in dezelfde stijl een raadhuis voor Eelde-Paterswolde. De Friese architect A. Baart maakte plannen voor de radhuizen van Sleen (1938) en Dwingeloo (1939). Het meest imposant is evenwel het raadhuis van Hoogeveen van C.J. Blaauw

(1940). De in 1880 in Ruinerwold geboren Th. Stuivinga ontwierp met zijn broer J. Stuivinga in 1923 een Herv. kerk aan de Kapelstraat te Emmen en in 1930 een aanbouw van het Wilhelminaziekenhuis te Assen. Ook ontstond er een aantal katholieke kerken in traditionalistische vormen, zoals te Zorgvlied (1923-'24; J.W. Bijl), Erica (1933; C. Hardeman) en - naar ontwerp van J. van Dongen - te Steenwijksmoer (1931) en Assen (1933). Eveneens door hem ontworpen is de op een vroeg-christelijke basiliek geïnspireerde St.-Pauluskerk te Emmen (1948-'49), een van de eerste wederopbouwkerken in Drenthe. Andere belangrijke voorbeelden zijn de Geref. kerk te Schoonebeek (1948; A.C. Nicolaï) en de Herv. kerk te Klazienaveen met een opvallende toren (1959; H. Knijtijzer). Een combinatie van traditionele en functionele vormen hebben de drie door H. Eldering ontworpen Geref. kerken te Emmen (1954), Aalden (1954) en Beilen (1957).

In een combinatie van traditionele en functionele vormen uitgevoerd is de Geref. kerk te Beilen uit 1957

Het streekeigene

Door de geringere mobiliteit in het verleden komen in de lokale gebruiksarchitectuur ('Vernacular') plaatselijk afwijkende vormen voor. Deze verschillen zijn niet altijd even eenvoudig te benoemen, laat staan te verklaren. Plaatselijke bouwtradities en bouwmeesters, afgeleide architectuurtheorie en materiaalgebruik spelen hierin een rol. Bovendien zijn door de immer voortschrijdende architectonische erosie belangrijke voorbeelden verdwenen. Door de kleine verschillen, samen met het voorkomen of juist ontbreken van bepaalde stijlvormen of groepen bouwwerken, blijkt het architectonische beeld per provincie te verschillen. In detail beschouwd heeft elke provincie een eigen bebouwingskarakteristiek.

Opvallend in Drenthe is de verderop nog te bespreken variatie aan boerderijen, die in de voor Drenthe zo karakteristieke brinkdorpen liggen of een langgerekte ketting vormen langs wegen en (gedempte) kanalen. Deze variatie, maar ook de rijkdom van individuele boerderijen lijkt het algemene beeld van het arme Drenthe te weerspreken. Bedacht moet echter worden dat in rijke tijden gebouwde panden veelal meer solide van constructie zijn en daarom in het algemeen beter de tijd hebben getrotseerd. De in bepaalde tijden voor het arme Drenthe zeer karakteristieke plaggenhutten en keten zijn als gevolg van latere ontwikkelingen en de armoedige bouw geheel verdwenen. Die plaggenhutten waren in het veen ingegraven onderkomens met een bedekking van heideplaggen; keten waren de half ingegraven variant hiervan. In arme veenontginningen als Nieuw-Roden, Weiteveen of Elim zal men ze nu tevergeefs zoeken. Wel staan ze nog als reconstructie in Echten en in de openluchtmusea te Schoonoord en Barger-Compascuum.

Een verwant aspect betreft de 'gecontroleerde' ontginningen aan de westkant van Drenthe. In Frederiksoord-Wilhelminaoord en Veenhuizen bevinden zich nog de tastbare resten van de in het begin van de 19de eeuw door de Maatschappij van Weldadigheid ondernomen pogingen tot opvoeding en verbetering van de laagste groepen in de maatschappij. De (vermeende) maakbaarheid van de maatschappij is een thema dat ook in de modernistische architectuur van de 20ste eeuw heeft gespeeld en vooral bij de - velen tot voorbeeld gestelde - na-oorlogse woonwijken van Emmen opnieuw tot uitdrukking is gebracht.

De woonhuizen in Drenthe worden in het algemeen niet gekenmerkt door hun individuele rijkdom. Net als voor enkele andere provincies zijn de middenganghuizen ook karakteristiek voor Drenthe. In de eerste helft van de 19de eeuw ontstond er in Assen een groep van dergelijke eenlaags huizen met een verhoogde middenpartij die niet één maar enkele vensterassen breed is, en al dan niet

Het woonhuis Brink 38-39 te Assen is met zijn brede, hoger opgetrokken middenpartij een lokale variant van het middenganghuis

afgedekt wordt door een fronton. Ze worden wel ‘huizen van het Asser type’ genoemd, maar dat is een iets te wijde benaming voor deze lokale variant van het middenganghuis. Ook kan het werk van plaatselijke architecten voor een lokaal onderscheid zorgen. Voorbeelden zijn de door J. van Houten rond 1910 ontworpen scholen in Zuid-Drenthe (Zeyen, Orvelte, Zwiggelte en Echten). Andere beeldbepalende Drentse architecten zijn J. Boelens, J. en A. Smallenbroek, G. Otten, H.M. Hulsbergen, H.E. Hoegsma en J. Carmiggelt.

Tuinstijlen

Ook tuinaanleg is onderhevig aan stijl- en smaakverandering. Net als het geringe aantal bewaard gebleven havezates is ook het aantal bewaard gebleven historische tuinen en parken in de provincie beperkt. Van de *classicistische stijl* resteert vrijwel niets. Enkel de grachten en het zichtkanaal van de havezate Oldengaerde te Westeinde zijn hier restanten van. In het begin van de 19de eeuw is een deel van die aanleg gereorganiseerd in *vroege-landschapsstijl*. In 1764-'84 werd het Asserbos aangelegd, een sterrenbos bestemd als wandelpark. Hierin kwamen twee begraafplaatsen te liggen - de Noorderbegraafplaats (1823) en de Zuiderbegraafplaats (1892) - en in 1841 een Hertenpark. Een deel van het bos werd in 1875 gebruikt voor de aanleg van het Van der Feltzpark naar ontwerp van J. Copijn. Het in opzet 18de-eeuwse sterrenbos bij huize Westerbeek te Frederiksoord werd in 1818 uitgebreid door de Maatschappij van Weldadigheid.

Vanaf 1810 ontstond de *rijpe landschapsstijl*, gekenmerkt door hoogteverschillen, boomgroepen, slingerpaden, grote open weiden en zichtlijnen naar punten buiten het park. De in Rolde geboren autodidact L.P. Roodbaard (1782-1851) ontwierp in deze stijl en drukte vanaf 1820

een belangrijk stempel op de tuinarchitectuur in Noord-Nederland. De tuin van Huize Overcingel te Assen (circa 1823) wordt aan hem toegeschreven. Zeker is dat hij in Eelde-Paterswolde de tuinen van de buitenhuizen De Braak (1827) en Oosterbroek (1836) heeft ontworpen. Van zijn herinrichting van de Brink in Assen tot wandelpark in 1844 is echter weinig bewaard gebleven. Tuinen in de *late landschapsstijl* zijn in Drenthe zeldzaam. Enkel de ontwerpen van J. Vroom sr. voor de tuin van huis Vosbergen te Eelde-Paterswolde (1890) en de Zuiderbegraafplaats te Assen (1892) zouden hiertoe gerekend kunnen worden. Zijn zoon J. Vroom jr. ontwierp meer in de rond 1900 ontstane *gemengde tuinstijl* met een regelmatige aanleg rondom het gebouw en landschappelijke elementen verderop. Voorbeelden zijn het Van Heutzpark te Coevorden (1900) en de tuin van het Noorder Sanatorium te Zuidlaren (1935). Ook L.A. Springer ontwierp in deze stijl getuige zijn plannen voor het Wilhelminapark te Meppel (1915). Voor huis Dikninge bij De Wijk ontwierp hij een bloementuin in de *nieuw architectonische tuinstijl*. Kenmerkend voor deze stijl is een geometrische aanleg die als het ware is opgezet met ‘buitenkamers’ van het huis. Van de jongere tuinen dient het door G. Bootsman ontworpen Pinetum Ter Borgh (1954) genoemd te worden.

Gebouwtypen

Naast een onderscheid in bouwstijlen bestaat er een functionele differentiatie in gebouwtypen. Gebouwen met een godsdienstige of woonfunctie zijn verspreid in dit boek uitvoerig aan de orde. De bouwkundige weerslag van de agrarische functie is dermate streekgebonden dat ze bij de regio's behandeld wordt.

De gebouwen van de overheid zijn in Drenthe overwegend van jongere datum. De westvleugel van het voormalige kloostercomplex ‘Mariënkamp’ diende vanaf 1603 als vergaderplaats voor het College van Gedeputeerden. In 1882-'86 werd dit gebouw vervangen door een nieuw provinciehuis in neogotische vormen. Eerder al was in Assen het Paleis van Justitie (1838-'40) gebouwd met het naastgelegen Huis van Bewaring (1842-'44). Kantongerechten kwamen tot stand in Emmen (circa 1840), Hoogeveen (1900) en Meppel (1910).

Vóór 1811 werd op plaatselijk niveau recht gesproken door schulten (schouten). Goed behouden is het schulthuis te Diever (1604). Het Nijsinghuis in Eelde (1654) was ook als zodanig in gebruik. In Vledder en Anloo waren delen van een boerderij als schulthuis in gebruik. De eerste raadhuizen dienden niet zelden tevens als herberg, zoals te De Wijk (1882) te Rolde (nu café Gemeentehuis). In Ruinen werd een school uit 1856 in 1900 tot raadhuis omgebouwd. De raadhuizen van Annen (1895),

Het in 1903 gebouwde raadhuis van Ruinerwold heeft geveltoppen in neogotische stijl en een opmerkelijke dakkapel met wijzerplaat

Gieten (1896) en Oosterhesselen (1912) dienden tevens als burgemeesterswoning. Opvallende wijzerplaten hebben de raadhuisen van Vledder (1901) en Ruinerwold (1903). Traditionalistisch van vorm zijn de raadhuisen van Peize (1917-'18), Westerbork (1927), Eelde-Paterswolde (1938-'39), Sleen (1938) en Dwingelo (1939). Vroege marechausseekazernes bevinden zich vooral in de veenkoloniën, zoals te Nieuw-Amsterdam (1891), Klazienaveen (1903) en Eexterveenschekanaal (1910). Later bouwde men in Groningen en Drenthe volgens een standaardontwerp, zoals te zien is in Coevorden (1921), Zweeloo (1923) en Hoogeveen (circa 1930). De marechaussee diende in Veenhuizen ook als gestichtswacht en had daar een kazerne (1886). Veenhuizen is op zichzelf een ware staalkaart van penitentiaire bouwtypen, met werkgestichten, werkinrichtingen, cellengebouwen, scholen, hospitalen en zelfs een eigen elektriciteitscentrale (1912).

Het oudste - eenklassige - schooltje van Drenthe (circa 1750) staat in het Openluchtmuseum te Arnhem en is afkomstig uit Lhee. Pas na de onderwijswet van 1806 kwam de bouw van scholen mondjesmaat op gang. In de huizen Kerkenkavel 14-16 te Hollandscheveld was van 1819 tot 1895 een school gevestigd en in 1821 werd een school in Wilhelminaoord gebouwd (vernieuwd 1873). Latere scholen zijn die in de koloniedorpen Boschoord (1874) en Veenhuizen (1876), en die te Een (1877). Het Schoolbesluit van 1880 en de Leerplichtwet van 1901 leidden tot belangrijke nieuwe impulsen in de scholenbouw. Voorbeelden hiervan zijn onder meer de gave vierklassige school te Roden (circa 1890) en de scholen te Wachtum (1891), Geesbrug (1895) en Tiendeveen

Het van rijkswege in 1892 gebouwde postkantoor van Coevorden is uitgevoerd in de voor het werk van C.H. Peters karakteristieke, op de neogotiek geënte vormen

(1897). Met enige vertraging gaf de Schoolwet van 1920 aanleiding tot de bouw van confessionele scholen, zoals de Geref. scholen te Drijber (1929), Nieuw-Roden (1930) en De Kiel (circa 1930) en de R.K. school te Steenwijksmoer (1931).

Van de gebouwen voor voortgezet onderwijs is het Gymnasium te Assen (1924) van belang. Daar verrees ook een Rijks Hogere Burger School (1867). Scholen van dit type volgden in Meppel (1881) en Coevorden (1910). Andere opvallende scholen zijn de tuinbouwschool te Frederiksoord (1884), de Volkshuishoud- en Industrieschool te Hogeveen (1917) en de Technische School te Emmen (1937).

De postkantoren vallen in twee groepen uiteen. De oudste werden gebouwd in opdracht van gemeentes. Assen heeft een vroeg-neogotische variant (1874), die te Meppel is uitgevoerd in neoclassicistische vormen (1874). De meeste postkantoren zijn echter van staatswege gebouwd in een eigen neogotische variant, waaronder het op een V-vormige plattegrond opgetrokken nieuwe postkantoor te Assen (1895). Andere voorbeelden zijn die te Coevorden (1892), Frederiksoord (1901), Meppel (1907), Nieuw-Amsterdam (1908) en Hogeveen (1911). Meer bescheiden zijn de hulppostkantoren te Peize (circa 1905), Emmer-Compascuum (1913) en Klazienaveen (rond 1930).

Door de toegenomen mobiliteit verrezen er vanaf circa 1860 in diverse grotere dorpen logementen, zoals te Assen (1781), Smilde (1856), Meppel (circa 1890) en Veenoord (circa 1880), waar Vincent van Gogh in 1883 drie maanden logeerde. Daarnaast kwamen stationsgebouwen tot stand. Bij de voor rekening van de Staat aanbestede stations bestond oorspronkelijk een systeem van vijf klassen. Daarvan is het station 3de klasse te Meppel (1867) bewaard gebleven. Behouden bleven ook enkele kleine stations uit 1903-'04 van de Noord-Ooster Lokaal Spoorwegmaatschappij (NOLS) te Weerdinge, Exloo, Valthe, Eext en Rolde en dat van de Bentheimer Eisenbahn te Coevorden (circa 1910). Van de diverse tramlijnen resteren het tramstation te Coevorden (rond 1897), de tramremise te Hijkersmilde (1915) en de overslagplaats te Frederiksoord (circa 1915).

Oorspronkelijk waren in elk groter dorp wel één of meer korenmolens te vinden. De oudste bewaarde korenmolens

In 1914 gebouwd is de watertoren van Coevorden

zijn die te Dalen (1814), Gieten (1833) en Oudemolen (1837). Het mooiste voorbeeld is de molen te Roderwolde (1852) met aangebouwde woningen en bedrijfsruimten. Met uitzondering van een poldermolen in De Groeve (1871) zijn alle Drentse exemplaren korenmolens. Enkele molens dienden tevens als oliemolen (Roderwolde) of pelmolen (Dalen, Gieten en Norg). Net als in de meeste andere provincies zijn in Drenthe in verhouding tot andere soorten gebouwen weinig gebouwen van industrie en nijverheid bewaard gebleven. Voorbeelden van industrieel erfgoed zijn onder meer de zuivelfabrieken te Vries (1912), Zuidwolde (1924), Ruinerwold (1925) en Bunne (1936). Opvallend voor Drenthe is dat ze vaak gecombineerd werden met een korenmaalterij, bijvoorbeeld te Gees, Diever, Hoogersmilde (1913), Hijken (1915) en Halen (1916). Vermeldenswaardig

Typerend voor de vele laat-19de-eeuwse tolhuizen in de provincie is het in 1884 gebouwde tolhuis met krimp en chaletstijl-sierspant te Peize

zijn ook de aardappelmeelfabriek te Eexterveenschekanaal (1903), de veevoederfabriek te Meppel (1910), de puritfabriek te Klazienaveen (1921) en de turfstrooiselfabrieken te Nieuw-Amsterdam (1913) en Schoonebeek (1926). In Drenthe staan twee typen trafohuisjes; het ene type heeft een zadeldak (Tynaarlo, Langelo, Westervelde), het andere is blokvormig (Peize, Sleen, Gees). Letterlijke hoogtepunten zijn de watertorens te Meppel (1893), Zuidlaren (1895), Coevorden (1914), Hoogeveen (1928) en Assen (1960).

Ook de weg- en waterbouw heeft enkele vermeldenswaardige bouwwerken opgeleverd. Interessante sluizen bevinden zich nog in de Kolonievvaart bij Veenhuizen (1823-'26), in de Drentse Hoofdvaart te Meppel (Paradijssluis; 1892) en in het Eexterveenschekanaal (circa 1895). Aan de beide uiteinden van het Annerveensche/Eexterveenschekanaal staan laat-19de-eeuwse rolpalen. Langs de Drentse kanalen bevinden zich nog diverse sluis- en brugwachterswoningen, die over het algemeen ouder zijn dan de huidige bijbehorende sluizen en bruggen. Goede voorbeelden zijn de sluiswachterswoning te Vries (1895) bij het Noord-Willemskanaal en de brugwachterswoningen uit circa 1860 te Oosterhesselen en Zwinderen bij de Hoogeveensche Vaart. In de Drentsche Hoofdvaart bevindt zich een aantal sluiscomplexen bestaande uit een sluis, een sluiswachterswoning en twee pompgebouwen uit diverse tijden, zoals de Dieversluis, de Haveltersluis en de Uffeltersluis. In het laatste kwart van de 19de eeuw werden er in Drenthe aan diverse wegen tolhuizen gebouwd, zoals te Eelde (1877), Peize (1884), Roderwolde (1884), Eext (circa 1870) en Gasselternijveen (circa 1870).

Materiaal en constructie

Inleiding

Behalve door uiterlijke kenmerken als stijl en verhoudingen en de functie wordt elk gebouw bepaald door elementen van meer bouwtechnische aard als de gebruikte materialen en constructies. Van deze bouwsubstantie is achter de direct zichtbare buitenkant van een historisch gebouw vaak meer bewaard gebleven dan men over het algemeen aanneemt: muren, balklagen, kappen en kelders die inzicht geven in de vaak complexe bouwgeschiedenis. Deze bouwkundige structuur belichaamt een versteende geschiedenis, een bouwkundig archief in weer en wind, waar ondanks latere verbouwing nog veel aan afgelezen kan worden, maar dat zelden al zijn geheimen prijs zal geven. In dit hoofdstuk zal kort gekeken worden naar enkele belangrijke technische aspecten bij de bouw van vooral kerken en woonhuizen. Hierbij komen zowel vroege als ook meer recente ontwikkelingen aan bod.

Stapelbouw en skeletbouw

Het eigen gewicht van een constructie resulteert in verticale krachten die naar de fundering afgevoerd moeten worden. De twee belangrijkste constructieprincipes, stapelbouw en skeletbouw, doen dit elk op hun eigen wijze. Zoals de naam al zegt, worden bij de *stapelbouw* materialen op elkaar gestapeld en gaat het om een *gelijkmatige krachtenafdracht* waarin drukkrachten een hoofdrol spelen. Stapelbouw is een kenmerk van de romaanse architectuur. De gebruikte rondboogopeningen kunnen niet te breed zijn, omdat anders de druk van de bovengelegen muurdelen te groot zou worden.

Geconcentreerde krachtenafdracht is het principe achter de *skeletbouw*. De door het eigen gewicht veroorzaakte verticale krachten worden op regelmatige afstanden geconcentreerd via pijlers. Het tussenliggende vak wordt *travee* genoemd. Belangrijk is het onderscheid dat zo ontstaat tussen scheidende en dragende constructiedelen. Voor de gotische architectuur is dit van wezenlijk belang. De krachten van de gewelven worden via de gewelfribben op onderliggende pijlers afgedragen waardoor in de muren grote openingen aangebracht kunnen worden.

In een constructie met bogen of gewelven komen behalve verticale ook horizontale krachten voor, de zogeheten *spatkrachten*. Om ervoor te zorgen dat gewelven en bogen niet door hun eigen gewicht uit elkaar worden gedrukt, zijn tegenkrachten nodig. Bij gebouwen dienen *steunberen* als drukschoren aan de buitenzijde. Daarnaast kunnen spatkrachten ook inwendig worden opgenomen door houten trekbalken of smeedijzeren trekankers. Beide materialen kunnen goed *trekkrachten* opnemen. Natuuren baksteen kunnen dat niet.

Houtconstructies zijn vanouds opgebouwd volgens de principes van de skeletbouw, waarbij de houten balken zowel druk- als trekkrachten op kunnen nemen. De dakbedekking wordt gedragen door een *kapconstructie* die de krachten op geconcentreerde wijze afdraagt. De oudste kapconstructies bestaan uit een groot aantal *sporenparen*, waarvan de sporen op één of meer plaatsen gekoppeld zijn door

haanhouten. In Drenthe zijn enkele zuivere sporenkappen uit de 13de eeuw bewaard gebleven, waaronder die van de kerk van Zweeloo met oorspronkelijk per sporenpaar drie boven elkaar geplaatste haanhouten (de onderste haanhouten zijn in 1929-'30 verwijderd). In de kerken te Peize en Norg zijn de beide haanhouten per sporenpaar met elkaar verbonden door een tot in de nok doorgaande stijl of makelaar. In Norg zijn de onderste hanebalken tevens afgeschoord op de sporen.

In het midden van de 14de eeuw ontstonden de eerste *jukkenkappen*, waarbij het gewicht op geconcentreerde wijze wordt afgeleid naar op regelmatige traveemaat dwars geplaatste jukken. Door het bevestigen van een *korbeel* tussen *jukbeen* en *juk(dek)balk* ontstaat aan beide zijden van het juk een onvervormbare driehoek die voor de dwarsstabiliteit zorgt. Voor de stabiliteit in de lengterichting brengt men haaks daarop *windschoren* aan. De sporen worden opgevangen door langs balken, de zogeheten wormen of *flieringen*. De hierop gelegen vloer heet dan ook *vliering*. Om de constructie nog meer stabiliteit te geven, liep het houtskelet doorgaans door tot de ondergelegen verdieping. Het bestond daar uit een *moerbalk* met aan beide uiteinden *sleutelstukken*, gedragen door *muurstijlen* en versterkt door korbelen (korbeelstellen). De moerbalken lagen te ver van elkaar om direct een vloer te dragen en daarom bracht men eerst haaks op

Kapconstructie van het koor van de Herv. kerk te Nijeveen in de situatie net voor de restauratie in 1976, waarbij het houten tongewelf is gereconstrueerd tegen de als gewelfribben dienende gebogen en geprofileerde jukbenen en korbelen (1976)

Doorsnede van de in 1780-'88 gebouwde Herv. kerk te Smilde

de moerbalken *kinderbalken* aan en daarop de vloer. Een constructie van moer- en kinderbalken wordt een *samengestelde balklaag* genoemd. Door het relatief kleine aantal middeleeuwse kerken en oudere woonhuizen komen dergelijke oude kap- en vloerconstructies in Drenthe weinig voor. Bovendien zijn de oude kappen gewoonlijk bij restauraties vernieuwd, zoals de 15de-eeuwse kap van de kerk te Dwingelo. Het best bewaard is de kap van de kerk te Nijeveen uit 1477. Tegen de jukken is een houten spitstongewelf angebracht. Ter plaatse van het schip heeft de kap een ondersteunende constructie met gebinten, waarvan de stijlen vrij in de kerkruimte staan (vergelijkbaar met de kerk van Paaslo, Ov). De kerk te Kolderveen heeft een jukkenkap uit het tweede kwart van de 16de eeuw en de kerk te Ruinen heeft een 17de-eeuwse kap. Mogelijk bevinden zich in de woonhuizen Hoofdstraat 50, Kruisstraat 12 en 15 te Meppel en Friesestraat 9 (1631) te Coevorden nog samengestelde balklagen. In de loop van de 16de eeuw worden de kappen eenvoudiger uitgevoerd en verschijnen er constructies met zowel flieringen als *gordingen* (langsbalken die licht zijn gekanteld). De achtkantige centraalbouw van de kerk in

Smilde (1780-'88) en de hierop gebaseerde kerk te Veenhuizen (1825-'26) bevatten goede voorbeelden van jongere kapconstructies in Drenthe.

Begin 19de eeuw ontstaan *schenkel-* of *Philibertspanten* - houten boogspanten samengesteld uit korte planken.

Gaandeweg winnen de gordingen het van de flieringen als ondersteuning van de sporen. Dit is het geval bij het eind 19de eeuw veel gebruikte ‘verbeterde Hollandse spant’, waarbij de op de borstwering rustende en tot in de nok lopende *kapbenen* de gordingen dragen. Deze kapbenen worden gekoppeld door *trekplaten* en ondersteund door schuin geplaatste *kreupele stijlen*.

De kapconstructies in woonhuizen worden bepaald door jukken met schuin geplaatste jukbenen; boerderijen hebben *gebinten* met verticaal geplaatste stijlen. Men spreekt van een *ankerbalkgebint* wanneer de dekbalk van het gebint aan de uiteinden lange pennen heeft, die door de gebintstijlen heen worden gestoken en die met toognagels zijn geborgd. Bij een *dekbalkgebint* zijn de gebintstijlen aan de bovenkant van pennen voorzien, waarop met corresponderende gaten een overstekende dekbalk wordt gelegd. De oudere Drentse hallenhuisboerderijen hebben ankerbalkgebinten, de meeste krimpboerderijen en moderne ontginningsboerderijen zijn voorzien van dekbalkgebinten.

Structuur

Het overgrote deel van de gebouwde omgeving bestaat uit woonhuizen, die alle in de loop van de tijd een eigen ontwikkeling hebben doorgemaakt. Het zou te ver voeren om hier op de ontwikkeling van het woonhuis in te gaan. De onderstaande beschrijving van het woonhuis beperkt zich tot een bespreking van enkele principes. Karakteristiek voor ons land zijn de panden op een smalle en langwerpige plattegrond met hoog opgaande daken. De breedte werd bepaald door de maximale lengte van de verkrijgbare balken, die van bouwmuur tot bouwmuur gelegd werden; doorgaans een afstand van zes tot acht meter. Daken dienden alleen om het onderliggende huis water- en winddicht te houden. Een behoorlijke dakhelling is nodig om te voorkomen dat regenwater of stuifneeuw de onbeschoten kap in waait.

Afhankelijk van de plaatsing van het huis ten opzichte van de straat spreekt men over diepe of dwarse huizen. Wanneer de nokrichting haaks op de straat staat en het pand met zijn kopse gevel naar de straat is gekeerd, spreekt men van *diepe huizen*; wanneer de nok evenwijdig aan de straat loopt van *dwarse huizen*. De ingang bevindt zich in het eerste geval in de korte, in het andere geval in de lange gevel. Slechts in Meppel en Coevorden komt een - beperkt - aantal oudere diepe huizen voor. De naast elkaar staande huizen in Meppel hebben overwegend een *gemene* (gemeenschappelijke) muur. Sommige diepe huizen zijn gescheiden door een *osendrop*: een ‘watersteeg’ of druipstrook waarlangs het water weg kan lopen, zoals te zien is bij het huis Friesestraat 9 te Coevorden.

In het midden van de 17de eeuw ontstond het *vierkante* of *blokvormige huis*, dat uit twee, soms drie, naast elkaar gelegen dwarse of diepe huizen bestaat, maar dat door zijn omgaand schilddak een in beide richtingen gelijkwaardig aanzicht biedt. De havezaten Westrup (Dwingelloo, 1721) en Havixhorst (De Wijk, 1753) zijn hier voorbeelden van.

Buiten de steden is het eenlaags woonhuis bijna standaard, vaak in de vorm van een vrijstaand blokvormig huis met een door kamers geflankeerde middengang en een voorgevel met hoger opgaand middenrisaliet; het *middenganghuis*. Oudere

voorbeelden van belangrijke huizen met een hoger opgaand middenrisaliet zijn het Schultenhuis te Eelde (1654) en de havezate De Klencke (Oosterhesselen, 1760). Karakteristieke voorbeelden van 19de-eeuwse middenganghuizen zijn Dr. Nassaulaan 1 te Assen (1809), Broek 5 te Gieterveen (circa 1840) en Hoofdstraat 52 te Borger (1862). Vanaf circa 1830 verrezen in Assen diverse eenlaags middenganghuizen met een vaak enkele vensterassen brede - maar met een niet tot de nok doorlopende - middenpartij. Vroege voorbeelden hiervan zijn Vaart 48, Brink 38-39 en Vaart 26. Het fronton, toegepast bij de oudere voorbeelden, ontbreekt bij latere varianten, zoals: Vaart 28 (circa 1860), Markt 4-6 (circa 1860) en Dr. Nassaulaan 4 (circa 1870).

Bouwmaterialen

Hout is het oudste en misschien wel belangrijkste historische bouw materiaal. Bij middeleeuwse gebouwen en oudere boerderijen paste men doorgaans eikenhout toe. Omdat de inlandse voorraden snel uitgeput waren geraakt, moest het hout worden ingevoerd. Het kwam vooral uit Westfalen. Eiken kon men krom laten groeien, zodat het hout als gekromde jukbenen of korbelen kon worden toegepast. Vanaf het eind van de 16de eeuw ging men over van het schaars geworden eikenhout op grenenhout uit Scandinavië en de Baltische staten.

Natuursteen die als bouw materiaal geschikt is, komt in Drenthe niet voor, met uitzondering van de zwerfkeien die hier achterbleven na de IJstijd, waaruit ook de hunebedden bestaan. Op enkele plekken zijn deze granieten zwerfkeien als bouw materiaal verwerkt. De toren van de kerk in Borger is op onbehakte granietkeien gefundeerd. De onderbouw van de toren in Emmen is opgebouwd uit behakte zwerfkeien. Het recht gesloten koor van de kerk in Odoorn is het beste voorbeeld van een gebouw waarin zwerfkeien zijn verwerkt. Ter plaatse van de voegen tussen de behakte zwerfkeien zijn nog de restanten van de boorgaten zichtbaar die gebruikt werden bij het kloven van de stenen. Vermoedelijk heeft men bij de bouw van dit koor materiaal van enkele hunebedden in de omgeving gebruikt.

Voor de bouw van de romaanse kerken verwerkte men in

Het koor van de Herv. kerk te Odoorn is opgebouwd met gekantrechte granieten zwerfkeien. Van de bij het kloven van de stenen aangebrachte boorgaten zijn bij de voegen nog sporen zichtbaar

de 11de en 12de eeuw tufsteen. Deze lichtbruin-beige gekleurde steen van vulkanische oorsprong werd via de Rijn en Zuiderzee uit de Eifel aangevoerd. Het mooiste voorbeeld in Drenthe is de kerk van Anloo, waarvan de muren van het tufstenen schip (circa 1100) bestaan uit twee in verband gemetselde muren met daartussen vulwerk (kistwerk). Andere voorbeelden zijn het 12de-eeuwse schip van de kerk te Vries en het tufsteenwerk van de kerken te Ruinen, Diever en Eelde.

Op enkele plaatsen komen 12de-eeuwse sarcofaagdeksels in rode Bremer zandsteen voor, zoals te Anloo en Ruinen. De belangrijkste natuursteensoort in de bouw was de Bentheimer zandsteen, die net over de grens bij Twente in Bentheim en Gildehaus werd gewonnen en in eerste instantie (12de-13de eeuw) gebruikt werd voor het maken van doopvonten. Voorbeelden daarvan zijn te vinden in de kerken van Vries, Peize, Roden, Rolde, Emmen, Zweeloo en Sleen. Vooral in de 16de en 17de eeuw werd de Bentheimer zandsteen veel toegepast voor decoratieve bouwonderdelen, zoals de klauwstukken van de gevel van Friestraat 9 te Coevorden en het zandstenen poortje van het weeshuis te Coevorden. Opvallend is dat enkele boerderijen in het zuidoosten van Drenthe een achterbaander hebben met een zandstenen omlijsting. Dit is onder meer het geval bij de boerderijen Europaweg 12 te Schoonebeek (1834), Weijerswold 8 te Weijerswold (1851) en Europaweg 30 te Vlieghuis (1870).

De uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstige hardsteen, uitstekend geschikt voor het maken van traptreden, vensterdorpels en stoeppalen, werd vanaf het begin van de 16de eeuw in Drenthe gebruikt.

Hoewel de Romeinen baksteen kenden en ook in onze streken toepasten, duurde het tot in de 12de eeuw voordat er weer steen werd gebakken. In Denemarken was vermoedelijk al vanaf 1160 baksteen in gebruik. Vanuit de kleirijke streken van Denemarken en Noord-Duitsland kwam de benodigde kennis naar ons land, waarbij de cisterciënzers een belangrijke rol hebben gespeeld. De oudste bakstenen, in Nederland vermoedelijk kort na 1200 geïntroduceerd, hebben een groot formaat en worden kloostermoppen genoemd. Vanaf de 13de eeuw werden de bakstenen geleidelijk kleiner. Uit bronnen is bekend dat de abdij van Aduard (Gr.) in 1264 baksteen leverde voor de kerk van Zuidlaren. Ook andere kerken in Noord-Drenthe betrokken hun baksteen uit de kleigebieden in Friesland en Groningen. De baksteen voor het klooster Mariënkamp te Assen kwam eveneens uit Groningen. Voor de meeste kerken zal de baksteen gebakken zijn in veldovens in de buurt van de bouwplaats. Leem in de buurt van Erm werd in de eerste helft van de 15de eeuw in een veldoven gebruikt voor het maken van de 31 centimeter lange bakstenen voor de kerk van het nabijgelegen Sleen. Toch bleef baksteen in Drenthe lange tijd een

schaars product, zeker in het klei-arme zuidoosten. Met kokkels en schelpen uit de Waddenzee als grondstof en met turf uit de eigen bodem als brandstof werden in Drenthe diverse kalkbranderijen opgezet voor de productie van metselkalk. Restanten hiervan zijn te vinden langs de Drentsche Hoofdvaart in Meppel en Dieverbrug.

In de late middeleeuwen maakten met riet en stro gedekte daken gaandeweg plaats voor minder brandgevaarlijke daken. Naast daktegels paste men ook dakpannen toe. In het begin bestonden die uit losse onder- en bovenpannen, ook wel monniken en nonnen genoemd. Aan het eind van de 15de eeuw kwam een gegolfde pan in gebruik, die uiteindelijk in de 16de en 17de eeuw bekend werd als de *Hollandse pan*. Afhankelijk van de wijze van bakken kunnen deze pannen rood of blauw van kleur zijn.

Jongere bouwmaterialen

In het midden van de 19de eeuw raakte de ontwikkeling van (nieuwe) bouwmaterialen in een stroomversnelling en werden mechanisatie, standaardisering en prefabricage sleutelwoorden. Dit leidde tot meer maatvasten en beter gemaakte producten. Ornamenten werden machinaal geproduceerd van cement en terracotta. Bij eclectisch vormgegeven woonhuizen werd vooral terracotta toegepast, zoals bij de villa 't Grootte Holt te Assen (1874) en de zeer rijk uitgevoerde herenboerderij Dijkhuizen 13-15 te Ruinerwold (1892). Ook de Rijks Hogere Burger School te Assen (1867) heeft kuifvormige vensterbekroningen in terracotta. Opmerkelijk zijn de eclectische

Het dak van het rond 1900 gebouwde voorhuis van de boerderij Haakswold 12-14 te Ruinerwold is gedekt met de op leien gelijkende Lucas IJsbrandspannen

prefab pilasterkapitelen van het huis Zuideropgaande 2 te Hollandscheveld (circa 1870). Moderner van vorm zijn de door W.C. Brouwer gemaakte terracotta gevelsculpturen aan het Wilhelminaziekenhuis te Assen (1930).

Ook de productie van baksteen maakte een sterke ontwikkeling door. De ontwikkeling van de ringoven moderniseerde vanaf 1870 het bakproces. Het mengen en vormen van klei werd gemechaniseerd, waarbij vanaf 1880 de strengpers in gebruik kwam. In het klei-arme Drenthe werden slechts bij Hoogeveen twee steenfabrieken geëxploiteerd. De grootste, de firma 'Jansen & Boogerd' te Noordscheschut, kreeg in 1875 een stoommachine. Omstreeks 1895 kon ook in Nederland de gladde verblendsteen worden gemaakt. Voorbeelden van toepassingen zijn het in gele verblendsteen opgetrokken kantongerecht te Hoogeveen (1900) en de villa Veenhoopsweg 24 te Smilde (circa 1910). Een variant is de in 1905 door de Dierense steenfabrikant J.M. van de Loo geïntroduceerde bricorna-steen. Deze 'bri(que) orna(ta)' was voorzien van patroonschilderwerk in kleiverf. Het meest opmerkelijke voorbeeld is de boogvulling boven de ingang van de Geref. kerk te Nieuw-Weerdinge (1907), waar alle varianten en kleuren in een mozaïek zijn verwerkt. Andere voorbeelden zijn te vinden aan de voorgevel van het huis Dijkhuizen 17 te Ruinerwold (1909) en het raadhuis te Gasselternijveen (1918). De slijterij Brinkstraat 22 te Hoogeveen (1912) valt op door zijn rijke tegeltableaus en groen geglazuurde pilasters. Tableaus van sectieltegels (waarbij de vorm van de tegel de afbeelding helpt vormen), vervaardigd in 1903-'04 door de firma J. Thoof & Labouchère, zijn te vinden aan de voormalige stations te Rolde, Valthe, Exloo en Weerdinge.

De toepassing van de stempelpers voor het vormen van pannen - rond 1870 - zorgde ervoor dat ook de dakpan maatvaster werd en een betere sluiting kreeg. Al snel

Opmerkelijk mozaïekwerk in bricorna-stenen boven de ingang van de Geref. kerk te Nieuw-Weerdinge uit 1907

kwamen er diverse nieuwe soorten op de markt, waaronder de verbeterde Hollandse pan, maar ook de kruispan, de muldenpan en de 'tuile du nord'. Zo heeft de

vroeg-20ste-eeuwse boerderij M.A.V. Naamen van Eemneslaan 2 te Wilhelminaoord muldenpannen. Het meest opmerkelijk is de in Makkum geproduceerde Lucas IJsbrandspan, die zijn naam ontleent aan de firma die de pannen maakte. Deze pan doet in vorm en kleur aan een lei denken. Voorbeelden van panden met dergelijke dakpannen zijn de woonhuizen Haakswold 12-14 en Dijkhuizen 107, beiden te Ruinerwold (circa 1900), en het huis Verl. Hoogeveensche Vaart 94-96 te Zwinderen (1912). Een variant op de Lucas IJsbrandspan is de in Achlum (Fr.) gemaakte Draisma de Vriespan. Deze is in Drenthe te vinden op de boerderij Heirweg 4 te Westenesch (1895). Bijzonder zijn ook de ruitvormige, geribde platte pannen van de firma Helder & Co. te Dokkum, die zijn toegepast bij het douanegebouw te Coevorden (1891-'92).

Kalkzandsteen - dat rond 1900 beschikbaar kwam - werd in Drenthe gemaakt in de in 1904 door P.R. Roelfsema opgerichte kalkzandsteenfabriek Albino te Hoogersmilde. Naast de bekende witte soort produceerde men ook een

Bepalend voor het uiterlijk van het douanegebouw te Coevorden (1891-'92) is de dakbedekking met ruitvormige Helderse pannen

rode kalkzandsteen, zoals toegepast bij het woonhuis Tramweg 71 te Smilde (circa 1905).

Vanaf 1825 werd veel zink gebruikt, zowel voor ornamenten als voor het bedekken van daken. De eclectische herenboerderij Dijkhuizen 13-15 te Ruinerwold (1892) heeft in zink uitgevoerde 'oeil-de-boeufs'.

Gietijzer, dat vanaf 1825 in Nederland werd toegepast, ontwikkelde zich tot een belangrijk bouw materiaal. In eerste instantie werd het veel gebruikt bij grafmonumenten. Hierbij nam de Deventer ijzergieterij Nering Bögel een belangrijke positie in. Zo werd het gietijzeren hek met doodsymbolen van de Noorderbegraafplaats te Assen (1859) door Nering Bögel gegoten. In 1865 stichtte R. Hunse de Asser IJzergieterij. Deze fabriek, die tot 1895 functioneerde, leverde vooral gietijzeren graftekens. Het meest opvallend zijn twee grafmonumenten op de Asser Noorderbegraafplaats uit 1872 en 1881. Vooral die voor H.A.M. Brumsteede († 1881) heeft een uniek neogotisch gietijzeren baldakijn (dat gedeeltelijk is bewaard). Ook produceerde men diverse gietijzeren zerken, zoals te zien is op de begraafplaatsen te Borger, Norg, Veenhuizen en Wilhelminaoord. In de gevel van Villa Flora te Nieuw-Buinen staat een uit 1877 daterend gietijzeren beeld van Flora, godin van de lente.

Door nabewerking werd het brossie gietijzer verwerkt tot gewalst ijzer. Dit was taaier en kon bovendien trekkrachten opnemen, zodat er bruggen en kapconstructies mee gebouwd konden worden. Het werd onder meer toegepast bij het station te Meppel (1868), waar het luifeldak wordt ondersteund door een rij gietijzeren kolommen met consoles. Ook de Statenzaal van het provinciehuis te Assen heeft een kapconstructie met zowel ijzeren trekals drukstaven.

Vanaf 1900 nam de kwaliteit van het gewalste ijzer zozeer toe, dat men aan het materiaal een eigen naam gaf: staal.

Een rijk in gietijzer uitgevoerd grafmonument met - gedeeltelijk verdwenen - baldakijn (circa 1881) op de Noorderbegraafplaats te Assen

Men bouwde volledig stalen spanten, waarvan alle onderdelen door middel van klinknagels met elkaar werden verbonden. Interessante voorbeelden zijn de parapluspanten van de perronoverkapping van het station te Assen (circa 1920) en de ophaalbrug over het kanaal Buinen-Schoonoord te Westdorp (circa 1927).

Kort na 1900 ontstonden de eerste gewapend-betonconstructies, waarin wapeningsstaal was verwerkt om de trekkrachten op te nemen. Vanaf 1907 paste men - vanwege de hoge brandveiligheid - vooral bij fabrieksgebouwen en pakhuizen constructies in gewapend beton toe. Een voorbeeld hiervan is het pakhuis Vaart 58 te Assen, met een constructie van gewapend beton uit 1915-'16 naar plannen van Y.D. Havermans. Hier werd de buitenzijde nog wel met baksteen bekleed. Vooral voor functionalistische gebouwen werd ervoor gekozen om het gewapend beton niet te verstoppen achter een bakstenen bekleding, maar om deze in het zicht te laten. Voorbeelden hiervan zijn het paviljoen 'De Bloemert' te Midlaren (circa 1935) en het huis Elsburger Onland te Paterswolde (1937).

Voor na de Tweede Wereldoorlog nam de betonskeletbouw een grote vlucht. Opmerkelijke voorbeelden zijn onder meer de watertoren te Assen (1960) en de luchtwacht-uitkijktorens bij Echten en Schoonebeek (circa 1953).

Regio's

Inleiding

Op grond van zijn fysisch-geografische gesteldheid kan Drenthe vergeleken worden met een omgekeerd soepbord. Het door hogere zandgronden gevormde middengedeelte wordt geologisch aangeduid als het Drents Plateau. De lagere randen bestaan voornamelijk uit (voormalige) veengebieden.

In de voorlaatste ijstijd van het Pleistoceen (het Saalien) baanden uit Scandinavië afkomstige lobben landijs zich een weg door Noord-Nederland. Meegevoerd werden zand, leem en keien (keileem). Deze keileem vermengde zich met de bestaande ondergrond en werd daarnaast opgestuwd tot langgerekte heuvels of stuwwallen (morenen). Het zo gevormde keileemplateau werd aan de zuidzijde begrensd door stuwwallen bij Steenwijk en ten zuiden van Hoogeveen en Coevorden. Aan de oostzijde werd het oorspronkelijk begrensd door de Groningse stuwwallen bij Winschoten en Onstwedde. Door erosie verweerden grote delen van het keileemplateau tot keizand, waarbij de grote keien - die later voor de bouw van hunebedden gebruikt zijn - aan de oppervlakte kwamen. Regenwater werd afgevoerd in diverse beken. In de op het Saalien volgende warmere periode van het Eemien drong de zee de beekdalen in en op deze wijze verdween in het diepe oerstroombetal van de Hunze alle keileem. Poolwinden zorgden in de laatste ijstijd (het Weichselien) voor een enkele meters dikke laag van pleistocene dekzanden en tevens voor de vorming van de nagenoeg noord-zuid gerichte Hondsrug. Uiteindelijk leidde dit tot een door beken doorsneden en lichtelijk in noordwestelijke richting afhellend zandplateau.

Door de grondwaterstijging na de ijstijden - in het Holoceen - ontstonden omvangrijke hoog- en laagveengebieden op de plaatsen waar het water slecht weg kon. Zandafzettingen hadden er al voor gezorgd dat enkele beekdalen afgesnoerd waren en in de zo gevormde meren ontstond hoogveen (bij Hoogeveen, Smilde en Odoornerveen). In de beekdalen aan de randen vormde zich moerasbosveen met daarop veenmosveen (rond Meppel en Coevorden). Het grootste aaneengesloten veengebied ontstond evenwel in het brede Hunzedal ten oosten en zuiden van de Hondsrug.

Dankzij de natuurlijke begrenzing van het zandplateau door veenmoerassen, in het zuiden, oosten en westen, werd Drenthe vanouds gezien als één ondeelbaar landschap: D'Olde Landschap. In de 10de of 11de eeuw ontstond een eerste bestuurlijke verdeling in de vorm van zes dingspelen, met als hoofdplaatsen: Sleen (Zuidenveld), Beilen, Diever, Rolde, Vries (Noordenveld) en Anloo (Oostermoer). Coevorden was lange tijd in feite de enige echte stad, hoewel Meppel door zijn strategische ligging ook als stad aangemerkt kan worden. Net als Assen werd het pas in 1809 tot stad verheven. Een jaar na de instelling van het Koninkrijk der Nederlanden (1814) kreeg Drenthe een indeling in 33 gemeenten. Doordat Schoonebeek in 1884 van Dalen werd afgesplitst, werden het er uiteindelijk 34. Dit bleef gehandhaafd tot de gemeentelijke herindeling van 1998.

Hieronder volgt een karakterisering van het cultuurlandschap dat in Drenthe ontstond door bodemgesteldheid en menselijk ingrijpen. De relatieve fysisch-geografische homogeniteit van het Drentse landschap maakt het moeilijk om tot een nadere indeling in regio's te komen. De driedeling is gevolgd zoals die is gehanteerd bij de inventarisatie ten behoeve van het *Monumenten Inventarisatie Project (MIP)*, te weten: het 'Drents Plateau', Zuidwest-Drenthe en Oost-Drenthe. Begonnen wordt met het kerngebied, het '*Drents Plateau*'. Daar komt het ontstaan van de hunebedden aan de orde en wordt ingegaan op het grondgebruik en de vorming van de nederzettingen op het zand. Bij deze grootste regio worden tevens de verschillende, in de gehele provincie voorkomende boerderijtypen behandeld en verder is er plaats ingeruimd voor een behandeling van de provinciale infrastructuur. De tweede regio is *Zuidwest-Drenthe*, waarin

Het bij Borger gelegen hunebed D27 is het grootste in zijn soort. Goed zichtbaar is de opbouw in trilithons, bestaande uit tegenover elkaar gelegen draagstenen met daarop een deksteen

vooral de ontwikkeling van de Maatschappij van Weldadigheid en de verdedigingswerken worden besproken. Tenslotte komt de regio *Oost-Drenthe* aan bod, met daarin ruime aandacht voor het ontstaan van de Drentse veenkoloniën. Tevens wordt hier gekeken naar de nijverheid in de gehele provincie.

‘Drents plateau’

Deze regio omvat het centrale deel van Drenthe, maar is hier geografisch smaller dan het gelijknamige geologische gebied. De regio wordt begrensd door de provincies Groningen aan de noordzijde, Friesland aan de noordwestzijde en Overijssel aan de uiterste zuidzijde. De westflank van de Hondsrug vormt de begrenzing in het oosten en in het westen loopt de scheiding grofweg langs de lijn van Hoogersmilde naar Elim. Op het zuidelijke deel na, komt de regio overeen met de oude dingspelen van Beilen, Rolde en Vries. Dit laatste, ook *Noordenveld* genoemde dingspel heeft landschappelijk enige verwantschap met het aangrenzende Groningse gebied.

Hunebedden

Tot de belangrijkste en meest aansprekende archeologische monumenten van Nederland behoren de hunebedden; gemeenschappelijke graven gebouwd van grote granieten zwerfkeien, die zijn aangevoerd door het landijs tijdens het Saalien. Hunebed is de Nederlandse benaming voor megalitische grafmonumenten uit het Neolithicum (Nieuwe Steentijd) die ook in Spanje, Italië, Engeland, Denemarken en elders in Europa voorkomen. Op één na liggen alle - in totaal 53 - hunebedden in de provincie Drenthe. Verder is de plaats bekend van 25 verdwenen hunebedden, overwegend gelegen in Drenthe, maar ook in een enkele geval op de hogere zandgronden van

Friesland, Groningen en Overijssel. De grootste concentratie van hunebedden bevindt zich op de oostflank van de Hondsrug.

Van deze steenhopen ging eeuwenlang een fascinerende of zelfs dreigende werking uit. Men dacht dat ze

gebouwd waren door barbaarse reuzen of ‘huynen’. Tot begin 20ste eeuw werden de ‘hunebedbouwers’ gezien als de eerste bewoners van ons land. Onderzoek door J.H. Holwerda, A.E. van Giffen en recent door J.N. Lanting heeft aangetoond dat de hunebedden gebouwd zijn door mensen van de zogeheten Trechterbekercultuur, genoemd naar de vorm van de aardewerkpotten die veel als grafgift zijn aangetroffen. Van deze over heel Noord-Europa voorkomende bevolkingsgroep vestigde de zogeheten Westgroep zich rond 3400 voor Christus in onze streken. Over de datering van de Nederlandse hunebedden bestaan verschillende meningen, maar recent onderzoek plaatst ze tussen 3400 en 2850 voor Christus. Rond dat laatste jaartal kwam er een eind aan het gebruik om de doden in hunebedden te begraven.

De basis van een hunebed bestaat uit zogeheten trilithons, twee tegenover elkaar geplaatste draagstenen die licht naar binnen hellen en gezamenlijk een grote deksteen torsen. Een aantal van deze naast elkaar geplaatste trilithons omsluiten de grafkamer; in Nederland bestaan de hunebedden uit vier tot zeven van dergelijke trilithons. Aan de voor- en achterzijde bevindt zich een sluitsteen, terwijl met stopstenen de ruimten tussen de grote zwerfstenen werden opgevuld. Dergelijke kleine zwerfkeien vormden ook de vloer van de grafkamer. In de lange zijde bevindt zich een ingang, bestaande uit twee poortzijstenen afgedekt door een poortdeksteen. Dit meest voorkomende type wordt portaalgraf genoemd. Goede voorbeelden hiervan zijn de hunebedden D21 (Bronneger bij Drouwen) en D30 (Exloo). Varianten hierop zijn het ganggraf, waarbij niet één maar twee paar poortzijstenen de poortdeksteen dragen (D53/Havelte) en het trapgraf, dat geen poortzijstenen heeft, maar waar de grafkamer bereikt wordt door enkele uit stenen bestaande treden (D13/Eext). De meest afwijkende variant is het langgraf (D43/Schimmeres bij Emmen), een hunebed bestaande uit twee grafkelders met afzonderlijke ingangen, gelegen binnen een langgerekte - met stenen afgezette - heuvel. Een aantal hunebedden wordt (nog) omringd door een niervormige krans van kleinere stenen - de kransstenen -, die met de vlakke kant naar buiten zijn geplaatst. Binnen deze krans werd oorspronkelijk een dekheuvel van zand en plaggen aangebracht, waarbij de grootste dekstenen zichtbaar bleven. Voorbeelden van hunebedden met kransstenen zijn D53 (Havelte), D15 (Loon), D50 (Noordsleen) en D45 (Emmen). Van het hunebed D13 (Eext) is de dekheuvel nog voor een belangrijk deel intact. Bij het hunebed ‘De Papeloze Kerk’ (D49/Schoonoord) heeft men in 1958-'59 de dekheuvel gedeeltelijk weer opgeworpen, wat een unieke hunebedreconstructie heeft opgeleverd. Vanwege hun educatieve waarde en vanwege de grote publieke belangstelling hebben achttien hunebedden de status A-hunebed gekregen (D1, D10, D13, D14, D15, D17-D18, D19-D20, D27, D30, D43, D46, D47, D49, D52, D53-D54). Bij deze hunebedden zijn panelen geplaatst die informatie geven over de graven en de Trechterbekercultuur in het algemeen en het betreffende hunebed in het bijzonder.

Grondgebruik

Het Drents Plateau is een relatief droog zandgebied met in het oosten de van Zuidlaren tot Emmen lopende Hondsrug en ten westen hiervan een wat lagere rug op de lijn van Rolde naar Sleen. Door dit gebied met uitgestrekte heidevelden, zandverstuivingen

en laagten liepen enkele beken, waaronder de oost-west lopende Beiler/Westerborker-stroom en het Looner- en het Rolderdiep, die bij Gasselte samenvloeien. Verder het Eelder- en het Peizerdiep in het noorden en in het zuiden het via Coevorden in de Overijsselse Vecht uitmondende Drostendiep.

Langs deze beken en hun vertakkingen lagen de *groengronden* (of broekgronden) met op de nattere delen in de stroomdalen de hooilanden en op de wat drogere delen de weidegebieden. Op de nabij gelegen hogere gronden bevonden zich open, aaneengesloten complexen bouwland, die in Drenthe bekend staan onder de naam *essen* (elders: engen of akkers). Deze essen lagen als schijnbaar ordeloze eilanden temidden van uitgestrekte heidevelden - het *veld* genoemd -, die werden gebruikt als weiden voor schapen en koeien. Bij kleine nederzettingen bevond zich één es, maar twee essen voldeden beter voor het vanaf de 16de eeuw gebruikelijke 'tweeslag-systeem zonder braak' waarbij alternerend zomerrogge en winterrogge werd gezaaid. De grootste dorpen hadden nog meer essen: Valthe (5), Westerbork (4) en Exloo (3). Pas met de intensivering van de akkerbouw in de loop van de 18de eeuw werden de essen verrijkt met een plaggenbemesting - heideplaggen vermengd met dierlijke mest -, waardoor ze in de loop van de tijd een lichte bolling hebben gekregen. De geringe bodemvruchtbaarheid leidde tot een overheersend extensieve landbouw. Een uitzondering hierop vormden de noordelijke uitlopers van het Drents Plateau, waar onder invloed van de stad Groningen op intensieve wijze hop werd geteeld. In het midden van de 17de eeuw was Peize het centrum van deze teelt. In de loop van de 18de eeuw verving men in Drenthe de teelt van zomerrogge gaandeweg door de teelt van aardappelen, haver en veenboekweit. Zo ontstond er naast de beide essen van Eext een stuk bouwgrond dat nog steeds de haverlanden genoemd wordt.

Aan de zuidzijde van de regio waren de ontginningen geringer van omvang en tegen de grens met Overijssel hadden ze de vorm van *kampgehuchten*, dat wil zeggen

Het esdorp Orvelte gezien van vanuit de lucht met boven in beeld de grote met bomen omzoomde Noordesch

kleine aaneenschakelingen van eenmansessen, ook kampen of hoeven genoemd. Ten Aarlo bij Zuidwolde is een voorbeeld van een kamptginning. In het gebied rond Schoonebeek hebben deze kamptginningen, zoals het Westerse- en Oostersebos, een relatie met de op de verderop gelegen groengronden staande zogeheten booën. Een *boo* is een nachtverblijf en woonruimte voor een koeherder of booheer. Een goed voorbeeld is Wilms' Boo te Nieuw-Schoonebeek.

Door de afhankelijkheid van de gebruikers van de essen van de omringende woeste gronden ontstonden *marken*. Dit waren aaneengesloten gebieden van niet in cultuur gebrachte woeste grond die gezamenlijk werden beheerd door de eigenaren van de 'gewaarde erven' - de markegenoten of geërfden. Deze gebieden waren van groot belang vanwege de heideplaggen en de mest van de daar gehouden schapen die de cultuurgronden vruchtbaar hielp houden. Ook grote delen van de groengronden waren aanvankelijk in bezit van de marken. Slechts de 'gewaarde' boeren bezaten weiderecht op de woeste gronden en mochten daar een gereguleerd aantal heideplaggen steken. Rond 1800 waren er in Drenthe ongeveer honderd marken; het oorspronkelijke aantal lag rond de zeventig. De grenzen werden vaak zorgvuldig vastgesteld, bijvoorbeeld in de marke Anloo met gemerkte zwerfkeien. Aan de randen van deze gebieden - en later op sommige brinken - werd de vestiging van keuterboeren oogluikend toegestaan. In 1848 werden de markegenootschappen opgeheven; de Markewet van 1886 zorgde voor een rechtmatige verdeling van de woeste gronden. Door de beschikbaarheid van goedkope kunstmest kon men vanaf 1890 de beste delen van de woeste gronden omzetten in weilanden. Bij deze ontginning speelde ook de in 1888 opgerichte Heidemaatschappij een belangrijke rol met als eerste Drentse project in 1907 de ontginning van het Zeyerveld. De meest schrale delen - vaak met zandverstuivingen - werden bebost, mede onder invloed van Staatsbosbeheer, dat in 1899 was opgericht. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij Dwingeloo en

De Wilms' Boo te Nieuw-Schoonebeek is een van de weinige overgebleven voorbeelden van een zogeheten boo, een nachtverblijf met woonruimte voor een koeherder

Odoorn (1911). De aangeplante dennenbossen dienden voor de productie van stuthout voor de mijnen in Limburg en België en later voor telegraaf- en elektriciteitspalen. Momenteel is 10% van de provincie bebost. Rond 1900 was slechts 40% van de provincie Drenthe in cultuur gebracht, vijftig jaar later was dit 75%; een toename die overeen komt met bijna twee maal de oppervlakte van de Noordoostpolder.

Nederzettingen

De basis van het voor Drenthe karakteristieke *esdorpenlandschap* wordt gevormd door de ruim zeventig oorspronkelijke markedorpen met hun dorpsgebied. Meerdere markedorpen vormden samen één kerspel. Deze kerspels kwamen vanouds overeen met de zes dingspelen. Zo behoorden tot het kerspel Vries de dorpen Vries, Zeyen, Taarlo, Tynaarlo, Rhee, Donderen, Bunne en Winde. Met name Zeyen en Tynaarlo zijn redelijk grote dorpen, maar ze hebben geen eigen kerk. Men kerkte in Vries. Waar elders in Nederland een nederzetting zonder kerk een gehucht wordt genoemd, geldt dit niet voor Drenthe. Hier kende men veel markedorpen in de vorm van *esdorpen zonder kerk*. De kern van deze aan de rand van een es gelegen dorpen bestaat uit twee stel parallelle wegen, die elkaar loodrecht kruisen, zodat daartussen vierkante of rechthoekige percelen overblijven, oorspronkelijk ter grootte van één boerenerf, maar later veelal opgesplitst. Goede voorbeelden zijn Norg, Vries en vooral Zeyen. Aan de rand van de oude kern liggen één of meer *brinken*. Als er een kerk is, ligt die meestal aan de brink (kerkbrink), dus buiten de kern (Vries, Anloo). De brinken vervulden een centrale functie in het dorp, als verzamelplaats voor het vee, als vergaderplaats en als markt - activiteiten waarvoor in de gesloten kern geen plaats was. In de loop der tijd zijn veel brinken binnen de bebouwing komen te liggen en ontstonden er nieuwe boerderijen langs de randen van de brinken (Annen), maar ook langs de uitvalswegen (Rolde, Gees) en langs de randen van de es (Balloo, Ansen). Vroege uitbreidingen konden ook het karakter hebben van korte streekdorpen, zoals het Grotenend te Gasselte.

Het bijzondere van de Drentse esdorpen is dat de brinken zolang intact zijn gebleven, zelfs na de opheffing van de marken. Daarom spreekt men ook vaak over 'brinkdorpen'. In dit boek wordt echter van esdorpen gesproken onder vermelding

van de belangrijkste brinken. In de grotere dorpen vonden de veemarkten op de brink of brinken plaats, zoals te Vries, Norg en natuurlijk in het nu nog om zijn paardenmarkt bekende Zuidlaren. Aan de randen van het Drents Plateau, waar de groengronden uitgestrekter zijn, is de brinkruimte ook veelal groter. Yde, Eext en Annen zijn hier goede voorbeelden van.

Ook komen daar meer brinken per dorp voor; Zuidlaren (10), Eext (7), Annen (4) en Odoorn (4). Centraler op het plateau zijn de brinken kleiner. Gave voorbeelden zijn de brinken van Oud-Alden, Orvelte, Zuidbarge bij Emmen en vooral Taarlo bij Tynaarlo. De brink van de laatstgenoemde plaats heeft ook nog een *dobbe*; een kuil met bluswater en drinkwater voor het vee. In Odoorn en Zuidlaren zijn de dobben nu als eendenvijver in gebruik. De

Voor Drenthe kenmerkend zijn de driehoekige dorpsbrinken. Die van het gehucht Ees (bij Borger) is een plantsoenbrink met haag

Het eind 19de eeuw aangelegde bos van de boswachterij Hooghalen met daarin het voormalige kamp Westerbork (1939) en het gedeeltelijk daar doorheen snijdende langgerekte complex uit 1970 van de radiotelescoop Westerbork

meeste brinken, vooral de kleine, hebben een driehoekige vorm. Soms vormen twee driehoekige brinken samen een dubbel-driehoekige (zandlopervormige) brink, zoals te Lhee en Westdorp bij Borger. Enkele brinken zijn rechthoekig van vorm (Zeyen, Vries) en sommige veelhoekig (Roden). De meeste brinken zijn beplant met bomen, die van pas kwamen als constructiehout voor de boerderijen van het dorp. In Hijken, Tynaarlo en Een zijn brinken als weilandbrink in gebruik. Ees en Westdorp, beide bij Borger, hebben een plantsoenbrink met haag.

Aan de noordrand en in mindere mate aan de zuidrand van de regio liggen *wegdorpen* met - een vaak licht slingerende - lineaire structuur, zoals Weijerswold (zuidrand)

Het naar Orvelte overgebrachte 17de-eeuwse boerderijcomplex Bruntingerhof bestaat uit een lős hoer met onderschoer en een langgerekte hooischaar met decoraties in geknoopt stro

en Paterswolde en Roderwolde (noordrand). Bij de laatstgenoemde kern is de latere verplaatsing van de bewoningsas nog goed te zien. Zwinderen tenslotte ontwikkelde zich van esdorp tot *kanaaldorp* langs de Verlengde Hoogeveensche Vaart.

Boerderijen

De vele boerderijen in het Drentse landschap kunnen al naar gelang hun ouderdom of streek verschillen. Een boerderij is bij uitstek een functioneel gebouw, waarin woon-, bedrijfs- en opslagfuncties verenigd zijn. Het is vrijwel onmogelijk om een sluitende indeling in boerderijtypen te geven, omdat deze zowel kan geschieden op functionele als op uiterlijke kenmerken, of op een combinatie van beide. Ook zijn de afzonderlijke kenmerken in de loop der tijd aan verandering onderhevig geweest. Het belangrijkste en oudste boerderijtype dat op de zandgronden in de gehele provincie voorkomt is het *hallenhuis*. Het gaat om een boerderij met een driebeukige opzet, waarbij een ankerbalkgebintconstructie zorgt voor een onderverdeling in een brede middenbeuk en twee smallere zijbeuken (de buitenstijlruimten). Aanvankelijk waren inwendig het woongedeelte en de bedrijfsruimte niet gescheiden. Van dit zogeheten *lős hoer* is in Drenthe één voorbeeld bewaard gebleven: het 'Bruntingerhof', een 17de-eeuwse boerderij die van Bruntinge naar Orvelte is overgebracht. De voorkamer - uitgevoerd in vakwerk met baksteenvulling - werd in 1728 toegevoegd, het bedrijfsgedeelte heeft beleemd vlechtwerk. Vanaf de 17de eeuw werden het woon- en het bedrijfsgedeelte gescheiden door een tussen- of brandmuur en werd de schouw naar de kopse (voor)gevel verplaatst.

Binnen deze driebeukige boerderijvorm zijn, afhankelijk van de plaats van de deel (de dors- en werkvloer), enkele hoofdtypen te onderscheiden. Wanneer de middenbeuk als deel dienst deed en in de beide lage zijbeuken smalle potstallen waren gemaakt (kuilen waarin het vee op de eigen mest stond) heet het type: *hallenhuis met middenlangsdeel*. Bij een hallenhuis met middenlangsdeel bevinden de deeldeuren

of baanders zich in de achtergevel. Bij enkele 17de-eeuwse, maar voornamelijk 18de-eeuwse - boerderijen zijn de baanderdeuren vaak enigszins teruggeplaatst en staan de baanderstijlen onder het laatste gebint. Hierdoor ontstaat een 'baandernis'. Wanneer het

De uit circa 1850 daterende hallenhuysboerderij Pieperij 7 in het gehucht Pieperij heeft een aangebouwde schuur en een voor Zuidwest-Drenthe karakteristieke baander met loopdeur (1980)

De 19de-eeuwse boerderij Dorpsstraat 7 te Uffelte is een voorbeeld van een hallenhuysboerderij met dubbele dwarsdeel voorzien van terugliggende zijbaanders

dak hier gedeeltelijk over doorloopt is er sprake van een *onder- of onderschoer*. Aan weerszijden van de baandernis bevinden zich vaak een paarden- en varkensstalling.

Voorbeelden met een 17de-eeuwse kern zijn de boerderijen Klooster 17-19 te Zweeloo, Lunsenhof 20 te Anloo en Middendorpsstraat 2 te Meppen (1699), en met een 18de-eeuwse kern Esweg 29 (1717) en Esweg 25 (1762) te Norg en Beilerweg 2 te Wijster. In Zuidwest-Drenthe en bij de meeste jongere boerderijen ligt de baander in het vlak van de achtergevel. Soms zit naast de baanderdeuren een loopdeur met bovenlicht. Voorbeelden hiervan zijn te vinden bij de boerderijen Van Helomaweg 25 te Havelte, Lhee 71 te Lhee en Dorpsstraat 111 te Nijeveen.

Door uitbreiding van de veestapel was extra opslagruimte voor het hooi noodzakelijk. In centraal Drenthe ontstond daardoor het *hallenhuys met middenlangsdeel en aangebouwde hooischuur*. Deze langgerekte houten aanbouwsels - ook staart genoemd - dienen vaak alleen als hooischuur, maar bestaan ook wel uit een opslagruimte, een kleine dwarsdeel en aan het eind een schaapskooi. Vaak hebben deze schuren decoraties in de vorm van geknoopt stro. De 18de-eeuwse boerderij Hogebrinksweg 1 te Elp is hier een voorbeeld van, evenals Dorpsstraat 1 te Orvelte (1758), Hoofdweg 3 te Westervelde (1811), Veenvoort 3 te Anderen (1846) en Oude Steeg 32 te Gees.

In het zuidwesten, waar men meer aan veeteelt deed, werd een gedeelte van de deel - meestal het achterste deel - gebruikt voor het optasten van hooi in de vorm van een grondtas. De baanderdeuren werden verplaatst naar de zijgevel en doordat de deel dwars op de lengterichting kwam te liggen, spreekt men van *hallenhuys met dwarsdeel*. Een vroeg voorbeeld is de boerderij Midden 78 te Wapserveen (1734). In de Drentse variant kreeg het bedrijfsgedeelte een vierdeling, met vanaf de

brandmuur een vak met pompstraat en aan de baanderzijde de paardenstal, daarnaast een vak met de dwarsdeel, dan het hooivak met grondtas en langs de achtergevel een potstal voor jongvee. Deze indeling is nog aanwezig in de 18de-eeuwse boerderij Busselterweg 2 te Eursinge (Westerveld). Tevens komt er een variant voor met een dubbele dwarsdeel, bestaande uit dwarsdeel, potstal, tasvak, dwarsdeel en jongveestal; de boerderijen Brink 1 te Zuidvelde en Dokter Larijweg 163 te Ruinerwold (1868) zijn hier voorbeelden van. De meeste boerderijen met dwarsdelen hebben een iets terugliggende toegang met baandernis en inspringend dakvlak (Linderweg 2 te Nolde bij Zuidwolde).

Karakteristiek bij de uit 1912 daterende boerderij annex café Hoofdweg 118 te Oudemolen (bij Tynaarlo) is het langgerekte tweelaags voorhuis

Daarnaast zijn er vergelijkbare boerderijen waar de baanderdeuren in het gevelvlak liggen en de met riet gedekte kap boven de deuren is opgelicht (Dwingelerweg 9 te Ansen bij Ruinen).

Bij boerderijen wordt ook onderscheid gemaakt naar de vorm van het woongedeelte en de relatie met het bedrijfs gedeelte. Liggen woon- en bedrijfs gedeelte in elkaars verlengde dan spreekt men van een *langhuisboerderij*. Deze komen zowel voor met een steil wolfdak (Middendorp 15 te Schoonebeek; 1780, Van Helomaweg 23 te Havelte) als met een puntgevel (Eerste Laan 1 te Norg; 1801). Doorgaans hebben langhuisboerderijen de ingang van het woongedeelte aan de voorzijde. Dit is in Drenthe niet altijd het geval, mede vanwege het feit dat het daar gebruikelijk was om de schouw aan de kopse gevel te plaatsen. Hierdoor plaatste men de ingang aan de zijkant en verviel bij het woongedeelte de buitenstijlruimte aan één zijde. Dit maakte het mogelijk om die zijgevel hoger op te trekken, de achterliggende keuken en kamer kregen hierdoor grotere roedenvesters. In de zijbeuk aan de andere zijde kwamen de bedsteden. Een vroeg voorbeeld van een dergelijk *langgerekt voorhuis* heeft Asserstraat 78 te Zuidvelde. Andere voorbeelden zijn de boerderijen Beringehorst te Exloo en Schaapskuilweg 2 te Valthe. Opmerkelijk zijn de boerderijen met *langgerekt tweelaags voorhuis*, zoals Oude Rijksweg 10 te Vries (circa 1810), Brink 2 te Tynaarlo (1901) en Hoofdweg 118 te Oude Molen bij Tynaarlo (1912). Dergelijke boerderijen dienden vaak tevens als herberg.

Karakteristiek voor Zuid-Drenthe is de *dubbele boerderij*, bestaande uit twee, met de kopgevels van het woongedeelte

De boerderij Dorpsstraat 29 te Gees kreeg begin 19de eeuw de huidige vorm met langgerekt dubbel voorhuis

tegen elkaar aangebouwde, boerderijen. Bij beide woongedeelten is aan de voorzijde de buitenstijlruimte vervallen. De aan de uiteinde liggende bedrijfs gedeelten zijn

zelden geheel gelijkwaardig en bestaan vaak uit een grotere versie met langsdeel en een kleinere met dwarsdeel; mogelijk was oorspronkelijk de grotere boerderij voor de jonge boer en de kleinere voor zijn vader. Een goed voorbeeld is Oostersebos 13-15 te Schoonebeek. Verder noemen we Westersebos 12-14 te Schoonebeek, Westenesscherstraat 87-88 te Westenesch bij Emmen en Europaweg 62 te Padhuis bij Weijerswold (1771).

Op andere plaatsen komen *boerderijen met dubbel woonhuis* voor. Bij de bouw - maar ook vaak pas later - bouwde men aan de kopse zijde van het woongedeelte een tweede woonhuis, dat als *ouderwoning* kon dienen. Voorbeelden zijn Brink 21-22 te Norg uit 1717 met een tweede woonhuis uit 1816, Schaaapveenseweg 8-10 te Gees en Kruisstraat

Kenmerkend voor de ontginningen in Drenthe zijn de krimpenboerderijen, zoals de rond 1910 gebouwde boerderij Hoofdstraat 24 te Zweeloo

21 te Gees. Wanneer deze aangebouwde woonhuizen wat smaller zijn, spreekt men ook wel van *eindkamer* (of ouderkamer). Voorbeelden zijn Zuiderstraat 7 te Zeyen (1774), waar rond 1850 een eindkamer werd aangebouwd, Dorpsweg 6 te Taarlo bij Tynaarlo en Schapendrift 1 te Orvelte. Bij de rijkere boerderijen in de omgeving van Ruinerwold maakte men dwarse aanbouwen als ouderwoning. Voorbeelden zijn Dokter Larijweg 60 (1735), met ouderwoning uit 1790, Boerpad 8-9 en Haakswold 10; de laatste heeft een zeer bijzondere ouderwoning in de vorm van een Chinees paviljoen. Tegen het einde van de 19de eeuw werd het voorhuis rijker van vorm en ontstonden *boerderijen met dwars geplaatst voorhuis*. Voorbeelden van dit type zijn Brinkstraat 30 te Hoogetveen (1890) en de rijke boerderijen te Ruinerwold: Haakswold 12-14 (circa 1900), Haakswold 29 (1901) en Dijkhuizen 107 (1905). De voorhuizen konden zelfs zo

De rond 1930 gebouwde boerderij J.B. Kanweg 5 te Witteveen is een voorbeeld van een moderne kop-rompboerderij

groot worden dat er sprake is van *boerderijen met blokvormig woonhuis*, zoals bij de boerderijen Hoofdweg 23 te Peest bij Norg (circa 1855) en Hoofdstraat 23 te Roderwolde (circa 1890)

Door de veen- en heideontginningen ontstaat er vanaf het begin van de 19de eeuw ook een flink aantal nieuwe boerderijen. De oudste daarvan staan in de eerste veenontginningen. Het gaat hierbij om boerderijen met een zo groot bedrijfsgedeelte dat de deel in één van de zijbeuken gelegd kon worden. Deze *boerderijen met zijlangsdeel* kunnen zowel een *doorrit* met baanderdeuren aan vooren achterzijde hebben, als enkel baanderdeuren aan de achterzijde. Voorbeelden van boerderijen met een doorrit zijn Lonerbroekweg 11 te Loon (1867), Europaweg 29 te Weijerswold (1911) en Zuidlaarderweg 61 te Annen (1913). Het woon- en het bedrijfsgedeelte hebben één doorlopende nok, maar de boerderijplattegrond vertoont een sprongsgewijze versmalling (krimp) bij de overgang van het bedrijfsgedeelte naar het woonhuis. Dergelijke op Groninger voorbeelden gebaseerde boerderijen worden *krimpenboerderijen* genoemd. Vroege voorbeelden zijn zijn Greveling 46 (circa 1800) en Greveling 36 (circa 1830) te Annerveenschekanaal. Beide hebben een

versmald middendeel, voorzien van een puntgevel met (oorspronkelijk) twee series zogeheten zaadzoldervensters (in Drenthe gebruikte men de zolder echter vooral voor de opslag van poot aardappelen). De krimpenboerderij Kruisstraat 20 te Annen (circa 1890) heeft zaadzoldervensters, een dak met wolfeind en een ingangsomlijsting. In Drouwenersmond bij Drouwenerveen is de ontwikkeling goed te volgen van de vroege variant met doorrit (Zuiderdiep 38; circa 1880) via de gebruikelijke variant met wolfeind (Zuiderdiep 60; circa 1900) naar de moderne krimpenboerderij (Zuiderdiep 33; circa 1935). Een opvallende oriëntalistische decoratie heeft de krimpenboerderij Noorderdiep 115 te Nieuw-Buinen (circa 1890).

Het woongedeelte kan ook terzijde van de boerderij-as geplaatst worden, overeenkomstig de veel in Friesland voorkomende *kop-rompboerderijen* of *kop-hals-rompboerderijen*. Voorbeelden hiervan zijn de boerderijen Brink 2 te Tynaarlo (1901), Minister Cremerstraat 5 te Zeyerveld bij Zeyen (1916) en Schultestraat 7 te Vries (1921). Ten slotte kon het woonhuis als losstaande villa voor de schuur gebouwd worden. Voorbeelden van dergelijke *villaboerderijen* zijn Hoofdstraat 10 te Eext (1922) en Kavelingen 33 (1932) en Noorderdiep 57 (1937) te Valthermond. Verder kunnen de rond 1890 door W.C. Metzelaar voor Veenhuizen ontworpen *middenhuisboerderijen* met aan beide zijden bedrijfsgedeelten en de door H.P. Berlage ontworpen *carré-vormige modelboerderij* 'De Schipborg' bij Anloo (1914-'15) niet onvermeld blijven.

De in 1767-'80 gegraven Drentsche Hoofdvaart doorsnijdt de Smilder- en de Kloosterven. Langs de vaart is later het hier vanuit de lucht zichtbare dorp Smilde gesticht

Infrastructuur

Over het Drents Plateau liepen vanouds enkele handelsroutes. De doorgaande route vanuit Overijssel via Coevorden naar het noorden vertakte zich na Coevorden in een weg via Zweeloo, Schoonloo en Rolde naar Groningen en een tak over de Hondsrug, langs Emmen, Gieten en Zuidlaren naar Groningen. Een andere belangrijke landweg liep van Zwolle naar Meppel en via Havelte, Diever en Assen eveneens naar Groningen. In 1811 gaf Napoleon opdracht tot de aanleg van een net van hoofdwegen. In dit plan ging de weg van Meppel naar Groningen langs de Drentsche Hoofdvaart lopen. De verharding van deze Rijksweg kwam in 1839 gereed. Ze werd voorafgegaan door de verharding van de weg van Assen naar Groningen over De Punt. Door de verharding van de 'Frieseweg' van Zwolle via Meppel naar Steenwijk en Leeuwarden in 1827-'29 werd Meppel 'de Poort van Drenthe'. Een belangrijke dwarsverbinding was de in 1841-'48 aangelegde weg van Assen via Rolde en Bareveld naar Veendam. Andere belangrijke dwarsverbindingen waren de wegen van Meppel via Hoogeveen naar Coevorden en van Emmen naar Beilen. De aanzienlijke toename van het gemotoriseerde verkeer maakte vanaf circa 1920 continue verbetering en uitbreiding van het wegennet noodzakelijk. Dit kreeg vorm in het Rijkswegenplan van 1927. In 1971-'75 kwam de belangrijkste verkeersweg tot stand, de R37 (nu A28) van Zwolle, onderlangs Meppel, via Hoogeveen naar Assen en Groningen.

Afgezien van het gebied rond Meppel, dat in de late middeleeuwen uitgroeide tot een centrum voor de scheepvaart, was het grootste deel van Drenthe tot ver in de 18de eeuw over water niet bereikbaar. Hierin kwam verandering door de aanleg van de Drentsche Hoofdvaart, die in 1767-'80 van Meppel door de Smilder- en de Kloosterven naar Assen werd gegraven. Als aftakkingen kwamen in 1790 de Beilervaart en in 1808 de Norgervaart gereed. Belangrijker was echter in 1857-'61

de doortrekking van Drentsche Hoofdvaart als Noord-Willemskanaal naar Groningen.
Via de Witte Vaart kwam in

De huidige sluis met ovale sluiskom bij Eexterveenschekanaal werd rond 1895 gebouwd ter vervanging van een oudere sluis in dit oudste Drentse veenkanaal, dat in 1771-'75 werd gegraven van Annerveenschekanaal naar Bareveld

1894 de verbinding tot stand met de Opsterlandse Compagnonsvaart bij Appelscha.

Aan de zuidzijde van de provincie was al in 1626-'27 een schipsloot gegraven van Meppel tot in de venen rond het huidige Hogeveen. Pas in 1851 werd dit tracé aanzienlijk verbeterd en verruimd, waarna het in 1857-'60 als Verlengde Hogeveensche Vaart werd doorgetrokken tot de hoogveengebieden bij Nieuw-Amsterdam en Klazienaveen. Uiteindelijk bereikte het kanaal in 1894 de Duitse grens. Coevorden kreeg in 1860 via het Coevorden-Vechtkanaal aansluiting op de Overijsselse kanalen en via het in 1884 gereed gekomen Stieltjeskanaal bij Nieuw-Amsterdam aansluiting op de Verlengde Hogeveensche Vaart. Net boven Hoogersmilde begon in 1851 de aanleg van het Oranjekanaal, dat dwars over het Drents Plateau en via het Odoornerveen werd gegraven om in 1858 uit te komen bij het Oostveen ten zuiden van Emmen. In 1889 kreeg ook dit kanaal een verbinding met de Verlengde Hogeveensche Vaart. In het grote veengebied ten oosten van de Hondsrug begon men in 1660 met het bevaarbaar maken van de Hunze, waarna gaandeweg een - bij de regio Oost-Drenthe te bespreken - stelsel van veenkanalen ontstond.

De in 1868 geopende spoorlijn van Zwolle via Meppel naar Leeuwarden werd in 1870 gevolgd door de lijn van Meppel via Hogeveen en Assen naar Groningen. Lange tijd bleven de spoorwegen in Drenthe beperkt tot dit rompnets. Pas in 1903-'06 liet de Noord-Ooster Lokaal-Spoorwegmaatschappij (NOLS) een spoorlijn aanleggen van Zwolle via Ommen en Coevorden naar Emmen. Van Emmen ging de lijn verder via Exloo en Buinen naar Gasselternijveen om daar aan te sluiten op de in 1905 gereedgekomen lijn van dezelfde maatschappij tussen Assen en Stadskanaal. Uiteindelijk zou deze spoorlijn in 1909-'10 van Stadskanaal via Veendam naar Delfzijl doorgetrokken worden. Na de overname van alle spoorwegmaatschappijen door de Nederlandse Spoorwegen in 1938 werden diverse lijnen of delen daarvan opgeheven, waaronder de lijn Assen-Stadskanaal. In 1947 staakte men ook het personenverkeer tussen Emmen en Stadskanaal, in 1963 gevolgd door het goederenverkeer. Van de NOLS-lijnen bleef alleen het baanvak Emmen-Zwolle in gebruik (in 1976 geëlektrificeerd).

In 1892 ging een eerste paardentram van start tussen Groningen en Zuidlaren, in 1896 gevolgd door een tram van Groningen naar Eelde. De eerste stroomtram reed in 1897, toen de Dedemsvaartsche Stoomtram Maatschappij (DSM) de lijn

Dedemsvaart-Coevorden opende. In 1899 werd deze doorgetrokken naar Nieuw-Amsterdam en in 1906 naar Emmen. Via Klazienaveen en Emmer-Compasuum liep deze lijn in 1907 tot Ter Apel. De Eerste Drentsche Stoomtram Maatschappij (EDM) exploiteerde vanaf 1903 een lijn tussen Hoogeveen en Nieuw-Amsterdam, die bij Erm een afslag kreeg naar Emmen (1909) en Ter Apel (1910). Mede door de koppeling aan het net van de Bentheimer Kreisbahn naar Neuenhaus en vandaar Bentheim (1910) ontwikkelde Coevorden zich tot een regionaal industriecentrum. De Nederlandsche Tramweg Maatschappij (NTM) exploiteerde de tramlijnen van Drachten via Roden en Peize naar Groningen (1913), van Steenwijk naar Noordwolde en die van Oosterwolde via Appelscha naar Assen (1915) en Meppel (1916). Als

laatste kwam de tramlijn Assen-Schoonoord-Coevorden gereed (1918). In de jaren twintig ontstonden de eerste particuliere autobusbedrijven, waarna de busdiensten gaandeweg alle tramverbindingen vervingen.

Zuidwest-Drenthe

De regio Zuidwest-Drenthe wordt in de kern gevormd door het westelijke deel van het geologische gebied met de naam Drents Plateau. Aan de noordoostzijde wordt de regio begrensd door de provincie Friesland, aan de westen zuidzijde door Overijssel. Aan de oostzijde loopt de scheiding grofweg langs de lijn van Hoogersmilde naar Elim. De regio komt in grote lijnen overeen met het oude dingspel van Diever, ook wel *Westerveld* genoemd, en kende vroeger een sterke relatie met de aangrenzende gebieden in het noorden (de Friese Stellingwerven) en

Langs het sterk kronkelende riviertje de Reest werden enkele buitenplaatsen gesticht, zoals hier de voormalige havezate Dikninge bij De Wijk

het westen (het Overijsselse Land van Vollenhove). Zo is de kerk van Ruinen de moederkerk van de kerken in Steenwijk en Vollenhove. Anderzijds is het gebied van de voormalige gemeenten Nijeveen en Ruinerwold een weidegebied dat verwantschap vertoont met het aangrenzende Overijsselse gebied.

Zand en veen

Ook het zuidwestelijke deel van het Drents Plateau is een relatief droog zandgebied, met daarin twee van zuidwest naar noordoost lopende lagere zandruggen, te weten langs de lijn Havelte-Diever en bij Vledder. Een zuidelijke uitloper van het plateau verheft zich tussen Echten en Zuidwolde. Door dit gebied lopen enkele beken, waaronder in het noorden de Steenwijker Aa. De Wold Aa en de Reest - de grensrivier met Overijssel - monden beiden bij Meppel in het Meppelderdiep uit, evenals de Beilerstroom en de Echterstroom. Beide laatstgenoemden werden begin 17de eeuw

gebruikt voor de eerste hoogveenontginningen. In 1614 werd de Beilerstroom of Havelter Aa tot de venen bij Hoogersmilde bevaarbaar gemaakt als Oude Vaart. De verbeterde Echtenerstroom

of Wetering liep vanaf 1626-'27 als Oude Stroom richting Hoogeveen. Parallel aan de Oude Vaart groef men in 1767-'80 de Drentsche Hoofdvaart en in 1851 werd de Oude Stroom verbeterd tot Hoogeveense Vaart.

Ten noorden en westen van Meppel bevond zich een laagveengebied dat in de middeleeuwen is ontgonnen tot weidegebied. Op een zandrug ontwikkelde zich hier het wegdorp Kolderveen, dat oostwaarts overgaat in Nijeveen. Het wegdorp Ruinerwold kwam eveneens op een smalle langgerekte zandrug tot ontwikkeling. De doorgaande weg van Meppel naar Ruinen lag echter zuidelijker, waardoor de boerderijen oorspronkelijk via lange opritten met deze weg verbonden waren. Pas in 1924 werd het voetpad dat de boerderijen onderling verbond een verharde weg (Dokter Larijweg). Opmerkelijk is dat deze weg ter weerszijden beplant is met hoogstam peregomen. Wapserveen, Nijensleek en Koekange zijn andere wegdorpen in dit gebied.

Melkveehouderij zorgde ervoor dat Meppel in de 19de eeuw na Leeuwarden en Sneek tot de grootste botermarkten van Nederland ging behoren. Ook werd er vetmesterij bedreven en al vanaf de 17de eeuw vetweiderij (slachtrunderen), vooral in het voormalige laagveengebied dat slechts weinig arbeidsintensieve veehouderij toestond. Daar werden ook paarden gefokt; een profijtelijke zaak getuige de rijke herenboerderijen in Ruinerwold. Op het zand ontstonden vooral esdorpen. De grootste daarvan hebben een kerkbrink, zoals te Ruinen en Dwingeloo. In Diever bevindt zich aan de brink ook het rechthuis (1604). In Vledder ligt de kerk aan de rand van het dorp. Te Diever is de bewoning gaandeweg opgeschoven van het esdorp Oudendiever naar de iets noorderlijker gebouwde kerk. In Havelte staat dat de kerk nog steeds een fors eind uit het centrum; deze kerk deed ook voor de bewoners van Uffelte dienst. Wapse is een voorbeeld van een kransesdorp. Ook in deze regio komen de verschillende soorten Drentse brinken voor: driehoekig in Rheebruggen, Lheebroek, Uffelte en Echten, dubbel-driehoekig in Nuil en Lhee en een weilandbrink in Kraloo en Leggelo.

Ten zuiden van de Hoogeveense Vaart gaat het esdorpenlandschap over in kampongginningen. Vanuit horsten - hoger gelegen oevergronden - ontstonden kleinschalige ontginningen in de vorm van eenmansessen, ook wel kampen of hoeven genoemd. Met name langs de Reest levert dit *hoevenlandschap* een fraai gebied op met daarin gehuchten als Schiphorst, Haalweide, De Stapel en Pieperij. Enkele ontginningen groeiden uit tot landgoederen waarop *havezaten* werden gebouwd. Deze edelmanshuizen dienden in eerste instantie een militair belang. Toen ze die waarde verloren, werden ze ver- of herbouwd tot eenvoudige landhuizen. Als 'adellijk getimmert' bleven ze van belang omdat het bezit ervan recht gaf op een zetel in de Ridderschap en daarmee toegang gaf tot het bestuur van de Landschap. In 1698 waren er in Drenthe achttien erkende havezaten, die alle of aan de noordrand of aan de zuidzijde van de provincie waren gelegen. Hiervan resteren er nog zeven, te weten Laarwoud (Zuidlaren) en Mensinghe (Roden) in het noorden, en in het zuiden De Kléncke (Oosterhesselen), De Havixhorst (De Wijk), Echten, De Oldengaerde (Westeinde) en Westrup (Dwingeloo). Het 17de-eeuwse huis Overcinge (Havelte) kreeg niet de status van havezate; de huizen Westerbeek (circa 1766) te Frederiksoord, Voorwijk (1791) en Dikninge (1813) in De Wijk zijn voorbeelden van de schaarse latere adellijke woonhuizen in Drenthe.

Maatschappij van Weldadigheid

Na de Franse tijd was - vooral in de Hollandse steden - het aantal armen dermate groot dat daar dringend iets aan gedaan diende te worden. Op initiatief van generaal-majoor Johannes van den Bosch werd daarom in 1818 de Maatschappij van Weldadigheid opgericht. Zij beoogde de behoeftigen door middel van maatschappelijk nuttige arbeid tot zelfstandige landarbeiders op te voeden. Voor dit doel werden de koloniën Frederiksoord-Wilhelminaord, Veenhuizen en Ommerschans (Ov) gesticht. In Frederiksoord werd in 1818 een eerste 'volksplanting' gebouwd, een proefkolonie (kolonie 1) met ruim vijftig *koloniewoningen*. Deze kleine woningen bestonden uit een woonkamer met twee bedsteden en daarboven twee slaapkamertjes, en een schuur met dorseel en kleine stal. Elk gezin had voor haar levensonderhoud de beschikking over een stuk grond. In 1819 kwam ten noorden van de weg Vledder-Steenwijk kolonie II tot stand en in 1820 kwam op Overijssels grondgebied kolonie III gereed (Willemsoord). Kolonie IV (1821-'22) kreeg de naam Wilhelminaord, kolonie V ontstond bij Ommerschans en de kolonies VI en VII (Boschoord) verrezen in 1824 ten noordoosten van Wilhelminaord. In totaal werden er ongeveer 400 koloniewoningen gebouwd. Om diverse redenen bleef het succes echter beperkt, niet zozeer door het ontbreken van voldoende werkpaarden en mest, maar vooral door de gebleken onmogelijkheid om stadspaupers tot landarbeiders op te voeden. Al spoedig werd er onderscheid gemaakt tussen vrijwillige en gedwongen kolonisten. Voor deze laatste groep werden gestichten gebouwd te Ommerschans en Veenhuizen. In Veenhuizen verrezen in 1823-'26 drie omgrachte gestichten, twee voor bedelaars en landlopers en een derde voor vondelingen en wezen. Voor de werkverschaffing richtte men hier onder meer al in 1839 een stoomkatoenspinnerij op.

Gaandeweg raakte de Maatschappij van Weldadigheid in financiële moeilijkheden en in 1859 werden Ommerschans

Door de Maatschappij van Weldadigheid werd in 1818 de kolonie Frederiksoord-Wilhelminaoord gesticht met als doel het opvoeden van behoeftigen tot zelfstandige landarbeiders. Zoals te zien op deze gravure bouwde men op regelmatige afstand een groot aantal koloniewoningen, elk voorzien van een eigen stukje grond

en Veenhuizen door de regering overgenomen. Vanaf 1875 viel Veenhuizen onder het ministerie van Justitie dat het als strafgesticht en rijkswerkinrichting aanwees, waarna er drie nieuwe gestichtsgebouwen verrezen met de daarbij behorende gebouwen, woningen en kerken. Dit heeft Veenhuizen gemaakt tot een ‘penitentieel’ dorp.

In de vrije kolonie Frederiksoord-Wilhelminaoord besloot men in 1860 tot schaalvergroting door de bouw van vijf grote boerderijen. Door een legaat kon hier in 1884 ook de Gerard Adriaan van Swieten tuinbouwschool gesticht worden. P.W. Janssen, een andere weldoener, zorgde ervoor dat er in 1893 in Wilhelminaoord een huis voor oudere koloniebewoners (Rustoord) werd geopend. In 1923 werd Willemsoord verkocht. Grote delen van Frederiksoord en Wilhelminaoord behoren echter nog steeds tot de Maatschappij van Weldadigheid. Ter gelegenheid van hun 180-jarig bestaan werd in 1998 het themapark ‘Frederiksoord, land van Weldadigheid’ geopend, waar ook een in originele staat teruggebrachte koloniewoning te bezichtigen is.

Verdedigingswerken

Tot ver na de middeleeuwen zorgden de ondoordringbare venen aan de oost- en zuidzijde van Drenthe voor een natuurlijke verdedigingslinie. Aan de uiteinden van de zuidelijke veengordel gaven Meppel en vooral Coevorden toegang tot de noordelijk gelegen hogere zandgronden. Het kasteel van Coevorden wordt in 1143 voor het eerst vermeld. In 1522 omgaven de Geldersen het

*Een redelijk goed bewaarde koloniewoning is Koningin Wilhelminalaan 85 te
Frederiksoord-Wilhelminaoord*

met wallen. Met de komst van kanonnen werd een andere verdedigingsstrategie noodzakelijk en in 1605-'13 bouwde men de stad om tot een vesting met de vorm van een regelmatige zevenhoek. Meppel kreeg begin 16de eeuw bescheiden verdedigingwerken en in 1580 opnieuw. Vanwege het nabijgelegen, strategisch belangrijker Steenwijk ging een plan tot versterking in 1672 niet door. De vesting Coevorden werd eind 17de eeuw wel verbeterd.

Op enkele andere plekken verrezen kleine schansen, waaronder de Zwartendijkster Schans bij Een, aangelegd in 1593-'94 in opdracht van de Friese stadhouder Willem Lodewijk van Nassau ter verdediging van de weg van Groningen naar Oosterwolde. Na het Twaalfjarig Bestand ontstonden schansen bij Valthe en Erica; deze zijn inmiddels verdwenen. Naar aanleiding van de aanval

op Groningen in 1672 door troepen van de Munsterse bisschop Berend van Galen ('Bommen Berend') wierp men in allerijl de Van Galen-schans op ter bescherming van Assen. Door de ontginning en verdroging van de venen werden in de 18de eeuw ook schansen aan de ooststrand van de provincie noodzakelijk, zoals die bij De Groeve, en vooral de Emmerschans op de weg naar Ter Apel. Drenthe heeft echter nagenoeg geen rol gespeeld in de landsverdediging. Uit de Tweede Wereldoorlog stammen nog enkele Duitse bunkers te Oosterbroek bij Eelde en op Kamp Westerbork. In het kader van de naoorlogse verdediging richtte men in Nederland een stelsel van luchtwacht-uitkijktorens op. Deze torens werden met de komst van de straalgevechtsvliegtuigen overbodig. In Drenthe zijn die bij Echten en Schoonebeek bewaard gebleven.

Oost-Drenthe

Oost-Drenthe is landschappelijk gezien de jongste regio en bestaat in feite uit twee langgerekte stroken; aan de westzijde de Hondsrug met op het zand enkele oude dorpen en aan de oostzijde het lager gelegen voormalige veengebied. De westflank van de Hondsrug is de westelijke begrenzing van de regio, aan de noordoostzijde wordt zij begrensd door de provincie Groningen, aan de oost- en zuidzijde overgaand in de grens met Duitsland. De regio komt grofweg overeen met de dingspelen Anloo en Sleen (oostelijk deel). Vanaf de late 18de eeuw werd het uitgestrekte hoogveengebied *Oostermoer*, dat tot in Groningen en Duitsland doorloopt, systematisch ontgonnen, gevolgd door het *Boertangermoor* in het zuidoosten. De grens met Duitsland was in 1765 gemarkeerd langs de Runde, de veenbeek die liep van het Zwartemeer naar Ter Apel. In het 'tractaat van Meppen' (1824) werd de grens definitief vastgesteld langs het Schoonebeekerdiep in het zuiden en in het oosten volgens de lijn tussen de torens van Twist (D) en Ter Apel.

Schier eindeloze venen

Aan de zuid- en westzijde van Drenthe begon men al in de 17de eeuw met de systematische ontginning van de hoogveengebieden (Hoogeveen en Hoogersmilde). De eerste poging om toen het uitgestrekte Oostermoer ten oosten van de Hondsrug aan snee te brengen mislukte. Een in 1660 opgerichte veencompagnie maakte de Hunze vanaf Gasselternijveen wel voor de turfvaart bevaarbaar. Na veel juridisch touwtrekken kreeg deze verbinding - de Oostermoersevaart - in 1667 via het Drentse Diep ook aansluiting op het Groninger kanalenstelsel, maar toen was de compagnie zelf al falliet. In 1768 wist de Annerveensche compagnie van Lambertus Greveling een overeenkomst te sluiten met de stad Groningen voor de afvoer van veen over Gronings gebied via het Kieldiep. In 1771-'75 groef men aan de Drentse zijde evenwijdig aan de provinciegrens het Grevelinkskanaal tot het gehucht Bareveld aan de Semslinie. Hier kwam in 1775 ook het bijna haakse en vanuit Wildervank gegraven Oosterdiep uit. Al in 1615 was door de landmeters Jan Sems en Jan de la Haye de

grens tussen Drenthe en Groningen vastgesteld. Deze zogeheten Semslinie liep - uitgaande van de Groninger Martinitorren - tot Ter Haar boven Ter Apel. Parallel hieraan groef men vanaf circa 1775 aan de Groninger zijde het Stadskanaal, dat in 1784 gevorderd was tot de hoogte van het latere Nieuw-Buinen. Over het verdere verloop van de Semslinie bestond onenigheid. Dit werd pas in 1817 opgelost door een convenant tussen de stad Groningen en de Drentse veengebieden. Vanaf het tweede verlaat in het Stadskanaal werd de zogeheten 'Koningsraai' vastgesteld, die was gericht op de kloosterkerk van Ter Apel. De strook hoogveen die hierdoor voor Drenthe verloren ging (het latere Groningse Musselkanaal) werd gecompenseerd door de toestemming voor het graven van haakse kanalen op het Stadskanaal, zogeheten *monden* voor de afvoer van turf via het Groningse kanalenstelsel. Het Stadskanaal was in 1853 gevorderd voorbij Musselkanaal en werd in 1856 - met een knik - verlengd tot Ter Apel.

In de eerste helft van de 19de eeuw, vanaf 1819, werden de haakse kanalen ter ontsluiting van de Drentse hoogveengebieden gegraven, te weten: Gasselterboerveenschemond (1819), gevolgd door Gasselternijveenschemond (1820), Drouwenermond (1823), Nieuw-Buinen (1823), Eerste Exlooërmond (circa 1835), Tweede Exlooërmond (circa 1840) en Valthermond (1853).

Waren deze commercieel belangrijke hoogveenontginningen alle overwegend oost-west gericht, vanaf de oostflank van de Hondsrug ontstonden begin 19de eeuw ook overwegend noord-zuid gerichte randveenontginningen: Eexterveen, Gieterveen, Drouwenerveen en Buinerveen. Grenzend aan het Oostermoer lag in het zuidoosten het Boertangermoer, dat het grootste gedeelte van de gemeente Emmen omvatte. De hogere delen van het veen werden vanaf de tweede helft van de 18de eeuw gebruikt voor de verbouw van veenboekweit. Delen van het veen werden oppervlakkig ontwaterd door het graven van greppels, waarna het veen in brand werd gestoken. Op de hierdoor ontstane vruchtbare grond verbouwde men boekweit. Het hoogtepunt hiervan lag rond 1875 toen tweederde van de Nederlandse productie in Zuidoost Drenthe was geconcentreerd. De veenrook leidde wel tot zure regen, die weer voor problemen zorgde op de nabijgelegen, toch al weinig vruchtbare essen. De kernen

Overzicht van het Annerveenschekanaal (voorgrond) en het haaks daarop gelegen verbindingskanaal naar het Kieldiep (achtergrond). De verbinding tussen beide kanalen werd gelegd op basis van een overeenkomst tussen de stad Groningen en Lambert Greveling, van wie het grote huis zichtbaar is op de kop van het Annerveenschekanaal

Zandberg, Zwartemeer, Barger-Compascuum en Erica zijn als *boekweitkolonies* ontstaan, in de periode voorafgaand aan de systematische veenontginning. Ter herinnering aan de boekweitcultuur met zijn witte bloesemvelden kreeg Nieuw-Schoonebekerveld nog in 1954 de naam Weiteveen.

Vanaf het midden van de 19de eeuw begon men vanaf drie kanten met de systematische ontginning van het Boertangermoor. Het belangrijkste initiatief tot vervening ging uit van de in Amsterdam gevestigde Drentsche Kanaal Maatschappij (DKM) met daarin de Drent A. W. van Holthe tot Echten. De Hoogeveense Vaart werd als Verlengde Hoogeveense Vaart oostwaarts doorgetrokken en aan het (voorlopige) einde werd in 1851 Nieuw-Amsterdam gesticht. De vaart was in 1867 gevorderd tot Erica, bereikte met een knik (het Van Echtskanaal) in 1889 Klazienaveen en in 1894 de Duitse grens bij Zwartemeer. Het tweede initiatief, van de in Dordrecht opgerichte Drentsche Veen- en Middenkanaal Maatschappij (DVMKM), was duidelijk minder succesvol. Men groef vanaf de Drentsche Hoofdvaart het Oranjekanaal, dat in 1858 de Emmervenen bij Nieuw-Dordrecht bereikte. Het kanaal lag echter in eerste instantie te hoog en de ontginningen bleven beperkt.

Bij het derde initiatief werden met een schaarbeweging vanuit het noorden - om de zandopduiking van Roswinkel heen - de Weerdingermond (1872) en het Stads-Compascuumkanaal (1878-'80) naar Emmer-Compascuum gegraven. Van Emmer-Compascuum ging de ontginning in twee richtingen; westwaarts richting Emmen en zuidwaarts richting Barger-Compascuum en Zwartemeer. Een deel van dit gebied, het Smeulveen, werd in 1874 gekocht door de Groningse industrieel W.A. Scholten, maar kwam pas begin 20ste eeuw aan snee, evenals het in 1909 door de gebroeders Van der

De herenboerderij Villa Flora te Nieuw-Buinen werd in 1877-'79 gebouwd in opdracht van de glasfabrikant J.C.A. Thöne

Griendt gekochte Amsterdamscheveld. Vanwege de toenemende beschikbaarheid van steenkool als brandstof, werd hier naast turf vooral turfstrooisel geproduceerd. Uiteindelijk verloor de turf het als brandstof van de steenkool en later het aardgas. Hierdoor zijn in het uiterste zuidoosten nog enkele onontgonnen stukken hoogveen bewaard gebleven. Ook nabij het Nationaal Veenpark te Barger-Compascuum resteert een stuk hoogveen. Het park zelf is gewijd aan het - overwegend zware en armoedige - leven en werken in het veen van het Oostermoer en het Boertangermoor.

Nederzettingen

De eerste veenkoloniale nederzettingen, zoals Annerveensche- en Eexterveenschekanaal, bestonden uit een kanaal en een naastgelegen doorgaande weg waarlangs de meeste bebouwing stond. Bij Tweede Exlooërmond werd het kanaal aan beide zijden geflankeerd door wijken (zijvaart). De meeste 'monden' hadden echter een dubbel kanalenstelsel met de dorpsbebouwing als een eiland in het midden en aan de buitenzijde van de kanalen op regelmatige afstand boerderijen, die per paar met één brug over het kanaal bereikbaar waren. Nieuw-Buinen is hier een goed voorbeeld van. Bij een dergelijke ontginning zette men eerst een sloot uit - de rooi of looilijn -, waarna men aan weerszijden in het veen zogeheten splitsingen maakte om in het onderliggende zand de beide kanalen te kunnen graven. Het stuk tussen de kanalen - de 'vooraffen' - werd het eerst ontgonnen. Hier bouwden de veenarbeiders hun plaggenhutten en keten. Haaks op de kanalen groef men de 'wijken' op een onderlinge afstand van 185 meter, waarna de tussengelegen 'dwarsplaatsen' aan snee kwamen. Na de vervening kregen de veenkoloniale dorpen een agrarisch karakter met één boerderij per dwarsplaats. Dit is nog goed te zien in Nieuw-Buinen, Valthermond en Emmer-Compascuum. Meer naar het zuidoosten werden de dwarsplaatsen minder diep uitgezet en heten ze blokplaatsen. In de vanuit het westen ontgonnen delen was het verkavelingspatroon overwegend onregelmatig en was men in eerste instantie gericht op de ontginning en minder op de landontwikkeling daarna. De nederzettingen kwamen hier vooral tot ontwikkeling op de aanwezige zandopduikingen, waar zich op het kruispunt van kanaal en doorgaande weg dorpskernen vormden. Voorbeelden hiervan zijn Nieuw-Dordrecht, Erica en

Klazienaveen. Door de latere industrialisatie ontwikkelden Klazienaveen en Nieuw-Amsterdam zich tot bescheiden regionale centra.

Handel en nijverheid

De hoofdzakelijk agrarische provincie Drenthe heeft geen rijke industriële traditie gekend. Wel hebben de belangrijkste economische activiteiten, de turfwinning en de landbouw, in enig industrieel erfgoed geresulteerd. Anders dan in de omringende provincies wordt in Drenthe weinig klei gevonden. Enkel in Noordscheschut bestond een, inmiddels verdwenen, steenfabriek. Aan een tekort aan brandstof heeft dit niet gelegen. Door de ruime aanwezigheid van turf ontstonden in Zuidwest-Drenthe enkele kalkbranderijen, waarvan die te Meppel

Van de langs de Drentsche Hoofdvaart gestichte kalkbranderijen resteert het uit 1875 daterende kalkovencomplex bij Meppel

(1875) en Dieverbrug (1925) nog restereren. Turf werd ook gebruikt bij de glasfabricage. In 1838 en 1840 werden in Nieuw-Buinen twee glasfabrieken opgericht, waarvan de ene in 1938 werd gesloten en de andere in 1967 op de fles ging. Ook in de kalkzandsteenfabriek ‘Albino’ te Hoogersmilde (1904) werd turf verstoekt. Daarnaast diende de turf ook als grondstof. Vooral in perifere veengebieden van Zuidoost-Drenthe, zoals Dalerpeel en Amsterdamscheveld vestigde men enkele turfstrooiselfabrieken. Turfstrooisel werd vooral gebruikt ter vervanging van stro in stallen. Bewaard zijn de fabrieken te Klazienaveen (1890), Amsterdamscheveld (1913) en Schoonebeek (1926). De Puritfabriek te Klazienaveen (1921) gebruikt turf voor de productie van actieve kool, dat als geneesmiddel (Norit) op de markt wordt gebracht. Landbouw was de andere economische kurk van Drenthe en ook hieruit vloeide nijverheid voort. Vanouds waren er de traditionele molens. De oprichting van de Drentse zuivelbond in 1897 resulteerde in de oprichting van kleine zuivelfabriekjes verspreid over de provincie. Vele daarvan zijn begonnen als handkracht-fabriekjes. Voorbeelden hiervan zijn de eind-19de-eeuwse coöperatieve zuivelfabriek ‘De Onderneming’ te Orvelte en de hand-kracht-zuivelfabrieken te Nijensleek (1891) en Anderen (1898). Al snel volgde de stichting van kleine stoomzuivelfabrieken, die in Drenthe niet zelden werden gecombineerd met een maalderij. Voorbeelden hiervan zijn de fabrieken te Gees (eind 19de eeuw), Hooghalen (1915) en Hoogersmilde (1913). Als gevolg van een concentratie van activiteiten werden diverse zuivelfabrieken vergroot en voorzien van een moderner uiterlijk, zoals te Zuidwolde (1924), Ruinerwold (1925) en Bunne (1936). In 1938 werd overgegaan tot de oprichting van de Drentse Ondermelk Organisatie (DOMO), in eerste instantie een bundeling van vijftien fabrieken. Na de Tweede Wereldoorlog werd de totale productie in Beilen geconcentreerd. Ook de coöperatieve zuivelfabriek te Hoogeveen (opgericht in 1894) heeft de concentratie aan het eind van de 20ste eeuw overleefd.

In 1909 werd de Drentse Landbouwersbank opgericht en deze coöperatieve bank maakte het de boeren mogelijk om gezamenlijk benodigdheden als veevoer en kunstmest in te kopen. In Meppel ontstond hieruit de ‘Coöperatieve Landbouwbank

en Aan- en Verkoopvereniging Meppel' (CLM), waarvan het imposante silocomplex aan het

Voor de in 1921 te Klazienaveen gestichte Puritfabriek diende de in het nabijgelegen veen gewonnen turf als grondstof

Meppelerdiep nog getuigt; momenteel bekend onder de naam ACM. In 1993 fuseerde men met de Verenigde Landbouw Coöperatie (VLC), waarvan te Veenoord nog een silo (circa 1935) bewaard is gebleven.

Van de strokartonfabriek in Coevorden (circa 1910), de enige die buiten de provincie Groningen werd opgericht, resteert enkel de directeursvilla. In 1913 werkten er in Drenthe acht aardappelmeelfabrieken; na Groningen het grootste aantal in ons land. De in 1913 te Oranje bij Hijken gestichte fabriek is na zijn sluiting in 1980 vooral bekend geworden als Speelstad Oranje. Andere fabrieksgebouwen resteren nog te Coevorden en Eexterveenschekanaal (1903). De coöperatieve aardappelmeelfabriek 'Oostermoer' te Gasselternijveenschemond (1903) is de enige nog werkende aardappelmeelfabriek in de provincie. In 1943 begon bij Schoonebeek de winning van aardolie, maar pas met de oprichting van Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM) in 1947 kwam dit goed op gang. De vele jaknikkers (putpompen met een bewegende balans) gingen het landschap bepalen. Zij haalden in 1955 hun topproductie. In 1996 werd de oliewinning gestaakt, waarna op twee na alle jaknikkers zijn verdwenen. Na de Tweede Wereldoorlog voltrokken zich in de nijverheid belangrijke veranderingen, waarbij de kleine traditionele nijverheid in snel tempo verdween en de (nieuwe) industrie vervolgens in enkele industriekernen werd geconcentreerd, waaronder Roden, Assen, Hoogeveen, Coevorden, Meppel, maar vooral Emmen. De vestiging van de AKU kunstzijdefabriek in 1949, gevolgd door de Danlon-fabriek in 1953, leidde voor Emmen en voor de rest van de provincie een nieuw tijdperk in.

Steden, dorpen, monumenten

Ruinerwold, interieur van de boerderij 'Haakswold' (1962)

Aalden (gemeente Coevorden)

Esdorp, ontstaan in de middeleeuwen op de hogere zandgronden van het Drents Plateau. Dit dorp zonder kerk heeft aan de zuidzijde een es en wordt door de Westerstream van Zweeloo gescheiden. De oudste dorpskern wordt gevormd door de bebouwing rondom de grote driehoekige brink (Oud-Aalden). Vanaf het eind van de 19de eeuw groeide het dorp uit in noordoostelijke richting langs de Aelderstraat. Na de Tweede Wereldoorlog kwam aan de noordzijde hiervan een nieuwbouwwijk tot stand. Aalden is tegenwoordig een tweelingdorp met Zweeloo. Oud Aalden is een beschermd dorpsgezicht.

De **Geref. kerk** 'De Drieklank' (Kerkstraat 16), is een achzijdige centraalbouw

Aalden, De brink van Oud-Aalden vanuit het zuiden

met tentdak, opgetrokken in 1954 naar ontwerp van H. Eldering ter vervanging van een voorganger uit 1901 aan de Aelderstraat.

Boerderijen. In de oude dorpskern staan diverse boerderijen van het type hallenhuisboerderij met langsdeel. *Oud Aalden 19* heeft een deurkalf met het jaartal '1654'. Deze boerderij, die een onderschoer had, is in de tweede helft van de 19de eeuw gewijzigd. In de kern mogelijk 18de-eeuws is *Oud Aalden 11*. De deels in vakwerk met baksteenvulling uitgevoerde boerderij heeft een onderschoer en aangebouwde en vrijstaande bijschuren, die deels zijn bekleed met geknoopt stro. De in zijn huidige vorm uit de eerste helft van de 19de eeuw daterende boerderij *Oud Aalden 8* heeft een oudere kern. De boerderij bezit een diepe onderschoer en een vrijstaande schuur. Uit de eerste helft van de 19de eeuw dateren verder *Oud Aalden 6*, *Oud Aalden 22*, met een houten bijschuur die deels in vakwerk met leemvulling is uitgevoerd, en de boerderijen met een vrijstaande bijschuur *Oud Aalden 5*, *Oud Aalden 12* en *Oud Aalden 13*. Iets jongere voorbeelden zijn *Aelderstraat 60* (circa 1870) en *Oud Aalden 9* (circa 1880). De in 1896 gebouwde boerderij *Aelderhooge* (*Aelderstraat 27*) heeft een dwars geplaatst woonhuis met eclectische details.

Woonhuizen. Het rond 1915 gebouwde eenlaagspand *Aelderstraat 19* heeft een hoger opgetrokken gevelgedeelte met erker en balkon. Zakelijk-expressionistische vormen vertoont het huis *Aelderstraat 17* (circa 1925). De **windmolen** ‘Jantina Hellingmolen’ (Molenwijk 13) is een met riet gedekte achtkantige beltmolen met gemetselde voet. Deze korenmolen werd in 1891 gebouwd door L. Reinds ter vervanging van een afgebrande voorganger uit 1835. Bij een restauratie in 1952 is

gebruik gemaakt van onderdelen van de poldermolen 'De Bolderij' uit Noordbroeksterhamrik (Gr.) De laatste restauratie is uitgevoerd in 1983.

Meppen. Dit esdorp zonder kerk ten zuidwesten van Aalden is ontstaan in de middeleeuwen op de hoger gelegen zandgronden van het Drents Plateau. Het dorp heeft twee essen aan de oostzijde en twee brinken aan de Mepperstraat (bij de Middendorpstraat en aan de Hovinghoek). *Boerderijen.* De hallenhuisboerderij Middendorpstraat 2 heeft een langsdeel en onderschoer. Het voorhuis is uitgevoerd in vakwerk met baksteenvulling en kruisko zijnen. Op de bovendorpel van de deur staat het jaartal '1699'. Waarschijnlijk zijn ook in 1711 werkzaamheden uitgevoerd. De boerderij is in 1954 en in 1966 onder leiding van H. Nijenhuis en A.E. Ebbinge gerestaureerd. A. Bogtman vervaardigde in 1966 enkele gebrandschilderde bovenlichten. Voorbeelden van de 19de-eeuwse hallenhuisboerderijen met langsdeel zijn: Mepperstraat 18 (circa 1820; gewijzigd in 1864), met vrijstaande schuur, en Mepperstraat 22 (circa 1860) met dubbel voorhuis.

Wezup. Dit esdorp zonder kerk ten noorden van Aalden is ontstaan in de middeleeuwen op de hogere zandgronden van het Drents Plateau. Het dorp heeft een es aan de zuidzijde en een kleine brink aan het Westeinde. *Boerderijen.* Een mogelijk 18de-eeuwse kern bezit de hallenhuisboerderij Wezuperstraat 2. Het langgerekte voorhuis heeft een steil met riet gedekt wolfeind. Uit de 19de eeuw dateren de hallenhuisboerderijen Wezuperstraat 3 (circa 1830) en Westeinde 14, 16 en 18 (alle circa 1850). Boerderijen uit de 20ste-eeuw zijn: Wezuperstraat 12 (circa 1925), met dwarsdeel, en de moderne kop-rompboerderij Brugstraat 16 (circa 1930) met schuur met zijlangsdeel. Het *trafohuisje* (bij Wezuperstraat 12) is een blokvormig gebouwtje uit circa 1930 met expressionistische details.

Anderen (gemeente Aa en Hunze)

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op de westflank van de Hondsrug

Anderen, Zuivelfabriek

en voor het eerst genoemd in 1217. Het dorp zonder kerk - met aan de noord- en oostzijde essen en aan de westzijde groengronden - heeft een grote centrale brink ('t Loeg) en twee brinkrestanten. De aanleg van de spoorlijn Assen-Stadskanaal in 1905 leidde niet tot uitbreidingen.

Boerderijen. Een mogelijk laat-17de-eeuwse kern heeft de in 1985 gerestaureerde hallenhuisboerderij *Hagenend 2*. In 1785 werd een nieuw voorhuis aangebouwd en rond 1830 trok men een nieuwe achtergevel op. Het voorhuis werd verbouwd in 1854

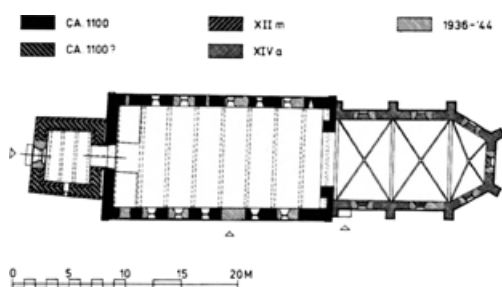
en in 1885. De naastgelegen schuur heeft versieringen van geknoopt stro. In aanleg 18de-eeuws is de zeer lange hallenhuisboerderij *Hagenend 3* met achterbaander. De aangebouwde schaapskooi is mogelijk ook 18de-eeuws. Rond 1800 gebouwd zijn de op een kop-rompboerderij lijkende boerderij *Hagenend 5* en de dwars geplaatste boerderij *'t Loeg 5*, waarvan de ingang zich bevindt in de langszijde van het woonhuis. De hallenhuisboerderij *Veenvoort 3* werd in 1846 met bedrijfsdeel met achterbaander gebouwd. Het heeft een aangebouwde schaapskooi versierd met stro-vlechtwerk. Het voorhuis dateert uit 1899. Voorbeelden van krimpenboerderijen zijn *'t Loeg 6* (1906) en *'t Anderhuis* ('t Loeg 9; 1908). Voorbeelden van moderne ontginningsboerderijen zijn: *Nijend 8* (circa 1930), *Oldend 6* (1930) en *Oldend 4* (1932).

Bedrijfsgebouwen. De voorm. *zuivelfabriek* (Nijend 6) is een eenlaags dwars pand dat in 1898 werd gebouwd als handkracht-zuivelfabriek. Rond 1915 aangebouwd is het schuurgedeelte met opvallend, fronton-achtig overstek. In 1950 volgde de aanbouw van een tweede schuurdeel. Het oudste deel is in 1966 verbouwd tot woonhuis. De voorm. *smederij* (Nijend 12) dateert uit circa 1915. Het sobere woonhuis is in 1930 gebouwd. Uit circa 1930 dateert de voorm. *bakkerij* (Oldend 24) met sober woon- en winkelgedeelte.

Anloo **(gemeente Aa en Hunze)**

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op de westflank van de Hondsrug. De kerk van het dorp wordt voor het eerst in 1139 vermeld. Anloo ontwikkelde zich tot de hoofdplaats van het dingspel Oostermoer. De essen bevonden zich aan de noord- en de zuidzijde van het dorp. Er zijn nog twee brinken: de fraaie, nagenoeg rechthoekige, kerkbrink met aan de oostzijde de verhoogd gelegen kerk en de langwerpige brink aan de Brinkstraat, die is ontstaan uit de oprijlaan van de havezate Elentsborg, die in 1838 is afgebroken. Na de Tweede Wereldoorlog is het dorp aan de noordzijde enigszins uitgebreid. Anloo is een beschermd dorpsgezicht.

De **Herv. kerk** (Kerkbrink 3), oorspronkelijk gewijd aan St. Magnus, is een forse eenbeukige kerk met een langgerekt,

Anloo, Herv. kerk, plattegrond

driezijdig gesloten koor en een zadeldaktoeren van drie geledingen. Het tufstenen schip met muren in kistwerk en een eenvoudige romaanse gevelgeleding kwam rond 1100 tot stand ter vervanging van een houten kerk, die meerdere keren was herbouwd. De bovenzone van het muurwerk heeft brede, rondbogige spaarvelden met daarin kleine romaanse vensters. Boven de romaanse ingang aan de noordzijde bevindt zich een 12de-eeuws zandstenen sarcofaagdeksel met biddende mannenfiguur. Begin 14de eeuw verving men de romaanse apsis door een vroeg-gotisch koor. Waarschijnlijk zijn in dezelfde tijd de muren van het schip in baksteen verhoogd. De

Anloo, Herv. kerk

grotendeels in baksteen uitgevoerde toren bevat mogelijk nog een kern uit circa 1100. De huidige vorm ontstond midden 12de eeuw, waarschijnlijk in twee fasen. In de toren hangt een door Jan Albert de Grave en Nicolaus Muller gegoten klok (1732). Het spitsje op de zadeldaktoeren stamt oorspronkelijk uit 1757, de trapgevels zijn in 1893-'94 aangebracht. De kerk werd in 1615 hersteld en bij een reparatie in 1859 bepleisterd. Naar plannen van G. Feenstra heeft men in 1936-'37 het koor ontleisterd en gerestaureerd, waarbij smalle rondboogvensters zijn aangebracht. In 1941-'44 volgde de restauratie van schip en toren naar plannen van G. Feenstra, J. Boelens en H.B. van Broekhuizen.

Het kerkinterieur wordt gedekt door koepelvormige kruisribgewelven (koor) en een houten tongewelf (schip), oorspronkelijk uit 1719 en bij de restauratie in 1941-'44 iets rijziger herbouwd. De scheidingswand tussen koor en schip dateert uit circa 1860. De kerk bevat voor Drenthe unieke muurschilderingen. Op de noordmuur zijn episoden uit het leven van Maria afgebeeld (circa 1300) en op het fries boven de triomfboog zijn restanten zichtbaar van apostelfiguren (15de eeuw) en een later aangebrachte grotere figuur. Uit het begin van de 17de eeuw stammen geschilderde cartouches met bijbelteksten. Tot de inventaris behoren enkele opmerkelijke

12de-eeuwse, in gele zandsteen uitgevoerde sarcofaagdeksels; één met ingegroefde versiering, een fragment van een tweede deksel, een afgesleten deksel van rode zandsteen en een in 1599 als grafzerk voor Roedolf Wolters hergebruikte altaarsteen. Andere interessante grafzerken zijn die voor Cornelia Rembertina Maria Ellents-Van Iddekinge († 1712) en Wolter Henrick Ellents († 1724) en die voor W.R. Grevijlink († 1806). Van de vroegere preekstoel zijn een laat-17de-eeuwse koperen lichtarm en een zandloperhouder hergebruikt. Verder bevat de kerk een offerblok met ijzerbeslag (1716) en twee 18de-eeuwse herenbanken in Lodewijk XIV-stijl van de familie Ellents - de ene voorzien van het alliantiewapen Ellents-Jullens, de andere van een overhuiving met vazen. Het orgel werd in 1718-'19 gebouwd door Rudolf Garrels en Johannes Radeker in opdracht van Anna Geertruid Sichterman, weduwe van Coenraad Ellents. Na een brand tijdens de restauratie in 1995 is het pijpwerk grotendeels verloren gegaan.

De grafstenen op het kerkhof zijn rond 1820 verwijderd. Aan de overzijde van de kerkbrink werd rond 1890 de eclectische pastorie (Kerkbrink 6) gebouwd, in 1902 gevolgd door de sobere kosterwoning (Kerkbrink 1) bij de kerk. Beide zijn middenganghuizen met een hoger opgaand middendeel.

Het voorm. **armenhuis** (Lunsenhof 2-4) is een met riet gedekt, langgerekt eenlaagspand uit circa 1850 met daarin enkele kleine woningen en een schuurgedeelte.

Boerderijen. Een mogelijk 17de-eeuwse oorsprong heeft de hallenhuisboerderij *Homanshof* (Lunsenhof 20), bestaande uit een langgerekt voorhuis en

Anloo, Alg. begraafplaats, graftekens C.E. en M.M.J.J. Kniphorst

een bedrijfsgedeelte met onderschoer. Vergelijkbaar zijn de boerderijen *Annerweg 2*, mogelijk eveneens van 17de- of 18de-eeuwse oorsprong, en *Kerkbrink 12* (1768). De hallenhuisboerderij *Brinkstraat 5* heeft een gepleisterd voorhuis met daarin een dubbele woning. De boerderij heeft waarschijnlijk enige tijd als schultenhuis dienst gedaan. In de neuten van de toegangsdeur in de langsijde staat de datering '1733'; de kopse gevel heeft de jaartalankers '1818'. Het bedrijfsgedeelte is rond 1900 herbouwd. De gepleisterde boerderij *Esweg 1*, een hallenhuisboerderij met dwarsdeel, dateert in opzet uit circa 1870. De rond 1900 gebouwde boerderij *Kerkbrink 4* heeft eveneens een dwarsdeel.

De **Alg. begraafplaats** (Bosweg ong.) werd in het midden van de 19de eeuw gesticht. Opvallend zijn de door D. Kalk vervaardigde rijke marmeren graftekens voor C.E. Kniphorst († 1901), met omfloerste gebroken zuil, en mw. M.M.J.J. Kniphorst († 1902) met biddende engel.

Terborgh (Gasterenseweg 1). Deze ten westen van Anloo gelegen recreatiewoning is rond 1925 voor de familie Everts gebouwd naar een ontwerp in expressionistische stijl van J. van Houten. Het met riet gedekte huis heeft een hoger opgaand middendeel en een verhoogd terras. Uit dezelfde tijd dateren de garage en de dienstwoning (Gasterenseweg 3). Ten zuidoosten hiervan ligt het in 1922-'30 aangeplante landgoed Terborgh, waar de familie Everts in 1954 naar plannen van G. Bootsman het *Pinetum Ter Borgh* liet aanleggen (uitgebreid in 1993) met vierhonderd verschillende coniferen.

Hunebed. Ten zuidoosten van Anloo in het Evertsbos nabij het Pinetum Ter Borgh bevindt zich het *hunebed D11*, dat bestaat uit tien draag- en vier dekstenen. Van de ingangspartij resteert één poortsteen. In 1878 zijn eerste onderzoeken gedaan. Het hunebed is in 1952 gerestaureerd. In de nabijheid bevindt zich een tumulus-vormige grafheuvel.

Gasteren. Dit esdorp ten westen van Anloo is ontstaan in de middeleeuwen. De langgerekte vorm van het tussen twee essen gelegen dorp wordt bepaald door de weg van Anloo naar Assen, waarlangs drie brinken liggen. *Boerderijen*. De hallenhuisboerderij 'Roelof Gerardus Jantiena Hoeve' (Oosteinde 1) is gedateerd '1798' en heeft een voorhuis met roedenvensers en een bedrijfsgedeelte met middenlangsdeel. De boerderij Westeinde 11 (circa 1850) is hiervan een kleinere variant. Voorbeelden van ontginningsboerderijen van het krimpentype zijn Brink 12 (1890) en Oosteinde 8 (circa 1905). Ten noorden van het dorp in 't Voorste Veen, nabij de weg Gasteren-Oudemolen, ligt het *hunebed D10*, dat bestaat uit zeven draag- en twee dekstenen. De eerste beschrijving van dit hunebed dateert van 1694. Het werd in 1869, 1878, 1952 en in 1996 gerestaureerd.

Annen

(gemeente Aa en Hunze)

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op de oostflank van de Hondsrug. De essen bevonden zich aan de noord- en de zuidzijde van het dorp. Het uitgestrekte dorp zonder kerk wordt gedomineerd door een zeer grote driehoekige brink (Brink-De Wolden) met aan de zuidwestzijde de oudere bebouwing. Aan de zuidkant liggen een brinkrestant en op driesprongen twee kleine brinken. Annen kende in de 19de eeuw een vrij sterke groei. Na de Tweede Wereldoorlog is de Noordes volgebouwd.

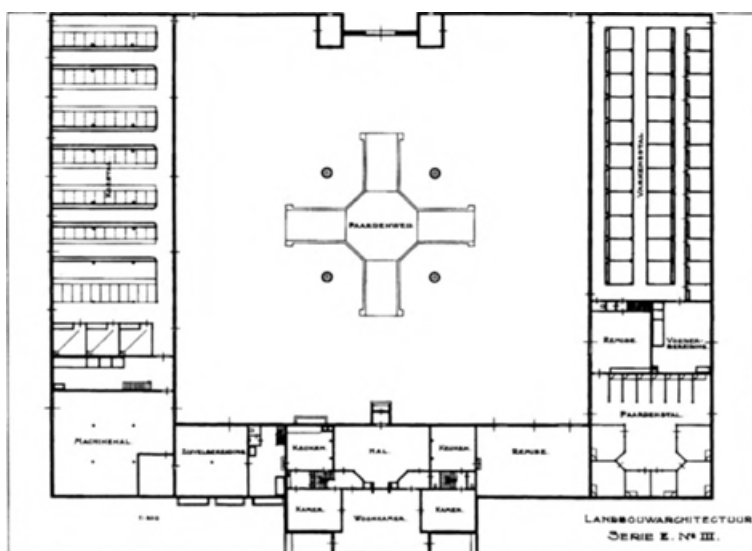
Het voorm. **raadhuis** (Spijkerboorsdijk 3) is een dwars eenlaagspand in sober neoclassicistische vormen, gebouwd in 1895 als gemeentehuis annex burgemeesterswoning. De gevelbekroning boven de ingang dateert uit 1953. Het raadhuis is in 1935 en in 1989 verbouwd.

De voorm. **openbare lagere school** (Schoolstraat 2-4) dateert uit circa 1925 en is een L-vormig gebouw met sobere zakelijk-expressionistische vormen.

Boerderijen. De forse hallenhuisboerderij *Kruisstraat 18* stamt uit circa 1830 en heeft een lang voorhuis met aan de langszijde de ingang. Een variant hierop is de rond 1860 opgetrokken boerderij *Bartelaar 2*, met twee woningen in het voorhuis. De krimpenboerderij *Kruisstraat 20* (circa 1890) heeft zaadzoldervensters en een neoclassicistische ingangsomlijsting. Vergelijkbaar, maar met neorenaissance-details, zijn *De Wolderhoeve* (De Wolden 7; circa 1905) en de boerderij *Kruisstraat 2* (1912). De ontginningsboerderij *Zuidlaarderweg 61* (1913) heeft een zijlangsdeel met baander in de voorgevel. De krimpenboerderij *Bartelaar 4* (circa 1915) vertoont jugendstil-details.

Hunebedden. Aan de westzijde van de Zuidlaarderweg ligt het *hunebed D9*, waarvan vijf draagstenen, twee dekstenen en één van de poortzijstenen resteren. Oorspronkelijk was het hunebed ongeveer twee keer zo groot als nu. Onderzoek en restauratie vonden plaats in 1952. Ten noordwesten van Annen in het Kniphorstbos ligt op een schotelvormige verhoging het *hunebed D8*, bestaande uit acht draag- en vier dekstenen. Van de ingangspartij is nog één poortzijsteen aanwezig. Het in 1711 voor het eerst vermelde hunebed werd tussen 1848 en 1875 ondeskundig gerestaureerd. In 1952 en 1965 zijn opnieuw restauraties uitgevoerd.

Schipborg. Dit esdorp ten noordwesten van Anloo is ontstaan in de middeleeuwen aan de weg van Anloo naar Zuidlaren. Voorbeelden van moderne *ontginningsboerderijen* zijn Borgweg 29 (circa 1930) en Borgweg 24 (circa 1935). Ten zuiden van het dorp ligt de *modelboerderij* 'De Schipborg'

Schipborg bij Annen, Modelboerderij De Schipborg, plattegrond

Schipborg bij Annen, Modelboerderij De Schipborg

(Borgweg 66). In 1913 kocht A.G. Kröller-Müller een 200 hectare groot terrein om voor haar oudste zoon, A.G. Kröller jr., deze volledig zelfvoorzienende boerderij te laten bouwen. De naar ontwerp van H.P. Berlage in rationalistische vormen uitgevoerde boerderij werd gebouwd en ingericht in 1914-'15. De afwerking volgde in 1917. De U-vormige boerderij had oorspronkelijk in de oostvleugel een enorme koeienstal en in de westvleugel een varkens- en paardenstal. De binnenplaats - met paardenwed - wordt afgesloten door een muur met toegangspoort, voorzien van de naam van de boerderij.

Tot 1920 voerde rentmeester J.H. Memelink van de H. Müller & Co's Algemene Exploitatie Mij. het beheer over de ontginning. In 1926 vertrok A.G. Kröller jr. naar een nieuwe modelboerderij in De Harskamp en werd de boerderij verkocht aan graaf M.F. Droste zu Vischering uit Darfeld. In 1933 kwam de boerderij in het bezit van P.R. Willinge Prins. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd 'De Schipborg' door de

Duitsers gevorderd. In 1947 verviel de boerderij aan de Nederlandse staat. In 1949 werd deze verkocht aan F. Goossen.

Bij de boerderij behoorden enkele *dienstwoningen* naar plannen van H. van der Velde, in 1921 uitgevoerd in een houten prefabsysteem door de firma Christoph & Unmack uit Silezië. Voorbeelden zijn de arbeiderswoning Borgweg 56 en de opzichterswoning 'De Hunneborg' (Borgweg 64). In het bos De Strubben tegenover 'De Schipborg' ligt het *hunebed D7*, dat bestaat uit acht draag- en vier dekstenen. De ingang bestaat uit twee poortzijstenen. Het in 1822 voor het eerst vermelde hunebed is in 1952 gerestaureerd.

Annerveensche-Kanaal (gemeente Aa en Hunze)

Langgerekt kanaaldorp, ontstaan in de 18de eeuw. In 1764 begon de Annerveensche Heeren Compagnie de vervening van het gebied, met de landmeter Lambertus Grevijlink als initiator. In 1768 werd met de stad Groningen een overeenkomst gesloten voor de afvoer

Annerveenschekanaal, Herv. kerk

van de turf via een aansluiting op het Kioldiep. Evenwijdig aan de provinciegrens met Groningen groef men in 1771-'75 het Grevelinkskanaal. Het veenkoloniale dorp, oorspronkelijk Nieuw-Annerveen genoemd, gaat aan de zuidzijde over in de bebouwing langs het Eexterveense kanaal richting Bareveld. Rond 1850 is men gestopt met de vervening. Het beschermde Annerveenschekanaal is een van de weinige niet gedempte Drentse veenkanalen.

De **Herv. kerk** (Greveling 117) is een dwars geplaatste zaalkerk met een aangebouwde pastorie (Greveling 119) en een toren van twee geledingen met ingesnoerde spits. De sober neoclassicistische zaalkerk met rondboogvensters werd in 1835 gebouwd door de plaatselijke timmerman Kliphuis. Vooral vanwege de aangebouwde pastorie vertoont de kerk enige overeenkomst met de nabijgelegen kerk van Kielwindeweer. De toren verrees in 1860 vóór de oorspronkelijke ingang. In de toren hangt een klok uit 1949. De in 1982-'83 gerestaureerde kerk bevat een preekstoel en banken uit de bouwtijd en een orgel uit 1916.

De **openbare lagere school** (Greveling 137) is een goed gedetailleerde tweeklassige gangschool met ingangsportaal, gebouwd rond 1955.

Huis **Grevelink** (Ellentshoek 2) is een sober maar statig tweelaags pand met souterrain, gebouwd in 1785 - naar verluidt in zeventien dagen - voor de landmeter

Annerveenschekanaal, Huis Grevelink met rolpaal

en vervener Lambartus Grevijlink. Rond 1990 is het gebouw aan de achterzijde uitgebreid.

Woonhuizen. Het rijk uitgevoerde, wit gepleisterde huis *Greveling 195* werd in 1878 gebouwd en is in 1991 gerestaureerd. Het pand vertoont zowel eclectische details als vroege chaletstijlvormen. Het huis *Greveling 24* (1910) heeft neorenaissance-details en een ingangsportiek. Late Jugendstil-details bezit het gepleisterde woonhuis *Greveling 18* (circa 1915). Het woonen winkelpand *Greveling III* (circa 1925) vertoont traditionalistische elementen.

Boerderijen. Voorbeelden van vroege krimpenboerderijen zijn *Greveling 46* (circa 1800) en *Greveling 36* (circa 1830). Beide hebben een - later nogal verbouwd - woongedeelte met versmald middendeel, voorzien van puntgevel en (oorspronkelijk) twee series zaadzoldervensters. Een latere variant is *Greveling 16* (circa 1905) met wolfdak, gepleisterde voorgevel en eclectische details. Voorbeelden uit de periode 1910-'15 zijn: *Greveling 15, 34* en *40*.

De **rolpaal** (bij *Greveling 1*) aan het jaagpad van de trekvaart op de hoek van het Grevelinkskanaal en het Kieldiep dateert uit het eind van de 19de eeuw.

Bruggen. Interessante bruggen over het Annerveensche kanaal zijn de uit 1922 daterende ijzeren *befbrug* (*Greveling* ong.) nabij de kop van het kanaal en de getuide *draaibrug* (bij *Grevelingen 42*) uit 1930. Bij de laatste wordt het brugdek gedragen door spankabels die samenkomen bij een ijzeren pyloon op het draaipunt van de brug. De bijbehorende brugwachterswoning (*Greveling 42*) in zakelijk-expressionistische vormen dateert ook uit 1930. Ouder is de noordelijker gelegen *brugwachterswoning* *Eppinge 2* (circa 1880). Deze heeft een terugliggende portiek met op de hoek een gietijzeren zuil onder een vooruitstekende gevelpunt.

De **Alg. begraafplaats** (Molenwijk ong.) werd in 1856 gesticht voor de inwoners voor Annerveen en Annerveenschekanaal. Interessante graftekens zijn een opvallend forse grafkelder met achtkantige pyloon (circa 1910) en een door R.J. de Wijs vervaardigde stele voor R. Kammer († 1926).

Spijkerboor-Annerveen. Van deze gehuchten ten westen van Annerveenschekanaal is Spijkerboor tot ontwikkeling gekomen bij een 18de-eeuwse sluis in de Hunze. De al in 1457 genoemde randveennederzetting Annerveen is ontstaan op een langgerekte zandopduiking evenwijdig aan de Hunze en bestaat uit Oud-Annerveen (noord) en Nieuw-Annerveen (zuid). De forse *hallenhuishoerderij* Hunzeweg 30 heeft een voorhuis met puntgevel en zaadzoldervensters en een structuur die doet denken aan de Groningse boerderijen. De volgens de jaartalankers in 1810 gebouwde boerderij is in de tweede helft van de 19de eeuw uitgebreid. Uit circa

Spijkerboor-Annerveen, Boerderij Hunzeweg 30

1880 dateert de forse *herberg* ‘Café ‘t Keerpunt’ (Oostermoer 1) in sobere neoclassicistische vormen. Vermeldenswaardige *woonhuizen* zijn: Veenweg 1 (circa 1880), met eclectische elementen, en Molenwijk 4 (circa 1910), met neorenaissance-details en een ingangsportiek. Het *trafohuisje* (bij Molenwijk 13) is rond 1930 gebouwd met een zadeldak op sierkorbelen.

Ansen (gemeente De Wolden)

Esdorp zonder kerk, ontstaan in de 12de eeuw bij een rond 1800 afgebroken havezate. De dorpsbebouwing ligt aan de weg om de es (Om de Kamp, Voorlanden). Vanaf de 19de eeuw heeft aan de oostelijk esrand enige verdichting plaatsgevonden.

Boerderijen. Uit circa 1840 dateert de hallenhuisboerderij *Dwingelerweg 25*, uitgevoerd met twee dwarsdelen. Op het erf staan een hooischaar met drie roeden en een vakwerkschaar met baksteenvulling. Andere 19de-eeuwse hallenhuisboerderijen met dwarsdeel zijn *Dwingelerweg 9* (circa 1840) en *Dwingelerweg 19* (1873); met een langsdeel uitgevoerd zijn *Kerkdijk 5* (1849) met aangebouwde houten schuur, en *Voorlanden 20* (circa 1865). De in 1862 opgetrokken boerderij *Ruinerdijk 20* bezit een haaks aangebouwde ouderwoning (circa 1890). Voorbeelden van 20ste-eeuwse ontginningsboerderijen

Ansen, Boerderij Dwingelerweg 9

zijn: *Kerkdijk 36* (1911), *Broekdijk 1* (1912), *Voorlanden 12* (1913) en *Dwingelerweg 31* (1923). Uit 1933 dateren de moderne hallenhuisboerderij *Dwingelerweg 33* en de moderne kop-rompboerderij *De Dollard* (Dwingelerweg 45) met expressionistische elementen.

Woonhuizen. De voorm. onderwijzerswoning *Dwingelerweg 1* is een middenganghuis uit 1912 met jugendstil-elementen. Het met een tentdak gedekte eenlaags woonhuis *Kerkdijk 23* (circa 1925) heeft een naastgelegen smederij.

Het **restaurant** ‘De Huiskamer’ (Kerkdijk 2) is een dwars huis uit circa 1880 met een achteraanbouw uit 1938.

Rheebruggen. Dit esgehucht ten westen van Ansen is ontstaan in de middeleeuwen als kamponginning bij een in 1835 gesloopte havezate. Het dorp heeft enkele *hallenhuisboerderijen* met een oude kern. Mogelijk 18de-eeuws is het bedrijfsgedeelte met dwarsdeel van de tussen 1832 en 1840 verbouwde boerderij Rheebruggen 8. Bij die verbouwing heeft men materiaal van de gesloopte havezate hergebruikt. De detaillering van het voorhuis dateert waarschijnlijk uit circa 1880. Mogelijk laat-18de-eeuws is de kern van Rheebruggen 6 en Rheebruggen 10. Deze boerderijen hebben een voorhuis uit circa 1880. Uit die tijd is ook de hallenhuisboerderij Anserweg 8 met dwarsdeel.

Assen

Hoofdstad van de provincie, ontstaan op een dekzandrug in de marke Witten bij het cisterciënzer nonnenklooster ‘Sancta Maria de Campe’ of ‘Mariënkamp’. Dit klooster werd oorspronkelijk in 1227 nabij Coevorden gesticht als zoenoffer voor de slag bij Ane, maar werd in 1258 vanwege wateroverlast verplaatst. Aan de westzijde van de kloosterhof liep een beek (de Weiersloop). Aan de overige zijden werden singels gegraven. Bij de huidige Kruisstraat stond de Peeloërpoort. De voorhof van het klooster groeide uit tot de huidige, veelhoekige Brink. Het kloostercomplex werd herbouwd na een brand in 1418. De bouwvallige toren van de kloosterkerk stortte in 1601 in, waarbij ook een deel van de kerk werd verwoest. Het klooster werd een jaar later opgeheven. Het hoofdgebouw nam men in 1603 gebruik als vergaderplaats voor het College van Gedeputeerden van de Landschap Drenthe en vanaf 1688 ook voor de vergaderingen van de Etstoel, het belangrijkste rechtscollege van Drenthe.

In de 17de eeuw ontstond er enige bebouwing aan de Brink en de Kruisstraat. De nederzetting werd in 1676 geteisterd door een grote brand. Vanaf het midden van de 18de eeuw werd Assen uitgebreid. In 1758-'59 groef men vanaf de Noordersingel een gracht richting Brink. Deze in 1912 gedempte gracht is de tegenwoordige Brinkstraat. Als eerste pand buiten de singels verrees Huize Overcingel (1777-'78). Op initiatief van Wolter Hendrik Hofstede ontstond in 1764-'84 aan de zuidwestzijde van Assen het Asserbos. Verder zorgde

Assen, Binnenstad vanuit het zuidwesten

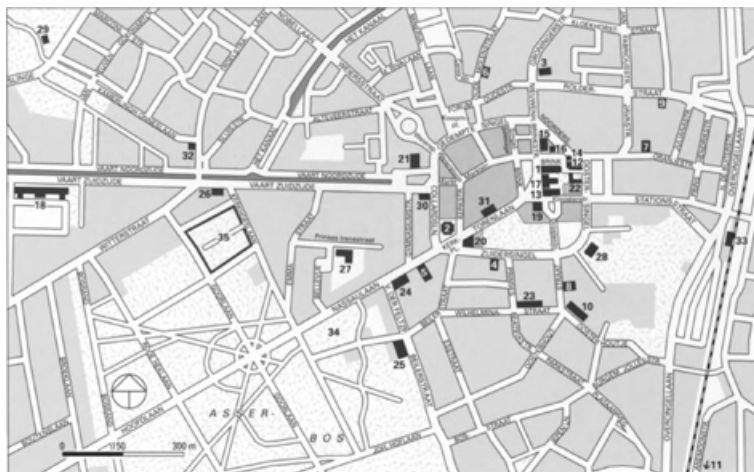
hij ervoor dat de Drentsche Hoofdvaart van Smilde via de Kloosterven en tot in Assen werd doorgetrokken (1780). Daar eindigde het kanaal in een zwaaihoek, 'De Kolk', met aan de oostzijde de Markt. Voor een goede verbinding met de Brink werd in 1782 de Marktstraat verbreed.

Door toedoen van Lodewijk Napoleon werd Assen in 1807 eerst een zelfstandige gemeente en vervolgens in 1809 een stad. Hij koos Assen uit als zomerresidentie en liet door C.G.F. Giudici een ambitieus stedenbouwkundig plan maken. Behalve de Torenlaan is daarvan niets gerealiseerd. Daarnaast stelde hij een bedrag beschikbaar voor de bouw van zestien - wel gerealiseerde - woningen (Nieuw Huizen). Assen werd in 1814 formeel hoofdstad van de provincie. Ter plaatse van een begraafplaats uit 1760 aan de Brinkstraat verrees in 1838-'40 het Paleis van Justitie. De Brink werd in 1844 naar een plan van L.P. Roodbaard ingericht tot wandelpark. Aan de zuidwestzijde kreeg Assen in 1870 een uitbreiding. Er werd een weg aangelegd langs het in 1842 gestichte Hertenkamp (Dr. Nassaulaan). Haaks daarop werd een deel van het Asserbos gekapt voor de aanleg van het Van der Feltzpark (1875). De kloostergebouwen aan de Brink verving men in 1883 door een provinciehuis. Assen was vanaf 1881 een garnizoenplaats; het Witterveld werd als militair oefenterrein benut en langs de Vaart verrees een imposant kazernecomplex (1893-1905).

Belangrijk voor Assen waren de infrastructurele verbeteringen, zoals de verharding van de rijksweg Groningen-Assen-Meppel (1825-'29) en de weg Assen-Bareveld-Veendam (1841). In 1857-'61 volgde de verbinding van de Vaart met het Noord-Willemskanaal naar Groningen. Assen kreeg in 1870 een station aan de spoorlijn Groningen-Meppel, gevolgd door een spoorverbinding met Stadskanaal (1905). Verder waren er tramverbindingen met Friesland (1895) en Coevorden (1906). Aan het Noord-Willemskanaal werd in 1865 door R. Hunse de Asser IJzergieterij opgericht (gesloten in 1895). Andere - inmiddels verdwenen - industriële bedrijven waren: een zeepziederij (1875), een azijnfabriek (1878), een sigarenfabriek (1884), een exportlagerij (1887) en de Mustang Fietsenfabriek (1917).

Op grond van een in 1913 door P.M.A. Huurman ontworpen en in 1917 door J. Jansen van Galen verbeterd uitbreidingsplan bouwde men aan de oostzijde van de stad en de spoorlijn enkele complexen woningwoningen, zoals het Rode Dorp (1916), het Blauwe Dorp (1919) en het Witte Dorp (1920). Voor de meer

gegoede burgers kwamen aan de rand van het Asserbos in 1913 huizen aan de Emmastraat tot stand. De in 1917 aangelegde Parkstraat vormde de ruggengraat van de wijk Oud-Zuid tussen het Asserbos en de spoorlijn. Ook aan de noordzijde raakte het gebied tot aan het Noord-Willemskanaal volgebouwd. Een door J. Jansen van Galen opgesteld en in 1937 vastgesteld uitbreidingsplan voorzag onder meer in woningbouw ten noorden van het Noord-Willemskanaal. Pas na de Tweede Wereldoorlog kon dit plan worden uitgevoerd en ontstonden de wijken Over't Kanaal (1953-'57),

Assen, Binnenstad

- 1 *Abdijkerk (zie p. 68)*
- 2 *(Herv.) Jozefkerk (p. 70)*
- 3 *Synagoge (p. 70)*
- 4 *(Geref.) Zuiderkerk (p. 70)*
- 5 *R.K. kerk O.L. Vrouwe Hemelvaart (p. 70)*
- 6 *(Geref.) Noorderkerk (p. 70)*
- 7 *kerk voor Baptisten en Doopsgezinden (p. 70)*
- 8 *Herv. kapel (p. 70)*
- 9 *Leger des Heils (p. 70)*
- 10 *Wilhelminaziekenhuis (p. 70)*
- 11 *psychiatrisch centrum Licht en Kracht (p. 70)*
- 12 *Ontvangershuis (p. 71)*
- 13 *Drostenhuis (p. 71)*
- 14 *Stadhuis (p. 71)*
- 15 *Paleis van Justitie (p. 71)*
- 16 *Huis van Bewaring (p. 71)*
- 17 *Provinciehuis (p. 72)*
- 18 *Johan Willem Frisokazerne (p. 72)*
- 19 *post- en telegraafkantoor Brink 41 (p. 73)*
- 20 *post- en telegraafkantoor Zuidersingel 12 (p. 73)*
- 21 *cultureel centrum De Kolk (p. 73)*
- 22 *Rijksarchief (p. 73)*
- 23 *Rijkskantoor (p. 73)*
- 24 *Gymnasium (p. 73)*
- 25 *Rijks Hogere Burger School (p. 73)*

- 26 *Gymlokaal (p. 73)*
- 27 *Emmaschool (p. 74)*
- 28 *Huize Overcingel (p. 74)*
- 29 *landhuis De Lariks (p. 74)*
- 30 *hotel 't Wapen van Drenthe (p. 78)*
- 31 *drukkerijgebouw Drentsche en Asser Courant (p. 78)*
- 32 *Watertoren (p. 78)*
- 33 *Station (p. 78)*
- 34 *Hertenkamp (p. 78)*
- 35 *Noorderbegraafplaats (p. 79)*

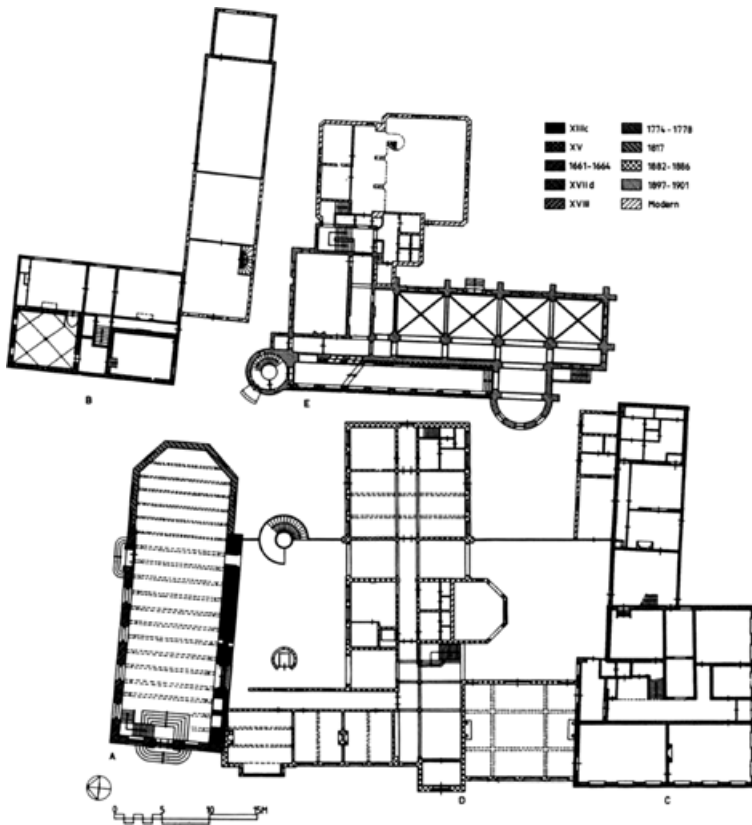
Over 't Spoor (1948-52) en - ten westen van het Asserbos - het Westerpark (1948-'50). Verder werd in 1952 De Kolk gedempt en ontstond er aan de noordoostzijde van de binnenstad een industrieterrein (1952-'58).

De aanleg van de Roldertunnel onder het spoor was een kernpunt in het door J.A.M. den Boer opgestelde Structuurplan (1964), dat verder voorzag in een omlegging van het Noord-Willemskanaal in noordelijke richting (1971). Vanaf de jaren zestig kwam nog een gordel van uitbreidingswijken tot stand: De Lariks (1960-'69), Noorderpark (1968-'74), Pittelo (1970-'75), Baggelhuizen (1972-'77) en Peelo (1979-'88), met als recente uitlopers Marsdijk (1987-'99) en Kloosterveen (1998-2001). De forse uitbreidingen hebben hun weerslag gehad op het noordelijke deel van de binnenstad, waar een stadssanering in 1971-'74 onder meer leidde tot de aanleg van het Koopmansplein met een nieuw winkelcentrum. De omgeving van Brink, Markt, Torenlaan, Beilerstraat, delen van de bebouwing langs de Vaart en verder het Asserbos zijn beschermd stadsgezicht.

De voorm. **abdijkerk** (Brink 2) [1] is een driezijdig gesloten zaalkerk, voorzien

Assen, Abdijkerk

Assen, Abdijcomplex, plattegrond.

(a) Abdijkerk, (b) Ontvangershuis, (c) Drostenhuis, (d) Provinciehuis, (e) Rijksarchief

van een dakruiter met opengewerkt achtzijdig koepeltje. Van de na 1258 bij klooster 'Mariënkamp' gebouwde kerk resteert het onderste deel van de zuidmuur, met daarin een 13de-eeuws romaans portaal. De noord- en de westmuur werden verwoest bij het instorten van de oorspronkelijke kerktoren in 1601. In 1661-'64 heeft men de ruïne herbouwd en als hervormde kerk in gebruik genomen. Toen is ook het ingangspoortje aan de westzijde gemaakt; dat aan de noordzijde stamt uit de 18de eeuw. De huidige koorsluiting kwam in 1817 tot stand bij een verlenging van de kerk. De kerk werd in 1848 gesloten. Het gebouw werd gepleisterd en in 1851 tot raadhuis ingericht, waarbij vertrekken en een verdieping werden aangebracht. Men sloopte de westelijke topgevel en bouwde de huidige dakruiter. Tot 1904 diende het gebouw tevens als politiebureau. De noordmuur werd in 1906 ontleisterd en beklampt met kloostermoppen. Het gebouw, dat tot 1951 als raadhuis in gebruik is geweest, is in 1982 gerestaureerd en maakt deel uit van het Drents Museum.

De (**Herv. Jozefkerk** (Kerkplein 1) [2] is een dwars geplaatste neoclassicistische zaalkerk, voorzien van een uitspringend, gepleisterd middenrisaliet met dorisch zuilenportiek, fronton en een vierkant torentje met opengewerkte lantaarn. De kerk werd in 1848 gebouwd naar plannen van C.J. Spaan. Na een brand in 1910 heeft men het torentje in 1910-'11 in licht gewijzigde vormen herbouwd naar plannen van P.M.A. Huurman. In 1980-'82 is de kerk gerestaureerd door J.D. Nieman, S.F. Steeneken en G. Tangerman. Het kerkinterieur heeft kapelachtige nissen tussen de muurdammen en wordt gedekt door een koofplafond. In 1932 is een inwendige verbouwing uitgevoerd naar plannen van H. van der Kloot Meijburg en J. Boelens. Die wijziging is in 1982 deels teruggebracht naar de situatie van 1848. De kerk bevat een door L. van Dam & Zn. gebouwd orgel (1896, gerestaureerd in 1986).

De voorm. **synagoge** (Groningerstraat 14) [3] is een fors zaalgebouw in eclectische stijl met neorenaissance-elementen. Het gebouw verrees in 1901 (5661) naar plannen van J. Smallenbroek,

Assen, Synagoge

ter vervanging van een voorganger uit 1832 (5592), waarvan de stichtingssteen met Hebreeuwse tekst (Psalm 118:19) is ingemetseld in de linker zijgevel. Boven het ingangspoortje met ionische pilasters staat ook een Hebreeuwse tekst (I Koningen 8:33). In 1930 zijn gebrandschilderde ramen van A. van Oosten aangebracht. Na een verbouwing in 1947 werd het gebouw in gebruik genomen door de Gereformeerde-Vrijgemaakte kerk en vanaf 1980 dient het als Christelijk-Gereformeerde kerk.

De (**Geref. Zuiderkerk** (Zuidersingel 79-81) [4] is een kruisvormige kerk met toren in de binnenhoek, gebouwd in 1923-'25 in sober expressionistische vormen naar plannen van A. Smallenbroek. Het interieur verkeert nog grotendeels in oorspronkelijke staat.

De **R.K. kerk O.L. Vrouwe ten Hemelopneming** (Dr. Nassaulaan 3a) [5] is een eenbeukige, recht gesloten kerk met ongelede zadeldakten, gebouwd in 1933-'34 ter vervanging van een voorganger aan de Vaart (1836). J. van Dongen maakte het ontwerp in sobere traditionalistische vormen. Als opzichter werkte de Asser architect J.F.A. Göbel, die ook het hoofdaltaar schonk. Tot de inventaris behoren verder een kleine gepolychromeerde houten kruisingingsgroep (circa 1520) en de door J. Collette in mozaïek uitgevoerde kruiswegstaties (1937). Uit dezelfde tijd dateren enkele gebrandschilderde ramen van J.O.C. ten Horn en verder onder meer enkele door H. van der Burght ontworpen ramen (1947). In 1971 is de kerk inwendig ingrijpend gewijzigd.

De voorm. *pastorie* (Dr. Nassaulaan 3) werd rond 1890 gebouwd als herenhuis en in 1934 met de kerk verbonden. Het *parochiehuis* (Dr. Nassaulaan 3b) is een sober pand in traditionalistische vormen, opgetrokken in 1934-'35 naar ontwerp van J. van Dongen.

Overige kerken. De (*Geref.*) *Noorderkerk* (Oude Molenstraat 16) [6] is een kerk met T-vormige plattegrond, gebouwd in 1876 onder de naam 'De Kandelaar'. Bij een ingrijpende verbouwing rond 1900, naar plannen van J. Smallembroek, heeft het gebouw zijn huidige aanzien gekregen. De *kerk voor Baptisten en Doopsgezinden* (Oranjestraat 13) [7] is een zaalkerk uit 1909 naar ontwerp van T. Boonstra, met een ingangsportaal voorzien van Jugendstil-details. De voorm. *Herv. kapel* (Oosterhoutstraat 5) [8] is een sobere kruiskerk met rationalistische elementen. De kerk verrees in 1913 naar plannen van H. Enklaar voor de 'Vereeniging voor Christelijke Belangen'. Deze zogeheten Christelijke Unie vond de Herv. kerk te vrijzinnig, maar ging in 1967 weer op in de Herv. kerk. Sinds 1994 maakt het gebouw deel uit van een centrum voor kunst en cultuur. Het gebouw voor het *Leger des Heils* (Rolderstraat 104) [9], opgetrokken in 1914-'15 naar plannen van A. de Vries, lijkt op een woonhuis. De *Nieuw Apostolische kerk* (Prins Hendrikstraat 1b) is een sobere zaalkerk uit circa 1925. Interessante naoorlogse kerken zijn die van het *Apostolisch Genootschap* (Selma Lagerlöflaan 9; circa 1963), naar plannen van A. Visser en J. Zondag, en de (*Geref.*) *Marturijkerk* (Thorbeckelaan 195) met een vrijstaande, opengewerkte toren, gebouwd in 1965 naar ontwerp van C.J. Groen.

Het voorm. **Wilhelminaziekenhuis** (Oosterhoutstraat 9) [10] is een tweelaags gebouw met eenlaags aanbouw. Dit in traditionalistische stijl gebouwde pand verrees in 1930-'32 naar plannen van J. en Th. Stuivinga als hoofdgebouw van het al bestaande ziekenhuis (1907-'09). De gevel wordt geleed door kolossale ionische pilasters. De vijf terracotta gevelsculpturen zijn van W.C. Brouwer. Na de sloop van de overige ziekenhuisgebouwen heeft men het hoofdgebouw in 2000 gerestaureerd.

Het **psychiatrisch centrum** 'Licht en Kracht' (Dennenweg 9) [11] is

een tweelaags gebouw met middenrisaliet met topgevel en dakruiter. In opdracht van de ‘Vereeniging Ned. Herv. Stichtingen voor Zenuw- en Geesteszieken’ (VNHSZG) kwam dit hoofd- en administratiegebouw in 1933-'34 tot stand naar een ontwerp in traditionalistische stijl van J.G. en P.K. Mensink. In 1994 is het pand verbouwd.

Het voorm. **Ontvangershuis** (Brink 5-7) [12] bestaat uit een onderkelderd dwars bouwdeel en een zijvleugel die overgaat in een bouwhuis. Het hoofdedeelte heeft aan de voorzijde een bouwlaag en aan de achterzijde twee bouwlagen. Een middeleeuws huis ter plaatse - vermoedelijk een priesterswoning - deed sinds 1631 dienst als ambtswoning voor de ontvanger-generaal. Het brandde in 1676 af en werd in 1698 herbouwd met gebruik van de 15de-eeuwse souterrain-kelder met een op een middenzuil rustend vierdelig gewelf. Van 1730 tot 1791 deed het gebouw tevens dienst als Prinsenhof. Het in 1957-'59 gerestaureerde huis maakt deel uit van het Drents Museum. Authentieke onderdelen in het interieur zijn de 18de-eeuwse lambrisering met muurbuffet en schoorsteenmantel in de eetkamer en de Lodewijk XV-schouw in de slaapkamer. Verder zijn de vertrekken ingericht met interieuronderdelen van elders.

Aan de achterzijde bevindt zich een in Lodewijk XIV-stijl aangelegde tuin met vier symmetrische loofwerken uit 1962 naar plannen van G.C. Helbers. In de tuin staat een beeld van Venus en Amor, gemaakt in 1781 door Francesco Righetti voor Henri Hope voor zijn Paviljoen Welgelegen in Haarlem. Het toegangshek in Lodewijk XVI-stijl is afkomstig uit de Touwstraat te Meppel, de tuinhekken (1756) komen van Huize Laarwoud te Zuidlaren.

Het voorm. **Drostenhuis** (Kloosterstraat 1) [13] is een fors pand uit 1774-'78 naar ontwerp van Abraham Martinus Sorg. Bij de bouw maakte hij gebruik van de zuidvleugel van het voormalige kloostercomplex ‘Mariënkamp’, dat in 1676 was afgebrand, maar in 1679 herbouwd. Deze 17de-eeuwse resten zitten verborgen in het iets terugliggende bouwdeel aan de Kloosterstraat. Op de hoek van Kloosterstraat en Brink ontstond een naar voren springend blokvormig herenhuis

Assen, *Paleis van Justitie*

met aan de Kloosterstraat een natuurstenen pronkrisaliet in Lodewijk XVI-stijl. Het gebouw is in 1976-'77 gerestaureerd en maakt deel uit van het Drents Museum.

Van de *bouwhuizen* aan de overzijde van de Kloosterstraat aan weerszijden van een voorplein, is het oostelijke bouwhuis (Kloosterstraat 2) nog grotendeels in oorspronkelijke 18de-eeuwse toestand. In het westelijke bouwhuis (Brink 42) werd in 1806 de ‘Heeren Sociëteit’ gevestigd (tot 1941). Het na een brand in 1900 herstelde pand is in 1973 herbouwd. De *dienstwoning* Kloosterstraat 3, een huis met trapgevel en eclectische details, werd rond 1885 gebouwd. In de naastgelegen muur,

opgetrokken uit hergebruikte kloostermoppen van het klooster, bevindt zich een in 1895 aangebrachte *pomp*.

Het **stadhuis** (Brink 8) [14], ook wel ‘Huize Tetrode’ genoemd, is een statig neoclassicistisch pand met ingangsomlijsting, gebouwd in 1822 als woning voor notaris A. Homan. Rond 1880 kwam het huis in bezit van C.M. Tetrode. Na de aankoop door de gemeente in 1930 deed het eerst dienst als dependance van het stadhuis en vanaf 1951 als stadhuis. Sinds de opening van een nieuw stadskantoor in 1996 aan de Noordersingel-Doevenkamp (ontworpen door Karelse Van der Meer Architecten) vervult het uitsluitend representatieve

Assen, Huis van Bewaring

functies. Het interieur bevat een gang met stucwerk en een zaal met beschilderde wandbespanning.

Het **Paleis van Justitie** (Brinkstraat 4) [15] is in 1838-'40 gebouwd naar een ontwerp in neoclassicistische stijl (neo-Grec) van A. Kommers. Het middendeel van de voorgevel is voorzien van een fronton en vier kolossale ionische pilasters. In het gebouw werden het Provinciaal Hof, de arrondissementsrechtbank en het kantongerecht (vanaf 1841) ondergebracht. Vanaf 1875 valt het Provinciaal Hof onder het Hof van Leeuwarden. Aan de zuidoostzijde werd in 1842-'44, eveneens naar plannen van A. Kommers, het *Huis van Bewaring* (Brink 9) [16] gebouwd. Dit bestaat uit een sober neoclassicistische hoofdgebouw met poort en cipierswoning, en daarachter een tweelaagse cellulaire gevangenis. De beide gebouwen zijn in 1954-'56 inwendig verbouwd en opnieuw in 1994-'95. Toen is ook aan de

Assen, Provinciehuis

achterzijde een uitbreiding tot stand gekomen naar plannen van W. Quist.

Het voorm. **provinciehuis** (Brink 1-3) [17] is een fors gebouw in rijke neogotische vormen, opgetrokken in 1882-'86 naar ontwerp van rijksbouwmeester J. van Lokhorst in samenwerking met J.P. Havelaar. Het kwam tot stand ter plaatse van de al als Gouvernementsgebouw fungerende westvleugel van het voormalige kloostercomplex 'Mariënkamp'. Boven de ingang bevinden zich het wapen van Drenthe en het

Assen, Johan Willem Frisokazerne (1995)

jaartal 1885. In de geveltop van het ingangsrisaliet wordt het rijkswapen geflankeerd door de portretten van koning Willem III en koningin Emma. Geveldelen met versierde boogvullingen en spekbanden flankeren het ingangsrisaliet. Het meest linkse geveldeel heeft een over twee bouwlagen doorlopende erker, bij de verdieping versierd met vijf hoogreliefs, die de visserij, het bouwbedrijf, het boerenbedrijf, de schone kunsten en de turfwinning voorstellen. Het beeldhouwwerk is waarschijnlijk afkomstig van het atelier van P.J.H. Cuypers en F. Stoltzenberg.

Het rijk gedecoreerde *interieur* bevat onder meer kleurrijke beschilderingen in de vestibule en de gangen. De sleutelstukken in de bovenvestibule hebben gebeeldhouwde kopjes, waaronder mogelijk de portretten van J.P. Havelaar, aannemer T. Boonstra en opzichter Van Otterloo. Opvallend zijn ook de schilderingen op de oostwand van de voorm. Statenzaal, ontworpen door G. Sturm en uitgevoerd door de gebroeders Florack. Ze stellen belangrijke episodes uit de Drentse geschiedenis voor.

Na het gereedkomen in 1973 van het nieuwe provinciehuis (Westerbrink 1) naar plannen van de architectengroep Duintjer, Isha, Krayen en Van Willigen, heeft men het oude provinciehuis ingericht als Drents Museum.

De **Johan Willem Frisokazerne** (Witterstraat 126) [18] is een militair complex dat vanaf 1893 in gebruik is. Op een rij langs de Vaart verzezen de kazernes *Wilhelmina* (1893), *Emma* (1894) en *Hendrik* (1904), elk voor een bataljon infanterie. Samen vormen deze in neorenaissance-stijl uitgevoerde kazernes een imposante gevelwand. De langgerekte voorgevels zijn voorzien van een middenpartij met topgevel. De kazernes Wilhelmina en Emma hebben aan de achterzijde vier dwarsvleugels, de kazerne Hendrik heeft twee dwarsvleu-

gels. Op het terrein bevinden zich verder de *woning van de militair gouverneur* (circa 1895), een *bureel annex gymnastiekgebouw* (circa 1910) en een *compagniegebouw* (1938). Ook zijn er het stoottroepenmuseum en het onderkomen van de Johan Willem Frisokapel. Aan de Vaartzijde wordt het terrein afgesloten door een hekwerk, met wachthuisjes bij de oorspronkelijke toegang.

In relatie tot de kazerne kwam een aantal *dienstwoningen* tot stand. Voor officieren werden in 1895 de neorenaissance-woningen Hertenkamp 4-8 opgetrokken. De ‘Onderofficieren Woningbouwstichting Arbeid Adelt’ liet in 1921 de boven- en onderwoningen Oranjestraat 36-118 bouwen naar plannen van M. de Vries.

Postkantoren. Het voorm. post- en telegraafkantoor *Brink 41* [19] is een rijzig drielaags gebouw uit 1874, met hoekrisalieten die overgaan in dakerkers in vroeg-neogotische stijl. In 1905 werd hier de Rijks Dagnormalschool gehuisvest, waarvoor het in 1907 inwendig werd verbouwd. Na 1926 bood het onder meer onderdak aan de openbare leeszaal. Het voorm. post- en telegraafkantoor *Zuidersingel 12* [20] is een fors vrijstaand tweelaags pand met haaks bouwdeel, voorzien van topgevels en een driezijdige sluiting met trappartij. Het werd in 1895 gebouwd naar plannen van rijksbouwmeester C.H. Peters in de voor zijn werk zo kenmerkende, op de neogotiek geënte vormen. Het behield zijn oorspronkelijke functie tot 1972.

Het **cultureel centrum** ‘De Kolk’ (Vaart 4) [21] werd in 1851 gesticht als concerthuis J. Schut. Na diverse verbouwingen en moderniseringën resteert de - inwendig fraaie - grote concertzaal uit 1898.

Het **Rijksarchief** (Brink 4) [22] is een langgerekt gebouw tussen trapgevels met ezelsruggen. Op de noordhoek staat een ronde hoektoren met ingang. Het gebouw kwam in 1897-1901 tot stand naar plannen van C.H. Peters en J. van Lokhorst op de plaats van een toen afgebroken oude pastorie. Bij de bouw werd een deel van de oostelijke vleugel van de kloostergang van het voorm. kloostercomplex ‘Mariënkamp’ in het plan opgenomen. De middeleeuwse gewelven van

Assen, Rijksarchief

die gang stortten echter bij de bouwwerkzaamheden in en werden vervangen door een vlakke zoldering. Tot 1973 deed het archief tevens dienst als Drents Museum. In 1980 heeft men het oude depotgebouw vervangen door nieuwbouw. Aan de oostzijde staat het in 1954 door S. Berkhout ontworpen beeldje van *Bartje*.

Het voorm. **Rijkskantoor** (Wilhelminastraat 10-12) [23] is een fors tweelaags gebouw met hoger opgetrokken middenrisaliet en aan de linkerzijde een tot hoektoren opgetrokken gedeelte. Dit in 1913-'14 naar een ontwerp met rationalistische en Jugendstil-elementen

Assen, Rijks Hogere Burger School

opgetrokken gebouw is in 1997 verbouwd tot woningen.

Scholen. Het *Gymnasium* (Dr. Nassaulaan 5) [24] is een sober gepleisterd tweelaags pand met ingangsomlijsting, gebouwd in 1824 als Franse school met dr. H.J. Nassau als rector. In 1825 werd het een Latijnse school en in 1863 een gymnasium. In 1853 kreeg het een uitbouw en werd de inpandige rectorswoning bij de school getrokken. Vanaf 1972 is het pand bij Justitie in gebruik geweest en sinds 1998 is het een regiokantoor van Staatsbosbeheer. De voorm. *Rijks Hogere Burger School* (Beilerstraat 30) [25] is een fors tweelaags pand met fronton en gepleisterde middentravee, gebouwd in 1867 naar een eclectisch ontwerp van H.C. Winters. In 1972 werd het een onderdeel van de Openbare Scholengemeenschap Assen, het Dr. Nassaucollege. De conciërgewoning (Beilerstraat 32) uit 1911 is gebouwd naar plannen van J.A.W. Vrijman. Het *gymlokaal* (Vaart 83) [26], een sober neoclassicistisch eenlaagspand uit 1879, kwam tot stand voor de Asser Gymnastiek Vereniging. De voorm. *landbouwhuishoudschool* 'Rozenburg' (Groningerstraat 107) is een laat-19de-eeuws woonhuis, waar in 1895 door S. en L. Broers een particulier jongensinstituut werd begonnen. Dit instituut werd in 1926 omgevormd tot landbouwhuishoudschool. Van de diverse openbare lagere scholen in Assen zijn

Assen, Huize Overcingel (1989)

drie exemplaren uit 1928-'29 bewaard gebleven, te weten de voorm. *Ericaschool* (Rodeweg 23), de voorm. *Vermeerschool* (Wethouder Buningstraat 50) en de *Emmaschool* (Prinses Irenestraat 6) [27]. Deze eenlaagse scholen in zakelijk-expressionistische vormen zijn ontworpen door J. Jansen van Galen, de toenmalige directeur van gemeentewerken van Assen.

Overcingel (Oostersingel 27) [28]. Deze buitenplaats heeft als kern het statige tweelaags landhuis *Huize Overcingel* met natuurstenen pronkrisaliet in Lodewijk XVI-stijl, overgaand in een dakerker. Het werd in 1777-'78 als eerste huis buiten de singel gebouwd naar plannen van Abraham Martinus Sorg in opdracht van ontvanger-generaal Johannes van Lier en zijn vrouw Roelina Johanna Hofstede. Het huis, dat in de 19de eeuw aan de achterzijde met een verdieping is verhoogd, is rond 1970 gerestaureerd. Het interieur bevat een gang met stucwerk in Lodewijk XVI-stijl en een kamer met geschilderde behangsels, voorstellend een landschap met schepen.

De oorspronkelijke geometrische *tuinaanleg* werd in opdracht van H.H. van Lier rond 1823 deels omgevormd in landschapsstijl, met slingerpaadjes en een bescheiden Grand-canal. Het ontwerp hiervan wordt toegeschreven aan L.P. Roodbaard. In de tuin staan een door Johanna Smit vervaardigd bronzen borstbeeld van J.H.P. van Lier († 1823) en - op een na 1860 ontstaan heuveltje - een zeszijdig latwerk-koepeltje in Chinese

Assen, Boschhuisje

stijl. Tot de buitenplaats behoorde ook de T-vormige, wit gepleisterde *tuinmanswoning* Stationsstraat 28 uit 1909.

Overige buitenplaatsen. Rondom de oude kern Assen - maar binnen de huidige buitenwijken - bevindt zich een aantal buitenplaatsen, waarvan de parken in de loop der tijd (deels) zijn volgebouwd. De in opzet 17de-eeuwse *havezate Vredeveld* (Amelte ong.) - in de 19de eeuw bekend als 'Valkenstein' - werd in 1966 gesloopt. Een deel van het terrein heeft men in 1979 ingericht als wandelpark. Hier bevindt zich de grafkelder van de laatste bewoners van het huis, A. van Valkenstein († 1882) en zijn vrouw L. Aubry d'Arancy († 1871). De grafkelder is voorzien van een door de Asser IJzergieterij vervaardigd gietijzeren grafteken. Vlakbij staat de rond 1850

gebouwde neoclassicistische *boswachterswoning* Amelte 1. Aan de oostrand van het Asserbos verwierf Jan Haak Oosting in 1789 het landgoed 'De Eerste Steen'. In 1813 liet hij hier de *boswachterswoning* Beilerstraat 84 bouwen, waarvan de jaartalankers '1789' verwijzen naar de stichting van het landgoed. In 1829 kwam het goed aan burgemeester H.J. Oosting († 1879). Na diens dood werd het ten oosten van de Beilerweg gelegen gedeelte - *Port Natal* genaamd - afgesplitst. Hier bevindt zich nog een houten duiventil. Aan de zijde van het Asserbos liet de kleinzoon H.J. Oosting in 1907 naar plannen van G. Stel een eenlaags dwars '*boschhuisje*' (Beilerstraat 82) bouwen, met dakruiter en aangebouwde achtkantige theekoepel. Bij de Drentsche Hoofdvaart staat *Huize Nassau* (Hoofdvaartsweg 73), een rond 1820 opgetrokken, wit gepleisterd, fors landhuis. Het landhuis *De Lariks* (De Lariks 1) [29] is een fors wit gepleisterd pand met 'Um 1800'-details, gebouwd in 1914-'15 naar plannen van J. Stuivinga. De opdrachtgever was mr. J.T. Cremer, maar jhr. mr. H.E.E. Roëll was de eerste bewoner.

Woonhuizen. De oudste woonbebouwing van Assen dateert uit het eind van de 18de eeuw, hoewel het niet uitgesloten mag worden dat enkele huizen, met name aan de Kruisstraat, in de kern nog 17de- of 18de-eeuwse onderdelen bevatten. Dit geldt bijvoorbeeld voor het dwarse dubbele eenlaags woonhuis *Kloosterstraat 6-8*, waarvan het huidige aanzien stamt uit de vroege 19de eeuw (ingrijpend gerestaureerd in 1972). Ter plaatse stond echter al in 1610 een tot het klooster behorende boerderij. De toenemende betekenis van Assen als bestuurscentrum leidde vanaf het eind van de 18de eeuw tot de bouw van nieuwe woningen. Een rijk voorbeeld is het *Hofstedehuis* (Markt 11-12), een fors blokvormig pand met omlijste ingang, dat in 1783-'84 in eigen beheer werd gebouwd door Abraham Martinus Sorg en in 1784 werd verkocht aan Frederik Otto baron van Dörnberg Heiden. In 1816 kwam het in bezit van mr. C.W. Ellents Hofstede, wiens naam sindsdien aan het pand is verbonden. Na vanaf 1927 gediend te hebben als hotel-café-restaurant 'Royal' is het in 1978 gerestaureerd. Een vergelijkbare vorm, maar met een meer bescheiden pronkrisaliet,

Assen, Witte Huis

bezit het in 1811 voor mr. S. Gratama opgetrokken *Gratamahuis* (Vaart 11-13). De pui rechts van de ingang is uit 1924. Een zelfde opzet heeft het rond 1840 gebouwde *Pelinckshuis* (Markt 7). Het rijkst uitgevoerd is evenwel het blokvormige *Witte Huis* (Vaart 36), met een fronton voorzien van eikenlooffestoenen in empire-stijl. Dit in 1821 voor de latere burgemeester H.J. Oosting gebouwde huis heeft zijn huidige aanzien gekregen bij een verhoging in 1823 en is in 1978 gerestaureerd.

Vooraf langs de Vaart verrezen in de eerste helft van de 19de eeuw diverse eenlaagse middenganghuizen met een verhoogde middenpartij van vaak enkele vensterassen breed. Deze worden wel ‘huizen van het Asser type’ genoemd. Een door zijn onderkeldering rijker, maar wel kenmerkend voorbeeld is het *Huis met het Stoepie* (Vaart 66b-68), gebouwd in 1819 voor W.H. Hofstede. De huidige ingangspartij heeft men bij een verbouwing in 1903 aangebracht. De oudste, rond 1830 gebouwde, voorbeelden hebben een breed verhoogd middendeel met fronton en daarmee een strak neoclassicistisch aanzien. Het beste voorbeeld is *Vaart 48*; andere voorbeelden zijn *Brink 38-39* en *Vaart 26*. Het fronton ontbreekt bij latere varianten, zoals: *Vaart 28* (circa 1860), *Markt 4-6* (circa 1860), *Dr. Nassaulaan 4* (circa 1870) en *Sluisstraat 1-3* (circa 1890). Het rond 1830 gebouwde huis *Vaart 66* kreeg rond 1880 een verdieping. Het huis *Burmania* (Vaart 30; circa 1840) toont een

Assen, Woonhuis Vaart 48

bescheidener variant met een dakerker van één venster breed. Andere voorbeelden hiervan zijn: *Brink 30-31* (circa 1850), met attieklijst, *Vaart 51* (circa 1860) en *Vaart 53* (circa 1860) en *Vaart 128* (circa 1880).

Door zijn tot boven de nok opgetrokken middenpartij met fronton behoort het woonhuis *Dr. Nassaulaan 1* niet tot het ‘Asser type’. Dit eenlaagse middenganghuis met ingangsomlijsting kwam in 1809 tot stand voor de latere burgemeester mr. I. Collard in een strenge variant van het neoclassicisme. Andere voorbeelden van neoclassicistische middenganghuizen zijn: *Stationsstraat 9* (circa 1870), *Kloosterstraat 7* (circa 1880) en *Alteveerstraat 104* (circa 1875), het voorm. kantoor van de havenmeester. Iets rijker van vorm en met eclectische details is het in 1882 voor de familie Albarda gebouwde woonhuis *De Hofstede* (Vaart 116).

Vanaf het midden van de 19de eeuw werd Assen in toenemende mate een woonstad voor de gegoede burgerij. Langs de Vaart, en in het naar een tuinontwerp van J. Copijn aangelegde Van der Feltzpark, verrezen forse villa's, die ook wel 'Asser paleizen' worden genoemd. Een goed voorbeeld is de in 1877 voor J.J. Bolman in eclectische stijl gebouwde *Villa Aschwing* (Dr. Nassaulaan 9). Deze villa heeft een souterrain, twee bouwlagen en een mezzanino-verdieping ter plaatse van het driezijdige gesloten, uitgebouwde middenrisaliet. Vergelijkbare villa's met een driezijdig gesloten, uitgebouwd middenrisaliet, maar met alleen twee bouwlagen zijn: *Zonnehoek* (Vaart 88; circa 1870) en de wit gepleisterde villa *Beilerstraat 5-7* (circa 1875). De in 1875 in sobere eclectische stijl gebouwde, wit gepleisterde villa 't *Groote Holt* (Van der Feltzpark 4) is een dwars tweelaags pand voorzien van een middenrisaliet met balkon en tuitgevel. Het meest opvallende 'Asser paleis' is de wit gepleisterde villa *Dr. Nassaulaan 7*, gebouwd in 1876 in een combinatie van eclectische vormen, vroege-chaletstijl (balkon met loggia) en neogotische details (vierpassen). Andere voorbeelden van grote eclectische villa's, maar dan met gepleisterde hoekpilasters en middenrisaliet, zijn: *Hertenkamp 1* (1875), gebouwd voor mr. C.L. Kniphorst naar ontwerp van J. ten Horn, *Groningerstraat 63* (circa 1875) en *Oostersingel 25* (circa 1885). Veel eclectische villa's zijn geheel wit gepleisterd, zoals de in 1878 voor dr. E.P.J.W. Hartogh Heijs van Zouteveen gebouwde villa *Oakland* (Beilerstraat 41). Andere voorbeelden zijn: *Boschlust* (Beilerstraat 173) en *Beilerstraat 20* (beide circa 1870), *Van der Feltzpark 2*

Assen, Herenhuis Dr. Nassaulaan 7

(circa 1875), gebouwd voor H. van Meurs, *Vaart 25a-27* (circa 1875) en *Beilerstraat 24* (circa 1885). Vanwege zijn eclectische details boven de vensters wordt het rond 1880 verbouwde woonhuis *Vaart 55*, het ‘Huis met de Wenkbrauwen’ genoemd. Voorbeelden van gepleisterde woonhuizen met een attiekvormig opzetstuk zijn *Vaart 23b-25* (huidige vorm circa 1875) en *Vaart 42* (circa 1880).

Ook herenhuizen werden in eclectische stijl gebouwd, met als belangrijkste kenmerk de geprefabriceerde kuiven boven de vensters, zoals te zien bij: *Noordersingel 45* (1870), *Oostersingel 3-5* (circa 1870), *Vaart 6* (circa 1875) en *Vaart 67* (1881). Latere eclectische voorbeelden met neorenaissance-details zijn *Zuidersingel 3* (circa 1890), *Beilerstraat 9* (circa 1895) en de vermoedelijk naar plannen van J. van Houten gebouwde herenhuizen *Javastraat 5-7* en *9-11* uit 1896. Voorbeelden van eclectische middenganghuizen zijn *Beilerstraat 29* en *Beilerstraat 37*, beide opgetrokken rond 1890. Late neoclassicistische vormen vertonen de in dezelfde tijd gebouwde herenhuizen *Hertenkamp 2-3*, *Torenlaan 4b*, *Zuidersingel 7* en *Collardslaan 2*. Opvallend is de gepleisterde villa *Stationsstraat 11* met een driezijdig gesloten, uitgebouwd middenrisaliet. De gepensioneerde kapitein ter zee G.F. Servatius liet het pand in 1873-'75 bouwen onder de naam ‘Huize Ebbenerve’. Naar plannen van J. Smalbroek volgde in 1906-'07 voor jhr. mr. H.G. van Holthe tot Echten een ingrijpende verbouwing. Daarbij werd een tweede bouwlaag toegevoegd en kreeg het geheel door een koepelbekroning op het middenrisaliet zijn huidige Frans-neoclassicistische aanzien.

De villa *Rustica* (Vaart 114) en de door T. Boonstra ontworpen villa *Betsy* (Dr. Nassaulaan 12), beide uit 1897, hebben een neorenaissance-vormgeving. Andere voorbeelden in die stijl zijn de villa's *Dr. Nassaulaan 8* (circa 1885) en *Dr. Nassaulaan 10* (circa 1900) en de herenhuizen *Stationsstraat 23-25* (circa 1890), *Kerkstraat 9* (circa 1890) en *Torenlaan 12-14* (circa 1895). Het voor zeepzieder H. Westra gebouwde woonhuis *Vaart 76* (1883) staat bekend als het ‘Huis met de Vazen’ en is een voorbeeld van een eenlaagspand in rijke neorenaissance-stijl. Andere eenlaagspanden met elementen in die stijl - alle uit circa 1895 - zijn: *Stationsstraat 27* en *29*, *Vaart 131-133* en de onderling zeer vergelijkbare huizen *Rolderstraat 96-98* en *Witterstraat 72-74*.

20ste-eeuwse woonhuizen

Rond 1900 kwamen veel grote villa's en herenhuizen tot stand in neorenaissancestijl, chaletstijl of Jugendstil, dan wel in combinaties daarvan. Opvallende voorbeelden met een mengvorm van neorenaissance- en Jugendstil-elementen zijn de herenhuizen *Torenlaan 1* (1903), *Vaart 43-45* (circa 1905), *Brink 36-37* (circa 1905) en *Vaart 19* (1902-'05), gebouwd voor graanhandelaar G.J. de Waard, evenals de gevelwanden *Beilerstraat 61-65* (1905) en *Beilerstraat 149-155* (circa 1910). Een vakwerktopgevel heeft de door H.A. Zondag voor J.M.A. van Nes ontworpen villa *Wilhelminastraat 7* (1909). Een chaletstijl-sierspant bezit *Oranjestraat 33* (circa 1910). Opvallend is de gelijkenis van de rond 1905 met gepleisterde velden en baksteendecoraties gebouwde villa's *Torenlaan 3-5* en *Groningerstraat 149*. Uit dezelfde tijd is de met enkele Jugendstil-tegeltabelaus versierde villa *Javastraat 1*. In 1910 ontwierp H. Enklaar de villa *Oranjestraat 15-17*. Andere voorbeelden uit circa 1910 zijn:

Wilhelminastraat 25, *Wilhelminastraat 27-29*, ontworpen door J. van Houten, en *Oranjestraat 45-47*. De in 1916 voor en door D.S. Geurtsen ontworpen villa

Oranjestraat 49-51 heeft een opvallende oranje baksteenkleur. Eenlaagse burgerwoningen met Jugendstil-elementen zijn onder meer: *Julianastraat 4-6* (circa 1900), *Witterstraat 3* (circa 1900) en *Groningerstraat 83* (1907). Kenmerkend voor de late Jugendstil zijn de aan de bovenzijde wit gepleisterde gevels, zoals te zien bij *Emmastraat 13* en *Witterstraat 39* (beide circa 1910) en *Kanaal 207-209* (circa 1915).

Rationalistische details vertoont het herenhuis *Torenlaan 11*, dat in 1906 ingrijpend werd verbouwd door J. Smallenbroek.

Assen, Woonhuis Kanaal 5

Rationalistische ontwerpen zijn *Oranjestraat 25-27* (1910), *Oosterhoutstraat 60-62* (circa 1910) en *Vaart 65* (1913). Op de architectuur van K.P.C. de Bazel georiënteerd is het woonhuis *Kanaal 5* (circa 1925), met meandervormige baksteendecoraties.

'Um 1800'-architectuur vertonen *Vaart 41* (circa 1915) en de door G. Knuttel voor A. Dorhout Mees in 1915 ontworpen villa *Dr. Nassaulaan 20*. Zowel nieuw-historiserende vormen als expressionistische details hebben de huizen *Bosstraat 3-5* (1920-'21), naar ontwerp van J. Jansen van Galen, *Iepenlaan 10* (1925) en *Oranjestraat 21-23* (circa 1925). Opvallend plastische expressionistische vormen vertonen de door een fors rieten tentdak gekenmerkte villa *Plataanweg 33* (1927-'28), gebouwd voor J. Levie naar ontwerp van A. van Oosten, en het met een gebogen rieten dak gedekte huis *De Pauw* (Port Natalweg 2; 1934), opgetrokken naar plannen van T. de Haan. Minder uitgesproken, maar wel kenmerkend zijn de rond 1930 tot stand gekomen expressionistische woonhuizen *Steendijk 144-146*, *Vaart 152-154*, *Emmastraat 22* en *Oranjestraat 53-55*. Een horizontaal benadrukte kubistische architectuur - met platte daken - hebben de zakelijk-expressionistisch vorm gegeven woonhuizen *Emmastraat 10* (1921) en *Emmastraat 29-43* (1922-'23), naar ontwerpen van M. de Vries, het woonhuis *Beilerstraat 45* (1926) en de voor J.G.F. Benes naar een ontwerp van A. van Oosten gebouwde villa *Parkstraat 25* (1932-'33). Het meest karakteristiek zijn de door J.F.A. Göbel ontworpen villa's *Plataanweg 3* (1931) en *Vaart 41a*

Assen, Woningen Oosterhoutstraat 15-21

(1934). Voorbeelden van forse, sobere zakelijk-expressionistische villa's met kap zijn: *Emmastraat 19*, *Emmastraat 61* en *Vaart 120-122* (alle circa 1930), en *Bosstraat 2-4* (1935). Traditionalistische vormen vertonen de vergelijkbare dubbele huizen *Vaart 12-16* (circa 1935) en *Torenlaan 6a-6c* (1937). Het rond 1960 opgetrokken flatgebouw op de *Brink*, hoek *Marktstraat* is een karakteristieke uiting van wederopbouwarchitectuur.

Volkswoningbouw. Vroege voorbeelden van arbeiderswoningen in Assen zijn *Steendijk 52-58*, gebouwd in 1883 voor de Coöperatieve Vereniging Eigen Haard. Vergelijkbare vroege voorbeelden zijn de huizen *Groningerstraat 136-144* (1885), *Gasfabriekstraat 16-22* (1887) en *Wethouder Buningstraat 36-45* (circa 1902). Eveneens op basis van de woningwet gebouwd zijn de drie in opdracht van de Rijksambtenaren Woningbouw Stichting opgetrokken woningblokken *Oosterhoutstraat 15-39*. Deze expressionistisch vorm gegeven huizen kwamen in 1921-'22 tot stand naar plannen van Y.D. Havermans.

Winkels. Vanaf het eind van de 19de eeuw werden in het centrum van Assen de eerste panden tot winkel ingericht of als zodanig gebouwd. De sobere eclectische winkel *Nieuwehuizen 8* uit 1864 is een vroeg voorbeeld van een als

Assen, Woon- en winkelpand Gedempte Singel 2-4

winkel gebouwd pand. Het kwam tot stand in opdracht van drogist J.A. Steenmeijer. Vooral op de straathoeken kregen de winkels torenvormige erkers in eclectische vormen, zoals te zien is bij *Gedempte Singel 34-36* uit 1891 naar ontwerp van J. van Houten, *Gedempte Singel 56* (circa 1895) en - als fraaiste voorbeeld - *Gedempte Singel 2-4* (circa 1900). Eclectisch van vorm is ook de rijke winkelpui van *Noordersingel 23* (circa 1885). Neoclassicistische details hebben *Kerkstraat 15-17* en *Kerkstraat 27*, beide daterend uit circa 1890. Neorenaissance-details vertoont het voor M.M.

Assen, Hotel 't Wapen van Drenthe

Godschalk in 1901 gebouwde woon- en winkelpand *Rolderstraat 22-24*. Een door Jugendstil geïnspireerde vormgeving bezit het in 1905 naar plannen van M. de Vries gebouwde ‘magazijn voor glas, aardewerk en luxeartikelen’ *Kerkstraat 20-24*. Andere Jugendstil-voorbeelden zijn *Oudestraat 3* (circa 1910) en *Nieuwehuizen 7-11* (1913). Ook in deze periode komen opvallende hoekoplossingen voor zoals bij het voorm. warenhuis voor de firma G.B. Postema *Groningerstraat 1* (1905) en het door M. de Vries voor de weduwe J. Lamberts ontworpen hoekpand *Borneo* (Oostersingel 19). Rationalistische details heeft het hoekpand *Weiersloop 2* (circa 1915) en het voor C.C.H. Looman gebouwde hoekpand *Gedempte Singel 50-56* (1935) is door A. van Oosten ontworpen in zakelijk-expressionistische vormen. Karakteristiek traditionalistisch is het hoekpand *Kruisstraat 40-42* (circa 1940), terwijl de betonnen raatvorm en de winkelpui met ver terugliggende portiek bij *Marktstraat 13* kenmerkend zijn voor wederopbouw winkels.

Horeca. Het voorm. hotel *'t Wapen van Drenthe* (Vaart 1) [30] werd in 1781-'82 gebouwd voor Jan Hendriks Stoker. Rond 1885 kreeg het zijn huidige neoclassicistische aanzien met blokbepleistering. De bekroning ontstond in 1905 naar plannen van J. Smallenbroek. Tot 1973 heeft het pand als hotel dienst gedaan. Jugendstil-elementen vertoont het rond 1910 opgetrokken café-restaurant *De Passage* (Gedempte Singel 1). F.G. Thürkow liet in 1935 café *De Pelikaan* (Vaart 79-81) bouwen naar een ontwerp in zakelijk-expressionistische vormen van J.H. van Houten. Meer uitgesproken van vorm is café *Marktzicht*, dat in datzelfde jaar naar plannen van J. Jansen van Galen werd gebouwd (Van Riebeeckstraat 35) en tevens als marktgebouw en zalencentrum diende.

Pakhuizen. Langs de Vaart staan enkele pakhuizen, waaronder het *Pakhuis van Benes* (Vaart 69), een sober drielaags gebouw uit circa 1885, en het voorm. graanpakhuis *Vaart 58*. Dit laatste is een vijflaags pakhuis met nieuw-historiserende details en een constructie van gewapend beton uit 1915-'16 naar plannen van Y.D. Havermans voor G.J. de Waard. Het is in 1998 tot appartementen verbouwd.

Bedrijfsgebouwen. De Asser nijverheid bleef bescheiden. Relatief gezien resteren er weinig bedrijfsgebouwen. Uit 1899 dateert het voorm. *drukkerijgebouw* van de Provinciale Drentsche en Asser Courant (Torenlaan 18-20) [31], een drielaags gebouw met neorenaissance-elementen. Uit het eind van de 19de-eeuw stammen aan de Rembrandtlaan (nr. 38) drie *industriële gebouwen* - de Conservenfabriek Wilco, de exportslachterij firma Thompson en de Coöperatieve Landbouwersbond en Handelsvereniging ‘Ons Belang’ - waarvan delen momenteel bij Holland Tyre in gebruik zijn. Van het *openbaar slachthuis* bleef de directeurswoning (Paul

Krugerstraat 74-76) uit 1934-'35 behouden. Deze is uitgevoerd in sobere zakelijk-expressionistische vormen.

Het **pompfiltergebouw** (Lonerstraat 122) is een eenlaagspand met neorenaissance-details, gebouwd in 1898 voor de N.V. Asser Bronwaterleiding.

Het **brandspuithuisje** (Marsdijk ong.) is een eenvoudig gebouwtje uit circa 1916. Het was het onderkomen van de brandspuit van het gehucht Peelo, dat tegenwoordig geheel in de buitenwijken van Assen is opgenomen.

De **watertoren** (Troelstralaan ong.) [32] verrees in 1960 naar ontwerp van W. ter Braake ter vervanging van een voorganger uit 1897. De toren heeft een slanke, opengewerkte, betonnen schacht en een fors betonnen vlakbodemreservoir.

Het **station** (Stationsplein 4) [33] is een postmodernistisch gebouw met kubusvormige stationshal, voorzien van door het dak stekende hoekzuilen, eenlaags aanbouwen en een vrijstaande opengewerkte toren. Het station is in 1989 gebouwd naar plannen van R.M.J.A. Steenhuis ter plaatse van een voorganger uit 1870. De *perronoverkapping* met paraplu-spanten dateert uit circa 1920.

De voorm. **Van Galen-schans** (Van der Muijzenbergpad ong.), gelegen in het Amelterbos nabij het Loonerdiep, wordt ook wel 'Poepenheimeltje' genoemd. Deze kleine vierkante redoute is waarschijnlijk opgeworpen ten tijde van het beleg van Groningen in 1672.

Het **Asserbos** (Hoofdlaan ong.) [34] is een sterrenbos uit 1764-'84 met twee stervormige padenpatronen. Het is aangelegd in opdracht van Wolter Hendrik Hofstede als uitbreiding van een noordoostelijker gelegen, thans verdwenen kloosterbos. Zowel aan de noord- als aan de zuidzijde van het bos ligt een begraafplaats. Aan de oostzijde heeft men in 1836 een vijverpartij aangelegd en bij de herstructurering in 1895, naar plannen van J. Vroom sr., terzijde een vijver gegraven. In de nabijheid hiervan staat een in 1939 onthuld bronzen reliëf op een granieten kei voor Wolter Hendrik Hofstede.

Het **hertenkamp** (Hertenkamp

Assen, *Hertenverblijf* (1982)

ong.) [35] werd in 1841 aan de rand van het Asserbos aangelegd op initiatief van burgemeester H.J. Oosting. Het uit circa 1875 daterende *hertenverblijf* is een rijzig houten gebouw met een concaaf, met riet gedekt zadeldak en aan de beide lange zijden afdaken met daaronder ruiven.

Begraafplaatsen. De *Isr. begraafplaats* (Oude Haarweg ong.) werd in 1778 gesticht op het Twijfelveld. De oudste grafsteen stamt uit 1793.

Opvallend zijn de obelisk op postament voor dr. D. Cohen († 1896) en de grafstenen voor mevr. S. Hirsch († 1925/5685) en M. Nathans († 1929/5689), die door middel van een hardstenen boog met elkaar zijn verbonden. Het metaarhuis dateert uit circa 1910. De *Noorderbegraving* (Kerkhofslaan ong.) [36], gelegen in het noordelijke deel van het Asserbos, werd in 1823 in gebruik genomen. Het door Nering Bögel gegoten gietijzeren hek met doodsymbolen is uit 1859; het baarhuisje dateert uit 1891. Het oudste deel van de begraafplaats wordt gekenmerkt door veel omhekte graven. Het meest opvallend zijn twee door de Asser IJzergieterij gemaakte gietijzeren grafmonumenten. Uit 1872 dateert het monument voor mevr. C.M. van Bulderen († 1872) en G.P. Tetrode († 1860), bestaande uit een omhekte hardstenen onderbouw en een gietijzeren postament met obelisk. Het in 1879 ontworpen monument voor H.A.M. Brumsteede († 1881) heeft een gepleisterde onderbouw met daarop een op een altaar gelijkend postament voorzien van doodssymbolen. Uniek is het hier overheen geplaatste neogotische gietijzeren baldakijn (momenteel zonder dak), dat rust op bundelpijlers met kelk kapitelen en pinakels, met daartussen gietijzeren traceerwerk. Gietijzeren zerken zijn er voor C.W. Rensing († 1870) en voor W.G.F. van Dalen († 1881). Vermeldenswaardig zijn verder de natuurstenen

Assen, *Isr. Begraafplaats*, grafieken S. Hirsch en M. Nathans

grafzerk met krans van eikenbladeren voor de voormalig gouverneur van Drenthe P. Hofstede († 1839) en zijn vrouw S.C. Kymmell († 1825), het marmeren medaillon

voor mevr. H. de Stoppelaar Blijdenstein († 1874) en de gebroken zuil op postament voor J. van Druten († 1895). De *oude R.K. begraafplaats* (bij Vaart 116) werd in 1894 gesticht achter de oude R.K. kerk (gesloopt in 1935) en in 1957 gesloten. De *Zuider- of Nieuwe begraafplaats* (Beilerstraat 86), gelegen in het zuidelijke deel van het Asserbos en aangelegd in Engelse landschapsstijl naar plannen van J. Vroom sr., werd in 1892 in gebruik genomen. Het baarhuisje en hekwerk dateren van de eerste uitbreiding in 1912. Er volgden nog uitbreidingen in 1925 en 1937-'41, de laatste naar plannen van J.W. Verdenius. Vermeldenswaardige graftekens zijn het postament op sokkel voor D. Bosscher († 1901), vermoedelijk gemaakt door J. Kalk, het granieten grafteken met geëmailleerd portret en bronzen engel voor S.G. Dinkgreve († 1927) en de verhoogde zerk met achterwand voor dr. J. Koetsier († 1943), naar ontwerp van architect C.C. Brandes. Opvallend is het grafteken voor M.A. von der Möhlen († 1955), dat bestaat uit een zandstenen basement in Lodewijk XIV-stijl met daarop de koperen bol van de voorm. pomp in de tuin van het Ontvangershuis. Op de begraafplaats *De Boskamp* (Boskamp ong.), aangelegd rond 1954, bevindt zich een door H. Krop vervaardigd grafteken voor H.F. Faber-Harsema († 1956) in de vorm van een op een hoge sokkel zittende vrouwenfiguur.

Boerderijen. De in de buitenwijken van Assen opgenomen 19de-eeuwse boerderijen *Marsdijk 3* en *Marsdijk 5* - de laatste met onderschoer - zijn restanten van het gehucht Peelo. Rondom Assen liggen nog meer vermeldenswaardige boerderijen. Aan de zuidwestzijde bevinden zich de fraai gelegen hallenhuisboerderijen *Witterhaar 11* en *Witterhaar 13*, beide met onderschoer en een woongedeelte met bakstenen topgevel. Deze boerderijen hebben een mogelijk midden-18de-eeuwse kern. Een dwarsdeel heeft de ten zuidoosten van Assen gelegen 19de-eeuwse boerderij *Anreep 6-8*. In de 19de-eeuwse boerderij *Dr. Picardtweg 6* te Rhee

bevindt zich een plaquette uit 1947 voor de dominee en historicus Joh. Picardt († 1670). De rond 1860 gebouwde forse ontginningsboerderij *Hoofdvaartsweg 162* te Kloosterveen is een krimpenboerderij met zijlangsdeel. Neoclassicistische elementen zijn de wenkbrauwen boven de rondboogvenster op de verdieping van het voorhuis.

De **herberg** ‘Nieuw Ubbena’ (Asserstraat 125), gelegen te Ubbena ten noorden van Assen, werd gebouwd in 1819 en verbouwd in 1851. De herberg bestaat uit een tweelaags woonhuisgedeelte en een met riet gedekte schuur.

Het **TT-circuit** (De Haar ong.), gelegen bij De Haar ten zuiden van Assen, is ontstaan nadat in 1925 de eerste Tourist Trophy races verreden werden. In 1955 werd een nieuw stratencircuit aangelegd dat in de jaren negentig tot een privé-circuit is omgebouwd.

Barger-Compascuum (gemeente Emmen)

Langgerekt kanaaldorp, gesticht in 1866 door katholieke verveners uit Hannover in het ten oosten van de Runde gelegen veengebied van Barger-Compascuum. Na de eerste opzet als boekweitkolonie kwam de systematische ontginning van dit gebied pas rond 1910 op gang na de doortrekking van het Oosterdiep. De dorpskern verschoof daarbij in oostelijke richting. Na de Tweede Wereldoorlog werd het dorp vooral uitgebreid bij de kruising van het Verlengde Oosterdiep met de Postweg. Nabij het kerkhof van de oude dorpskern werd in 1966 een museumdorp ingericht, dat is uitgegroeid tot het Nationaal Veenpark.

De **R.K. St.-Josephkerk** (Verlengde Oosterdiep W.Z. 65) is een driebeukige kerk met recht gesloten koor en een ongelede toren met zadeldak. Deze kerk met neogotische details verrees in 1923-'25 naar plannen van J.Th.J. Cuypers en P. Cuypers jr. ter vervanging van de katholieke kerk (1875) in de oude dorpskern. In 1952 heeft men het schip in stijl verlengd en voorzien van een zadeldaktoeren naar plannen van J. Starmans. Het interieur bevat schilderijen van J. Lelyveld op een triomfboog. De

Barger-Compascuum, Oude Bovenveenkerkhof

forse *pastorie* (Verlengde Oosterdiep W.Z. 67) stamt uit 1923.

De **R.K. lagere school** (Postweg 131), nu ‘Theresia Basisschool’, is een L-vormige, achtklassige school uit circa 1925.

Het **R.K. dorps huis** ‘De Collink’ (Postweg 127), een L-vormig gebouw met expressionistische details, dateert uit 1932.

Het **Nationaal Veenpark** (Berkenrode 4) is in 1966 gesticht ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het dorp. In het oostelijke deel werd toen het museumdorp ‘t Aole Compas’ gebouwd, dat een beeld geeft van de situatie in het gebied rond 1870. In het westelijke, rond 1985 gestichte, deel ‘Bargermeer’ wordt de situatie in 1920 verbeeld. Tot de collectie behoort een fors aantal veenhuizen, waaronder diverse gereconstrueerde of verplaatste plaggenhutten, keten en krimpwoningen. De oorspronkelijk 19de-eeuwse korenmolen ‘De Berk’, een met riet gedekte achtkantige stellingmolen met stenen onderbouw, is in 1983 op de huidige plaats herbouwd. Verder zijn ook een tweeklassige lagere school (1901) en een aardappelmeelfabriek herbouwd. Een oorspronkelijk element in het park is het *Oude Bovenveenkerkhof*, gesticht in 1875 op hoogveen bij de oude R.K. St.-Josephkerk. Hier bevinden zich enkele gietijzeren graftekens. De kerk zelf werd in 1936 gesloopt en in 1985-'86 wat westelijker in gewijzigde vorm herbouwd.

Beilen **(gemeente Midden-Drenthe)**

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op de hogere zandgronden nabij de Berkelstroom. Het aan de weg van Meppel naar Groningen gelegen kerkdorp ontwikkelde zich tot hoofdplaats van het gelijknamige dingspel. Door een grote brand in 1820 verloor Beilen een belangrijk deel van het oorspronkelijk agrarische karakter. Veel boerderijen werden niet weer opgebouwd, maar werden herbouwd als woonhuizen en bedrijfsgebouwen. Na het midden van de 19de eeuw heeft Beilen een meer regionale centrumfunctie gekregen. De in 1921 in Huize WAM ingerichte psychiatrische inrichting Beileroord is uitgebreid tot een groot modern complex, gelegen tussen de oude dorpskern en de spoorlijn ten oosten van het dorp. Na de Tweede Wereldoorlog is het dorp met name aan de oost- en zuidzijde uitgebreid.

De **Herv. kerk** (Prins Bernhardstraat 1), oorspronkelijk gewijd aan St. Stephanus, is een eenbeukige kerk met driezijdig gesloten koor, een schip met versneden steunberen en een toren van vier geledingen met traptoren en ingesnoerde spits. De kerk wordt voor het eerst vermeld in 1139. De huidige gotische kerk kwam eind 14de, begin 15de eeuw (koor) tot stand. De toren wordt stilistisch gerekend tot de zogenaamde Drentse torenfamilie van Johan die Werckmeyster. In de toren hangt een in 1883 door A.H. van Bergen hergoten klok. Na een brand in 1607, waarbij het gebouw op de muren na werd verwoest, volgde herstel. De kerk is gerestaureerd in 1937-'38 en in 1990, respectievelijk onder leiding van J. Boelens en S. Deinum. Aan de zuidzijde van het schip bevindt zich een moderne achtzijdige consistorie. Het kerkinterieur wordt gedekt door een houten tongewelf (schip) en stenen kruisribgewelven (koor). Tot de inventaris behoren een orgel, gebouwd in het

Beilen, Herv. kerk (1990)

Beilen, Herv. kerk, orgel (1990)

eerste kwart van de 19de eeuw door P. van Oeckelen voor de Broerkerk in Groningen (1840 overgebracht), en een preekstoel uit 1938.

De **R.K. St.-Willibrorduskerk** (Hekstraat 40) werd in 1835 gebouwd als Geref. kerk en ingrijpend verbouwd in 1883 en nogmaals in 1923 onder leiding van J.M. Hardenveld. Na de aankoop in 1956 door de nieuw gevormde rooms-katholieke parochie heeft men in 1959 de oorspronkelijke zaalkerk aan de achterzijde uitgebreid met een dwarsschip, koor en kleine vijfzijdige apsis. De voorm. *pastorie* (Hekstraat 36) is een tweelaags pand uit 1901 met gemetseld fries en dakkapel met trapgevel.

Het **kerkgebouw van de Nederlandse Protestanten Bond** (Weijerdstraat 9) is een sober neogotisch gebouw op T-vormig grondplan, gebouwd in 1902 naar plannen van H. de Jonge. Aan de achterzijde bevindt zich een lagere aanbouw, oorspronkelijk bestemd als catechisatielokaal.

De **Geref. kerk** (De Vos van Steenwijkstraat 26c) is een wederopbouwkerk uit 1957, gebouwd naar plannen van H. Eldering. De dwars geplaatste, zeszijdige zaalkerk heeft een breed voorportaal met steekappen, grote glas-in-lood-ramen en een klokkentorentje op de nok. Bij de kerk staat een vrijstaande klokkenstoel.

Woonhuizen. Het neoclassicistische middenganghuis *Kruisstraat 6* is gebouwd rond 1875 en is vermoedelijk rond 1890 vergroot. De dakkapel aan de voorzijde, met hoekpilasters en fronton, dateert uit 1910. Rond 1890 gebouwd zijn de eenvoudige eenlaagspannen *Hekstraat 25-27*, het forse pand *Bisschopstraat 5* - met eclectische detaillering, blokbepleistering en een afgeschuinde en hoger opgetrokken hoekpartij - en het dubbele woonhuis *De Paltz 1-3* met klokgevels.

Het herenhuis *Huize WAM* (Prins Hendrikstraat 2) is in 1917 gebouwd naar plannen van H. de Jonge voor burgemeester H. de Jong van Beek en Donk en genoemd naar diens dochtertje Willemmina Adriana Maria. Na aankoop in 1921 door de Stichting Beileroord heeft het gediend als psychiatrische inrichting en later als woonhuis voor artsen en als directiegebouw van de zich uitbreidende

Beilen, Kantoor Waterschap 'De Oude Vaart'

inrichting. In 1994 kwam het huis weer in particulier bezit. Het voorm. woonen winkelpand *Weijerstraat 1-3* dateert uit 1922 en heeft een samengesteld dak met topgevels en een winkelingang in de gevelhoek. De villa *Prins Bernardstraat 3* (circa 1925) vertoont expressionistische elementen en bezit een houten erker over twee bouwlagen. *Julianastraat 28* (circa 1930) is een woon- en winkelpand in expressionistische vormen, samengesteld uit een tweelaags gebogen bouwdeel met plat dak tussen twee hoekvolumes met zadeldak.

Het voorm. **hotel** 'Koopman' (De Paltz 7) is een sober neoclassicistisch pand uit circa 1870, uitgebreid rond 1925. Het is thans in gebruik als zalencentrum.

Het **kantoor** 'Waterschap De Oude Vaart' (Schoolstraat 6) is rond 1935 gebouwd in zakelijk-expressionistische vormen.

De voorm. **Coöperatieve Landbouwbank** (De Paltz 21) is gebouwd in 1956 en bestaat uit een tweelaags (kantoor)gedeelte met plat dak en daarachter een fabrieksgebouw met zadeldak, hoger opgetrokken, gepleisterde middenpartij en een laadperron met luifel.

Boerderijen. In het buitengebied van Beilen liggen langs het Linthorst Homankanaal verschillende karakteristieke ontginningsboerderijen uit circa 1925. Goede voorbeelden zijn *De Wijde blik* (Kanaalweg 17) en *Wei voor Hei* (Kanaalweg 21). Rond Beilen bevindt zich een aantal kleinere esnederzettingen met een voornamelijk agrarische bebouwing. In Klatering, ten oosten van Beilen, staat de tot woonhuis verbouwde

Beilen, Windmolen Makkum 40

hallenhuisboerderij *Klatering 12* uit circa 1790, met rieten dak en aangebouwde houten bijschuur. Rond 1860 gebouwd is de boerderij *Klatering 14*, eveneens met

rieten dak en met een vrijstaande, met riet gedekte schuur. Karakteristieke boerderijen in Ter Horst, gelegen ten zuiden van Beilen, zijn de rond 1870 gebouwde hallenhuisboerderijen *Ter Horst 7* en *Ter Horst 10*. Beide zijn uitgevoerd met een dwarsdeel, een zijbaander en een deels met riet gedekt, afgewolfd zadeldak.

De **windmolen** Makkum 40, gelegen ten zuidoosten van Beilen in de esnederzetting Makkum, is een achtkantige grondzeiler op gemetselde veldmuren, voorzien van een met riet beklede romp en kap. De molen is in 1906 herbouwd door L. Reinds als opvolger van de laatste standerdmolen in Drenthe en stond oorspronkelijk als poldermolen in De Groeve (gemeente Zuidlaren). De molen is nu als korenmolen in gebruik en is in 1998 gerestaureerd.

Borger **(gemeente Borger-Odoorn)**

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op de oostflank van de Hondsrug langs de weg van Coevorden naar Groningen. Begin 13de eeuw werd hier een dochterkerk van de kerk van Anloo gesticht. Borger, dat voor het eerst wordt vermeld in 1381, was het centrale kerkdorp van de dochternederzettingen Buinen, Drouwen en Westdorp. Er waren twee essen: de Ooster- en de Zuideres. Het dorp heeft enkele brinkrestanten. De brinken aan de Brinkstraat - hoek Kleine Brinkstraat - en bij de splitsing Lemmerstraat-Hunebedstraat zijn het meest herkenbaar. De bebouwing heeft te leiden gehad onder dorpsbranden in 1828, 1841 en 1885. Na de Tweede Wereldoorlog is Borger vooral in zuidoostelijke richting uitgebreid. Bij ingrijpende saneringen in de dorpskern vanaf

Borger, Schaapskooi (1980)

de jaren zeventig zijn onder meer de Geref. kerk (circa 1900) en het postkantoor (1916) gesloopt en is naast de Herv. kerk een raadhuis opgetrokken (1994).

De **Herv. kerk** (Hoofdstraat 34), oorspronkelijk gewijd aan St. Willibrord, is een driezijdig gesloten zaalkerk voorzien van een forse toren van twee geledingen met tentdak. De vroeg-gotische toren stamt uit het begin van de 14de eeuw. Deze is op granieten zwerfstenen gefundeerd en in kloostermoppen opgetrokken. De tweede geleding heeft dubbele galmgaten in spitsboognissen. Het tentdak dateert van 1690. De toren is in 1840 naar plannen van A. Kommers hersteld. In de toren hangt een door de gebroeders Van Bergen gegoten klok (1949). In 1826 heeft men de middeleeuwse kerk vervangen door de huidige kerk, waarvan het muurwerk met rondboogvensters wordt geleed door lisenen. Het kerkgebouw is in 1976 gerestaureerd.

Tot de kerkinventaris behoren: een 17de-eeuwse zerk boven de grafkelder van de broers ds. J.A. Erkelenswijk († 1820) en mr. W.H. Erkelenswijk († 1820), een in 1833 met ijzer beslagen laat-17de-eeuws offerblok en een door H.E. Freytag gebouwd orgel (1855; gerestaureerd in 1979). De gebrandschilderde ramen dateren uit 1939, 1945 en 1956.

Op het kerkhof bevinden zich een ijzeren duivelsrooster en een replica (1990) van een obelisk op een postament, versierd met festoenen in late Lodewijk XVI-stijl, voor de onderwijzer A. Stevens († 1857).

Woonhuizen. De in 1862 gebouwde notabelenwoning *Hoofdstraat 52* is een neoclassicistisch middenganghuis met breed, hoger opgaand middendeel. De rond 1895 gebouwde villa *Hoofdstraat 19*, eveneens een middenganghuis met hoger opgaand middendeel, heeft neorenaissance-elementen.

Momenteel is in de villa een architectenbureau gevestigd. Het woon- en winkelpand *Esserstraat 2* (circa 1935) is ontworpen met zakelijk-expressionistische elementen.

De **schaapskooi** (bij Hunebedstraat 2) is mogelijk oorspronkelijk 18de-eeuws. Het houten gebouw heeft versieringen in de vorm van geknoopt stro en een overstekend rieten schilddak met een stronok en -toef.

Boerderijen. Uit de 19de eeuw dateren de hallenhuisboerderijen *Hoofdstraat 8* en *Hunebedstraat 9*. De rond 1910 gebouwde boerderijen *Koesteeg 1* en *12* vertonen neorenaissance-details.

De voorm. **smederij** (Hunebedstraat 14) werd rond 1895 gebouwd en bestaat uit een eenlaags woonhuis met bedrijfsdeel en een aangebouwde ouderwoning.

Begraafplaatsen. De *Isr. begraafplaats* (bij Marslanderweg 4) is vermoedelijk in het begin van de 19de eeuw gesticht. Negen grafstenen, waaronder die voor M. Boekbinder († 1865) en voor J. Stern († 1886), liggen op een door middel van een hek afgescheiden ruimte. De *Alg. begraafplaats* (Hoofdstraat 34), gesticht rond 1880,

Borger, Hunebed D27

heeft enkele vermeldenswaardige 19de-eeuwse en vroeg 20ste-eeuwse graftekens, waaronder een gietijzeren zerk voor F.A. Beins († 1866), een zerk met een afbeelding van een gebroken zuil voor G. Lubbers († 1886), gemaakt door G. Stuvet, en een grafsteen voor J. Nijboer († 1903), vervaardigd door J. Kalk & Zn.

Hunebedden. Aan de noordrand van Borger ligt *hunebed D27*, het grootste en - mede door het naastgelegen Nationaal Hunebed Informatiecentrum - drukst bezochte Drentse hunebed. Het bestaat uit zesentwintig draagen negen dekstenen en wordt ontsloten door twee paar poortzijstenen. In 1685 is het hunebed voor het eerst onderzocht. In 1937 en 1992 hebben restauraties plaatsgevonden. Ten oosten van Borger liggen de *hunebedden D28* en *D29*, de ‘Borger Tweeling’. *Hunebed D28* bestaat uit acht draag- en drie dekstenen. De oorspronkelijke poortzijstenen zijn niet zichtbaar. Uit onderzoek in 1927 en 1985 bleek, dat de (nu verdwenen) dekheuvel in één keer is opgeworpen en niet hoger heeft gereikt dan de bovenzijde van de zijstenen. Het zuidelijker gelegen *hunebed D29* bestaat tegenwoordig uit acht draagstenen, twee dekstenen en twee poortzijstenen.

Westdorp. Dit esdorp ten zuidwesten van Borger ontstond in de vroege middeleeuwen als dochternederzetting van Borger. De hier in de 14de eeuw gebouwde

havezate Westrup van het geslacht De Mepsche is kort na 1725 afgebroken en in 1742 vervangen door een boerderij. Bepalend voor het huidige, vrij gaaf bewaard gebleven dorp is een dubbele driehoekige brink, waarvan het noordelijke deel een plantsoenbrink is, omringd door een meidoornhaag. Aan de oostzijde ligt de Houtesch. Een vermeldenswaardige *boerderij* is Brink 9, een hallenhuisboerderij met onderschoer en een laat-18de-eeuwse kern. Bij de sterk gerestaureerde boerderij Borgerderstraat 1 staat een in aanleg mogelijk 18de-eeuwse houten hooischuur met schaapskooi, deels rustend op een bakstenen voet en voorzien van decoraties van geknoopt stro. In 1926-'31 groef men langs het dorp het kanaal Buinen-Schoonoord. Over het kanaal ligt een ranke ijzeren *ophaalbrug* (bij Schoonloërstraat 3) met een van klinknagels voorziene hamei en balans.

Ees. Dit esdorp ten zuiden van Borger ontstond in de middeleeuwen langs de weg van Coevorden naar Groningen. Waar deze weg (Dorpsstraat) de scheidingsweg van de beide aan de westzijde gelegen essen (Noord- en Zuidesch) ontmoet, ligt een gave plantsoenbrink omringd door een beukenhaag. Uit circa 1840 dateert de *boerderij* Dorpsstraat 15, een hallenhuisboerderij met afgewolfd bedrijfsdeel. Het *trafohuisje* (Dorpsstraat ong.) is rond 1930 gebouwd en heeft een zadeldak met sierkorbelen op de hoeken.

Eeserveen. Dit ontginningsgehucht ten zuiden van Borger is rond 1900 ontstaan. De voorm. *openbare lagere school* (Brammershoopstraat 16) is een drieklassige gangschool uit 1914. De *sluis* in het kanaal Buinen-Schoonoord (bij Kanaalstraat 3) - nu in gebruik als stuw - dateert uit 1927. De sluiscolk is opgebouwd uit bekapte veldkeien. De brugwachterswoning (Kanaalstraat 3) stamt uit dezelfde tijd.

Bovensmilde **(gemeente Midden-Drenthe)**

Langgerekt kanaaldorp, gesticht in de eerste helft van de 19de eeuw als veenkolonie langs de Drentsche Hoofdvaart. Het vroeger ook Nieuw-Smilde genoemde dorp wordt gekenmerkt door een vrij open bebouwingsstructuur aan weerszijden van de vaart. Na de Tweede Wereldoorlog is Bovensmilde aan de oostzijde uitgebreid.

De **Herv. kerk** (Hoofdweg 186) is een dwars geplaatste zaalkerk met uitgebouwd portaal bekroond door een houten klokkentoren. Deze neoclassicistische kerk verrees in 1868-'69. De in 1902 aangebouwde consistoriekamer is bij de restauratie van de kerk in 1975-'76 grotendeels vernieuwd. De kerk bevat een vermoedelijk in 1684 voor de Waalse Kerk te Kampen gebouwd orgel (in 1743 hersteld door A.A. Hinsz en in 1809 ingrijpend gewijzigd), dat in 1897 door J. Proper is overgebracht naar Bovensmilde en vergroot (gerestaureerd in 1988). De *pastorie* (Hoofdweg 185) is een gepleisterde villa uit 1862 voorzien van een hoger opgetrokken middenpartij met eclectische detaillering.

De **Geref. kerk** (Ds. Luitzen Dijkstrastraat 23) is een wederopbouwkerk uit 1953, opgetrokken naar plannen van A. Smallenbroek in de vorm van een zaalkerk met uitgebouwd ingangsportaal onder welvend dak.

De voorm. **School met den Bijbel** (Kanaalweg 139-140) is rond 1900 gebouwd als een drieklassige lagere school met aangebouwde onderwijzerswoning.

Bovensmilde, Herv. kerk

Boerderijen. De forse kop-rompboerderij *Hoofdweg 220* uit circa 1860 heeft een wit gepleisterd neoclassicistisch woonhuisgedeelte met zolderetage en ingangsomlijsting en een grote, deels met riet gedekte schuur. Het eveneens wit gepleisterde woonhuis van de boerderij *Kanaalweg 150* bezit een eclectische detaillering. De schuur is vernieuwd. *Kanaalweg 130* is een kop-rompboerderij uit circa 1910, voorzien van een met riet gedekte schuur.

Buinen (gemeente Borger-Odoorn)

Esdorp, ontstaan in de middeleeuwen als dochternederzetting van Borger. Buinen ligt tussen het Voorste en het Achterste Diep, twee beken die aan de noordzijde van het dorp in de Hunze overgaan. Het langgerekte dorp zonder brink en zonder kerk bevindt zich tussen een noorder- en een zuideres. De aansluiting van het dorp in 1905 op de spoorlijn Emmen-Stadskanaal (opgeheven in 1963) leidde niet tot noemenswaardige uitbreidingen. Aansluitend op het in 1905 tot Buinen doorgetrokken Zuiderdiep groef men in 1926-'31 aan de noordzijde om Buinen heen het kanaal Buinen-Schoonoord.

Boerderijen. Uit circa 1865 dateren *Hoofdstraat 57*, een hallenhuisboerderij met onderschoer en voorhuis met zij-ingang, en de vergelijkbare maar zonder

Buinen, Boerderij Hoofdstraat 86

onderschoer uitgevoerde boerderij *Hoofdstraat 84*. De voorgevel van de in 1914 gebouwde krimpenboerderij *Hoofdstraat 86* heeft Jugendstil-vormen. Eenvoudiger voorbeelden van krimpenboerderijen zijn *Lindenlaan 1* uit 1884 en de rond 1910 gebouwde boerderijen *Hoofdstraat 1*, *Hoofdstraat 53* en *Lindenlaan 4*.

Woonhuizen. De uit circa 1910 stammende notabelenwoningen *Hoofdstraat 76* en *82* vertonen Jugendstil-vormen.

Het **trafohuisje** (Hoofdstraat ong.) is rond 1930 gebouwd en heeft een zadeldak met sierkorbelen op de hoeken.

Coevorden

Stad, ontstaan in de middeleeuwen op een zandopduiking en gelegen bij de plaats waar het Drostendiep, het Schoonebeekerdiep en het Loodiep samengaan in de Kleine Vecht. In 1159 wordt de aanwezigheid van een kasteel voor het eerst vermeld. Het is niet bekend wanneer Coevorden stadsrechten kreeg, maar in 1407 is er een stedelijke bestuursvorm. De ligging op een hogere zandrug in uitgestrekte ontoegankelijke veenmoerassen was zeer strategisch; Coevorden was de enige toegang van de noordelijke provincies vanuit het zuidoosten en lag aan de oude handelsroutes Stavoren-Bentheim-Keulen en Deventer-Ommen-Groningen.

Aanvankelijk werd de stad slechts door een gracht en palissade beschermd. Na de inname in 1594 door Staatse troepen onder leiding van prins Maurits werd Coevorden omgevormd tot een vestingstad. Tussen 1605 en 1613 kwam naar ontwerp van Paulus Simonsz een omgrachte stervormige vesting tot stand met zeven bastions en zeven ravelijnen, en daaromheen een tweede gracht en contrescarpen in de vorm van een ster met veertien punten. Het kasteel, dat rond 1590 al van vijf bolwerken was voorzien, kwam binnen deze vesting te liggen. Het middeleeuwse stratenpatroon werd grotendeels vervangen door een vanuit de Markt radiaal uitlopend stratenpatroon,

Coevorden, Binnenstad

- 1 *Kasteel (zie p. 86)*
- 2 *Herv. kerk (p. 87)*
- 3 *Synagoge (p. 88)*
- 4 *Geref. kerk (p. 88)*
- 5 *R.K. St.-Willibrorduskerk (p. 88)*
- 6 *Weeshuis (p. 88)*
- 7 *Stadhuis (p. 88)*
- 8 *Arsenaal (p. 88)*
- 9 *Kazerne (p. 88)*
- 10 *Postkantoor (p. 88)*
- 11 *Rijks Hogere Burger School (p. 89)*
- 12 *Vakschool voor Meisjes (p. 89)*
- 13 *Van Heutszpark (p. 91)*
- 14 *Tramstation DSM (p. 91)*
- 15 *Station van de Bentheimer Eisenbahn (p. 91)*
- 16 *Watertoren (p. 91)*

Coevorden, Binnenstad met radiaal uitlopend stratenplan, gezien vanuit het zuiden

vermoedelijk naar ontwerp van Jan Suermondt. Van de middeleeuwse structuur resteren de Keizersgracht, het Pannenkoekendijkje en de route Weeshuisstraat-Botersteeg. Eind 17de eeuw - na de herovering van de stad op de bisschop van Munster in 1672 - verbeterde men de verdedigingswerken onder leiding van Menno van Coehoorn. De vesting werd ontmanteld vanaf 1870.

De vervening van zuidoost-Drenthe in de tweede helft van de 19de eeuw leidde tot de aanleg van een uitgebreid netwerk van kanalen en de verharding van wegen. Dit resulteerde in een versterking van de economische positie van Coevorden. Er kwam een tramlijn naar Dedemsvaart (1897) en spoorverbindingen met Zwolle, Emmen, Stadskanaal (1905), alsmede met Nordhorn en Bentheim (1910). Ten behoeve van de fabrieksarbeiders werd tijdens de industrialisatie in het begin van de 20ste eeuw een groot aantal arbeiderswoningen gebouwd. Vanaf circa 1910 ontwikkelde Coevorden zich als regionaal industrie- en onderwijscentrum. Na de Tweede Wereldoorlog, waarin de stad vrij veel schade leed, zijn industrieterreinen ingericht aan de west- en zuidzijde. Aan de noord- en oostzijde kwamen nieuwe woonwijken tot stand. Bij de ingrijpende sanering van de binnenstad rond 1970 zijn de laatste stadsboerderijen verdwenen.

Het **kasteel** (Kasteel 29) [1] wordt in 1159 voor het eerst genoemd als mottekasteel in bezit van de bisschop van Utrecht. Het kasteel is in de loop van de eeuwen diverse keren verwoest, ontmanteld en herbouwd. Van een in 1579 onder leiding van Johan van den Kornput begonnen versterking met vijf bastions en een gracht, voltooid rond 1590 in opdracht van de Spaanse stadhouder Francesco Verdugo, zijn geen resten behouden. Het huidige, donkerrood geschilderde, complex bestaat uit een onderkelderd 15de-eeuws zaalgebouw met rechts een lager, mogelijk laat 16de-eeuws, bouwdeel en links een ronde lage toren met tentdak en een achtkantige traptoren met ui-vormige bekroning. In de voorgevel bevindt zich een wapenstein uit 1527 van Karel van Egmond, hertog van Gelre. Het interieur bevat een kelder met kruisgewelven, een hal uit 1530 met daaronder een kelder gedekt met dwarse tongewelven, en verder een samengestelde balklaag met gotische en renaissance-panels. Bij een ingrijpende

restauratie in 1968-'72 zijn onder meer de ronde toren, die was gesloopt in 1832, en de achtkantige traptoren gereconstrueerd.

Het kasteel huisvest momenteel een restaurant

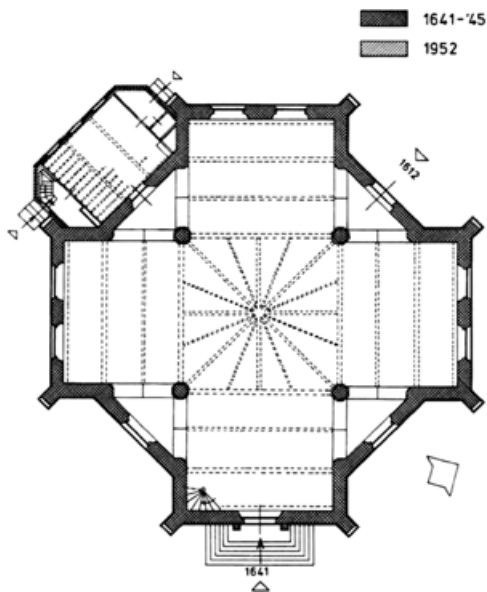

Coevorden, Kasteel (1985)

en maakt deel uit van het complex van het gemeentehuis, waartoe ook het in 1989-'91 gebouwde stadskantoor (A. Kramersingel 4) en het voorm. *Landschrijvershuis* (Kasteel 31) behoren. Dit gepleisterde gebouw was in oorsprong een van de 17de- en 18de-eeuwse garnizoensgebouwen. Na in de 19de eeuw als militair hospitaal te hebben gediend, heeft het zijn huidige vorm gekregen rond 1900, toen het als gemeentehuis in gebruik werd genomen. Vóór het kasteel staan twee *gedenktekens*;

Coevorden, Herv. kerk (1981)

Coevorden, Herv. kerk, plattegrond

een bronzen borstbeeld van de in 1851 in Coevorden geboren J.B. van Heutsz, de latere gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, en een door C. Hammes in 1968 vervaardigd bronzen beeldengroepje van 'De Drie Podagrissen' (Van der Scheer, Boom en Lesturgeon).

De **Herv. kerk** (Kerkstraat 6) [2] heeft de vorm van een Grieks kruis met in de hoeken lagere aanbouwen en op de kruising een forse achtkantige dakruiter met omloop en spits. De classicistische grondvorm van deze kerk, die in 1641-'45 werd gebouwd ter vervanging van een middeleeuwse voorganger, is gebaseerd op de Amsterdamse Noorderkerk (1620-'23). Het laat-maniëristische ingangsportaal heeft dorische zuilen op een door consoles gedragen postament. De kerk had door oorlogsgeweld in 1672

Coevorden, Synagoge

sterk te lijden en werd rond 1682 hersteld. De huidige dakruiter heeft men rond 1890 geplaatst ter vervanging van een kleinere, door brand verwoeste voorganger. Erin hangen twee door Willem Wegewaert gegoten klokken (1588). Aan de zuidwestzijde werd in 1952 een consistorie aangebouwd. De kerk is in 1982-'84 gerestaureerd.

Inwendig wordt de kruising gedekt door een achtdelig houten koepelgewelf en hebben de kruisarmen een vlakke zoldering. Er zijn twee vermoedelijk van de voorganger afkomstige laat-gotische zandstenen ingangsomlijstingen. Tot de inventaris behoren een offerblok met ijzerbeslag (1636), een laat-maniëristische preekstoel (1647), een rond een vieringpijler gebouwde officiersbank (circa 1645) en een uit Lebrort (D) afkomstig 17de-eeuws koperen doopbekken. Van het in 1897 door J. Proper vervaardigde orgel is de kast behouden, maar heeft men het instrument in 1973 vervangen. In de kerk liggen grafzerken uit verschillende perioden. De oudste - een kindergraf - dateert uit 1585. Aan de predikant-geschiedschrijver Johan Picardt († 1670) herinneren een grafzerk en een gedenkplaat. Verder zijn er gedenksteden voor burgemeester Meindert van der Thijnen (1922) en generaal Carl Rabenhaut (1929), die beiden een belangrijke rol speelden bij het ontzet van Coevorden in 1672. Ook is er een gipsen afgietsel van het bronzen monument uit 1924 voor Meindert van der Thijnen in het Van Heutszpark. Twee gebrandschilderde ramen zijn vervaardigd door J. Dijkstra (1953 en 1965).

De voorm. **synagoge** (Kerkstraat 36) [3] is een rechthoekig dwars pand met rondboogingang, gebouwd in 1840 en ingrijpend gewijzigd in 1879 (5639). Toen is ook de leraarswoning (Kerkstraat 38) aangebouwd, een eenlaags diep huis. Bij een restauratie in 1975 zijn de vensters gereconstrueerd en heeft men inwendig het verdwenen balkon weer aangebracht. Het gebouw dient nu als muziekschool. Tegen de zijgevel van het woonhuis bevindt zich een sculptuur van W. van Rossem (1985).

De **Geref. kerk** (Van Heutszsingel 21) [4] is een recht gesloten kruiskerk uit 1912 voorzien van een geveltoren met achthoekige lantaarn en spits.

De **R.K. St.-Willibrorduskerk** (Wilhelminasingel 2B) [5] is een driebeukige kerk met driezijdig gesloten koor en een asymmetrische voorgevel met een ingebouwde toren van drie geledingen met ingesnoerde piramide-vormige spits. Deze neogotische kerk kwam in 1913-'14 tot stand naar ontwerp van W. te Riele ter vervanging van een voorganger uit circa 1786. In de toren hangen drie na de Tweede Wereldoorlog door de firma Eijsbouts gegoten klokken. De kerk is in 1982-'83 gerestaureerd.

Het interieur wordt gedekt door kruisribgewelven. Tot de inventaris behoren een verguld koperen tabernakel (1922), gemaakt door de firma Cox & Charles, een achtzijdig doopvont van de firma A.H. Smits & Zn. (1922) en kruiswegstaties van

W. Geraedts (1934). De gebrandschilderde ramen zijn vervaardigd door F. Nicolas & Zn. (1914-'18).

De **Baptistenkerk** (Aleida Kramerstraat 9) is een zaalgebouw met aangrenzende woning. De kerk heeft zijn huidige vorm gekregen bij een verbouwing in 1957 naar ontwerp van H. Bennink.

Het voorm. **weeshuis** van de Herv. diaconie (Weeshuisstraat 22) [6] is een gepleisterd tweelaags dwars pand met schilddak en classicistisch zandstenen poortje met fronton uit 1690.

Het voorm. **stadhuis** (Kerkstraat 1) [7] is een gepleisterd dwars pand, gebouwd tussen 1630 en 1642 en van 1672 tot 1900 in gebruik geweest als stadhuis. De omlijste ingangspartij dateert uit circa 1840.

Het voorm. **arsenaal** (Haven 4-6) [8] bestaat uit twee diepe drielaags pakhuisen met puntgevels, gebouwd in de 17de eeuw. Aan de achterzijde staat een jonger tweelaags haaks bouwdeel. Na de restauratie in 1974-'76 zijn de openbare bibliotheek en het museum 'Drenthe's Veste' in het complex ondergebracht. Het aangrenzende, minder diepe, drielaags pakhuis Haven 2 is een uitbreiding van het arsenaal uit circa 1900. Hier is thans de VVV gevestigd.

De voorm. **kazerne** (Friesestraat 42) [9] is in oorsprong een 17de-eeuws diep pand met trapgevel. De in het verlengde van de kazerne gebouwde rij huizen Molenstraat 5-31 diende voor de huisvesting van het garnizoen. De voorgevel van de kazerne werd in 1765 gewijzigd en gepleisterd; behalve het jaartalcartouche dateren de boogvullingen mogelijk ook uit die tijd. Rond 1890 kreeg het pand een winkelpui. Het complex huisvest nu winkels, woonhuizen en een café.

Het voorm. **postkantoor met directeurswoning** (Kasteel 4) [10] is een fors dwars pand met een tot topgevel opgetrokken middenrisaliet. Dit in 1890-'92 naar ontwerp van rijksbouwmeester C.H. Peters opgetrokken gebouw vertoont op de neogotiek en de neorenaissance geënte vormen. Het is het enige postkantoor dat geheel is uitgevoerd volgens de door Peters en J.P.E. van Hoefft van Velsen ontworpen standaardplattegrond (1884).

Het **douanegebouw** (Esschenbruggerdijk 8) is een eenlaags pand met overstekend

Coevorden, Arsenaal

zadeldak op consoles, gebouwd in 1891-'92 naar een ontwerp met chaletstijl-elementen van C.H. Peters. Het gebouw is in 1986-'88 gerestaureerd en uitgebreid onder leiding van M.L. Schijve.

De voorm. **marechausseekazerne** (Esschenbruggerdijk 10-14) dateert uit 1921 en is ontworpen door de te Zwolle gevestigde majoor-eerstaanwezend-ingenieur in opdracht van het Eerste Commandement Groningen. Het forse pand heeft een vooruitspringend tweelaags middendeel geflankeerd door eenlaags zijvleugels.

Coevorden, Vakschool voor meisjes

De voorm. **Rijks Hogere Burger School** (Churchilllaan 13-75) [11] is een U-vormig tweelaags schoolgebouw met enkele topgeveltjes en eenvoudige chaletstijl- en neorenaissance-elementen. Het kwam in 1909-'10 tot stand naar ontwerp van rijksbouwmeester J.A.W. Vrijman. In 1916, 1920 en 1950-'51 zijn uitbreidingen in aangepaste vormen uitgevoerd. Momenteel bevat het gebouw appartementen. De voorm. *conciërgewoning* (Churchilllaan 77) is in 1911 opgetrokken, eveneens naar ontwerp van Vrijman.

De voorm. **Vakschool voor**

Coevorden, Woonhuis Friesestraat 9

Meisjes (Meindert van der Thijnsingel 10) [12] is een onderkelderd, tweelaags pand met hoger opgetrokken middenrisaliet, gebouwd in 1923 naar een ontwerp in nieuw historiserende stijl van H. Bennink. Bij de restauratie in 1999, onder leiding van G. Daan, zijn onder meer de door de firma Heystee & Co. in art déco-vormen uitgevoerde tegellambriseringen en tegeltableaus - die de verschillende vakken en de jaargetijden weergeven - behouden gebleven. Thans bevat het gebouw kantoorruimten en appartementen.

Woonhuizen. Het radiale stratenpatroon uit het begin van de 17de eeuw is thans nog duidelijk herkenbaar, maar van de 17de- en 18de-eeuwse woonhuizen in Coevorden resteert weinig. Een uitzondering is het diepe huis *Friesestraat 9* met een zeer rijk gedecoreerde natuurstenen gevel uit 1631 in maniëristische stijl. De rijk bewerkte klauwstukken met gevleugelde vrouwsfiguren en de schelpvormige boogvullingen vertonen een stilistische verwantschap met maniëristische gevels in de stad Groningen. Op de gevel staan tekstbanden met stichtelijke teksten. De kopjes in het onderste fries stellen de Drie Koningen voor. De onderpui is later gewijzigd. De gevel is gerestaureerd in 1971. In een nis in de geveltop is later nog een sterk geërodeerd borstbeeld vervangen door een beeld van een meisje.

In neorenaissance-stijl uitgevoerd is het diepe eenlaagspand *Van Heutszsingel 17*, waarvan de trapgevel ondanks de jaartalsteen '1870' uit circa 1895 zal dateren. Veel huizen zijn in het begin van de 20ste eeuw gebouwd, toen het aantal inwoners van Coevorden sterk groeide. Uit circa 1900 dateren het eenlaags middengangshuis *Stationsstraat 26*, uitgevoerd met portiek en tot topgevel opgetrokken middendeel, en de huizen *Stationsstraat 20-24* met neorenaissance-detaillering. Rond 1905 gebouwd zijn de dubbele woning *Looweg 7-9*, het woningblok *Van Heutszsingel 76-84* - met torenachtige hoekopbouwen - en de huizen *Van Heutszsingel 22-24* met erkers op de verdieping. Door W. Wieringa in jugendstil ontworpen is de gepleisterde villa *Van Heutszsingel 37* (circa 1910) met een rijk vorm gegeven hoektoren. Jugendstil-invloeden vertonen ook het woningblok *Aleida Kramersingel 1-5/Coehoornstraat 1-3* (1908), ontworpen door H. Roseman, de topgevel van *Kasteel 14* en het rijke herenhuis *Marie* (Kasteel 8) met hoektoren. G. Levie liet het laatstgenoemde pand bouwen in 1908 naar een ontwerp van J.D. Meppelink. Hij ontwierp ook het bijbehorende kantoor met hoektoren (Kasteel 6), dat is gebouwd in het verlengde van een pakhuis uit circa 1880. De voorm. directeurswoning van de zuivelfabriek, *Melkkade 2*, is rond 1910 gebouwd. Uit die tijd zijn ook *Wilhelminasingel 20-24*, de huizen *Spoorsingel 6-7* - met uitgebouwd topgevelgedeelte -, *Churchillaan 5* en het rijtje arbeiderswoningen *Coehoornstraat 21-31* met mansardedak. Mansardedaken hebben ook de eenlaags twee-onder-eenkapwoningen *Biezenburgstraat 3-13* en de dubbele woning *Krimweg 1-3*, alle tot stand gekomen rond 1915 net als de eenlaagspanden *Coehoornstraat 12-18* met bakstenen dakkapellen. Uit circa 1910 is verder het met hoektoren en erker uitgevoerde pand *Robertweg 2*, de voorm. directeurswoning met kantoor van de strokartonfabriek Hollandia. Uit dezelfde tijd stamt het woonhuis *Meindert van der Thijnsingel 8*.

Woningbouwvereniging 'De Eendracht'

Coevorden, Woonhuizen Kasteel 13-21

liet in 1922 de deels gepleisterde middenstandswoningen *Burgemeester Van der Lelysingel 1-39* bouwen naar ontwerp H. Bennink. Deze serie dubbele woningen bestaat uit vijf verschillende typen. De dubbele eenlaags woning *Meindert van der Thijnsingel 2-4* (circa 1925) heeft twee tot topgevels opgetrokken geveldelen met een erker. De zogeheten Noorse villa *Van Heutszpark 10* is een geprefabriceerde chaletachtige houten woning, oorspronkelijk gebouwd in Emlichheim (D), maar in 1926 verplaatst naar Coevorden toen de eigenaar W. Driessens hier zijn strokartonfabriek vestigde. Expressionistische vormen hebben de woning *Kasteel 18* (circa 1925), met paraboolvormige daken en de dubbele woning *Van Heutszsingel 72-74* (circa 1925). Voorbeelden van rond 1930 gebouwde villa's in expressionistische stijl zijn *Heutszsingel 31* en *Van Heutszsingel 106*, beide uitgevoerd met rieten dak.

Een meer zakelijk-expressionistische invloed vertonen de als twee-onder-een-kap opgetrokken middenstandswoningen *Van Heutszsingel 60-70* (circa 1930), de villa *Van Heutszpark 6* (circa 1930), de woningen *Kasteel 13-21* (circa 1935), met markant hoekpand, en *Krimweg 62* (circa 1935). Uit deze periode dateren verder nog *Van Heutszsingel 1* (circa 1930), *Churchillaan 4-6* en *7-9* (circa 1930) en *Emmastraat 2-8* en *1-7* (circa 1935). In traditionalistische stijl gebouwd is het huis *Churchillaan 11* (circa 1940).

Winkels. Voorbeelden van 19de-eeuwse woon- en winkelpanden zijn de voorm. apotheek *Markt 19* (circa 1885), gebouwd in eclectische vormen, en *Friesestraat 37* (circa 1895). Uit circa 1900 dateren de woon- en winkelpanden *Bentheimerstraat 16*, met neorenaissance-trapgeveltje, en *Friesestraat 29*, met jugendstil-details. *Markt 15* is een goed voorbeeld van een fors winkelpand. Dit drielaags gebouw met hoektorentje werd in 1907 gebouwd als meubelfabriek met toonzaal en woning in opdracht van de gebroeders Kramer. Voorbeelden van woon- en winkelpanden met jugendstil-vormen uit circa 1910 zijn *Friesestraat 59*, *Friesestraat 1-3*, *Friesestraat 30* (venstertraceringen), *Markt 10* (geveltop); rond 1915 gebouwd is *Bentheimerstraat 43*. Uit circa 1910 dateren verder nog *Van Heutszsingel 18-20* en het hoekpand *Eendrachtstraat 2*. Van veel panden is de onderpui in de loop van de 20ste eeuw gewijzigd. Zakelijk-expressionistische vormen hebben de hoekpanden *Eendrachtstraat 11-13* (circa 1925) en *Markt 9* (circa 1930). Het woon- en winkelpand *Eendrachtstraat 5* (circa 1940) is uitgevoerd in traditionalistische vormen.

Verdedigingswerken. Na het definitieve vertrek van het garnizoen in 1854 heeft men de vestingwerken vanaf 1870 ontmanteld. Het verloop van de stadsgracht is deels behouden. Op het westelijke en zuidwestelijke deel van de

ontmantelde vesting (Gramsbergerstraat, Krimweg, Parallelweg en Spoorsingel) werden bedrijven gevestigd. Het in 1900 door landschapsarchitect J. Vroom sr. opgestelde plan voor de herinrichting van de vestingwerken werd vanaf 1907 uitgevoerd. Aan de noordzijde van de stad kwamen een villapark en het *Van Heutszpark* (Van Heutszpark ong.) [13] tot stand. De vestinggracht ter plaatse is geïntegreerd in dit park in Engelse landschapsstijl. Het park werd in 1915 naar ontwerp van landschapsarchitect L.A. Springer in oostelijke richting uitgebreid. In het park staat een door A. Falize vervaardigd bronzen beeld van Meindert van der Thijnen (1924), die een belangrijke rol speelde bij het ontzet van Coevorden in 1672.

Windmolen ‘De Arend’ (Krimweg 58) is een met riet gedekte achtkantige stellingmolen met gemetselde onderbouw. Deze mogelijk in 1888 gebouwde korenmolen werd in 1894 naar Coevorden verplaatst door de molenmakers Ritsema in opdracht van J.B. Soppe. In 1977-'78 is de molen voor het laatst gerestaureerd.

Het voorm. **tramstation** van de Dedemsvaartse Stoomtram Maatschappij (Krimweg 8) [14] is een eenlaags stationsgebouw met dienstwoning, uitgevoerd met overstekend zadeldak en een uitgebouwd middendeel met puntgevel. In de zijgevel zijn de letters D.S.M. aangegeven. Het station kwam in 1897 tot stand toen het gedeelte Lutten-Coevorden van het traject Hardenberg-Coevorden werd opengesteld.

Het voorm. **station** van de Bentheimer Eisenbahn (Parallelweg 20) [15] dateert uit 1910. Het sobere langgerekte gebouw, met enkele jongere uitbreidingen en een laadperron met luifel, is nu in gebruik als goederenstation.

De **watertoren** (Van Heutszpark 8) [16] verrees in 1914 naar ontwerp van J.P. Hazeu. Boven een ronde, taps toelopende en met baksteen beklede, schacht bevindt zich een uitkragende, wit geschilderde, bovenbouw met tentdak en lichtkoepeltje. In de bovenbouw zit een ijzeren Intze-reservoir.

De voorm. **aardappelmeelfabriek** (Gramsbergerstraat 75-77) dateert uit circa 1920. Van het complex, dat bestaat uit productiehallen, kantoorruimten, een

Coevorden, Alg. begraafplaats, baarhuisje

schoorsteen en enkele gedeeltelijk in hout uitgevoerde loodsen, zijn na de verwoesting in de Tweede Wereldoorlog diverse onderdelen herbouwd. Vlakbij staan enkele bijbehorende *arbeiderswoningen* (Gramsbergerstraat 51-69; circa 1910) en twee *directeurswoningen* (Gramsbergerstraat 71-73; circa 1940).

Het **trafohuisje** (Van Heutszpark 2) is een blokvormig gebouwtje uit circa 1930 met tentdak en gepleisterde spaarvelden.

Begraafplaatsen. De ommuurde *oude R.K. begraafplaats* (bij De Loo 54) heeft een kapel met zadeldak tussen topgevels en spitsboogingang, gebouwd rond 1870. De *Alg. begraafplaats* (Ballastweg 6) [17], aangelegd rond 1900 naar ontwerp van L.A. Springer, bestaat uit een algemeen, een katholiek en een israëlitisch gedeelte. Het baarhuisje met neorenaissance-details dateert uit circa 1900. Het entreegebouw

Steenwijksmoer bij Coevorden, R.K. kerk St. Franciscus van Assisi en pastorie

uit circa 1935 is uitgevoerd in zakelijk-expressionistische vormen. Interessant zijn de grafsteen van de familie Slingenberg uit circa 1850 en het naastgelegen graf uit circa 1890 van mr. A. Slingenberg († 1890) en zijn vrouw J.A. Slingenberg-Rijkers († 1886) met een neogotisch gietijzeren hek en een omfloerste natuurstenen vaas op een natuurstenen sokkel. Op het israëlitische gedeelte (Ballastweg 8) bevindt zich een metaarhuis uit circa 1935.

Boerderijen. Ten zuidwesten van Coevorden ligt de hallenhuisboerderij *De Kleine Scheere* (De Hulteweg 2). Van deze boerderij met langsdeel en in zandsteen omlijste achterbaander dateert de schuur in de huidige vorm uit 1862 en het voorhuis uit 1895. De kern van de boerderij is echter ouder. De ten noorden van de stad gelegen boerderij *Loosche Mars 9-II* dateert uit circa 1910 en bestaat uit een dwars geplaatste schuur en een eenlaags woonhuis met hoger opgetrokken middengedeelte en enige jugendstil-detaillering.

De **R.K. kerk St. Franciscus van Assisi** van **Steenwijksmoer** (Hoofdweg 32) is een driebeukige kerk met aangebouwde doopkapel en sacristie en een ingebouwde zadeldakoren boven het koor. De kerk is in 1931-'32 gebouwd naar een traditionalistisch ontwerp van J. van Dongen. Het portaal

aan de zuidwestzijde heeft door J. Ydema en Jos. Lelyveld vervaardigde schilderijen met voorstellingen uit het leven van Christus. Op de toren bevindt zich in mozaïek het wapen van Drenthe. Uit de bouwtijd zijn onder meer het altaar en de door A. Verschuuren vervaardigde kruiswegstaties. Bij de kerk horen de gelijktijdig gebouwde en eveneens door J. van Dongen in traditionalistische stijl ontworpen *pastorie* (Hoofdweg 30) en de *R.K. St.-Theresiaschool* (Kerkweg 4), een gangschool met zes lokalen en de onderwijzerswoning (Hoofdweg 28).

Stieltjeskanaal. Dit langgerekte kanaaldorp ten oosten van Coevorden ligt aan het in 1880-'84 gegraven Stieltjeskanaal, dat de verbinding vormt tussen Coevorden en de Verlengde Hoozeveense Vaart bij Nieuw-Amsterdam. Het kanaal is vernoemd naar T.J. Stieltjes, ingenieur-directeur van de Overijsselse Kanaalmaatschappij. Interessante *boerderijen* zijn de ontginningsboerderij Stieltjeskanaal 41 (1907), met villa-achtig dwars voorhuis en zijlansdeel, de kleine ontginningsboerderij Stieltjeskanaal 125 (circa 1910), en de moderne kop-rompboerderij Stieltjeskanaal 55 (circa 1915) met schuur met zijlansdeel. De dubbele *veenarbeiderswoning* Stieltjeskanaal 123 dateert uit 1917.

Dalen **(gemeente Coevorden)**

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op een zandrug tussen de beekdalen van het Drostendiep en het Loodiep. Dalen wordt in 1225 voor het eerst vermeld. Het dorp ontwikkelde zich langs de weg over de zandrug van Coevorden naar Groningen. In de 19de eeuw was Dalen een langgerekt dorp met twee driehoekige brinken; de Keuterbrink (Thyakkerstraat, Noordwijk) en een brink Verbindingsweg hoek Noordwijk. Een dorpscentrum vormde zich bij De Brinken, de Emmerweg en de Hoofdstraat en aan de zuidzijde was er een bebouwingsconcentratie in het gehucht De Bente. Vanaf 1850 is Dalen aan de oostzijde uitgebreid, na de Tweede Wereldoorlog in westelijke en noordoostelijke richting.

De **Herv. kerk** (Hoofdstraat 25) is een recht gesloten zaalkerk met een toren van drie geledingen met ingesnoerde spits. De gotische toren verrees in de tweede helft van de 15de eeuw. In de toren hangt een door François Simon gegoten klok (1639). De bij het beleg van Coevorden in 1813 zwaar beschadigde kerk werd in 1824 herbouwd, waarschijnlijk naar plannen van G. Hagels uit Gildehaus (D). In 1907 kreeg de kerk een nieuwe koorsluiting. Deze is bij de restauratie in 1973-'76 in de 19de-eeuwse vorm herbouwd.

Het interieur wordt gedekt door een houten tongewelf. Tot de inventaris behoren onder meer een laat-17de-eeuwse preekstoel, een laat-17de-eeuwse herenbank met gesneden opzetstuk - voorzien van de wapens van Johan Böttichius en zijn vrouw Maria Brachtesende -, een herenbank uit 1762 en fragmenten van 17de- en 18de-eeuwse banken. Het in 1850 door J.C. Scheuer gebouwde orgel is 1857 door P. van Oeckelen uitgebreid (gerestaureerd in 1971).

Woonhuizen. Voorbeelden van 19de-eeuwse eenlaags dorpsuizen zijn *Hoofdstraat 47* (circa 1860), dat mogelijk rond 1890 is verlengd, en het met een ingang opzij uitgevoerde huis *Hoofdstraat 35* (circa 1885), dat is voorzien van eclectische elementen en een tot topgevel opgetrokken dakkapel. Het middenganghuis

Stationsstraat 2-2a (circa 1905) heeft een tot topgevel opgetrokken middendeel met portiek. Rond 1910 gebouwd zijn de onder-eenkap-woningen *Hoofdstraat 55-59*, uitgevoerd met één bakstenen dakkapel, en het huis *De Bente 9* met uitspringend topgevelgedeelte en achteraanbouw. Rationalistische details vertoont het in 1916 gebouwde huis *Hoofdstraat 50* met erker en topgevels bij de voor- en de zijgevel. Voor spoorbeambten gebouwd is de dubbele woning *Reindersdijk 5-7* (circa 1920). Uit circa 1925 dateren de woon- en winkelpanden *Schoolstraat 7-9* en het huis *Schoolstraat 5*. Karakteristieke huizen uit circa 1930 zijn onder meer *Westerwijk 59-61*, *Hoofdstraat 28* - met zakelijk-expressionistische vormen - en de villa's *Bente* (*De Bente 2*), *De Bente 4*, *Emmerweg 21* en *Emmerweg 23*.

Boerderijen. Voorbeelden van hallenhuisboerderijen met langsdeel uit de tweede helft van de 19de eeuw zijn *Kruisstraat 21* (circa 1850), met dubbel voorhuis, *Noordwijk 43* (circa 1870) en *Emmerweg 62* (circa 1870). De hallenhuisboerderij *Reindersdijk 33* (circa 1860) heeft een dwarsdeel en een vernieuwd achterhuis. De brede hallenhuisshuur van *De Brinken 5* dateert uit 1889. Het huidige woongedeelte op de noordwesthoek is rond 1915 gebouwd met jugendstil-motieven. Met zijlangsdeel en kelder uitgevoerd zijn de krimpenboerderijen *Stationsstraat 9* (circa 1895) en *Hoofdstraat 67* (circa 1910); de laatste heeft een tweelaags woongedeelte. Rond 1915 tot stand gekomen zijn de kop-rompboerderij *Achterbente 13*, met schuur met zijlangsdeel, en *De Bente 18*, met dwars voorhuis voorzien van een tot topgevel opgetrokken middendeel met portiek. De moderne krimpenboerderij *Dalerhoeve* (*Kruisstraat 18*), met zijlangsdeel, en de moderne boerderij *Emmerweg 19*, met vrijstaand woongedeelte in expressionistische vormen, dateren van circa 1925.

Ten westen van Dalen liggen ook enkele interessante boerderijen. De onderkelderde hallenhuisboerderij *Iemakkerssteeg 1* (circa 1865) heeft een langsdeel en een gedeeltelijk met geknoopt stro beklede bijschuur. Aan het Kanaal Coevorden-Zwinderen staan de opvallende moderne kop-rompboerderij *Burg. Ten Holteweg 49* (circa 1935), met schuur met zijlangsdeel, en de in 1936 gebouwde moderne boerderij *De Bentehoek* (*Burg. Ten Holteweg 39*), met zijlangsdeel en villa-achtig woonhuis. Deze laatste twee boerderijen vertonen zakelijk-expressionistische vormen.

Windmolens. De windmolen *De Bente* (*De Bente 40*) is een met riet gedekte achtkantige stellingmolen met een gemetselde onderbouw. Deze korenmolen werd in 1814 gebouwd door C.J. Volkers en M. Kars, ter vervanging van een in 1813 afgebrande voorganger. In 1976 is de molen gerestaureerd. De windmolen *Jan Pol* (*Molenwijk 8*) is een met riet gedekte achtkantige stellingmolen met een hoge gemetselde onderbouw. Deze koren- en pelmolen werd in 1876 gebouwd door molenmaker

Dalen, Windmolen De Bente

Schiller ter vervanging van een voorganger uit 1820. De molen is in 1993 voor het laatst gerestaureerd.

De voorm **smederij** (De Bente 51) is een eenlaagspand met zadeldak, gebouwd rond 1910.

Dalerveen (gemeente Coevorden)

Dorp, ontstaan in de middeleeuwen als een randveenontginning vanuit Dalen en gelegen op de overgang van het beekdal van het Drostendiep naar het oostelijke hoogveengebied. De dorpsbebouwing kwam tot ontwikkeling aan de oostzijde van de noord-zuid lopende Dwarsdijk (thans deels Hoofdstraat). In het noordelijke deel van het dorp (De Haar) ligt de bebouwing direct aan de dijk, in het zuidelijke deel (Dalerveen) ver van de dijk. Rond 1940 zijn delen van het dorp aan elkaar gegroeid.

Boerderijen. De hallenhuiskoerderij *De Haar 3*, met langsdeel en bijschuur, dateert in oorsprong uit 1698. In aanleg 18de-eeuws en gewijzigd in de 19de eeuw is de hallenhuiskoerderij *Noorderakkers 18*. De aangebouwde, eveneens tot de 18de eeuw teruggaande kleine houten hooischuur met schaapskooi heeft decoraties van geknoopt stro. Mogelijk uit 1712 stamt de hallenhuiskoerderij *De Lichtenburg 7*, die is voorzien van een aangebouwde bakstenen schuur met ankerbalkconstructie. Andere voorbeelden van hallenhuiskoerderijen met langsdeel zijn *Hoofdstraat 139* (circa 1800), *NAM-weg 23* (circa 1840), met dubbel woonhuis en bijschuur, en *Hoofdstraat 108* (circa 1885), met dubbel woonhuis. De in 1923 gebouwde boerderij *Hoofdstraat 141* heeft een dwars geplaatst voorhuis met portiek en een tot topgevel met chaletstijl-elementen opgetrokken middenrisaliet.

Het **woonhuis** Hoofdstraat 122 is rond 1930 gebouwd in zakelijk-expressionistische vormen als directeurswoning bij de coöperatieve stoomzuivelfabriek 'De Hoop'. Deze in 1894 gestichte fabriek is inmiddels verdwenen.

De Wijk (gemeente De Wolden)

Esdorp zonder kerk, ontstaan in de 12de eeuw op een reeks zandopduikingen ten noorden van het Reestdal. In de middeleeuwen lagen hier boerderijen van waaruit ontginningen in noordelijke richting plaatsvonden. Enkele hoeven ontwikkelden zich tot landgoederen (Havixhorst, Dikninge en Voorwijk), andere vormden gezamenlijk

kleine buurtschappen, zoals Schiphorst, Havixhorst, Dikninge, De Wijk, Haalweide, Oosterwijk en De Stapel. Mede door de vestiging in 1325 van het benedictijner dubbelklooster Dickninge (gesloopt in 1796) en de gunstige

De Wijk, Openbare lagere school

ligging ontwikkelde de buurtschap De Wijk zich tot een grotere nederzetting. Vanuit De Wijk kerkte men in het nabijgelegen IJhorst (Ov.). De dorpsbebouwing stond vanouds hoofdzakelijk langs de doorgaande Dorpsstraat. Na 1850 kwam een uitloper in noordelijke richting tot stand langs de Molenstraat en na de Tweede Wereldoorlog is het dorp vooral in noord- en noordoostelijke richting uitgebreid, in mindere mate in zuidelijke richting.

Het voorm. **raadhuis** (Dorpsstraat 74) bestaat uit twee bouwdelen. Het oudste gedeelte is de in 1882 naar ontwerp van S.H. van der Veen tot raadhuis annex veldwachterswoning verbouwde herberg het 'Roode Hert'. Het linker bouwdeel met topgevel werd in 1910 gebouwd ter vervanging van de afgebrande veldwachterswoning. In 1987-'89 is naar ontwerp van H. Klunder een nieuw raadhuis gebouwd (Dorpsstraat 78).

De voorm. **openbare lagere school** (Dorpsstraat 57) werd in 1913 gebouwd als een een achtklassige middengangschool met jugendstil- en chaletstijl-elementen. De naastgelegen onderwijzerswoning (Dorpsstraat 55) dateert eveneens uit 1913.

Huis Voorwijk (Dorpsstraat 4) is een landhuis met schilddak en omlijste ingang met Lodewijk XVI-details, gebouwd in 1791-'91 in opdracht van Wijncko Tonckens. Het huis is via gebogen

De Wijk, Woonhuizen Professor Blinkweg 9-11

muren verbonden met de bouwhuizen op het voorplein.

Huis Dikninge (Schiphorsterweg 42), gelegen nabij de Reest, is een blokvormig neoclassicistisch landhuis met souterrain, omlopend schilddak en ionisch zuilenportiek met fronton. Aan de achterzijde bevindt zich een driezijdige uitbouw en aan de rechterzijde een gietijzeren serre. Het huis werd in 1813 gebouwd voor Reint Hendrik de Vos van Steenwijk op het terrein van het in 1796 gesloopte benedictijner klooster, dat hier vanaf 1325 was gevestigd.

De *tuin* in Engelse landschapsstijl werd rond 1820 aangelegd. In 1910 voegde L.A. Springer hier een bloementuin aan toe in nieuw architectonische tuinstijl. Op het terrein staan een *ijskelder* met kruisgewelven (mogelijk circa 1820), een houten *duifhuis* en een dubbele *dienstwoning* (Schiphorsterweg 40), gebouwd rond 1885 in sobere neoclassicistische vormen.

Woonhuizen. *Burgemeester Veenhovenplein 1* is een dwars eenlaags huis met een gevelsteen uit 1844. De voorm. dokterswoning *Dorpsstraat 43*, een gepleisterd tweelaags pand met rechts een langgerekt eenlaags bouwdeel, kreeg zijn huidige vorm bij een verbouwing in 1913. Rond 1915 gebouwd zijn het diepe eenlaagspand *Molenstraat 25*, de gepleisterde eenlaags villa *Commissieweg 29* en de voorm. burgemeesterswoning *Dorpsstraat 80*, met een tot dakkapel verhoogd middenrisaliet. Uit 1925 dateren *Julianaweg 16*, het woon- en winkelpand *Dorpsstraat 36* - beide met mansardedak - en de serie twee-onder-één-kap-woningen *Julianaweg 3-17*. Het woon- en winkelpand *Professor Blinkweg 18* is in 1926 gebouwd. Zakelijk-expressionistische vormen vertoont het dubbele woonhuis *Professor Blinkweg 9-11* uit 1936.

Windmolen 'De Wieker Meule' (*Dorpsstraat 65*) is een achtkantige stellingmolen met een bakstenen onderbouw en een met riet gedekte romp en kap. Rond de onderbouw is een houten schuur met rieten zadeldak opgetrokken. Deze uit 1829 daterende korenmolen is in 1978 gerestaureerd.

Boerderijen. In De Wijk en de directe omgeving staat een flink aantal hallenhuisboerderijen. Een mogelijk 18de-eeuwse kern hebben de boerderijen *Haalweide* (Haalweidigerweg 12), *Professor Blinkweg 5* en *Commissieweg 22*. Een tweelaags herenhuisachtig dwars voorhuis met omlijste ingang bezit *Commissieweg 9* (circa 1840). Het bedrijfsgedeelte is uitgevoerd met twee dwarsdelen. Een omlijste ingang en een bakstenen dakkapel kenmerken het voorhuis van *Dorpsstraat 5* (circa 1880). De boerderijen *Dorpsstraat 29* (circa 1890), *Dorpsstraat 27* (circa 1900) en *Dorpsstraat 82* (circa 1900) hebben een ingezwenkte lijstgevel. Van een dwars voorhuis voorzien zijn de hallenhuisboerderijen *Commissieweg 8* (circa 1885), met langsdeel, *Commissieweg 25* (circa 1900) en *Commissieweg 27* (circa 1900); de laatste met twee dwarsdelen en een rond

De Wijk, Boerderij Commissieweg 17-19

1925 toegevoegde ouderwoning. Het dwarse voorhuis van de boerderij *Commissieweg 7* (1905) vertoont eclectische vormen, dat van *Commissieweg 17-19* (1909) bezit jugendstil-vormen en een torenvormig middenrisaliet met portaal. Rond 1910 gebouwd zijn *Molenstraat 12*, *Dorpsstraat 106-108*, met aangebouwde houten schuur, en *Commissieweg 21*, voorzien van een dwars voorhuis met een tot topgevel opgetrokken middenrisaliet. Een moderne hallenhuisboerderij met langsdeel en een tweelaags voorhuis met omlijste ingang is *Commissieweg 31* (circa 1920). De moderne kop-romp-boerderij *De Haalweide* (Commissieweg 11) dateert uit circa 1925.

Interessante hallenboerderijen bevinden zich ook richting het buurtschap Schiphorst ten westen van De Wijk. Boerderij *De Schiphorst* (Schiphorsterweg 14) is voorzien van een topgevel met de jaartalankers '1714' en vier kleine ovale lichtopeningen. Het schuurgedeelte met langsdeel is lager en heeft een aangebouwde houten bijschuur. De boerderijen hebben hier vaak een monumentaal karakter, zoals het vroeg-19de-eeuwse complex *Schiphorsterweg 12*, met een zuilenportiek bij het voorhuis en diverse (aangebouwde) schuren, waarvan één met het jaartal 1809. Uit circa 1850 dateert de boerderij *Staphorsterweg 2* met aangebouwde houten schuur. Het bedrijfsgedeelte van *Schiphorsterweg 5-7* dateert uit 1903 maar heeft een oudere, aangebouwde houten schuur. Het in 1914 opgetrokken villa-achtige

dubbele voorhuis, mogelijk naar ontwerp van G. Otten, vertoont chaletstijl- en Jugendstil-details. De boerderij *Schiphorsterweg 31* (circa 1905) bezit een dwars voorhuis met hoger opgetrokken middenrisaliet. In opdracht van J.H. baron De Vos van Steenwijk kwam in 1907 de boerderij *Lindenhorst* (Schiphorsterweg 15) tot stand naar een ontwerp met Jugendstil-elementen van G. Otten. De boerderij heeft een tweelaags dwars voorhuis en een aangebouwde arbeiderswoning.

Verder liggen er diverse interessante boerderijen ten oosten van De Wijk, voorbij het buurtschap Haalweide en bij het buurtschap De Stapel. Het blokvormige tweelaagspand *Commissieweg 40* met omlijste ingang is het restant van een boerderij uit de eerste helft van de 19de eeuw, waarvan het bedrijfgedeelte is gesloopt. Voorbeelden van hallenhuisboerderijen uit de tweede helft van die eeuw zijn *Stapelerweg 21* (circa 1860), met aangebouwde houten bijschuur en ouderwoning, *Stapelerweg 61* (circa 1880), *Nieuwenhof* (Stapelerweg 8; circa 1880), met gepleisterde voorgevel, *Stapelerweg 63* (circa 1885), met twee dwarsdelen en een ingezwenkte lijstgevel, en *Stapelerweg 23* (circa 1890). *Stapelerweg 12* is een rond 1890 gebouwd daglonershuisje met aan één zijde een kort houten stalgedeelte. Een dwars voorhuis hebben de hallenhuisboerderijen *Stapelerweg 5* (circa 1900), met ouderwoning, *Stapelerweg 10* (circa 1900) en *Stapelerweg 3* (1925). Uit het begin van de 20ste eeuw dateren verder enkele hallenhuisboerderijen met villa-achtig voorhuis, zoals *Stapelerweg 55* (1911) en *Leijenweg 10* (circa 1915). Expressionistische details vertoont de boerderij *Veelust* (Commissieweg 42) (1931). Tegenover de moderne kop-rompboerderij *Stapelerweg 22* staat het in dezelfde vormgeving uitgevoerde woonhuis *Stapelerweg 45* (beide circa 1935).

De Havixhorst (Schiphorsterweg 34). Deze voorm. havezate, gelegen op een omgracht terrein ten westen van De Wijk, is een blokvormig huis met omlopend schilddak. De Havixhorst wordt voor het eerst in 1371 vermeld en was vanaf 1658 in het bezit van de familie De

De Wijk, De Havixhorst (1986)

Vos van Steenwijk. Nadat het huis in 1736 was afgebrand, kreeg de havezate in 1753 in opdracht van Jan Arent Godert de Vos van Steenwijk de huidige vorm; het jaartal staat op de voorgevel aangegeven. Op het in Lodewijk XV-stijl uitgevoerde pronkrisaliet zijn de wapens van Jan Arent Godert de Vos van Steenwijk en zijn echtgenote Geertruid Agnes van Isselmuiden aangebracht. Na de aankoop in 1981 door de Stichting Het Drentse Landschap is het huis in 1989 gerestaureerd.

Op het voorplein, binnen de gracht, staan twee in opzet mogelijk 17de-eeuwse *bouwhuizen* die via rondlopende muren met het hoofdgebouw zijn verbonden. Aan

het linker bouwhuis (Schiphorsterweg 36) is in 2000 een aanbouw in de vorm van een hallenhuisschuur toegevoegd. Binnen de gracht staat verder in de voorm. kruidentuin een rond 1870 opgerichte *plantenkas* met rondboogspanten en gietijzeren zuiltjes. Het *toegangshek* dateert uit circa 1755. Aan het begin van de oprijlaan staat de voorm. *tuinmanswoning* (Schiphorsterweg 32) uit circa 1885.

Tolhuizen. Het voorm. tolhuis annex keuterij *Staphorsterweg 1*, gelegen aan de Reest ten zuidwesten van De Wijk, is een eenlaagspand uit circa 1860 met krimp, overstekend zadeldak en een gepotdekseld bedrijfsgedeelte. Bij de woning staat een houten tolhek. Ten westen van De Wijk ligt het voorm. tolhuisje *Schiphorsterweg 1* uit circa 1870.

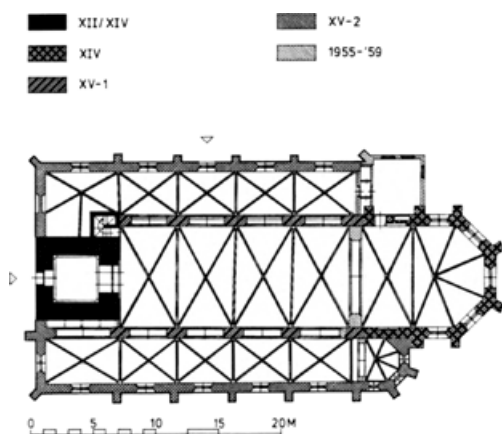
Rogat (gemeente Meppel). Dit gehucht ten noordwesten van De Wijk, nabij een sluis in de Hoogeveensche Vaart, kwam in de tweede helft van de 19de eeuw tot ontwikkeling, vooral na de bouw van de eerste zuivelfabriek van Drenthe in 1889 (inmiddels gesloopt). Interessante *hallenhuisboerderijen* zijn Kuipersdijkje 4 uit 1792, met een deels onderkelderd woongedeelte en een zij- en een hoekbaander, en de met een dwars voorhuis uitgevoerde boerderijen Hessenweg 22 (circa 1905) en Rogat 3 (1909). Karakteristieke eenlaags *woonhuizen* zijn Hessenweg 2-12 (circa 1910) en Hessenweg 1 (1911), de laatste met een naar voren uitgebouwd en hoger opgetrokken hoekgedeelte en jugendstil-details.

De Wijk, Tolhuisje Staphorsterweg 1 (1870)

Rond 1915 gebouwd is *café* ‘t Rogat’ (Rogat 5-7), een deels onderkelderd dwars eenlaagspand met schilddak. **Noordwijk**. Gehucht ten noorden van De Wijk aan de Hoogeveensche Vaart. Het deels onderkelderde eenlaags *armenhuis* ‘Noordwijk’ (Noordwijkerweg 5) werd in 1866 gebouwd en heeft tot 1959 als zodanig gefunctioneerd. Interessante *hallenhuisboerderijen* met dwarsdeel zijn de in 1909 opgetrokken ‘Hendrika Hoeve’ (Noorderkanaalweg 1) en de boerderij Schoonveldeweg 12 (circa 1910), voorzien van een dwars voorhuis met eclectische ingangsomlijsting. Het *middenganghuis* Schoonveldeweg 10 met schilddak en bakstenen dakkapel is rond 1915 gebouwd. Uit dezelfde tijd is de *klapbrug* met vakwerkliggers over de oude loop van de Hoogeveensche Vaart (Noorderkanaalweg bij de Hooijerssteeg).

Diever (gemeente Westerveld)

Diever, Herv. kerk, plattegrond

Diever, Herv. kerk

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op de plaats van het huidige Oldendiever. In de 14de of 15de eeuw verplaatste de bewoningskern zich in de

richting van de oude kerk, waar een kerkbrink ontstond met daaraan het schultehuis. Elders vormden zich nog twee brinken, een grote rechthoekige (Bosweg/Achterstraat) en een kleine driehoekige. Om het dorp lagen vijf essen. Tot in de 19de eeuw werd de dorpskern gevormd door de Hoofdstraat, Kruisstraat, Peperstraat en Achterstraat. Later in die eeuw werden het noordwestelijke deel van de Hoofdstraat, de Van Osstraat en het Moleneinde bebouwd. Na de Tweede Wereldoorlog is Diever in zuidelijke en westelijke richting uitgebreid en ten noorden van de Molenweg.

De **Herv. kerk** (Hoofdstraat 45), oorspronkelijk gewijd aan St. Pancratius, is een driebeukige kerk met een driezijdig gesloten koor en een ingebouwde toren van drie geledingen met traptoren en ingesnoerde spits. Aan de huidige kerk zijn drie houten zaalkerken en een eenbeukige tufstenen kerk met smaller koor vooraf gegaan. De huidige romaanse toren verrees in de 12de eeuw tegen de westgevel van die romaanse kerk ter ver-

vang van een vrijstaande tufstenen voorganger. De met tufsteen beklede bakstenen toren werd in de 14de eeuw in baksteen verhoogd en aan de noordzijde van een traptoren voorzien. In de toren hangen een door J. Borchhardt gegoten klok (1764). Het huidige gotische koor kwam in de 14de eeuw tot stand ter vervanging van het romaanse koor. Het eenbeukige romaanse schip heeft men in de 15de eeuw in fases verbouwd tot een gotische schip met zijbeuken, waarbij de toren werd ingebouwd. Tufsteen van de oude kerk werd hergebruikt voor de onderste delen van de muren en de iets bredere noordbeuk. Bij de restauratie in 1955-'59, onder leiding van J. Boelens, zijn de in 1759 door brand verwoeste stenen kruisribgewelven in het middenschip en de zuidbeuk weer aangebracht. Een gevelsteen boven de zuidingang herinnert aan die brand en de herbouw. Verder heeft men bij de restauratie de muren van de zuidbeuk verhoogd, dichtgezette gotische vensters weer geopend, het koepelgewelf boven de begane grond van de toren gereconstrueerd en de consistorie aan de noordzijde van de kerk herbouwd. Tot de kerkinventaris behoren een 12de-eeuwse zandstenen sarcofaagdeksel, die als altaartafel heeft dienst gedaan, een preekstoel en herenbank uit 1760 en een in 1882 door de gebroeders Van Oeckelen met gebruik van ouder materiaal gebouwd orgel. Verder is er een geschilderd drieluik met de verbeelding van de Heilige Drieëenheid, vervaardigd in 1956-'58 door D. Aalbers-Kollewijn. Een gebrandschilderd raam uit 1940, naar ontwerp van J. Dijkstra, herinnert aan de organiste M.H. Mulder. Bij de restauratie heeft men een keienbestrating met christelijke symbolen rond de kerk aangelegd naar ontwerp van A. Brouwer.

Het voorm. **armenwerkhuis** (Groningerweg 6) heeft een T-vormige plattegrond met een eenlaags dwars voorhuis met hoger middengedeelte. Blijkens de gevelsteen is het werkhuis in 1861 opgericht door de gereformeerde gemeente. De achteraanbouw is van recente datum. Het voorm. **schulthuis** (Brink 7) is een dwars eenlaagspand met schilddak, maniëristische elementen en de jaartalankers '1604'. Bij een ingrijpende restauratie in 1935-'37 heeft men de oorspronkelijke

Diever, Boerderij Kastanjelaan 18

vorm gereconstrueerd, waaronder de kruiskozijnen. Boven de ingang bevindt zich een gevelsteen met het bouwjaar en het wapen van de familie Ketel. Leden van die familie hebben tussen 1595 en 1737 de functie van schulte bekleed.

Het **raadhuys** (Brink 4) is een blokvormig pand met eenlaags zijvleugel, gebouwd in 1957 naar een traditionalistisch ontwerp van J. Boelens.

Boerderijen. In Diever bevinden zich enkele hallenhuysboerderijen met een 18de-eeuwse kern, zoals de deels onderkelderde boerderij *Kastanjelaan 18*, met twee dwarsdelen en in de topgevel 19de-eeuwse halfronde vensters met gietijzeren

tracering, en de forse boerderij *Kruisstraat 2*, met dwarsdeel en topgevel en een jonger bedrijfsgedeelte. De rond 1830 gebouwde hallenhuisboerderij *Hoofdstraat 56* heeft een omlijste ingang en een bedrijfsgedeelte evenwijdig aan de straat. Een langsdeel met doorrit naast het woongedeelte hebben de uit 1862 daterende boerderijen *Brink 2* en *Hoofdstraat 33*. Voorbeelden van 19de-eeuwse hallenhuisboerderijen met dwarsdeel zijn de *Fledderus Hoeve* (Kasteel 12; circa 1860), met deels onderkelderd, dubbel voorhuis, *Achterstraat 14-26* (circa 1880) en *Brink 11* (circa 1885). De laatste heeft een fors, dwars geplaatst en deels onderkelderd voorhuis met omlijste ingang en een tot dakkapel verhoogd middengedeelte. De serre en de aanbouw met plat dak zijn later toegevoegd. Jongere voorbeelden van hallenhuisboerderijen met dwarsdeel en deels onderkelderd voorhuis zijn *Hoofdstraat 34* (circa 1890), met dakkapel, *Hoofdstraat 78* (circa 1900), met ingezwenkte lijstgevel, *Achterstraat 9* (circa 1910), met omlijste ingang, *Moleneinde 6* (1912), met twee dwarsdelen, *Van Osstraat 4* (1924) en *Oldendiever 5* (circa 1925). De rond 1940 opgetrokken boerderij *Noordes 6* heeft een wit geschilderd tweelaags voorhuis in chalet-achtige stijl voorzien van een overdekt omgaand houten balkon.

Woonhuizen. Aardige vroeg-20ste-eeuwse huizen in Diever zijn het tweebeukige huis *Kruisstraat 4* uit 1904 en de deels gepleisterde villa *Hoofdstraat 11* uit 1908 met serre. In 1918 als dokterswoning gebouwd is *De Beukenhof* (Hoofdstraat 15), bestaand uit twee haakse bouwdelen en een serre en uitgevoerd met een vakwerktopgevel. Rond 1930 gebouwd zijn het L-vormige huis *Kruisstraat 8*, met mansardedaken en expressionistische details, en het eenlaagspand *Moleneinde 26*, met tentdak en hoger opgetrokken middengedeelte. Zakelijk-expressionistische invloeden vertonen de huizen *Zonnehoekje Brink 9* (circa 1930), *Iemenhof* (Brinkstraat 2; circa 1935) en *Hoogheem* (Brinkstraat 12; circa 1935).

Diever, *Café Brinkzicht*

Het **café** 'Brinkzicht' (Hoofdstraat 41) is een eenlaagspand met erkers en dakopbouw, gebouwd in 1927 met expressionistische details.

De voorm. **smederij** (Hoofdstraat 49) dateert uit circa 1860 en bestaat uit een dwars eenlaags huis met schilddak en een op de hoek aangebouwde smederij met zadeldak.

Windmolen 'De Vlijt' (Dingspil ong.) is een achtkantige stellingmolen met een gemetselde en deels gepleisterde onderbouw en een met riet beklede romp en kap. Deze korenmolen werd in 1882 gebouwd door molenmaker Ritsema ter vervanging van een door brand verwoeste grondzeiler. De molen is in 1978 voor het laatst gerestaureerd.

De voorm. **coöperatieve zuivelfabriek annex korenmalerij** 'Diever' (Moleneinde 28-32) is opgericht rond 1900. Het huidige complex bestaat uit diverse blokvormige bouwdelen met platte daken uit circa 1925 en circa 1935.

Tolhuisjes. De voorm. tolhuisjes *Bosweg 2* en *Ten Darperweg 122* dateren uit circa 1880. *Bosweg 2* heeft een jongere haakse uitbouw.

De **Alg. begraafplaats** (*Bosweg 1*) heeft een baarhuisje uit circa 1900. Interessant is de gietijzeren zerk voor J. Hummel († 1873), gemaakt door de Asser IJzergieterij. Verder ligt hier de archeoloog en hunebedden-onderzoeker A.E. van Giffen († 1973) begraven.

Hunebed. Ten noordoosten van Diever ligt op de Hezenes het *hunebed D52* (Groningerweg ong.) dat bestaat uit veertien draagstenen en zeven dekstenen. De ingang wordt gevormd door één

Wittelte bij Diever, *Boerderij Wittelterweg 15*

paar poortzijstenen. Restauraties zijn uitgevoerd in 1953 en 1995.

Wittelte. Dit esgehucht ten zuiden van Diever is ontstaan in de vroege middeleeuwen en heeft enkele interessante *boerderijen*. De hallenhuisboerderij Noordsweg 1, met topgevel, draagt de jaartalankers '1840'. Jongere hallenhuisboerderijen zijn: 'd'Oerte' (Wapserveenseweg 1; circa 1900), met topgevel en dwarsdeel, en Wapserveenseweg 3 (1920), met twee dwarsdelen. De boerderij Wittelterweg 15 bezit een voorhuis uit circa 1915 met hoger opgetrokken middenrisaliet en Jugendstil-details. De moderne krimpenboerderij Wittelterweg 18

(circa 1925) is ook uitgevoerd met een middenopbouw; tegen de zijgevel staat een jongere uitbreiding. Het voorm. *tolhuisje* (Wittelterweg 25) dateert uit circa 1890. Rond 1915 gebouwd is het eenlaags *middenganghuis* Wittelterweg 10 met verhoogd middenrisaliet. Het *trafohuisje* (Wittelterweg 27) is een klein blokvormig gebouw uit circa 1930 met expressionistische details.

Dieverbrug (gemeente Westerveld)

Wegdorp, ontstaan na de aanleg van de Drentsche Hoofdvaart (1767-'80) bij de brug op de kruising met de weg van Dwingeloo naar Diever. De bebouwing concentreerde zich aanvankelijk langs de Dwingelerdijk en de vaart en de parallel daaraan gelegen Rijksweg Assen-Meppel. Vanaf circa 1900 werd het dorp, ten westen van de vaart, langs de weg naar Diever uitgebouwd.

Woonhuizen. Het forse neoclassicistische huis *Dwingelerdijk 4* dateert uit circa 1880 en heeft een jongere achteraanbouw. Aardige vroeg-20ste eeuwse eenlaags huizen zijn *Dieverbrug 41* uit 1915, met hoger opgetrokken middenrisaliet en Jugendstil-details, en het deels gepleisterde huis *Rijksweg 56* (circa 1920), met een tot topgevel opgetrokken hoekrisaliet. Rond 1935 gebouwd zijn de eenlaagspanden *Dieverbrug 25-27* en *Dwingelerdijk 21*; de laatste vertoont zakelijk-expressionistische invloeden.

Boerderijen. De met dwarsdeel uitgevoerde hallenhuisboerderij *Rijksweg 36* dateert uit 1894. *Juliana Bernhardweg 5* is een kleine hallenhuisboerderij met dwarsdeel uit circa 1900. De moderne boerderij *Rijksweg 32* (circa 1930) heeft een L-vormige plattegrond en twee inrijdeuren.

Het voorm. **tolhuisje** (Dwingelerdijk 15), een deels onderkelderd pand met krimp, is gebouwd rond 1900.

Van het voorm. **kalkovencomplex**

Dieverbrug, Woonhuis Dieverbrug 41

Dieverbrug, Kalkovens

(bij Rijksweg 26), gelegen aan de Drentsche Hoofdvaart, resteren twee bakstenen kalkovens en het ijzeren geraamte van de transporteur. De flesvormige, met ijzeren banden versterkte schachtovens zijn in 1925 gebouwd voor de N.V. Drentsche Bouwmaterialenhandel 'Concordia' en in 1993 gerestaureerd.

De voorm. **brugwachterswoning** bij de 'Oldendieverbrug' over de Drentsche Hoofdvaart (De Stouwe 1), gelegen ten zuidwesten van Dieverbrug, is een gepleisterd pand met krimp uit 1882.

Sluizen. In de Drentsche Hoofdvaart liggen verschillende schutsluizen uit 1892, uitgevoerd met houten sluisdeuren. Bij Dieverbrug bevindt zich de *Dieversluis* (bij Dieversluis 4), bij het noordelijker gelegen Geeuwenbrug de *Haarsluis* (Het Lot 8-9) en ten noorden van Geeuwenbrug de *Veenesluis* (Venesluis 19). Aan alle drie heeft men in 1925 een pompgebouw met elektrisch gemaal toegevoegd en rond 1950 een modern pompgebouw. Bij de Dieversluis staat een in 1903 gebouwde opzichterwoning (Dieversluis 2), voorzien van een fraai sierspant in chaletstijl-vormen. Op het sluseiland van de Veenesluis staat een sluiswachterwoning (Venesluis 19) uit circa 1890.

Geeuwenbrug. Dit kanaaldorp ten noorden van Dieverbrug is ontstaan na de aanleg van de Drentsche Hoofdvaart (1767-'80) en de parallel daaraan gelegen Rijksweg Assen-Meppel. Na 1850 breidde het dorp zich in noordelijke richting uit langs de Vaart en langs de haaks daarop gelegen Tolweg. Aardige *boerderijen* zijn de met krimp uitgevoerde keuterij Venesluis 10 (circa 1890), de hallenhuiskoerderijen Venesluis 20 (circa 1890), met blokvormig voorhuis, Venesluis 29 (circa 1915) en de krimpenboerderij Leggelerstraat 8 uit circa 1910. Aardige *woonhuizen* zijn Rijksweg 10 (circa 1900), gebouwd als brugwachterswoning met krimp en gepleisterde banden, en Tolweg 3 (circa 1930) met samengestelde plattegrond en kap. De voorm. *openbare lagere school* (Tolweg 1) is een rond 1925 gebouwde drieklassige gangschool.

Drouwen **(gemeente Borger-Odoorn)**

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen, mogelijk als dochternederzetting van Borger. Het dorp zonder kerk wordt omringd door vier essen en heeft een open structuur met daarin enkele brinkrestanten. De brink op de samenkomst van de Allinghoek en de Hoofdstraat is het best bewaard.

Boerderijen. De boerderij *Hoofdstraat 11* is een hallenhuisboerderij met onderschoer en voorhuis met zijingang uit circa 1850. De hallenhuisboerderij *Hoofdstraat 17* werd in 1868 gebouwd en heeft een mooie deur in het midden van de kopse kant van het woongedeelte. Een latere variant hierop is de krimpenboerderij *Stobbenweg 2* uit 1920-'21.

Het **trafohuisje** (bij *Hoofdstraat 2*) is rond 1930 gebouwd en heeft een zadeldak met sierkorbelen op de hoeken.

Hunebedden. Ten westen van het dorp, aan de noordzijde van de Marelesch bevinden zich twee forse hunebedden. Het *hunebed D19* bestaat uit achttien draag- en zeven dekstenen, maar had oorspronkelijk ook poortzijstenen en een steenkrans. Het hunebed is in 1912 en in 1961-'62 onderzocht en in 1962 en

Drouwen, Hunebedden D19 en D20

in 1998 gerestaureerd. Zuidelijker ligt *hunebed D20* met dertien draag- en vijf dekstenen en een deel van een steenkraan. De poortstenen zijn verdwenen. In 1962 is het hunebed onderzocht en gerestaureerd. Het is opnieuw gerestaureerd in 1998. Ten zuidwesten van Drouwen in het Drouwenerveld bevindt zich *hunebed D26*, met twaalf draag- en vijf dekstenen en een deel van een steenkraan. Ook dit hunebed heeft oorspronkelijk poortstenen gehad. In 1968 en 1970 heeft onderzoek plaatsgevonden, waarna het in 1972 is gerestaureerd.

Bronneger. Dit esdorp ten zuidoosten van Drouwen is ontstaan als dochternederzetting van Drouwen aan de oostzijde van de Oosteres nabij het beekdal van het Voorste Diep. Het dorp heeft een langgerekte vorm zonder brink. Een vermeldenswaardige *boerderij* is de rond 1860 gebouwde hallenhuisboerderij Dorpsstraat 15, waarvan het voorhuis de ingang aan de zijkant heeft. Dorpsstraat 12 (circa 1885) is een voorbeeld van een krimpboerderij en Dorpsstraat 17 (1927), met balkon en erkers, is hiervan een meer moderne variant. De *ophaalbrug* over het kanaal Buinen-Schoonoord (bij Weermaadsdijk 3) is een ranke ijzeren brug uit 1927 met een in vakwerk uitgevoerde balans. Ten westen van het dorp, aan de onderrand van de Zuideres, ligt een groep van vijf *hunebedden* (Bloemendellen ong.). De meest westelijke zijn hunebed D21, nog met acht draag- en drie dekstenen, en hunebed D22 met vijf draag- en twee dekstenen. Beide zijn in 1918 onderzocht en in 1960 gerestaureerd. De oostelijke drie zijn hunebed D23, met vijf draag- en drie dekstenen, hunebed D24, met acht draag- en twee dekstenen, en hunebed D25, met acht draag- en vijf dekstenen. De drie laatst genoemde hunebedden zijn in 1960-'61 gerestaureerd.

Drouwenerveen (gemeente Borger-Odoorn)

Dorp, ontstaan als randveenwegdorp aan de oostzijde van het Achterste of Grote Diep. De overwegend noord-zuid gerichte nederzetting ontstond vanuit Drouwen vanaf 1820.

De voorm. **Herv. kerk** (Hoofdstraat

Drouwenermond bij Drouwenerveen, Boerderij Zuiderdiep 38

34) is een eenvoudige, recht gesloten zaalkerk uit circa 1915 met een frontonvormig bekroonde puntgevel. Het gebouw is tegenwoordig in gebruik als woonhuis.

De **boerderij** Hoofdstraat 38 is een krimpboerderij met wolfdak uit circa 1840.

Het voorm. **café** Hoofdstraat 43, bestaande uit een woonhuis met een aangebouwde gelagkamer onder één dak, werd rond 1915 gebouwd. Het pand is momenteel in gebruik als opslagruimte. Het **woonhuis** Hoofdstraat 20 dateert uit circa 1920 en is

uitgevoerd met sobere expressionistische details. Het heeft een zeshoekig venster in de puntgevel.

De **Alg. begraafplaats** van Drouwenerveen en Drouwenermond (Verbindingsweg ong.), gesticht rond 1895, bevat onder meer een graf met postament en stèle voor H. Kamps († 1921). In een moderne ijzeren klokkenstoel hangt een klokje uit 1895.

Drouwenermond. Dit langgerekte kanaaldorp ten oosten van Drouwenerveen werd in 1823 gesticht, toen vanuit het Groningse Stadskanaal de Drouwenermond werd gegraven. In het Drentse gebied splitste dit kanaal zich in een dubbel kanaalsysteem. De overwegend oostwest gerichte veenkoloniale nederzetting kreeg slechts een beperkte bebouwing langs het Zuiderdiep. Het inmiddels overwegend gedempte Zuiderdiep liep westwaarts door tot aan de Drentse Mondenweg, de overgang naar het gebied van Drouwenerveen. De *Herv. kapel* (Zuiderdiep 27), nu S.O.W.-kerk, is een kleine zaalkerk uit 1920 met gepleisterde muurvlakken en een dakruiter. Langs het Zuiderdiep staan enkele *boerderijen* in de veenkoloniale variant van de krimpenboerderij. Ze hebben een wolfdak en zogeheten zaadzoldervensters (de zolders werden echter vooral gebruikt voor de opslag van pootaardappelen). Bij de boerderij Zuiderdiep 38 (circa 1880) liggen baander en voorgevel nog in één lijn; bij Zuiderdiep 48 (circa 1885) en Zuiderdiep 60 (circa 1900) is het woondeel versmald en liggen de baanderdeuren iets terug. Boerderij Zuiderdiep 33 (circa 1935) is een meer moderne variant. In het dorp staan twee rond 1930 gebouwde *trafohuisjes* (bij Zuiderdiep 75 en tegenover Zuiderdiep 65); beide hebben een zadeldak met sierkorbelen op de hoeken.

Dwingeloo **(gemeente Westerveld)**

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen. De kerk staat aan de noordkant van een zeer grote veelhoekige brink met daarin nog een dobbe genaamd 'De Riete'. Van de vier havezaten bij Dwingeloo, te weten Entinghe, Batinghe, Westrup en Oldengaerde (bij Westeinde),

Dwingeloo, Centrum vanuit het zuiden

zijn alleen de laatste twee behouden. Tot in de 19de eeuw concentreerde de bebouwing zich hoofdzakelijk rond de Brink en langs de Heuvelenweg, de Entingheweg en het begin van het Moleneinde. In de tweede helft van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw werd de bestaande bebouwing verdicht en breidde het dorp zich uit langs de uitvalswegen, zoals de Drift, de Heuvelenweg en het Moleneinde. Bij dorpsbranden in 1895, 1923 en 1949 ging een deel van de oude dorpsbebouwing verloren. Na de Tweede Wereldoorlog is Dwingeloo hoofdzakelijk aan de oostzijde gegroeid. Dwingeloo is een beschermd dorpsgezicht.

De **Herv. kerk** (Brink 29), oorspronkelijk gewijd aan St. Nicolaas, is een eenbeukige kerk met een smaller, driezijdig gesloten koor en een toren van drie geledingen

Dwingeloo, Herv. kerk

Dwingeloo, Openbare lagere school De Vogelsang

met spits en forse ui-vormige bekroning. De kapel aan de noordzijde van het schip was vanouds eigendom van de bewoners van de havezate Batinghe. De huidige kerk en toren kwamen in de 15de eeuw in enkele bouwfases tot stand ter vervanging van een eenbeukige voorganger met vrijstaande toren. Het ontwerp van de toren is mogelijk van Johan die Werckmeyster. De ui-vormige torenbekroning werd in 1631 aangebracht nadat de oude torenspits in 1630 was ingestort. Tegen de zuidzijde van de kerk bevindt zich een zonnewijzer (circa 1846). De kerk werd getroffen door de dorpsbrand van 1923. Alleen het muurwerk bleef gespaard. Bij de herbouw en restauratie in 1923-'25, onder leiding van J. Boelens, zijn onder meer de bakstenen vorktraceringen van de vensters aangebracht.

Het schip wordt gedekt door een bij de restauratie aangebracht houten tongewelf, beschilderd door J.K. Homan naar een ontwerp van L.A. Kortenhorst. Het stenen gewelf van de kapel bleef bij de brand behouden. Het stenen koorgewelf moest worden herbouwd; de gewelfribben rusten wel op de oorspronkelijke kraagstenen met gebeeldhouwde koppen en schilddragende figuren. In het koor ligt een gebeeldhouwde zandstenen zerk voor Elisabeth van Echten († 1600).

Twee door Jan van Rossum beschilderde panelen (1665), met portretten van Rutger van den Boetzelaer en Batine van Loen (Lohn) - bewoners van de havezate Batinghe -, maakten deel uit van de kast van het door hen aan de kerk geschonken orgel. Tot de inventaris van na de brand behoren de preekstoel (1923-'25), met snijwerk van Roelfien Marissen en J. Bakker, en het in 1964 in de kerk geplaatste orgel, dat in 1886 door J. van Gelder werd gebouwd voor de Doopsgez. kerk te Den Haag (gerestaureerd in 1979).

De *pastorie* (Brink 27) is een gepleisterd neoclassicistisch herenhuis met koetshuis, gebouwd in 1868 naar ontwerp van J.G. van Beusekom. In 1975-'76 is de pastorie onder leiding van P. de Groot gerestaureerd. Voor de kerk staat het bronzen beeld 'de Juffer van Batinghe' (1997), gemaakt door C. Henri.

Het voorm. **schulthuis** (Brink 12) is een gepleisterd dwars eenlaagspand met puntgevel. Het in 1969 gerestaureerde gebouw heeft een 19de-eeuws uiterlijk maar stamt in de kern uit de tweede helft van de 17de eeuw. De deuroplijsting dateert uit de late 18de eeuw, de winkelpui uit circa 1920. In het interieur bevinden zich stucwerk, deuren en een betimmering in eenvoudige Lodewijk XIV-vormen.

Het voorm. **raadhuys** (Brink 1), een tweelaags gebouw met zadeldak en dakruiter, werd in 1939 gebouwd naar een traditionalistisch ontwerp van A. Baart. In het trappenhuis en de raadszaal zijn gebrandschilderde ramen van glazenier Le Nobel aangebracht, waarop de vier havezaten van Dwingeloo, scènes uit het boerenleven, en de familiewapens van de diverse bewoners van de voorm. havezate Batinghe zijn afgebeeld. De aanbouw dateert uit 1983.

Dwingeloo, Woonhuis Brink 11

De voorm. **openbare lagere school** 'De Vogelsang' (Heuvelenweg 29) werd rond 1935 in zakelijk-expressionistische vormen gebouwd als een tweeklassige middengangschool met een tot topgevel opgetrokken middenrisaliet.

Westrup (Entingheweg 20). Deze voorm. havezate is een gepleisterd herenhuis met omlijste ingang en schilddak. Het oorspronkelijk rond 1600 door Reint van den Clooster gebouwde eenlaags huis werd kort na 1740 door Cornelis van Dongen tot Oldengaerde vergroot. Het huidige neoclassicistische uiterlijk kwam in 1870 tot stand, toen het huis in opdracht van notaris W.O. Servatius een verdieping kreeg. In 1984-'86 is het huis gerestaureerd en heeft men de naastgelegen kantooruimte gebouwd.

Batinghe (bij Batingheweg 6). Van deze in 1832 gesloopte havezate resteren de dichtgegroeide gracht, delen van de fundamenteën en een gedeelte van een 18de-eeuws bouwhuis, dat tot boerderij is uitgebreid.

Woonhuizen. De zogeheten *Franse huizen* (Entingheweg 2-6) werden in 1690 gebouwd uit de opbrengst van collectes ten bate van gevluchte Franse Hugenoten op een terrein behorend tot de havezate Batinghe. In 1932 zijn de huizen aan diverse particulieren verkocht en sindsdien is het 17de-eeuwse karakter verdwenen. Eenlaags huizen uit de 19de eeuw zijn de voorm. diaconiewoningen *Kerkpad 29-33* (circa 1840), met rieten schilddak, en verder *Brink 49* (circa 1880) en het gepleisterde huis *Heuvelenweg 22* (circa 1890), met

een tot topgevel verhoogd middengedeelte. Jongere eenlaagspanden zijn het blokvormige huis *Brink 48* (circa 1910), het deels gepleisterde huis *Brink 11* (circa 1910), met topgevel en erkers, het middenganghuis *Moleneinde 14* (1921), met bakstenen dakkapel, en *Entingheweg 23* (circa 1925). De in 1911 met koetshuis gebouwde villa *De Kamp* (Entingheweg 11) vertoont chaletstijl-elementen. De rond 1935 gebouwde huizen *Heuvelenweg 16-17* en *Brink 38* hebben een tot topgevel opgetrokken middengedeelte. **Boerderijen.** Het dorp heeft diverse hallenhuisboerderijen met een of twee dwarsdelen. Enkele boerderijen hebben ondanks de 19de-eeuwse detaillering mogelijk een 18de-eeuwse kern, zoals *De Weijert 2*, met dubbel voorhuis en een met hout beschoten geveltop, en *Drift 20*, met twee dwarsdelen en een rond 1890 aangebouwd voorhuis. Een 18de-eeuwse aanleg heeft ook de keuterij *Brink 2*, met zadeldak tussen topgevels en een aangebouwde houten schuur. Voorbeelden van 19de-eeuwse hallenhuisboerderijen zijn *Brink 8-9* (circa 1850), met deels onderkelderd dubbel voorhuis, *Brink 4* (circa 1865), *Heuvelenweg 15* (circa 1880), met dubbel voorhuis, *Entingheweg 25* (circa 1880), met blokvormig voorhuis, *Brink 52* (circa 1885) en *Brink 50* (circa 1890). De boerderij *Brink 51* (1895) is uitgevoerd met een langsdeel en een naar rechts uitgebouwd woongedeelte. *Drift 22* (1895) is een boerderij annex smederij, waarvan de smederij en de naastgelegen woning beide een zadeldak tussen topgevels hebben. Uit het begin van de 20ste eeuw dateren de evenwijdig aan de weg gelegen boerderij *Moleneinde 22* (circa 1905), de boerderij *Moleneinde 1* (circa 1910), met breed voorhuis en bakstenen dakkapel, en *Brink 7* (circa 1915), waarvan het middengedeelte van het voorhuis tot topgevel is opgetrokken. De kop-rompboerderij *Brink 6* is rond 1910 gebouwd met een langsdeel. De moderne stelpboerderijen *Brink 34* en *Brink 35* dateren uit 1923.

De voorm. **coöperatieve stoomzuivelfabriek en handelsvereniging** ‘Dwingeloo’ (Entingheweg 14) werd opgericht in 1894 en nadien diverse keren verbouwd en uitgebreid. Het huidige complex bestaat uit een directeurswoning (1908) en diverse bedrijfsgebouwen met platte daken (1908 en 1950).

Het **hotel** ‘Wesseling’ (Brink 26) is een hoekpand uit 1915 met hoger opgaande hoekpartij en jugendstil-details. De veranda's aan beide zijden op de begane grond zijn tamelijk recente uitbreidingen.

De **muziektent** (tegenover Brink 4) dateert uit circa 1930 en bestaat uit een met veldkeien opgemetselde achtkantige onderbouw en een rieten tentdak op houten kolommen.

De **Alg. begraafplaats** (Drift ong.) werd midden 19de eeuw aangelegd. Interessant zijn de twee houten ‘grafstenen’, waarvan één voor H. Schoenmaker († 1889), de omhekte grafzerk voor J.E.D. Quanjer († 1918), gemaakt door H. de Willigen, en de zerk voor notaris M.G. Bon († 1936).

De **radiotelescoop** van de radiosterrenwacht (Oude Hoogeveensedijk 4), gelegen ten zuidoosten van Dwingeloo, bestaat uit een schotel met een diameter van 25 meter op een draaibare constructie. De spiegel bestaat uit gaas omdat door de grote golflengte van de radiostraling de spiegel geen volledig gevuld oppervlak hoeft te hebben. De telescoop - bij de ingebruikname in 1956 de grootste ter wereld - heeft een belangrijke rol gespeeld bij de ontdekking van de structuur van het Melkwegstelsel.

Leggeloo. Dit esgehucht ten noordwesten van Dwingeloo is ontstaan in de middeleeuwen. Te Leggeloo staan diverse interessante *hallenhuisboerderijen* met

dwarsdeel. Een 18de-eeuwse kern bezit de met puntgevel uitgevoerde boerderij Leggeloo 39. Uit de eerste helft van de 19de eeuw dateren de boerderijen Leggeloo 38 en Leggeloo 25; iets jonger zijn Leggelerstraat 38 (circa 1850) en Leggeloo 60 (circa 1870). De rond 1930 met twee dwarsdelen gebouwde boerderij Leggeloo 42 heeft een dwars voorhuis met hoger opgetrokken middengedeelte. De *Ebenhaezerkerk* (Leggeloo ong.) is een kleine zaalkerk uit 1916 met jonger portaal.

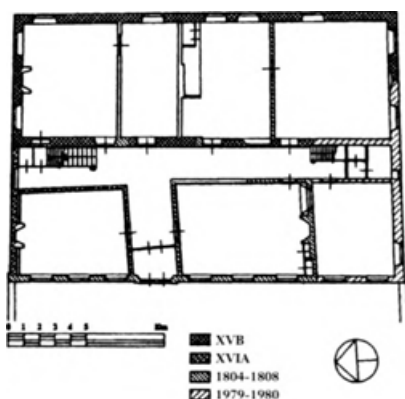
Lhee. Dit esdorp met brink ten zuidoosten van Dwingeloo is ontstaan in de middeleeuwen en bestond aanvankelijk uit de kluften Noord- en Zuid-Lhee. Langs de in 1870-'71 verharde weg naar Dwingeloo vormde zich nadien een bebouwingslint in noordelijke richting. Het dorp heeft diverse interessante *hallenhuisboerderijen*, die voornamelijk zijn opgezet met een dwarsdeel. In aanleg 18de-eeuws is de boerderij Lhee 68 met jaartal '1746'. Een oudere kern dan het 19de-eeuwse uiterlijk doet vermoeden hebben mogelijk ook de van topgevels voorziene boerderijen Lhee 67 en Lhee 90, en de met langsdeel uitgevoerde boerderij Lhee 71. Op het erf van de laatste staat een kleine gepotdekselde schuur voorzien van een met stro behangen topgevel. Uit de eerste helft van de 19de eeuw dateert de met puntgevel uitgevoerde boerderij Lhee 91. Laat-19de-eeuws zijn de keuterij 'De Wilpenkamp' (Bosrand 15; circa 1890) en de boerderij Lhee 12 (1899) met dwars geplaatst voorhuis. Rond 1905 gebouwd is de boerderij Lhee 13 met blokvormig voorhuis. De wit geschilderde boerderij Lhee 9 kwam in 1922-'23 tot stand naar een ontwerp met jugendstil-details van C.J.M. Modderman. De met betonnen muurwerk opgetrokken boerderij heeft twee dwarsdelen en een stookhok met jongveeschuur.

Lheebroek. Dit esgehucht ten noordoosten van Dwingeloo is ontstaan in de late middeleeuwen en heeft enkele interessante *hallenhuisboerderijen*. In de kern uit 1733 stammend is de boerderij Lheebroek 14 met langgerekt voorhuis voorzien van een puntgevel. Voorbeelden van 19de-eeuwse, met dwarsdeel uitgevoerde hallenhuisboerderijen zijn: Lheebroek 17 (1824), Lheebroek 6 (circa 1865), met vrijstaand stookhok annex jongveeschuur (circa 1895), en Lheebroek 7 (circa 1880). Jongere voorbeelden zijn: Lheebroek 37 (circa 1905) en 't Hulsding' (Lheebroek 22; circa 1935); de laatste heeft een villa-achtig voorhuis in expressionistische vormen. De voorm. *openbare lagere school* (Lheebroek 9) is rond 1930 gebouwd als een tweeklassige gangschool met onderwijzerswoning (Lheebroek 10).

Eemster. Dit esgehucht ten noorden van Dwingeloo is ontstaan in de middeleeuwen en heeft enkele aardige *hallenhuisboerderijen*. De laat-19de-eeuwse boerderijen Eemster 1 (circa 1885) en Eemster 25 (circa 1890) zijn

beide evenwijdig aan de weg gesitueerd en zijn voorzien van een dwarsdeel. De moderne 'Anna Hoeve' (Eemster 5) werd rond 1935 opgetrokken. Uit dezelfde tijd is het *woonhuis* Eemster 13.

Echten (gemeente De Wolden)

Echten, Huis te Echten, plattegrond

Esdorp, ontstaan in de middeleeuwen nabij het Huis te Echten. De familie Van Echten heeft grote invloed gehad op de ontwikkeling en ontginning van het omliggende veengebied. De bebouwing van het dorp concentreert zich in de omgeving van de havezate. Na de Tweede Wereldoorlog is het dorp aan de zuidzijde enigszins uitgebreid. Echten is een beschermd dorpsgezicht.

Het **Huis te Echten** (Zuidwolderweg 3-5) is een dubbel omgracht, blokvormig landhuis met schilddak en ingangsomlijsting. Het huis wordt al in de 12de eeuw genoemd. Het oudste gedeelte van het huidige gebouw wordt gevormd door de restanten van een deels onderkelderd zaalgebouw, dat vermoedelijk dateert uit de tweede helft van de 15de eeuw. Mogelijk in de eerste helft van de 16de eeuw heeft men aan de voorzijde hiervan twee haakse vleugels opgetrokken. De voorzijde van het tussenliggende binnenplein werd mogelijk in de vroege 18de eeuw met een vleugel dichtgebouwd, waardoor een aan alle zijden omsloten binnenplein ontstond. Bij een ingrijpende verkleining van de voorzijde van dit complex in 1804-'08, mogelijk naar ontwerp van A.M. Sorg, kwam een compacter huis zonder binnenplaats tot

Echten, Huis te Echten (1982)

Echten, Huis te Echten, interieur (1970)

stand. Toen verrees ook de huidige voorgevel en kreeg het interieur een nieuwe indeling. In de 19de eeuw volgden nog meer wijzigingen en bij een verbouwing in 1901, onder leiding van H. Witzand, heeft men het hele pand iets verhoogd en de kappen gewijzigd. Bij de restauratie in 1979-'80 is het in de 19de eeuw gesloopte rechter bouwdeel herbouwd. Tegen de oostgevel hangt een kleine klok uit 1677, gegoten door de gebroeders Hemony. Het interieur bevat een vroeg-18de-eeuwse schouw in Lodewijk XIV-stijl met een voorstelling van de godin Diana. Van de verbouwing in 1804-'08 dateren een houten en een marmeren schoorsteenmantel en enkele stucplafonds.

Op het voorplein staan twee *bouwhuizen* uit circa 1685. Bij de restauratie heeft men het zuidelijke bouwhuis vergroot. Dit bouwhuis heeft een dakruiter met een in 1715 door Claes Noorden en Jan Albert de Grave gegoten klok. De tuinaanleg is in 1992 gerestaureerd onder leiding van bureau Hollema. In een weide staat een in oorsprong vermoedelijk 17de-eeuws houten *duifhuis* op houten stijlen en bakstenen poeren. Aan het begin van de oprijlaan bevinden zich de 18de-eeuwse bakstenen pijlers van een niet meer aanwezig toegangshek en daarnaast een *portierswoning* (Zuidwolderweg 1) uit 1741-'44.

De **Herv. kerk** (Ruinerweg 8) is een recht gesloten zaalkerk met tentdak en dakruiter, gebouwd in 1933 in zakelijk-expressionistische vormen naar ontwerp van J. Boelens.

De voorm. **openbare lagere school** (Ruinerweg 22) werd in 1912 als tweeklassige school gebouwd naar ontwerp van J. van Houten en in 1930 met een klaslokaal uitgebreid. De *onderwijzerswoning* (Ruinerweg 20) dateert ook uit 1912 en is het spiegelbeeld van de onderwijzerswoning te Ruinen.

Boerderijen. In Echten staat een aantal in de kern 18de-eeuwse hallenhuisboerderijen met langsdeel, zoals de boerderij *Koekangerweg 1* met de jaartalankers '1730' en een vrijstaande 18de-eeuwse schaapskooi. Een ander fraai voorbeeld is de boerderij *Zuidwolderweg 2*, die de jaartalankers '1745' draagt en die is voorzien van een dubbel voorhuis met opkamer en kelder, een omlijste ingang en een aangebouwde houten schuur. Op het erf staat een houten schaapskooi. Andere voorbeelden van boerderijen met mogelijk een 18de-eeuwse kern zijn *Hooimaatsdijk 2*, met aangebouwde hooischaar en een vrijstaande, grotendeels bakstenen schaapskooi, *Koekangerweg 2*, met vrijstaande schaapskooi en bijschuren, en *Zegeringen 1*. Bij de laatste staan op het erf een mogelijk vroeg-19de-eeuwse hooi-berg, een houten hooischaar en een deels in hout, deels in steen uitgevoerde schaapskooi. Bij de hallenhuisboerderij *De Doorminne* (Ruinerweg 3) heeft men rond 1860 een dwars voorhuis opgetrokken voor een oudere boerderij. De gepleisterde **villa** Ruinerweg 4 dateert uit 1914 en heeft een hoekrisaliet met erker en balkon.

De **luchtwacht-uitkijktoren** (Ruinerweg 7), gelegen ten noorden van Echten, werd in 1953 gebouwd in prefab-beton volgens het Raat-systeem naar een standaardontwerp van architectenbureau M. Zwaagstra.

Eelde-Paterswolde (gemeente Tynaarlo)

Het esdorp Eelde is ontstaan in de vroege middeleeuwen op een uitloper van de hogere zandgronden van de Hondsrug. Reeds vroeg werd in het gebied een aantal versterkte huizen gebouwd, waaronder Luchtenburg, een ronde waterburcht (ten zuiden van Eelde) en Schelfhorst (ten noorden). Van beide resten nog slechts delen van de omgrachting. De kerk te Eelde wordt voor het eerst genoemd in 1139. Het aangrenzende wegdorp Paterswolde kwam in de late middeleeuwen tot ontwikkeling met de ontginning van de noordelijk gelegen laagvenen. In de 18de en 19de eeuw lieten, in hoofdzaak Groninger, notabelen verschillende landhuizen bouwen. Dit resulteerde in het midden van de 19de eeuw in een gordel van buitenplaatsen en landhuizen: Oosterbroek, Hoog-Hullen, Vosbergen, De Duinen, Lemferdinge, Vennebroek, De Braak, De Marsch en Westerbroek. Daarnaast verrezen nieuwe boerderijen, verschillende kwekerijen en - met name langs de Hoofdweg en de Groningerweg - ruime huizen en villa's. Na het aflopen van de vervening kregen het Paterswoldsemeer en het aansluitende Friesche Veen rond 1900 betekenis als watersportgebied. In de omgeving bouwde men diverse hotels en zomerwoningen. Van belang was verder de aanleg van de in 1931 opengestelde luchthaven Eelde (nu Airport Groningen/Eelde), met de in 1954 vanuit Gilze-Rijen overgeplaatste Rijksluchtvaartschool. Na de Tweede Wereldoorlog is het dorp uitgegroeid tot forensenplaats en zijn vooral aan de westzijde uitbreidingen tot stand gekomen. De landgoederengordel van Eelde-Paterswolde is een beschermd dorpsgezicht.

De **Herv. kerk** (Hoofdweg 74, Eelde), oorspronkelijk gewijd aan O.L. Vrouwe en St. Gangulphus, is een eenbeukige kerk met een iets smaller, driezijdig gesloten koor en een dakruiter. De kerk dateert in zijn huidige vorm uit de 14de eeuw. Van de oudere, romaanse tufstenen kerk zijn restanten opgenomen in de west- en noordmuur. De hoge smalle rondboogvensters van het schip en de spitsboogvensters van het koor zijn voorzien van gepleisterde dagkanten en afzaten. De noord- en zuidgevel hebben een dichtgezette ingang. Onder de dakrand van het koor bevindt zich een rondboogfries. De grote steunberen zijn mogelijk aangebracht bij herstelwerk aan het koor in 1715. De kerk is in 1875 ingrijpend gerenoveerd en in 2000 gerestaureerd. Het schip wordt gedekt door een gewelfd houten stucplafond uit 1875. De houten overkapping van het koor is versierd met schilderingen in Lodewijk XIV-stijl, bestaande uit een allegorische voorstelling van leven en dood, vrouwenfiguren, putti en wapenschilden van voornamelijk 18de-eeuwse Eelder families. De opdrachtgever van de schilderingen in 1715 was Sjuck Gerrold van Burmania, op dat moment eigenaar van het landgoed Oosterbroek. De huidige schilderingen zijn kopieën uit 1875 van de Groninger schilder G.H. Tiddens. Tot de inventaris behoren een maniëristische preekstoel (1621), een Avondmaalstafel (1631), enkele 17de- en 18de-eeuwse herenbanken - waaronder de mogelijk door Jan de Rijk vervaardigde Nijsinghbank met gesneden opzetstuk - en een door P. van Dam gebouwd orgel in een neogotische orgelkast (1907). De oudste

Eelde-Paterswolde, Herv. kerk (1994)

grafzerk in de kerk dateert uit 1545 en draagt de wapens van de familie Sigers. De *kosterij* (Kosterijweg 6) is een langgerekt dwars pand met bedrijfsgedeelte, gebouwd omstreeks 1850. De *pastorie* (Kosterijweg 4) met overkragend dak dateert uit 1939.

Overige kerken. De *R.K. kerk O.L. Vrouwe ten Hemelopneming* (Nieuwe Akkers 18, Eelde) is een zaalkerk met klokkentoren, gebouwd in 1955-'56 in traditionalistische vormen naar plannen van P. Starmans toen het aantal rooms-katholieken in Eelde sterk toenam door de overplaatsing van de Rijksluchtvaartschool vanuit het overwegend katholieke Gilze-Rijen. Aan de achterzijde is de kerk verbonden met de pastorie of kosterwoning. De *Geref. kerk* (Hoofdweg 167, Paterswolde), een wederopbouwkerk uit 1960 naar plannen van E. en L.H. Reitsma, is een zaalkerk met plat dak en een met veldkeien beklede klokkentoren.

Het Nijsinghuis (Hoofdweg 80, Eelde) werd blijkens jaartalankers in de zijgevel in 1654 gebouwd en was in gebruik als schulthuis en later als raadhuis (tot circa 1938). Het tweebeukige dwarse pand heeft zadeldaken tussen topgevels en aan de voorzijde een classicistische halsgevel met zandstenen vleugelstukken en een houten pui met Lodewijk XV-snijwerk. Bij de restauratie in 1972-'73 zijn de smalle kloostervensters in de achterste beuk in hun oorspronkelijke staat hersteld. De vensters in de

Eelde-Paterswolde, Herv. kerk, interieur (1994)

voorstbeuk herkwamen hun vroeg-18de-eeuwse roedenverdeling, die in 1726 was gewijzigd. Het interieur bevat een gebeeldhouwde Lodewijk XV-schoorsteen met vroeg-18de-eeuws schilderstuk. Sinds 1983 zijn de wanden en plafonds van zeven vertrekken beschilderd door figuratief werkende kunstenaars, zoals Matthijs Röling,

Wout Muller, Clary Mastenbroek, Olga Wiese en Pier Pander. In het Nijsinghuis worden periodiek rondleidingen gehouden, sinds

Eelde-Paterswolde, R.K. kerk O.L. Vrouwe ten Hemelopneming

het deel uitmaakt van het *museum voor figuratieve kunst* 'De Buitenplaats' (Hoofdweg 76-80, Eelde), geopend in 1996. Dit museum bestaat verder uit een door architectenbureau Alberts en Van Huut in antroposofische stijl ontworpen kunstpaviljoen annex museumcafé (1996) en een museumtuin naar ontwerp van Copijn Groenadviseurs. De tuin omvat een slangenmuur, een appelhof met oude soorten appelbomen, een baroktuin met vijver en een organisch vormgegeven gedeelte met beeldentuin, platanen prieel en groen amfitheater. Het voorm. **raadhuis** (Burgemeester J.G. Legroweg 14, Paterswolde) is gebouwd in 1938-'39 in traditionalistische stijl naar ontwerp van J. Boelens, in samenwerking met gemeente-architect H. Hofstee. Het hoofdgebouw heeft een dakruiter, een geveltop met wijzerplaat en een balkon boven een omlijste ingangspartij. In de frontmuur van de dubbele bordestrap herinnert een gevelsteen aan de schenking van de klok van het raadhuis door de inwoners van de gemeente Eelde, als blijk van waardering voor het werk van burgemeester J.G. Legro. De glas-in-loodramen in het trappenhuis zijn gesigineerd door J.

Eelde-Paterswolde, Het Nijssinghuis, kunstpaviljoen

Wijkmans. Bij een verbouwing in 1980 heeft men de aangrenzende voorm. conciërgewoning ingericht tot kantoor en aan de achterzijde een eenlaags uitbreiding in bijpassende stijl gebouwd. De tuinaanleg met grote vijverpartij voor het gebouw is ontworpen door J. Vroom jr. Sinds de gemeentelijke herindeling in 1998 heeft het gebouw niet langer de functie van raadhuis.

Scholen. De *openbare lagere school* 'Basisschool Paterswolde' (Groningerweg 8) is in 1903 gebouwd als een vijfklassige gangschool met uitgebouwd portaal en bijbehorende onderwijzerswoning (Groningerweg 6). Het *gymnastieklokaal* (Bähler Boermalaan 6) dateert uit circa 1925 en is uitgevoerd in zakelijk-expressionistische stijl. De in 1929 opgetrokken *openbare lagere school* 'Paterswolde-Centrum' (Schoollaan 18) is een middengangschool in sobere expressionistische vormen. De voorm. *lagere tuinbouwschool* (Schoollaan 16), gebouwd in 1935 in traditionalistische vormen, is tot 1969 als zodanig in gebruik geweest.

Lemferdinge (Lemferdingerlaan 2, Paterswolde). Buitenplaats met restanten van een formele en een landschappelijke aanleg met vijver. Ook resteert een deel van de omgrachting van de begin 19de eeuw gesloopte havezate. De geschiedenis van Lemferdinge gaat terug tot 1447. Jean Baptiste Dumonceau, bevelhebber van het Bataafse leger in het noorden, kocht het goed in 1797 en liet de grachten grotendeels dempen en de formele tuinen opnieuw aanleggen en uitbreiden

Eelde-Paterswolde, Raadhuis

in landschappelijke stijl. Verder liet hij in 1811 de bouwvallige havezate afbreken, evenals één van de twee bijbehorende bouwhuizen. Het resterende *bouwhuis* werd, vermoedelijk met gebruik van afbraakmateriaal, tot woning verbouwd. Het huidige, wit gepleisterde eenlaagspand met schilddak en dakkapellen heeft door verbouwingen een hoofdzakelijk 19de-eeuws karakter en is in 1997 gerestaureerd. In het interieur bevindt zich in de keuken een beschildering in art décostijl. Sinds 1983 is het bouwhuis eigendom van de Bähler-Boerma Stichting Lemferdinge, genoemd naar de laatste bewoners.

De Duinen (Lemferdingerlaan 6, Paterswolde). Buitenplaats met een landschappelijk aangelegd parkbos met verschillende tuinbeelden. De Duinen behoorde in de Franse tijd tot Lemferdinge en is daarna afgesplitst. Generaal

Dumonceau liet zijn soldaten de grote vijver graven als onderdeel van de nieuwe landschappelijke aanleg van zowel Lemferdinge als De Duinen. Een

Eelde-Paterswolde, Huis Vennebroek, koetshuis en boerenschuur

gedeelte van het goed is later nog afgescheiden als begraafplaats (ingang Vosbergerlaan). Het oorspronkelijke huis werd circa 1750 afgebroken. Het huidige *buitenhuis* is een gepleisterd dwars pand met hoger opgetrokken middenpartij, gebouwd rond 1820 in opdracht van H.C. Reinders, apotheker te Groningen, en eind 19de eeuw verbouwd tot het huidige aanzicht. Het interieur bevat neoclassicistische stucornamenten en een later ingebrachte gesneden trap. De aangebouwde stalling is een ouder, oorspronkelijk vrijstaand pand. Bij het goed behoort *boerderij 'De Duinen'* (Lemferdingerlaan 7), een wit gepleisterde hallenhuisboerderij uit 1859 met licht ingezwenkt zadeldak.

Vennebroek (Hoofdweg 255, Paterswolde). Deze buitenplaats heeft als kern een neoclassicistisch *buitenhuis*

Eelde-Paterswolde, Huis Vosbergen met park- en tuinaanleg

uit 1848, gebouwd in opdracht van J.H. van Iddekinge (gevelsteen) op de plaats van een ouder 17de-eeuws huis. Bij de restauratie in 1913, in opdracht van P.A. Camphuis, zijn de opgemetselde dakkapel en het door R.E.O. Linneman vervaardigde gebrandschilderde glas-in-loodraam in de gang aangebracht. De serre tegen de zuidgevel kwam in 1936 tot stand in opdracht van F.P.J. Camphuis.

In de symmetrisch aangelegde voortuin bevinden zich diverse antieke sculpturen en brokstukken. Aan het begin van de oprijlanen staan twee vroeg-20ste-eeuwse *toegangspoorten* met gemetselde hekpijlers, beide voorzien van een steen met de bouwdatum en de naam van de opdrachtgever, P.A. Camphuis. De ‘Pottenpoort’ is in 1913 opgericht ter vervanging van een oudere poort en is in verband met een verlegging van de Hoofdweg in 1939 in oostelijke richting verplaatst. De in 18de-eeuwse stijl uitgevoerde vazen op de hekpijlers zijn vermoedelijk reproducties van twee oorspronkelijke vazen die in de 19de eeuw zijn verkocht aan het paleis 't Loo te Apeldoorn. De ‘Leeuwenpoort’ dateert uit 1915 en heeft schilddragende leeuwen op de hekpijlers. Verder bevinden zich op het terrein een gepleisterd *koetshuis* met rieten schilddak, voorzien van een ventilatiekanaal, en een gepleisterde *boerenschuur* met overstekend zadeldak op gesneden schoren. Beide zijn gebouwd rond 1915 en hebben een op de Jugendstil en het rationalisme geïnspireerde detaillering.

Oosterbroek (Oosterbroek 5, Eelde). Buitenplaats met restanten van een formele en een landschappelijke aanleg. In de vroege 17de eeuw was Steven Horenkens eigenaar van het goed met een omgracht huis, dat toen bekend stond als de Borchstee. Via vererving kwam het in bezit van W. Hora Siccama, die de oude havezate in 1836 liet afbreken. Iets westelijker kwam een neoclassicistisch landhuis tot stand, dat in 1922 afbrandde. Kort daarna verrees in opdracht van E.J.A. Timmerman het huidige gepleisterde, laat-eclectische *buitenhuis* met souterrain en inzwenkend, afgeplat schilddak. Van het 19de-eeuwse huis resteren het souterrain en de stoep; de oorspronkelijke zijvleugels zijn niet opnieuw opgetrokken. Nadien is de vensterindeling in de zuidgevel gewijzigd. Naast het huis, dat momenteel als kantoor in gebruik is, staat een tot kantoorruimte verbouwd *koetshuisje* uit 1831.

De toegang tot het omringende park wordt gemarkeerd door een *hekwerk* met gemetselde hekpijlers, met daarop de tekst 'Havezathe Oosterbroek'. In het *park* bevinden zich rudimenten van het in de 18de eeuw in opdracht van Tonco

Modderman aangelegde stelsel van lanen en van het sterrenbos. Ook van de wijzigingen in landschappelijke stijl, uitgevoerd naar plannen van L.P. Roodbaard voor W. Hora Siccama, bleven diverse elementen behouden, zoals de slingerende vijver achter het huis. De heuvel die in de 18de eeuw in de as van het oude huis lag, heeft Roodbaard gebruikt als zichtbeëindiging, gezien vanuit de voorzijde van het 19de-eeuwse huis. Op deze uitzichtheuvel stond oorspronkelijk een theekoepel. Eind 19de eeuw is een gedeelte van het goed afgescheiden voor de bouw van het Huis Hoog Hullen voor de zonen van W. Hora Siccama. Verspreid op het grondgebied van Oosterbroek bevinden zich enkele gecamoufleerde *bunkers*, restanten van een Duits legerkamp uit 1940.

Overige landhuizen. Het *Huis Westerbroek* (Hooiweg 214, Paterswolde) is een neoclassicistisch middenganghuis, mogelijk gebouwd in 1842 voor J.H. Vos van Rijswijk. Het huis is geruime tijd witgepleisterd geweest. Bij een recente restauratie is het baksteenkleurig geschilderd. Het huis is tegen een heuvel gebouwd. Het souterrain is daardoor alleen toegankelijk aan de achterzijde. Rond het huis ligt een landschappelijk aangelegde tuin met grote vijver en aan de wegzijde een smeedijzeren hekwerk. Van het afgebroken huis *Rozenburg* resteert de voorm. *tuinmanswoning* (Hoofdweg 259, Paterswolde) uit 1846, een wit geschilderd diep pand met houten geveltopomlijsting. Het pand kreeg het huidige aanzicht bij een verbouwing in 1910-'11. *Huis De Marsch* (Hooiweg 198, Paterswolde) is een eclectisch middenganghuis, gebouwd in 1867-'68 voor W.J. Hesselink. Vanaf 1910 is het huis als boerderij in gebruik geweest. De daartoe aangebouwde veestalling is na brand in 1985 niet herbouwd. De landschappelijk aangelegde tuin bevat onder meer een vijver en lanen met beuken en eiken. *Huis Hoog Hullen* (Oosterbroek 1, Eelde) is een tweebeukig herenhuis met zadeldaken tussen trapgevels, uitgevoerd in vroege neorenaissance-vormen. Een gevelsteen memoreert de bouw in 1878 in opdracht van de jonkheren F., H. en W.R. Hora Siccama. Hun vader, W. Hora Siccama, bewoonde het nabijgelegen Huis Oosterbroek. Na

Eelde-Paterswolde, Huis Vosbergen

verkoop is het gebouw in 1971 naar plannen van architectenbureau J. Boelens N.V. verbouwd en uitgebreid met moderne vleugels. Het gepleisterde huis *Vosbergen* (Vosbergerlaan 35, Eelde) is tot stand gekomen door verbouw van een oorspronkelijk waarschijnlijk rond 1815 in opdracht van H.C. Reinders gebouwde boerderij. Mej. W.B. Groeneveld uit Groningen liet in 1893 het voorhuis van de boerderij verbouwen tot zomerhuis en de schuur in oostelijke richting verlengen. Na haar huwelijk met J.S. Kraus in 1896 volgden opnieuw verbouwingen en in 1917 werd het geheel tot woonhuis ingericht. Aan een verbouwing in 1925 herinnert een gevelsteen met het opschrift: 'J.S.K./W.B.K.G. 1925'. Het echtpaar Kraus-Groeneveld ligt op het terrein begraven. Het parkbos met vijvers en rododendrongroepen is aangelegd tussen 1890 en 1909 naar plannen van J. Vroom sr. *De Braak* (Hoofdweg 268, Paterswolde), van

oorsprong een laat-17de-eeuwse buitenplaats, is thans een openbaar toegankelijk park met hertenkamp, doolhof en wandelbos met vijvers. De familie Hesseling liet tuinarchitect L.P. Roodbaard in 1827 een Engelse landschapstuin met vijvers ontwerpen. In opdracht van J.E. Scholten werd het verwaarloosde buitenhuis in 1889 afgebroken en het goed ingericht als publieke verpozingtuin met een doolhof en inmiddels voor het merendeel verdwenen rustieke bruggetjes, kettingbrug, berceau en verschillende tuinkoepels, waaronder een theekoepel op de plek van het huis. Het toegangshek, met gemetselde hekpijlers in neorenaissancestijl, dateert uit circa 1895.

Woonhuizen. Het wit gepleisterde eclectische middenganghuis *Hoofdweg 86* (Eelde) dateert uit circa 1885 en heeft een hoger opgetrokken middenpartij met balkon en fronton. *Hoofdweg 274* (Paterswolde) is een villa met aangebouwd koetshuis, in 1892 gebouwd voor Meta Penaat. Tot 1984 droeg het pand de naam van de eerste eigenares: Villa Meta. De in chaletstijl uitgevoerde villa heeft een ingezwenkt schilddak en een risalerende ingangspartij met balkon en topgevel. De serre aan de zuidgevel is vermoedelijk rond 1915 aangebouwd. In 1984 is het pand verbouwd in opdracht van S. Daan naar ontwerp van G. Daan. De landschappelijk aangelegde tuin dateert uit de bouwtijd. Het middenganghuis *De Woldhorst* (Groningerweg 5, Paterswolde,) met hoger opgetrokken middenpartij met portiek en balkon, is in 1911 gebouwd in neorenaissance-vormen.

Naar een Jugendstil-ontwerp van G. Nijhuis kwam in 1907 de *Villa Java* (Hoofdweg 232, Paterswolde) tot stand voor de Groningse koffie- en theefabrikant K. Tiktak. Karakteristiek zijn het inpandig portiek met glas-in-loodvensters, de (thans dichtgezette) loggia en de decoratieve gevelbetimmering. Het bijbehorende koetshuis is tot afzonderlijk woonhuis annex galerie verbouwd. Voor P.A. Camphuis ontwierp G. Nijhuis de in 1909-'10 in witte en rode kalkzandsteen opgetrokken villa *Weltevreden* (Frieselaan 4, Paterswolde), voorzien van Jugendstil-elementen en een als uitkijktoren uitgevoerde dakruiter. Andere voorbeelden van Jugendstil-villa's te Paterswolde zijn *Villa Nova* (Novastraat 7) en *Frisia* (Groningerweg 22). De laatstgenoemde, in 1910 voor D.E. Meindersma gebouwde, villa heeft gedeeltelijk bepleisterde gevels, een opvallende hoekvensterpartij en een uitkragend erkertje. Het interieur bevat een Jugendstil-reliëf in de hal en geglazuurde tegeltjes met hanekopmotief in de serre. In Eelde staan de villa's *Hoofdweg 118* (circa 1910) met Jugendstil-detaillering en gedeeltelijk gepleisterde gevels, en *Hoofdweg 70-72* (circa 1915) met gekleurd siermetselwerk.

In zakelijk-expressionistische stijl rond 1930 gebouwd is *Hoofdweg 203* (Paterswolde). Dit huis met gebroken kap heeft de ingang in de middenpartij en glas-in-loodvensters in het trappen-

huis. Een traditionalistische vormgeving vertoont het uit circa 1935 daterende huis *De Kamp* (Hoofdweg 133, Eelde) met ingezwenkt, overstekend schilddak en een brede luifel. Het huis *Elsburger Onland* (Groningerweg 40b, Paterswolde) is in 1937-'38 in functionalistische stijl gebouwd naar ontwerp van J.W.C. Boks als logeershuis voor bioloog prof. J.C. Schoute. Dit boven een sloot op betonnen pilaren rustende eenlaagspand heeft wit geverfde bakstenen gevels, stalen vensters, een dakterras en een licht gebogen kapvorm. De pui van de woonkamer is gewijzigd.

Boerderijen. De 19de-eeuwse herberg-boerderij *Hoofdweg 90* (Eelde) diende van 1851 tot 1896 ook als raadhuis en is thans als café-restaurant in gebruik. Het complex bestaat uit een met riet gedekte schuur en een woonhuis met blokbepaling en (dichtgezette) veranda met ranke gietijzeren kolommen. Voorbeelden van boerderijen in Eelde met een villa-achtig woonhuis zijn *Esweg 27-27a* (circa 1910) en *Hoofdweg 31* (1915); de laatste met een woonhuisgedeelte in chaletstijl. In Eelderwolde, ten noorden van Eelde, ligt de kop-rompboerderij *Groningerweg 72* met een rond 1915 opgetrokken dwars voorhuis voorzien van een late neorenaissance-detaillering.

Het voorm. **tolhuis** (Burgemeester J.G. Legroweg 60, Eelde), met rieten zadeldak en geschulpte windveren, is volgens het gevelsteentje gebouwd in 1877. De topgevel aan de voorzijde bevat halfronde zoldervensters.

De **Alg. begraafplaats** (Kerkhoflaan ong.) heeft enkele interessante graftekens, waaronder de grafsteen voor de familie Kamphuis in de vorm van een ionisch pilaster (circa 1914) en een bronzen beeld in de vorm van een treurende vrouw (circa 1930) voor de familie Stoffer-Holtier.

Een (gemeente Noordenveld)

Esdorp, ontstaan in de middeleeuwen op een uitloper van de hogere zandgronden van het Drentse plateau. Het langgerekte dorp heeft aan de noordzijde een driehoekige brink en in het midden een weilandbrink.

Een, Geref. kerk en pastorie

Het dorp groeide sterk aan het einde van de 19de en in het begin van de 20ste eeuw als gevolg van de ontginning van het Enerveld. Ter hoogte van het Zuideind ontwikkelde zich in de 20ste eeuw een bebouwingslint van woonhuizen.

De **Herv. kerk** (Haulerwijksterweg 1) is een eenvoudige, recht gesloten zaalkerk uit 1913 met rondboogvensters en houten geveltoren.

De **Geref. kerk** (Hoofdstraat 16) is een zaalkerk met steunberen, glas-in-loodvensters en decoratief metselwerk, gebouwd in 1928 in expressionistische

vormen. Boven de ingang bevindt zich een gevelsteen met psalmtekst. De *pastorie* (Hoofdstraat 14) dateert uit dezelfde tijd.

De voorm. **openbare lagere school** (Hoofdstraat 62), gebouwd in 1877 als een tweeklassige school, dient nu als atelier en woonruimte. De rondboogvensters in de voorgevel hebben gietijzeren bovenlichten.

Boerderijen. Voorbeelden van kop-rompboerderijen met een met riet gedekte schuur zijn *Hoofdstraat 17* (circa 1915) en *Hoofdstraat 19* (1914), de laatstgenoemde boerderij heeft een dwars geplaatst voorhuis. De krimpenboerderij *Hoofdstraat 41* (circa 1925) is voorzien van decoratief metselwerk. Het voorhuis van de in 1937 gebouwde moderne krimpenboerderij *Ceres-Hoeve* (Hoofdstraat 61) is geïnspireerd op de woonhuisarchitectuur met zakelijk-expressionistische elementen.

Het **café** 'Hofsteenge' (Hoofdstraat 37) is van oorsprong een boerderij. Rond 1850 is het neoclassicistische dwarse voorhuis opgetrokken voor de oudere boerderij met rieten dak.

De **Zwartendijkster Schans** (bij Schansweg 4), gelegen ten noordwesten van Een is een vierkant verdedigingswerk met bastions en (droge) gracht, aangelegd in 1593-'94 in opdracht van de Friese stadhouder Willem Lodewijk van Nassau ter verdediging van de weg van Groningen naar Oosterwolde. In 1672 heeft men de wallen in het midden iets naar binnen gelegd, waardoor schuine flanken ontstonden. Sinds 1929 is de schans eigendom van de stichting 'Oud-Drenthe' en is zij gerestaureerd.

Eext

(gemeente Aa en Hunze)

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op de oostflank van de Hondsrug en voor het eerst genoemd in 944. Het langgerekte dorp heeft twee essen en aan de zuidzijde een grote langgerekte brink, naar het noorden overgaand in een aaneenschakeling van vier kleinere brinken en drie brinkrestanten. Tussen twee brinken werd in de 19de eeuw de kerk gebouwd. Op enige afstand ten zuiden van het dorp kwam in 1905 de spoorlijn Assen-Stadskanaal (opgeheven in 1968) te liggen. Na de Tweede Wereldoorlog is het dorp op bescheiden schaal uitgebreid.

De **Herv. kerk** (Kloosterstraat 2) is

Exext, Herv. kerk

een eenvoudige, recht gesloten zaalkerk met ingangsomlijsting, puntgevel en opengewerkte dakruiter. De in neoclassicistische vormen uitgevoerde kerk werd in 1841 gebouwd. Het interieur wordt gedekt door een gepleisterd tongewelf. Tot de inventaris behoren meubilair uit de bouwtijd en een door J. Doornbos gebouwd orgel (1911) met snijwerk van J. Dekker. Het orgel werd geschonken door het echtpaar H. Meyring en H.G. Meyring-Homan.

Het **verenigingsgebouw** (Hoofdstraat 5) is een goed gedetailleerd gebouw in wederopbouwvormen uit 1952.

Boerderijen. In 1722 liet Boele Freriks Julsing het *Boelenhoes* (Gieterstraat 1) bouwen. Deze hallenhuisboerderij met onderschoer is in 1962 ingrijpend verbouwd tot woonhuis met inbandig zwembad. Vermoedelijk uit 1780 stamt de hallenhuisboerderij *Braamshof* (Gieterstraat 3), die is voorzien van een wit gepleisterd eclectisch voorhuis uit circa 1870. Bij *Gieterstraat 2* staat een in aanleg vermoedelijk nog 18de-eeuwse, deels in baksteen en deels in hout opgetrokken, schuur met schaapskooi en onderschoer. Andere voorbeelden van hallenhuisboerderijen zijn *Kerkstraat 22* (circa 1870) en de met een dwars geplaatst voorhuis uitgevoerde boerderijen *Hoofdstraat 21* (1873), *Kerkstraat 2* (1894) en

Exext, Woon- en winkelpand Kerkstraat 5

Schaapstreek 15 (1896). De villaboerderij *Hoofdstraat 10* (1922) vertoont expressionistische elementen. Voorbeelden van moderne krimpenboerderijen zijn *Schaapstreek 13* (1927) en *Stationsstraat 42* (1929).

Woonhuizen. Het woon- en winkelpand *Kerkstraat 5* is rond 1895 gebouwd met neorenaissance-details. Het woonhuis *Kerkstraat 10* (circa 1915) vertoont jugendstil-elementen en het woonhuis *Hoofdstraat 24-26* (1924) is een aardige plaatselijke variant van de 'Um 1800'-stijl. Waarschijnlijk van dezelfde (onbekende) ontwerper is *Hoofdstraat 25* (1923).

Het voorm. **tolhuis** (Stationsstraat 58) is een krimpenwoning in neoclassicistische vormen uit circa 1870. Vermoedelijk rond 1900 is het zadeldak van het versmalde

middendeel verlengd en zijn aan weerszijden portieken aangebracht. De hoeken daarboven heeft men ingevuld met een houten gevelbeschot.

Het voorm. **station** van Eexterhalte (Stationsstraat 60) is een in licht-expressionistische vormen uitgevoerd eenlaags gebouw met hoger opgaand gedeelte. Het werd in 1924 gebouwd aan de lijn Assen-Stadskanaal (opgeheven in 1968). Momenteel doet het dienst als campingbeheerderswoning. Nabij het station staan enkele treinstellen uit 1928 van de Hannoverische Waggonfabrik.

Hunebedden. Ten westen van Eext ligt op de Eexter-es het *hunebed D12*, bestaande uit vier draag- en drie dekstenen. Dit in 1756 voor het eerst vermelde hunebed is in 1952 onderzocht en gerestaureerd. Ten westen van de Stationsstraat ligt het *hunebed D13*, dat ook bekend staat als ‘De Stemberg’ of ‘de Eexter grafkelder’. Het uit zes draagstenen en één deksteen bestaande hunebed gaat nog schuil in zijn heuvel. Opvallend is de toegangstrap met vier treden van veldkeien. Het rond 1723 ontdekte hunebed is in 1927 en 1984 onderzocht. Bij het laatste onderzoek bleek, dat de dekheuvel in drie fasen werd aangelegd. De trap is waarschijnlijk aangebracht bij de tweede fase. In 1976 is het hunebed gerestaureerd. Ten zuiden van Eext bij Eexterhalte, nabij de weg van Rolde naar Gieten, ligt het grote *hunebed D14* met achttien draag- en zeven dekstenen. De ingang bestond uit twee paar poortzijstenen, waarvan er drie over zijn. Ook de steenkraan is nog gedeeltelijk aanwezig. Na het onderzoek en de restauratie in 1927 is het hunebed nog gerestaureerd in 1960, 1965 en 1966.

Eexterveensche-Kanaal (gemeente Aa en Hunze)

Langgerekt kanaaldorp, ontstaan toen in 1771-'75 door de Annerveensche Heeren Compagnie een kanaal werd gegraven van Annerveenschekanaal naar Bareveld, evenwijdig aan de provinciegrens met Groningen. De veenkoloniale nederzetting in de voormalige marke van Eext werd Eexterveenschekanaal genoemd. In 1872 werd vanuit hier een verbinding gemaakt met het kanalenstelsel van Wildervank en het Stadskanaal.

De voorm. **marechausseekazerne** (Semsstraat 147-151) is een uit drie woningen bestaand eenlaags complex met chaletstijl-elementen, gebouwd in 1910 op verzoek van het bestuur van de nabijgelegen aardappelmeelfabriek.

De voorm. **coöperatieve aardappelmeelfabriek** ‘Wildervank

Eexterveenschekanaal, Marechauseekazerne

e.o.' (Semsstraat 26-28) werd in 1903 opgericht en bestaat uit een eenlaags bouwdeel uit 1903 en een hoger opgaand deel in gewapend beton uit circa 1935. De bijbehorende directeurswoning is sterk verbouwd.

Draaibruggen. Over het Eexterveensche kanaal liggen twee getuide *draaibruggen* met op het draaipunt een ijzeren pyloon en onder de brug een gietijzeren draaijuk met stabilisatiewielen. De brug bij Semsstraat 2 werd in 1891 gebouwd, die bij Semsstraat 4 in 1892. De bijbehorende *brugwachterswoningen* dateren uit circa 1880 en hebben evenals de brugwachterswoning Semsstraat 24 een terugliggende portiek met op de hoek een gietijzeren zuil onder een vooruitstekende gevelpunt. De **sluis** in het Eexterveensche kanaal (bij Semsstraat 17) is een rond 1895 gebouwde schutsluis met ovale sluiskom. Bij de noordelijke sluisdeur bevindt zich een smalle voetgangersdraaibrug uit dezelfde tijd. De sluisdeuren zijn later vernieuwd.

De **rolpaal** (bij Bareveld 6) aan het jaagpad van de trekvaart op de hoek van het Eexterveensche kanaal en de mond richting Wildervank dateert uit het eind van de 19de eeuw.

Eexterveen. Dit randveenwegdorp ten westen van Eexterveenschekanaal is ontstaan in de 19de eeuw op een zandopduiking. Interessante *boerderijen* zijn onder meer de krimpenboerderijen Dorpsstraat 13 (circa 1880) en Dorpsstraat 82 (1903), de villaboerderijen Dorpsstraat 88 (1925) en Dorpsstraat 11 (1928) en de in zakelijk-expressionistische vormen uitgevoerde moderne ontginningsboerderij Dorpsstraat 65 (1936).

Elp (gemeente Midden-Drenthe)

Esdorp, ontstaan in de middeleeuwen op de hogere zandgronden, mogelijk als dochternederzetting van Westerbork. De agrarische bebouwing concentreert zich hoofdzakelijk aan een door de Boerstraat en de Hoofdstraat gevormde ring met brinken aan de buitenzijde. Van hieruit lopen radiaalwegen naar Westerbork, Zwiggelte en Schoonloo.

Boerderijen. De van oorsprong

Elp, Landhuis De Zandhof

18de-eeuwse boerderij *Hogebrinksweg 1* heeft een rieten schilddak, een achterbaander met onderschoer en een aangebouwde houten bijschuur. De 18de-eeuwse, met riet gedekte boerderij *Hogebrinksweg 3* is voorzien van een achterbaander met onderschoer. Op het erf staat nog een houten bijschuur.

Landhuis **De Zandhof**, nu 'Steinborg' (Smalbroeksweg 3), bestaat uit enkele in hoogte verschillende, wit geschilderde bouwdelen in historiserende stijl. De kunstschilder en dichter L.A. Roessingh liet het huis in 1908 bouwen als een eenvoudige boerenwoning temidden van zandverstuivingen. In de loop van de jaren werd het huis naar zijn plannen uitgebreid. In 1917 kwam aan de noordoostzijde het bouwvolume met tentdak tot stand. Het torenachtige volume op de zuidwesthoek verrees in 1965 in opdracht van Roessingh's dochter, A. Bolt-Roessingh, naar plannen van J. Boelens, geïnspireerd op schetstekeningen van Roessingh. In opdracht van de huidige eigenaar, G.C.J. Stein, is in 1990-'91 naar plannen van A. Bakema de noordoostgevel gewijzigd en is de binnenruimte overdekt. Nog recenter is de zuidoostelijke hoektoren bijgebouwd. Rond het huis ligt een in 1909 door Roessingh ontworpen tuin met parkbos, toegankelijk via een brug met hekwerk.

Emmen

Dorp met een stedelijk karakter, ontstaan op de oostflank van de Hondsrug langs de weg van Coevorden naar Groningen. Het esdorp Emmen wordt voor het eerst in 1137 genoemd in verband met een aldaar gelegen herenhof van de bisschop van Utrecht. Die hof werd begin 14de eeuw opgeheven. Emmen, dat eind 12de eeuw een zelfstandige parochie werd, was het centrale kerkdorp van enkele middeleeuwse dochternederzettingen: Westenesch, Angelslo, Zuidbarge en Weerdinge. De ontwikkeling bleef bescheiden. Van de brinkachtige ruimten van het dorp resteert enkel de kerkbrink (Markt). Tot in de vroege 19de eeuw was het oostelijker gelegen kerkdorp Roswinkel groter, maar door zijn centrale ligging werd Emmen het bestuurlijk centrum van de nieuwe gemeente. In 1906 kreeg Emmen een tramverbindingen met Hoogeveen, Dedemsvaart en in 1907 met Ter Apel. Belangrijker was de aanleg van de spoorlijn van Zwolle, via Emmen, naar Stadskanaal (1905) door de Noord-Ooster Lokaal Spoorwegmaatschappij (NOLS). Na 1963 werd Emmen eindstation. Tussen dorp en station ontstond een eerste uitbreidingswijk, in de jaren twintig gevolgd door bebouwing van de zone tussen het spoor en het bosgebied Emmerdennen, dat sinds 1918 onder beheer van Staatsbosbeheer valt.

Emmen, Herv. kerk

Na de Tweede Wereldoorlog werd de economisch zwakke Drentse zuidoosthoek uitgeroepen tot ontwikkelingsgebied. In 1949 stichtte de AKU aan de zuidzijde van Emmen de Enkalonfabriek voor nylon garens, in 1953 gevolgd door de Deense Danlon-fabriek voor nylonkousen. Kort hierop volgden vestigingen van de metaalfabrieken Drentha (1954), Honeywell (1964) en Draka (1970). Met de komst van de industrie steeg de vraag naar woonhuizen. Vanwege de wens tot behoud van de landschappelijk belangrijke Emmeresch en Emmerdennen werden de naoorlogse nieuwbouwwijken Emmermeer, Angelslo, Emmerhout, Bargeres en Rietlanden op enige afstand van het dorpscentrum gebouwd. De buitenwijken van Emmen hebben de dorpen Zuidbarge, Noordbarge en Westenesch voor een belangrijk deel ingesloten, maar de dorpskernen zijn nog wel herkenbaar. De ontwikkeling tot verzorgingscentrum voor de regio heeft als gevolg gehad dat in de dorpskern veel oude bebouwing plaats heeft moeten maken voor een meer stedelijke ontwikkeling.

De **Herv. kerk** (Schoolstraat 5), oorspronkelijk gewijd aan Maria, is een kruiskerk voorzien van een forse toren met achtkantige lantaarn en gedrongen spits. De romaanse toren stamt uit het einde van de 12de eeuw en heeft een onderbouw van behakte zwerfstenen. De bakstenen opbouw wordt geleed door een zone van langwerpige spaarvelden, telkens afgesloten door gekoppelde rondboogjes. De toren werd rond 1456 verhoogd. In 1855-'56 heeft men de torenspits vervangen door de huidige bekroning en de toren gepleisterd. In 1907 werd de bepleistering verwijderd en werd de toren, met uitzondering van de noordzijde, ommetseld. Bij de restauratie in 1972-'76 is de spits vernieuwd. In de toren hangt een in 1877 door de gebroeders Van Bergen hergoten klok uit 1456. De middeleeuwse kerk heeft men in 1855-'56 gesloopt en vervangen door het huidige gebouw in neoclassicistische vormen met pilasters, spitsboogvensters en gepleisterde plint.

Het gepleisterde kerkinterieur wordt gedekt door een gestukadoord houten tongewelf met trekstangen en een omlopende kooflijst. Het interieur is gerestaureerd in 1964-'65. Tot de inventaris

Emmen, Synagoge, interieur (1984)

behoren een doopvont van Bentheimer zandsteen (eerste helft 13de eeuw), drie 17de-eeuwse grafzerken en een door R. Meijer gebouwd orgel (1872-'73).

De **synagoge** (Julianastraat 27) is een recht gesloten zaalgebouw uit 1878 met een gepleisterde voorgevel voorzien van spitsboogvensters. In 1909 heeft men een vierde travee toegevoegd. Het in 1993 gerestaureerde gebouw is de enige nog in gebruik zijnde synagoge in Drenthe. Het interieur bevat een ark, biema en banken uit de bouwtijd; het balkon dateert van de uitbreiding in 1909.

De **(Geref.) Zuiderkerk** (Wilhelminastraat 13) is een kruiskerk met aangebouwde consistoriekamer en een geveltoren met slanke spits, gebouwd in 1922 naar plannen van J.H. van der Veen.

De **Herv. kerk** Kapelstraat 28, een zaalkerk met terugliggende, terzijde staande toren met tentdak, is gebouwd in 1923 met traditionalistische details naar plannen van J. en Th. Stuivinga. De kerk is in 1951 vergroot en bevat een door de firma Verschuieren gebouwd orgel (1961).

Emmen, R.K. St.-Pauluskerk

Overige kerken. De R.K. St.-Pauluskerk (Meerstraat 2) is een basilicale kerk met narthex en doopkapel, gebouwd in 1948-'49 naar ontwerp van J. van Dongen. De gebrandschilderde ramen zijn vervaardigd door J.O.C. ten Horn. Soberder, maar vergelijkbaar in opzet, is de R.K. kerk St. Franciscus van Assisi (Boslaan 70), een moderne kerk zonder toren uit 1952 naar plannen van P. Starmans. Een opvallende vormgeving, met in beton uitgevoerde vensters en dakrand, heeft de door H. Eldering ontworpen (Geref.) Ichtuskerk (Walstraat 21) uit 1954. De Doopsgez. kerk (Prinsenlaan 82), een eenvoudige zaalkerk onder asymmetrisch zadeldak, kwam in 1961 tot stand naar plannen van I.J.S. Dijkstra. De Geref. kerk 'De Voorhof' (Statenweg 2) is een kubusvormige kerk met vrijstaande klokkentoren, gebouwd rond 1970 naar ontwerp van W. van der Kuilen.

Het **kantongerecht** (Hoofdstraat 6) is een wit gepleisterd eenlaags gebouw uit circa 1840 met overstekend schilddak en houten zuilenportiek.

Het **postkantoor** (Hoofdstraat 10) kwam rond 1910 tot stand naar ontwerp van rijksbouwmeester C.H. Peters in een vormgeving waarin chaletstijl-elementen en neogotische details zijn gecombineerd.

Scholen. De voorm. *Rijks Landbouw Winterschool* (Boslaan 3) is een fors tweelaags gebouw met middenrisaliet uit 1917. Een traditionalistische vormgeving heeft de *openbare lagere school* (Nassaulaan 1), een kubusvormige

Emmen, Kantongerecht

tweelaags gebouw uit circa 1920. De (Chr.) *Dennenschool* (Oude Roswinkelerweg 25), een L-vormige school uit circa 1930, is eveneens traditionalistisch van vorm, maar heeft voor die tijd moderne, stalen ramen. Het drielaags gebouw van de *Technische school* (Stationsstraat 77) kwam in 1933 tot stand naar plannen van M. de Vries. De oorspronkelijk stalen ramen zijn hier recent vervangen.

Boerderijen. Van de oude boerderijen in de dorpskern resteert enkel *Marktplaats 7-9*, een hallenhuisboerderij met langsdeel uit 1864. Tegenwoordig herbergt dit pand de VVV. Vergelijkbare 19de-eeuwse boerderijen, maar dan met een terugliggende achterbaander, zijn *Noordeind 21* en *Noordeind 47*.

Woonhuizen. De rond 1910 voor de coöperatieve stoomzuivelfabriek opgetrokken arbeiderswoningen *Westenesscherstraat 9-10* hebben hoefijzerbogen op de verdieping. Met late Jugendstil- en chaletstijl-elementen uitgevoerd is de door T. Timmerman ontworpen woning *Anna Jacoba* (Stationsstraat 79) uit 1919. Soberder van vorm is *Boslaan 16* (circa 1918), de woning voor de boswachter van de Emmerdennen. Expressionistische baksteendetails vertoont de villa *Stationsstraat 65* (circa 1925). In de jaren dertig verrezen in Emmen enkele ruime villa's. Een goed voorbeeld is de villa *Eikenhorst* (Molenkamp 12), die in 1934 in opdracht van J.M. Blokhorst is ontworpen in zakelijk-expressionistische vormen door D. Jansen en C. Bos. Andere voorbeelden uit die tijd zijn: *Minister Kanstraat 30 en 48*, *Molenkamp 6-7 en 13* en *Veenkampenweg 4*. Een goed voorbeeld van een traditionalistisch vorm gegeven villa - maar met destijds moderne stalen ramen - is *Stationsstraat 55* (circa 1938).

Woonwijken. De snelle en grootschalige industrialisatie van Emmen na de Tweede Wereldoorlog maakte uitbreiding van het woningbestand nodig. In 1949 begon men met de bouw van een eerste nieuwbouwwijk, *Emmermeer*, ten noorden van Emmen, op basis van een door J.W. Verdenius al in 1939 gemaakt uitbreidingsplan. In 1951 werd de stedenbouwkundige Z. Naber aangetrokken om in samenwerking met de gemeentearchitecten T. Strikwerda en Y. Dijkstra de uitbreiding een meer planmatig karakter te geven. De uitbreidingswijk werd in 1960 op grond van hun plannen voltooid. Vooral rond de Varenkamp en de Valtherzandweg (architect T. Strikwerda) verrezen aardige voorbeelden van goed gedetailleerde woningen. Een volgende uitbreiding werd op enige afstand van Emmen gepland, aan de oostzijde van de Emmerdennen, omdat men het landschappelijk belangrijke Emmeresch en Emmerdennen wilde behouden. Naber ontwikkelde hier een plan voor een 'dubbelstad' die in het zuiden verbinding kreeg met het industrieterrein aldaar. Nabers opvolger, F. Zantvoort, maakte vervolgens een plan om de 'dubbelstad' uit te laten groeien tot een U-vormig stadsplan. Planoloog N.A. de Boer voerde dit plan uit in samenwerking met A.J.M. de Jong. De wijk *Angelslo* ontstond (1958-'68). Gebaseerd op de

Emmen, Woonhuis Anna Jacoba

principes van het functionalisme was deze wijk lange tijd één van de belangrijkste Nederlandse voorbeelden van een ‘open groene stad’, met een centrale wijkweg en loodrecht daarop doodlopende buurtstraten met getrapte verkaveling. De architecten van de woningen waren T. Strikwerda, A.A. Oosterman en J.J. Sterenberg. In de meer noordelijk gelegen uitbreidingswijk *Emmerhout* (1961-'74) borduurde De Boer later op deze principes voort met de aanleg van woonerven. Het door A.J.M. de Jong ontwikkelde stedenbouwkundig plan voor het ten westen van het industrieterrein gelegen *Bargeres* (1967-'83), omvatte een doorgaande ontsluitingsweg en woonbrinken. Zuidelijk hiervan verrees de wijk *Rietlanden* (1977-'96).

Winkels. Uit het begin van de 20ste eeuw dateren enkele woon- en winkelpanden, zoals *Hoofdstraat 110-112* (circa 1905). De van Jugendstil-detaille-ring voorziene winkels *Hoofdstraat 75-77* en *Hoofdstraat 106* kwamen rond 1910 tot stand. Expressionistische, en functionalistische details heeft het winkelpand *Hoofdstraat 115* (circa 1930). Uit dezelfde tijd, maar meer traditionalistisch van vorm en met een uitgebouwd winkeldeel, is *Wilhelminastraat 6*.

Horeca. Het voorm. *Café Kooiker* (Hoofdstraat 53) - nu winkel - is een fors pand met een voor de Jugendstil typerend materiaalgebruik. *Café Groothuis* (Stationsstraat 75) werd rond 1910 gebouwd, en kreeg rond 1930 zijn huidige voorgevel in zakelijk-expressionistische vormen. Geheel in zakelijk-expressionistische vormen uitgevoerd is het voorm. *hotel-restaurant Boslaan 135* (circa 1925).

De **muziektent** (Marktplaats ong.) is een achtkantig gebouwtje met een rieten dak uit circa 1930, gefundeerd op veldkeien.

Het **Noorder Dierenpark** (Hoofdstraat 18) is ontstaan als hobby van de notariszoon W.S.J. Oosting, getrouwd met tuinarchitecte T. Bosma. In 1935 werd het door haar ontworpen park geopend. De bezoeker bereikte het dierenpark via een pad tussen de destijds gebouwde notariswoning Hoofdstraat 22 en de dokterswoning Hoofdstraat 24. In 1971 werd het dierenpark vergroot en verbouwd naar plannen van J. Rensen, die behalve directeur van het park ook architect was. Verdere verbouwingen volgden in 1995, waarbij twee buurhuizen bij het park werden getrokken. In de eerste plaats *'t Hospershuis* (Hoofdstraat 24), de eerder genoemde dokterswoning van J.R. Hospers uit 1934 naar een ontwerp in functionalistische vormen van J. Kruger. In de tweede plaats de villa *Hoofdstraat 26*, gebouwd rond 1935 in zakelijk-expressionistische vormen voor R. Zegering Hadders naar plannen van D. Jansen en B. Bos.

Het **station** (Spoorstraat 6) is een langwerpige eenlaags gebouw met een iets losgehouden dak, gebouwd in 1965 naar plannen van C. Douma ter plaatse van een voorganger uit 1903. Het mozaïek in de hal onder de loketten is van K. Wuisman.

De **Topografische dienst** (Hunenbaan 5) is een modern gebouw in

Emmen, Woonhuizen Molenkamp 6-7

high-tech stijl met lichtblauwe gevelbekleding, gebouwd in 1979-'84 naar plannen van J.D. Peereboom Voller.

Begraafplaatsen. De *oude Alg. begraafplaats* (Wilhelminastraat ong.), gesticht rond 1830, bevat enkele 19de-eeuwse grafrijzerken en ook een marmeren zuil op postament voor W.J. Joling († 1911). Op de *Alg. begraafplaats* (Kerkhoflaan ong.) bevindt zich onder meer een marmeren stèle voor H.M. Bos († 1928).

Hunebedden. In een kring rond Emmen liggen acht hunebedden. Twee daarvan liggen aan de westzijde van het dorp. Het op de Schimmeres gelegen *hunebed D43* (Noordeind ong.) is van een afwijkend type. Dit zogeheten langgraf bestaat uit twee grafkelders met afzonderlijke ingang, gelegen binnen een langgerekte heuvel afgezet met stenen. Het in 1913 en 1960 onderzochte en in 1997 gerestaureerde graf bestaat uit negentien draag-, vijf dek- en vier poortstenen. Het ten noorden hiervan gelegen *hunebed D41* (Odoorneweg ong.) had bij de ontdekking in 1809 nog een intacte dekheuvel. Het heeft nooit poortzijstenen gehad. Het momenteel uit acht draag- en vier dekstenen bestaande graf is in 1960 onderzocht en gerestaureerd. In het Valtherbos ten noorden van Emmen ligt een groep van drie - eveneens in 1960 gerestaureerde - hunebedden. Het *hunebed D38* (noord) is het grootste en bestaat uit tien draag- en twee dekstenen. Het *hunebed D39* (zuidwest) heeft nog zes draagstenen en één deksteen. Uit onderzoek in 1925 en

Emmen, Hunebed D43

1984 is gebleken dat de oorspronkelijke dekheuvel in twee fasen werd opgeworpen. De verdwenen dekheuvel van *hunebed D40* (zuidoost), dat nog vier draag- en twee dekstenen heeft, moet blijkens onderzoek in 1987 in drie fasen zijn aangelegd.

Aan de oostkant van Emmen bevindt zich in de Emmerdennen het grote *hunebed D45* (nabij de Boslaan) met nu nog twintig draag- en zes dekstenen. De steenkraan is bij de restauratie in 1957 gedeeltelijk gereconstrueerd en bestaat uit dertien stenen. Verder oostelijk liggen midden in de wijk Angelslo twee hunebedden. Het *hunebed D46* (Fokkingeslag ong.) met tien draag- en vier dekstenen en het *hunebed D47* (Haselackers ong.) met eveneens tien draagstenen. Beide hunebedden zijn in 1960 en 1977 gerestaureerd. De drie dekstenen van *hunebed D47* zijn bij de laatste restauratie aangevuld met twee van elders afkomstige dekstenen.

De **Emmerschans** (Rondweg ong.) werd in de 18de eeuw - mogelijk oorspronkelijk in 1594 - ten oosten van Emmen aangelegd ter verdediging van de door de venen naar Emmer-Compascuum lopende Emmerdijk. De huidige omgrachte rechthoekige redoute met afgeschuinde hoeken is rond 1800 tot stand gekomen en is in 1961 gerestaureerd.

Westenesch. Dit esdorp ten westen van Emmen is ontstaan in de vroege middeleeuwen als dochternederzetting van Emmen. Vooral in de 19de eeuw is het uitgegroeid tot een lineaire esrandnederzetting met twee brinken. Westenesch is een beschermd dorpsgezicht met enkele interessante *boerderijen*. De dubbele hallenhuisboerderij Westenesscherstraat 87-88 heeft een 18de-eeuwse oorsprong. Tegen het kopse eind van het woongedeelte van de langsdeelboerderij aan de westzijde werd eind 18de eeuw een kleinere dwarsdeelboerderij gebouwd. De ingang van dit gedeelte is voorzien van een empire-bovenlicht. De in aanleg 18de-eeuwse hallenhuisboerderij Heirweg 4 kreeg in 1895 een fors dwars voorhuis. Opvallend is het schilddak met Draaisma de Vries-pannen. Voorbeelden van midden-19de-eeuwse boerderijen zijn: Heirweg 6, Westenesscherstraat 96-97 (1860) en Westenesscherstraat 64. De boerderij Westenesscherstraat 50 kreeg in 1915 in opdracht van J. Horring een dwars voorhuis met eclectische details naar ontwerp van J. Daanje. Aan de westzijde van de Emmeres liggen twee *hunebedden*. Op particulier terrein ligt *hunebed D44* (Westenesscherstraat ong.) dat thans bestaat uit drie draagstenen en één deksteen. Het hunebed is in 1961 onderzocht en gerestaureerd. Ten noorden van Westenesch

ligt in het Landschapsbos het *hunebed D42* (Schietsbaanweg ong.) met twaalf draagen vier dekstenen; oorspronkelijk was het ruim twee maal zo groot. Het hunebed is in 1960 onderzocht en gerestaureerd. De erin gewortelde eik draagt bij aan de schilderachtigheid van het geheel.

Zuidbarge. Dit esdorp met twee brinken, gelegen ten zuiden van Emmen, is ontstaan in de late middeleeuwen als dochternederzetting van Emmen. Sinds 1858 wordt het aan de west- en zuidzijde omsloten door het Oranjekanaal. Ten zuidwesten daarvan is eind 20ste eeuw de Emmense uitbreidingswijk Rietlanden gebouwd. Interessante midden-19de-eeuwse

Westenesch bij Emmen, Boerderij Heirweg 4 (1980)

boerderijen zijn Halvemaanweg 3, een hallenhuysboerderij met aan de achterzijde een schuur met versieringen van geknoopt stro, de ‘Jan Arend Hoeve’ (Rietlandenstraat 53; 1853), Rietlandenstraat 76 (circa 1855) en Rietlandenstraat 26 (1863). De *windmolen* ‘Zeldenrust’ (Oranjekanaal N.Z. 4) is een met riet gedekte achtkantige stellingmolen met stenen onderbouw. De molen - oorspronkelijk een oliemolen - is in 1857 in opdracht van R. Oosting overgebracht naar zijn huidige plaats om als korenmolen te gaan dienen. De in 1927 verbouwde molen is na stormschade in 1974 gerestaureerd.

Noordbarge bij Emmen, Woon- en winkelpand Oude Zuidbargerstraat 6

Noordbarge. Dit esdorp met enkele brinken, gelegen ten westen van Emmen, is ontstaan in de 19de eeuw als dochternederzetting van Zuidbarge. Sinds 1858 wordt het aan de westzijde begrensd door het Oranjekanaal. Bij de brug over het kanaal werd rond 1900 een zuivelfabriek gevestigd. Aan de zuidzijde van het dorp is tussen 1967 en 1983 de Emmense uitbreidingswijk Bargeres gebouwd.

Interessante *boerderijen* zijn de 19de-eeuwse dwars geplaatste hallenhuysboerderij Noordbargerstraat 56, de krimpenboerderij ‘Cloeckshof’ (Noordbargerstraat 88; 1901), met zaadzoldervensters en een aangebouwde kamer, en de vergelijkbare, voor H. Scholten gebouwde boerderij Noordbargerstraat 55 (1912) met opvallende baksteendecoraties. Het *woon- en winkelpand* Oude Zuid-bargerstraat 6 kwam in 1920 tot stand naar plannen van H. Scholten voor M. de Jong. Het bedrijfsgedeelte gaat met een krimp over in een iets smaller en hoger voorhuis met winkel- en woongedeelte.

Barger-Oosterveld. Dit wegdorp ten oosten van Emmen is eind 19de eeuw ontstaan aan de ooststrand van het Smeulveen. Voor de overwegend katholieke veenarbeiders verrees in 1905-'06 de *R.K. St.-Gerardus Majellakerk* (Splitting 142), toen een torenloze eenbeukige neogotische kerk met driezijdig gesloten koor naar ontwerp van H. Kroes. Naar plannen van J.Th.J. Cuypers en P. Cuypers jr. werd de kerk in 1922-'23 naar het westen vergroot en uitgebreid tot een driebeukige opzet. De met dwarskappen uitgevoerde zijbeuken zijn op veldkeien gefundeerd. Het huidige ingangsportiek en de Mariakapel zijn uit dezelfde tijd. In de kerk bevinden zich onder

meer neogotische altaren uit de bouwtijd, schilderijen door J. Ydema (1938) en gebrandschilderde ramen naar ontwerp van H.A. de Vos. Achter de kerk bevindt zich een in 1922 gesticht kerkhof. Van het gelijktijdig ontstane processiepark resteren enkele in veldkeien opgebouwde beeldnissen. De naastgelegen *R.K. lagere school* ‘St.-Gerardusschool’ (Splitting 144-146) is een zesklassige, L-vormige school uit circa 1930.

Emmer-Compasuum (gemeente Emmen)

Langgerekt kanaaldorp, gesticht in 1879. Kort daarvoor, in 1874, verkochten de markegenoten van Emmen het veengebied van Emmer-Compasuum, ten oosten van de beek de Runde. Voor de afvoer van de turf liet de stad Groningen in 1878-'80 vanaf Ter Apel het Stads-Compasuumkanaal graven. Met een kort oost-west gericht kanaalstuk (de gekanaliseerde beek De Runde) als uitgangspunt, groef men in zuidelijke richting twee parallelle hoofdkanalen (Ooster- en Westerdiep). Bij de samenkomst van De Runde met het Oosterdiep ontstond de dorpskern. Aan de westzijde werd het kanaal De Runde doorgetrokken als Kanaal B in het zogeheten Emmer-Erfscheidenveen. Op korte afstand parallel hieraan groef men het Kanaal A. Op de zogeheten vooraffen binnen dit dubbele kanaalsysteem verrezen verveners- en landarbeiderswoningen en aan de buitenzijde dwarsplaatsen met boerderijen. Deze westelijke bebouwingskern Emmer-Erfscheidenveen, met een verdichting rond de Middenweg, werd in 1938 bij Emmer-Compasuum gevoegd. Na de oorlog is het dorp uitgebreid tot aan de vroegere katholieke enclave Munsterseveld, ten noordoosten van Emmer-Compasuum.

De **Herv. kerk** van Emmer-Compasuum (De Runde Z.Z. 108) is een recht gesloten zaalkerk met van een terzijde staande ongelede toren met zadeldak. De in 1925 opgetrokken kerk vertoont zakelijk-expressionistische details.

De **R.K. St-Willehaduskerk** van Munsterseveld (Kloosterweg 2) is een forse driebeukige kruiskerk met ingangsportaal en een terzijde staande, ongelede toren met tentdak. De kerk, die

Emmer-Compascuum, Postkantoor

neoromaanse invloeden vertoont, kwam in 1924-'26 tot stand naar ontwerp van H. Kroes ter plaatse van een voorganger uit 1889. H.J. Bakx ontwierp de in 1959 toegevoegde bidkapel. De kerk is in 1992 gerestaureerd en bevat een door de firma Verschuieren gebouwd orgel (circa 1958). Op het *kerkhof* bevinden zich onder meer een postament met kruis voor J.G. Hoge († 1906) en het priestergraf van J.J. Swildens († 1949). Tot het katholieke complex behoort *huize St. Hendricus* (Kloosterweg 40-42), gebouwd rond 1920 als zusterhuis bij het in 1917 gestichte meisjesspensionaat en de uit 1915 daterende R.K. Leer-, naai en bewaarschool. Verder is er nog de voorm. *R.K. huishoudschool* 'Mariahof' (Hoofdkanaal O.Z. 81), een tweelaags pand met expressionistische details uit 1924.

Overige kerken. De *Geref. kerk* van Emmer-Erfcheidenveen (Middenweg O.Z. 5) is een zaalkerk met zakelijk-expressionistische details uit circa 1925. De *kerk voor Chr. Samenkomsten* te Emmer-Erfcheidenveen (Kanaal A N.Z. 106) is een zaalkerk uit 1939, opgetrokken in traditionalistische vormen met portaal en steunberen. De *Geref. kerk* van Emmer-Compascuum (Hoofdkanaal W.Z. 9) is een moderne zaalkerk uit circa 1950 met open geveltoren.

Het voorm. **postkantoor** van Emmer-Erfcheidenveen (Kanaal A N.Z. 219), bestaande uit een woonhuis met aangebouwd kantoor en ingang op de hoek, is gebouwd in 1913.

Het voorm. **buurthuis** (De Runde N.Z. 110) is een eenlaagspand uit 1926 met in het midden een zaal met verhoogde lichtbeuk.

Woonhuizen. Karakteristieke huizen zijn *Hoofdkanaal W.Z. 52* (circa 1920), *Hoofdkanaal W.Z. 38* (circa 1930) en het in 1932 met expressionistische details gebouwde huis *Hilly* (Westelijke Doorsnee Z.Z. 115).

De **windmolen** 'Grensvizit' (Hoofdkanaal W.Z. 109) is een met riet gedekte achtkantige stellingmolen met stenen onderbouw. J.R. Hooge liet de molen - oorspronkelijk een poldermolen te Oude-Pekela - in 1907 door molenmaker J.H. Schulte overbrengen naar de huidige plaats om als korenmolen te dienen.

De **draaibrug** over het Hoofdkanaal (tegenover Hoofdkanaal O.Z. 81) is een ijzeren voetgangersbrug uit circa 1910.

De **muziektent** (Hoofdkanaal ong.) dateert uit circa 1950 en is opgezet volgens het 'bühne-model' met gesloten achterwand.

Erica

(gemeente Emmen)

Langgerekt kanaaldorp, ontstaan in 1863 als boekweitkolonie op een zandopduiking. Het dorp heette aanvankelijk Nieuw-Slagharen, naar het dorp waar de kanaalgravers die zich hier vestigden, vandaan kwamen. Later werd het dorp Erica genoemd, de Latijnse naam van een in de omgeving veel voorkomende heidesoort. Vanaf 1867 liet de Drentsche Kanaal Maatschappij de Verlengde

Erica, Woonhuis Verlengde Vaart Z.Z. 79

Hoogeveensche Vaart graven, die na 1882 als het Van Echtenskanaal tot Klazienaveen werd doorgetrokken met een brug over de weg van Emmen naar Schoonebeek: de Ericasebrug. Naast de al bestaande kern rondom de katholieke kerk, vormde zich bij deze brug een tweede dorpskern. Na de Tweede Wereldoorlog is het tussenliggende gebied volgebouwd.

De **R.K. kerk O.L. Vrouwe Onbevlekt Ontvangen** (Kerkweg 122) is een brede zaalkerk voorzien van een terzijde staande, ongelede toren met tentdak. De traditionalistische kerk werd in 1933 gebouwd naar plannen van C. Hardeman ter plaatse van een voorganger uit 1866. Het in 1968-'70 gemoderniseerde interieur bevat een door de firma Maarschalkerweerd gebouwd orgel (1893).

De **Geref. kerk** (Pannekoekendijk 11) is een sobere recht gesloten zaalkerk met portaal, gebouwd in 1950 naar plannen van J. Groof.

De **openbare lagere school** (Verlengde Vaart N.Z. 37) is een L-vormige school uit circa 1930.

Woonhuizen. Het dwarse middenganghuis *Havenstraat 2* is rond 1895 gebouwd in neorenaissance-vormen met een kleine trapgevel boven de ingangspartij. Neorenaissance- en jugendstil-details kenmerken de in opdracht van D. Schuurman gebouwde villa *Verlengde Vaart Z.Z. 76* (circa 1905). Opvallend is ook het gepleisterde huis *Verlengde Vaart Z.Z. 79* met jugendstil-details en een daklijst met balustrade.

Het is rond 1905 gebouwd in opdracht van A. Veldkamp. Vergelijkbare vormen hebben de gepleisterde panden *Verlengde Vaart Z.Z. 66* en *83*.

Boerderijen. De ontginningsboerderij *Pannekoekendijk 82* is een karakteristieke krimpenboerderij uit circa 1910. De rond 1935 opgetrokken villaboerderij *Laankamp* (Pannekoekendijk 90) bezit een woonhuis met expressionistische details en paraboolvormig dak.

De **windmolen** 'Heidebloem' (*Verlengde Vaart Z.Z. 86*) is een met riet gedekte achtkantige stellingmolen met stenen onderbouw. Deze korenmolen werd in 1897 gebouwd door molenmaker Huberts voor molenaar Strating. De laatste restauratie heeft in 1978 plaatsgevonden.

Exloo (gemeente Borger-Odoorn)

Esdorp, ontstaan in de middeleeuwen, mogelijk als dochternederzetting van Odoorn. Het dorp zonder kerk wordt omringd door drie essen en heeft een open structuur met daarin enkele brinkrestanten. Het best bewaard is de enigszins hoog gelegen brink aan de Hoofdstraat nabij de Schoolstraat. In 1884 teisterde een grote brand het dorp. De aansluiting van het dorp in 1905 op de spoorlijn Emmen-Stadskanaal leidde tot een beperkte uitbreiding van het dorp aan de oostzijde. Na de Tweede Wereldoorlog is Exloo aan de westzijde fors uitgebreid.

Het **raadhuis** (Hoofdstraat 48) is een robuust blokvormig pand met terug liggende ingang, een geveluurwerk en een ranke dakruiter. Het vroegere raadhuis (1903) werd in 1943 door verzetsstrijders in brand gestoken. Het huidige raadhuis in wederopbouwvormen kwam in 1957-'58 tot stand naar plannen van J. Kort en J.W. Korma. Het is in 1983 naar plannen van J. Ruf uitgebreid.

Boerderijen. Een fraai voorbeeld van een Drentse hallenhuisboerderij met langgerekt voorhuis is de hoeve *Bebinghehors* (Zuiderhoofdstraat 8), waarvan de oorsprong teruggaat tot de 18de eeuw. Op het erf staat een gedeeltelijk gepotdekselde schuur met onderschoer.

Exloo, Raadhuis

Na de restauratie in 1974 is het geheel als museum ingericht. Kleinere varianten - met de woonhuisdeur in de kopse gevel - zijn *Schoolstraat 1* (in oorsprong 18de-eeuws, en in 1968 herbouwd) en *Hoofdstraat 55-57* (circa 1875). Een 19de-eeuwse variant van de hallenhuisboerderij is *Hoofdstraat 27*. Een goed voorbeeld van een forse krimpenboerderij met omlijste ingang is de rond 1885 gebouwde *Beukenhoeve* (Hoofdstraat 30). Rijker van vorm en voorzien van een royale

landschappelijke tuinaanleg is *Hoofdstraat 29-31*, een boerderij met dwars voorhuis. Deze rond 1870 gebouwde boerderij heeft eclectische details en een puntgevel met gezaagde windveren.

Woonhuizen. Rond 1910 gebouwd zijn het woonhuis *Zuiderhoofdstraat 12*, voorzien van een geveltop met sierspant in chaletstijl, en het gepleisterde huis *Zuiderhoofdstraat 19* met jugendstil-details. Eveneens gepleisterd, gebouwd rond 1915, is *Hoofdstraat 63*. De voor Staatsbosbeheer gebouwde boswachterswoning *Boslaan 2* dateert uit circa 1920. Zakelijk-expressionistisch van vorm zijn *Hoofdstraat 72* (circa 1930), een eenlaags woonhuis annex kantoor, en het woon- en winkelpand *Hoofdstraat 41* (circa 1935).

Het voorm. **station** (Buinerweg 4-6) is een eenlaagspand met een dwarsgeplaatst gedeelte en een houten aanbouw. Het werd naar ontwerp van Ed. Cuypers in 1904 gebouwd als haltegebouw voor de Noord-Ooster Lokaal Spoorwegmaatschappij (NOLS) aan de in 1905 geopende spoorlijn Emmen-Stadskanaal (opgeheven in 1963). Aan de spoorzijde bevindt zich een sectiel-tegeltableau met de stationsnaam, vervaardigd door J. Thooft en Labouchère.

Hunebedden. Ten noordwesten van Exloo in de Boswachterij Exloo bevindt zich het *hunebed D30* dat bestaat uit acht draag- en vier dekstenen. De ingangspartij bestaat uit twee poortzijstenen. Het hunebed is in 1918 en 1985 onderzocht en in 1918 en 1992 gerestaureerd. Ten zuiden van Exloo ligt in het Hunzebos het *hunebed D31*, dat bestaat uit acht draag- en vier dekstenen. Het hunebed is in 1952 gerestaureerd.

Frederiksoord-Wilhelminaoord (gemeente Westerveld)

Koloniedorp, gesticht door de Maatschappij van Weldadigheid. In 1818 kocht men het landgoed Westerbeeksloot, dat rond 1614 was ontstaan toen François van Westerbeek toestemming kreeg om een deel van de marke van Vledder te vervenen. Op de tussen 1818 en 1824 door de Maatschappij aangekochte woeste grond in het grensgebied van Drenthe, Friesland en Overijssel vestigde men verschillende kolonies. In

Frederiksoord-Wilhelminaoord, Centrum van het dorp met het hotel en postkantoor

1818 werd de eerste proefkolonie (‘volksplanting’) gesticht, gevolgd door een tweede kolonie in 1819. Samen kregen zij de naam Frederiksoord, naar de beschermheer van de Maatschappij, prins Frederik. In 1820 kwam op Overijssels grondgebied kolonie III gereed (Willemsoord). De in 1821-'22 ingerichte kolonie IV kreeg de naam Wilhelminaoord. Bij Ommerschans in Overijssel ontstond kolonie V. Vervolgens kwam ten noorden van Wilhelminaoord kolonie VI tot stand langs de Verlengde Nijensleeker Schipsloot nabij de grens met Friesland (‘aan de Vaart’ genoemd). De ten oosten daarvan in 1822 begonnen kolonie VII (Boschoord) bleef onvoltooid.

In totaal bouwde men in deze ‘vrije kolonies’ 400 koloniewoningen. De kolonisten vestigden zich op vrijwillige basis en kregen een stuk land van 2,5 à 3 hectare toegewezen. De zeer planmatig opgezette kolonies kregen het karakter van een langgerekte ontginningnederzetting met verspreide woongemeenschappen. Met name op kruispunten van wegen werden gebouwen met bijzondere voorzieningen opgericht, zoals scholen, werkplaatsen, ambachtelijke bedrijven en bejaardenoorden. Vanaf 1859 voerde de Maatschappij een schaalvergroting en reorganisatie in het landbouwsysteem door. De kleine bedrijfjes werden samengevoegd en in 1864-'65 bouwde men vijf grote boerenhoeven. In 1923 werd Willemsoord verkocht. Grote delen van Frederiksoord en Wilhelminaoord behoren echter nog steeds tot de Maatschappij van Weldadigheid en vormen samen een gebied met een bijzonder karakter.

De **Herv. kerk** (Kon. Wilhelminalaan 53, Wilhelminaoord) is een driezijdig gesloten neoclassicistische zaalkerk uit 1851 met een gepleisterde voorgevel en een geveltoren met ingesnoerde naaldspits. De kerk bevat een preekstoel uit de bouwtijd en een door H. van der Molen gebouwd orgel (1904). De gepleisterde, deels onderkelderde *pastorie* (Kon. Wilhelminalaan 51) dateert uit 1913 en heeft een tot topgevel opgetrokken middenrisaliet.

De **R.K. kerk St.-Johannes Apostel en Evangelist** (Kon. Wilhelminalaan 48, Wilhelminaoord) is een moderne kerk met lessenaarsdak, aangebouwde pastorie en

vrijstaande klokkentoren. De kerk is in 1964-'65 naar plannen van P. Starmans gebouwd ter plaatse van een voorganger uit 1845. Tot de inventaris behoren een tabernakel, expositietroon, reliëfs en een kruisbeeld vervaardigd door de firma Ch. Noyons (1915).

Bejaardencomplexen. Het

Frederiksoord-Wilhelminaoord, Bejaardencentrum Rustoord II (1978)

voorm. bejaardencomplex *Rustoord I* (Kon. Wilhelminalaan 30-36, Wilhelminaoord) is een reeks eenlaags woningen in neorenaissance-stijl met twee tot trapgevel opgetrokken risalieten. De linker woningen dateren uit 1893; de drie rechter woningen zijn in 1895 toegevoegd. Het complex kon tot stand komen dankzij een schenking van P.W. Janssen. Het voorm. bejaardencentrum *Rustoord II* (Kon. Wilhelminalaan 24, Wilhelminaoord) is een tweelaags gepleisterd pand met hoger opgetrokken hoekrisalieten, gebouwd in 1904 met chaletstijl-elementen. Het diende voor de huisvesting van alleenstaande bejaarden.

Scholen. Vanaf de stichting van de kolonies was er aandacht voor het onderwijs. De voorm. *openbare lagere school* met onderwijzerswoning (Oranjelaan 6, Wilhelminaoord) werd in 1821 gebouwd en in 1873 vernieuwd. Het langgerekte pand met rieten dak is thans gepleisterd. Het onderwijs werd met name bevorderd door een in 1881 door oud-majoor F.H.L. van Swieten aan de Maatschappij gedane schenking, die werd ondergebracht in een fonds ter nagedachtenis aan zijn jong gestorven zoon Gerard Adriaan. In 1884 werd uit dit fonds de oprichting van de *Gerard Adriaan van Swieten Tuinbouwschool* (Maj. Van Swietenlaan 17, Frederiksoord) gefinancierd. Naar plannen van G.J. Boswinkel kwam een eenlaagspand met één lokaal en een directeurswoning tot stand. In 1888 werd een verdieping toegevoegd en in 1902 en 1937 volgden uitbreidingen aan de achterzijde; de serre aan de rechter zijde is vroeg-20ste-eeuws. In het gebouw, dat tot 1971 als school heeft gefunctioneerd, is nu een klokkenmuseum gevestigd. Vanuit het genoemde fonds werd in 1887 ook de *Gerard Adriaan van Swieten Bosbouwschool* (Kon. Wilhelminalaan 91, Frederiksoord) opgericht. Dit blokvormige tweelaags pand met directeurswoning en lagere achteraanbouw heeft tot 1902 als school gediend, waarna het tot 1974 het kantoor van de Maatschappij van Weldadigheid heeft gehuisvest.

Het voorm. **postkantoor** (Maj. Van Swietenlaan 14-16, Frederiksoord) is een tweelaags dwars pand met iets hoger opgetrokken hoekrisaliet en dienstwoning. Het is in 1901 gebouwd naar plannen van C.H. Peters in een sobere variant van de voor zijn werk zo kenmerkende, op de neogotiek geënte vormen.

Westerbeek (Maj. Van Swietenlaan 28, Frederiksoord). Dit wit geschilderde blokvormige landhuis bestaat uit een souterrain en een bel-etage, toegankelijk via een hardstenen trap. In de kern nog 17de-eeuws is het voorste gedeelte, dat oorspronkelijk een eigen zadeldak had. Nadat in 1766 jhr. N. van Heloma eigenaar van het landgoed was geworden, werd aan de achterzijde een evenwijdig bouwdeel met eigen zadeldak toegevoegd. Sinds 1818 behoort het huis tot het bezit van de Maatschappij van Weldadigheid, die het voor diverse functies heeft gebruikt of

verhuurd. De twee evenwijdige zadeldaken zijn rond 1935 gewijzigd in een omlopend schilddak. Het huis is, net als het uit 1872 daterende koetshuis, in 1974 gerestaureerd.

Frederiksoord-Wilhelminaord, Postkantoor

Het **hotel** 'Frederiksoord' (Maj. Van Swietenlaan 20, Frederiksoord), oorspronkelijk een logement, is een langgerekt gepleisterd eenlaagspand met omlijste ingang. De kern van het gebouw dateert uit 1766-'69. Het middendeel heeft rond 1850 een verdieping gekregen. De rechtervleugel werd vóór 1870 gewijzigd tot directeurswoning van de Maatschappij. Dit gedeelte is in 1956 bij het hotel gevoegd.

Koloniewoningen. De koloniewoningen werden tussen 1818 en 1824 gebouwd in vier verschillende types, elk met een woongedeelte en een stalgedeelte. De onderlinge verschillen zitten vooral in de indeling van de woningen en de breedte van het woongedeelte. Bij de oudste types is het stalgedeelte aan één zijde breder dan het woongedeelte en is de stal opgetrokken in hout op een bakstenen voet. Het vierde type is geheel in baksteen uitgevoerd. De woningen werden al vrij snel verbouwd omdat ze niet voldeden aan de eisen van de toenmalige gezondheidszorg. Momenteel zijn de verschillende types moeilijk van elkaar te onderscheiden, al is een aantal koloniewoningen als zodanig herkenbaar bewaard gebleven. Bovendien is met name aan de Kon. Wilhelminalaan de karakteristieke perceelgrootte en de afstand tussen de woningen nog goed herkenbaar. Goede voorbeelden van koloniewoningen zijn *Maj. Van Swietenlaan 5, 7, 9 en 35, M.E. van de Meulenweg 5, Van Limburg Stirumweg 2* (alle in Frederiksoord), *M.A. van*

Frederiksoord-Wilhelminaord, Koloniewoning

Naamen van Eemneslaan 6 en 10 (Wilhelminaord) en *Kon. Wilhelminalaan 49, 54, 56, 57, 58, 60, 62, 65, 67, 71, 73, 77, 85 en 88* (Frederiksoord en Wilhelminaord).

Overige woningen. Waarschijnlijk in de kern nog uit circa 1820 daterend is het gepleisterde eenlaagspand *Molenlaan 4* (Frederiksoord) met omlijste ingang. Aanvankelijk waren hier naast een dienstwoning enkele centrale voorzieningen ingericht, zoals een keuken, een magazijn en een spinzaal. Uit circa 1910 dateren de eenlaags huizen *Maj. Van Swietenlaan 8* (Frederiksoord), met aanbouw onder lessenaarsdak, en *Oranjelaan 4* (Wilhelminaord), een gepleisterd huis met mansardedak. Het in 1910 als dokterswoning gebouwde, gepleisterde pand *Maj. Van Swietenlaan 2* (Frederiksoord) is door R. van der Woerd ontworpen met chaletstijl-elementen. Rond 1915 tot stand gekomen is het woon- en winkelpand *Maj. Van Swietenlaan 19* (Wilhelminaord), een eenlaags dwars huis met hoger opgetrokken middengedeelte. Het rond 1925 gebouwde eenlaagspand *Maj. Van Swietenlaan 24* (Frederiksoord) heeft een tot topgevel opgetrokken hoekgedeelte. Uit circa 1935 dateren de villa *Maj. Van Swietenlaan 4* (Frederiksoord) en de woningen *Burg. Wynoldyweg 4* (Frederiksoord) en *Melissa* (Burg. Wynoldyweg 6, Frederiksoord), beide met afgewolfd zadeldak.

Boerderijen. Van de grote boerderijen (hoeven) die in de jaren zestig van de 19de eeuw werden gebouwd tijdens de schaalvergroting in het landbouwsysteem van de kolonies zijn geen gave voorbeelden behouden. Bij de *Hoeve Prinses Marianne* (Kon. Wilhelminalaan 33, Wilhelminaord) is de hooischuur het enige restant van het oorspronkelijke boerderijconcept uit circa 1865, bestaande uit een langgerekte boerderij met aan twee zijden stallen, in het midden een dorsvloer en aan weerszijden hiervan hooischuren. Na een brand werd die boerderij in 1913 vervangen door de huidige kop-rompboerderij met langsdeel en haaks uitgebouwde koestal. Van de in 1864 opgezette *Hoeve Koning Willem III* (Kon. Wilhelminalaan 64, Wilhelminaord) resteren geen gebouwen uit de bouwtijd, maar wel een schuur met langsdeel uit circa 1900 en daarachter een kiemschuur, gebouwd in 1941-'42 voor de Coöperatieve Vereniging Kiemhuis, waarvan de Maatschappij aandeelhouder was. Begin 20ste eeuw werden diverse krimpenboerderijen gebouwd, zoals *Maj. Van Swietenlaan 13* (Frederiksoord; circa 1915), *M.A. van Naamen van Eemneslaan 2* (Wilhelminaord; circa 1920) en *M.A. van Naamen van Eemneslaan 74* (Frederiksoord; circa 1920), de twee laatste met dwarsdeel en bakhuisje. Andere voorbeelden van moderne boerderijen zijn *Kon. Wilhelminalaan 61* (Wilhelminaord; circa 1928) en *Maj. Van Swietenlaan 1* (Frederiksoord; 1929), beide met een dwarsdeel onder een steekkap. De met langsdeel uitgevoerde

Frederiksoord-Wilhelminaoord, Fabriek

moderne kop-rompboerderij *Sleekhorst* (De Eese 5, Wilhelminaoord) kwam in 1939 tot stand naar ontwerp van B. Haveman.

Het voorm. **fabrieksgebouw** Kon. Wilhelminalaan 20-22 (Wilhelminaoord) is een fors tweelaags pand met hoekrisalieten, voorzien van schoudergevels. Het werd in 1900 gebouwd als manden- en mattenmakerij annex weverij ter vervanging van een afgebrande voorganger. In de aanbouw aan de achterzijde was een smederij ondergebracht.

De voorm. **overslagstation** van de NTM-tramlijn Steenwijk-Noordwolde (Kon. Wilhelminalaan 76, Frederiksoord), een langgerekt pand met zadeldak, dateert uit circa 1915.

De Koloniehof (Kon. Wilhelminalaan 87, Frederiksoord) ligt aan de rand van een 18de eeuws sterrenbos, behorend tot het huis Westerbeek, dat door de Maatschappij van Weldadigheid in 1818 werd uitgebreid met een productiebos. Hier staan tevens diverse in hout of baksteen uitgevoerde eenvoudige werkplaatsen en een in originele staat teruggebrachte koloniewoning die sinds 1998 het themapark *Frederiksoord, land van Weldadigheid* vormen.

De **Alg. begraafplaats** (Oranjelaan ong., Wilhelminaoord) is gesticht in 1829 toen de Amsterdammer Ph. Bousquet in zijn testament bepaalde dat hij de Maatschappij geld zou schenken als men hem in een van de koloniën wilde begraven. Zijn gedenksteen is niet meer aanwezig. Wel staat er een gietijzeren grafmonument voor mevr. D.E. van Ooster-

houdt, douairière De Sturler († 1829), bestaande uit een postament met vaas. Andere belangrijke graftekens zijn de marmeren grafsteen voor L.J.L. Ohnis en de zuil op postament voor J. van der Have († 1905).

Boschoord. Deze onvoltooide zevende kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid, gelegen ten noordoosten van Frederiksoord-Wilhelminaord, stamt uit 1822. In de tweede helft van de 19de eeuw heeft men in deze kolonie voornamelijk bos aangeplant. De voorm. *koloniewoningen* Jongkindt Conincklaan 5 en 8 dateren uit circa 1825; nr. 5 heeft een van het gangbare type afwijkende uitbouw. De voorm. *openbare lagere school* (tegenover Schoollaan 1) werd in 1874 gebouwd als een gangschool met twee rug-aan-rug geplaatste lokalen. De tegenovergelegen onderwijzerswoning (Schoollaan 1) dateert uit circa 1890. Aardige *boerderijen* zijn de hallenhuisboerderij ‘De Werkhorst’ (Werkhorstlaan 12; circa 1915) en de moderne kop-rompboerderij ‘Immer Moed’ (Werkhorstlaan 1-3) uit 1921.

Gasselte

(gemeente Aa en Hunze)

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op het hoogste punt van de Hondsrug als dochternederzetting van Borger. De kerk wordt voor het eerst vermeld in 1362. Het aan de weg van Groningen naar Coevorden gelegen dorp had aan de oostzijde twee essen en bestond oorspronkelijk uit twee buurtschappen: Lutkenend en de later gebouwde buurtschap Grotenend. De bebouwing heeft te lijden gehad van een grote dorpsbrand in 1830. Aan de noordzijde kreeg Gasselte een station aan de in 1905 aangelegde spoorlijn Assen-Stadskanaal. Met name aan de zuidoostzijde is het dorp na de Tweede Wereldoorlog uitgebreid.

De **Herv. kerk** (Dorpsstraat 5), oorspronkelijk gewijd aan Maria, is een driezijdig gesloten, wit geschilderde kerk voorzien van een met houten schaliën beklede dakruiter met ingesnoerde spits. Het oudste deel van het muurwerk stamt mogelijk uit de tweede helft van de 13de eeuw en vertoont aan de binnenzijde

Gasselte, Herv. kerk

muraalbogen. Dit wijst op een oorspronkelijke overwelfing met romano-gotische koepelgewelven. Mochten de gewelven ooit zijn aangebracht, dan zullen ze in ieder geval rond 1450 al niet meer aanwezig zijn geweest. Toen werd er namelijk een smalle raamnis dwars door een muraalboog gebroken. In 1637 en opnieuw in 1647 heeft men de kerk hersteld. Blijkens een gedenksteen volgde in 1787 een ingrijpende verbouwing naar plannen van A. Meursing. Daarbij kwam ook de huidige dakruiter tot stand, ter vervanging van een vrijstaand klokkenhuis uit 1696. In de dakruiter

hangt een door Frerick van Butgen gegoten klok (1603). In 1803 volgde nog een verbouwing en in 1851 werden de buitenmuren gepleisterd. De kerk is in 1957 hersteld en in 1963-'64 gerestaureerd, waarbij de pleisterlaag is vervangen door een witte verflaag.

Het interieur wordt gedekt door een gestukadoord houten tongewelf uit 1851. Tot de inventaris behoren een maniëristische preekstoel (circa 1630), een avondmaalstafel (1680), een houten offerblok met ijzerbeslag (1681), een koperen doopbekken (1696) in een smeedijzeren standaard (circa 1780) en een orgel waarin delen van een door J.C. Scheuer voor de Herv. kerk te Woudsend gebouwd orgel (1840) zijn verwerkt (aangekocht in 1994). In de vloer ligt een sarcofaagdeksel uit de 9de of 10de eeuw, elders staan twee vermoedelijk 13de-eeuwse sarcofaagdeksels en liggen zerken voor Jan Hilbingh († 1709) en de schulte Jan Alingh († 1784).

De *pastorie* 'De Weem' (Lutkenend 2) is een onderkelderd neoclassicistisch middenganghuis, gebouwd in 1844 voor de predikant-landbouwer ds. B. Sanders. In de voortuin staan drie laat-18de-eeuwse tuinbeelden (Mercurius, Venus en Apollo), waarschijnlijk afkomstig uit de Vechtstreek en door schippers geschonken aan de schulte Albert Alingh.

De **aula** (Dorpsstraat 18) is een eenvoudige zaalkerk uit circa 1920 met fors zadeldak.

De **openbare lagere school** 'Meester Kranenborg School' (Kostvlies 9) is een tweeklassige gangschool met bijbehorende onderwijzerswoning (Kostvlies 11), gebouwd in 1930 naar plannen van B. Aalders.

Woonhuizen. Het wit gepleisterde woonhuis *Pomona* (Gieterweg 28) dateert uit 1898. *Dorpsstraat 7* is een dwars eenlaagspand uit circa 1905, voorzien van een dakkapel met chaletstijl-elementen. De dubbele woning *Stationsstraat 1-3* werd rond 1915 gebouwd voor spoorwegbeambten van de Noord-Ooster Lokaal Spoorwegmaatschappij (NOLS).

Boerderijen. Buiten de directe dorpskern liggen de rond 1800 gebouwde forse hallenhuisboerderijen *J.C. Hugeslaan 14* en *Esweg 2*, beide met ingangsomlijsting. Van kort na de

dorpsbrand van 1830 dateren de boerderij *Lutkenend 15*, uitgevoerd met een dwarsdeel, en de voor H.J. Hiddingh gebouwde boerderij *Kerkstraat 2* (1831). Rond 1850 opgetrokken is de hallenhuisboerderij *Grotenend 11*, met de ingang in de langszijde van het voorhuis. *Julianalaan 1* is een krimpenboerderij uit 1892 met omlijste ingangspartij.

De **herberg** 'D'Olde Hof' (Dorpsstraat 35), nu café 'Wijnstok', is een eenlaagspand uit 1928 met expressionistische elementen.

Gasselternijveen (gemeente Aa en Hunze)

Gasselternijveen, Herv. kerk (1979)

Langgerekt kanaaldorp, ontstaan in de 17de eeuw en sinds 1697 kerkelijk zelf-standig. In 1660 kwam het zuidwestelijke deel van de Gasseltervenen in bezit van een veencompagnie opgericht door de heren Struyck, Welveldt en Niekerk. Dezen kregen de verplichting om de Hunze bevaarbaar te maken. Het sindsdien Oostermoerse Vaart genoemde deel van de Hunze werd verbonden met het ten oosten hiervan in 1663 in noordzuidrichting evenwijdig gegraven Gasselternijveense Diep (nu Hoofdstraat). Noordwaarts liep het Diep door het Gasselterboerveen. Ook ontstond een oostwaarts gericht dwarskanaal (Vaart). De Oostermoerse Vaart was na het bezwijken van de stuw in 1832 niet meer bevaarbaar. Al in 1819 was men vanuit het Groningse Stadskanaal begonnen met het graven van de Gasselterboerveenschemond, in 1820 gevolgd door de Gasselternijveenschemond. De laatste werd in 1838 als Catharinawijk doorgetrokken tot Gasselternijveen, waar men bij de samenkomst met het Gasselternijveense Diep een dam legde.

Tot het begin van de 20ste eeuw was Gasselternijveen een belangrijke schippersnederzetting. In 1905 kreeg het dorp aan de noordzijde een station aan de spoorlijn Assen/Emmen-Stadskanaal (opgeheven in 1968). Na enige verdichting van de bebouwing nabij het station, werd vooral na de Tweede Wereldoorlog eerst een deel van het gebied tussen spoorlijn en vaart volgebouwd en kwam vervolgens een uitbreidingswijk tot stand ten zuiden van de rond 1970 gedempte Vaart. De bebouwing van Gasselternijveenschemond concentreert zich vooral rond twee kernen bij het Eerste en het Tweede Dwarsdiep.

De **Herv. kerk** (Vaart 5), nu SOW-kerk, is een dwars geplaatste zaalkerk met voorbouw en geveltoren met ingesnoerde naaldspits, gebouwd in 1858-'59. In de in 1879 toegevoegde geveltoren hangt een door L.J. Elsinga & Zn. gegoten

Gasselternijveen, Raadhuis

klok (1858). De in 1982 gerestaureerde kerk bevat een door Van Oeckelen & Zn. gebouwd orgel (1900). Bij de verbouwing van het interieur in 1953 zijn de banken vernieuwd.

De *pastorie* (Vaart 1) dateert uit 1828 en is in 1908 verbouwd. Het voorm. *catechisatielokaal* (Vaart 3) is een eenlaags 'leerkamer' met rondboogvensters en geschulpte windveren, gebouwd in 1927 en uitgebreid in 1891.

De voorm. **Geref. kerk** (Hoofdstraat 131) is een recht gesloten zaalkerk met gedeeltelijk gepleisterde voorgevel en een kleine dakruiter. De rond 1906 gebouwde kerk is nu in gebruik als woonhuis.

Het voorm. **raadhuis** (Vaart 9), een dwars pand met middeningang, werd in 1890-'91 gebouwd als eenlaags raadhuis naar plannen van G. Stel. Bij een verbouwing in 1918, naar plannen van H. de Vries, kreeg het een nieuwe voorgevel met portiek en balkon in 'Um 1800'-vormen, waarbij voor de details bricornasteentjes zijn gebruikt. In 1975 is het gebouw ingrijpend gewijzigd naar plannen van J.J. Sterenberg.

De **openbare lagere school** van Gasselternijveenschemond (Tweede Dwarsdiep 8) is een vierklassige gangschool uit 1915 naar plannen van M. de Vries.

Woonhuizen. Van de schippers- of rederswoningen aan de Hoofdstraat zijn slechts weinige bewaard. Het uit 1776 daterende huis *In D'Goeree* (Hoofdstraat 159-161) is bij een verbouwing in 1980 vrijwel onherkenbaar gewijzigd. Beter bewaard is het schippershuis *Hoofdstraat 77-79*, een eenlaags

Gasselternijveen, Woonhuis Hoofdstraat 77-79

diep pand met zadeldak, gebouwd in 1801 voor Warse Tonnis Eeftingh en Gertruud Reiling. De aanbouw is van latere datum. Ook het rond 1850 gebouwde *Vaart 23* is een schippershuis.

De meeste huizen in het dorp dateren uit de 20ste eeuw. Opvallend groot is het voor burgemeester J. Adams in 1905 gebouwde herenhuis *Hoofdstraat 48* met Jugendstil-details. Eenvoudiger herenhuisen uit die tijd zijn *Plantsoenstraat 11-13* (1903) en *Hoofdstraat 127-129* (1912). De rond 1910 gebouwde huizen *Plantsoenstraat 12* en *14* hebben een L-vormige plattegrond met een veranda in de binnenhoek. Uit 1917 dateert de rij krimpelingen *Vaart 115-129*. Voorbeelden van villa's uit circa 1930 zijn: *Plantsoenstraat 20*, *Vaart 85*, *Hoofdstraat 86* en *Noordzijde 103*. Zakelijk-expressionistische vormen vertoont het woon- en winkelpand *Hoofdstraat 85-87* (circa 1935). Een goed voorbeeld van een traditionalistisch vorm gegeven woonhuis is *Burgemeester Van Royenstraat 1* (circa 1940).

Boerderijen. De meeste boerderijen in Gasselternijveen en directe omgeving zijn van het krimpentype. Bij *Zuidzijde 28* (circa 1860) zit de ingang opzij, net als bij *Gasselboerveen 30* (circa 1880). De boerderijen *Havenkade 50* (circa 1875) en *Hoofdstraat 91* (circa 1880) hebben beide aan de voorzijde een sprekende omlijste ingangspartij. Door de fraaie ligging en door de blokbepleistering van het voorhuis is *Gasselboerveen 32* (circa 1880) het mooiste voorbeeld. De boerderij *Hoofdstraat 153* (1898) is een simpeler variant van een krimpboerderij. De boerderij *Hoofdstraat 69* (circa 1900) heeft een dwars geplaatst voorhuis. *Hoofdstraat 4* is een forse moderne ontginningsboerderij uit circa 1935.

Windmolen ‘De Juffer’ (Hunzelaan 1a) is een ronde stellingmolen met een gemetselde onderbouw en romp en een met riet beklede kap. Deze korenmolen is in 1971 gebouwd met gebruik van stenen en onderdelen van de in 1963 afgebroken molen van Gasselternijveen uit 1841.

Het voorm. **tolhuis** (*Vaart 135*) dateert uit circa 1870 en bestaat uit een lager bouwdeel dat via een krimp overgaat in een rijziger voorhuis.

De coöperatieve **aardappelmeelfabriek** ‘Oostermoer’ (Baptistenkade 40) werd in 1903 opgericht. De huidige gebouwen van de fabriek, nu onderdeel van Avébé, dateren uit de jaren vijftig en vertonen details van de wederopbouwarchitectuur.

Het **gedenkteken** (tegenover *Hoofdstraat 83*) is in 1931 opgericht en bestaat uit een in baksteen uitgevoerde onderbouw en pyloon bekroond door een uurwerk. Oorspronkelijk liep onder het gedenkteken de duiker die het noordelijke en het zuidelijke deel van het Gasselternijveense Diep met elkaar verbond.

Begraafplaatsen. De *Oude Alg. begraafplaats* (tegenover *Hoofdstraat 2*) werd rond 1830 gesticht aan het zuidende van het Gasselternijveense Diep bij een uit 1707 stammende kerk (gesloopt rond 1860). Opvallend zijn de als grafsteen hergebruikte Schellinger stoeppeaal en het grafteken voor H.B. Hogenesch († 1866).

De rond 1900 gestichte *Nieuwe Alg. begraafplaats* (bij Vaart 135) heeft onder meer een door J. Kalk vervaardigde rijzige stele voor H. Gommer († 1920) en een omfloerste marmeren obelisk op postament voor D. Bekkering, gemaakt door D. Kalk.

Gees (gemeente Coevorden)

Esdorp, ontstaan in de middeleeuwen op de hoger gelegen zandgronden van het

Gees, Boerderij Dorpsstraat 61, schuur

Drents Plateau. Het wordt voor het eerst vermeld in de 13de eeuw. Gees ligt tussen het beekdal van de Geserstream (westzijde) en de es (oostzijde). Aan de Oude Steeg bevindt zich een kleine rechthoekige brink met onregelmatig gegroepeerde boerderijen. Het dorp heeft geleidelijk een langgerekte structuur gekregen met eerst hoofdzakelijk bebouwing aan de oostzijde van de Dorpsstraat en vanaf circa 1880 ook aan de westzijde. Gees is een beschermd dorpsgezicht.

De **Geref. kerk** (Dorpsstraat 83) is een recht gesloten zaalkerk met spitsboogvensters, gebouwd in 1913. In 1936 heeft men aan de voorzijde een lager portaal toegevoegd. Aan de achterzijde is de kerk in 1981 uitgebreid. De pastorie (Dorpsstraat 81), een blokvormig eenlaagspand met bakstenen dakkapel, dateert uit circa 1900.

Boerderijen. In Gees staan diverse laat 18de- en vroeg 19de-eeuwse hallenhuisboerderijen met langsdeel en steile, met riet gedekte wolfeinden. De achterbaander is op de weg georiënteerd. Voorbeelden met een 18de-eeuws uiterlijk zijn de ingrijpend gerestaureerde boerderij *Tilweg 2* en de boerderij *Schaapveensweg 1* met onderschoer. Een vermoedelijk 18de-eeuwse kern heeft ook de schuur bij *Dorpsstraat 61*. Deze schuur met schaapskooi is opgetrokken in steen en hout en deels voorzien van een rietbekleding. De schuur heeft een halverwege hoger opgetrokken rieten schilddak. Twee vroeg-19de-eeuwse houten bijschuren hebben *Dorpsstraat 63* en *Dorpsstraat 67*; de laatste met schaapskooi. Een mogelijk 18de-eeuwse kern bezit verder de hallenhuisboerderij *Dorpsstraat 29*, met dubbel woonhuis en onderschoer,

Gees, Boerderij Holtweg 2

die zijn huidige vorm kreeg in de eerste helft van de 19de eeuw. Andere hallenhuisboerderijen met langsdeel uit die tijd zijn *Tilweg 1*, met aangebouwde houten bijschuur, *Schaapveensweg 3*, met vrijstaande houten bijschuur, *Oude Steeg 32*, met aangebouwde schuur voorzien van decoraties van geknoopt stro, en *Oude Steeg 13*, met onderschoer. De met onderschoer uitgevoerde boerderij *Oude Steeg 16* deed dienst als armenhuis van de Herv. diakonie. Ingrijpend gerestaureerd is de boerderij *Schaapveensweg 8-10*, met links van het dubbele woongedeelte een langsdeel met onderschoer en rechts een dwarsdeel.

Hallenhuisboerderijen met langsdeel uit de tweede helft van de 19de eeuw zijn *Dorpsstraat 56* (circa 1865) en *Dorpsstraat 65*, beide met aangebouwde houten schuur, en verder *Oude Steeg 4*, *Oude Steeg 13*, *Oude Steeg 25*; de laatste met een 20ste-eeuws voorhuis en een houten, mogelijk in de kern oudere deels met riet beklede bijschuur. De met onderschoer uitgevoerde boerderij *Oude Steeg 9* heeft een dwars geplaatste houten bijschuur met decoraties van geknoopt stro. De jongere boerderijen in het dorp zijn met het woongedeelte op de weg georiënteerd, zoals de moderne krimpenboerderij *Dorpsstraat 64* (circa 1910), met een baander in de voorgevel, en de in 1919 gebouwde hallenhuisboerderij *Holtweg 2* met zijlangsdeel. Een dwarsdeel hebben *Dorpsstraat 15* (circa 1910) en de evenwijdig aan de weg gelegen hallenhuisboerderij annex slijterij *Dorpsstraat 70* (1909).

De voorm. **onderwijzerswoning** (*Dorpsstraat 87*) uit 1923 van de gesloopte Geref. lagere school is een eenlaags dwars huis met een tot topgevel verhoogd middenrisaliet.

De voorm. **coöperatieve zuivelfabriek en korenmaalderij** ‘Gemeenschappelijk Belang’ (*Dorpsstraat 66*) is eind 19de eeuw opgericht en bestaat in de huidige vorm voornamelijk uit traditioneel vorm gegeven blokvormige bouwdelen van na 1945.

Gieten (gemeente Aa en Hunze)

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op de oostflank van de Hondsrug als dochternederzetting van Anloo. Gieten wordt voor het eerst vermeld in 1302. Het dorp kwam tot ontwikkeling aan de weg van Groningen naar Coevorden op de splitsing naar Assen en had oorspronkelijk drie bebouwingskernen: rond de grote rechthoekige kerkbrink, langs de weg naar Assen en bij het Westerend. Aan de westzijde lagen twee essen en aan de oostzijde grenst Gieten aan het langgerekte esdorp Bonnen. Hier bevond zich van 1642 tot de sloop in 1768 de havezate Entinge óf Huis te Bonnen. Aan de zuidzijde van Gieten werd in 1905 de spoorlijn Assen-Stadskanaal aangelegd (opgeheven in 1968). Nabij het station was de Exportslachterij Udem (1904) gevestigd. Na de Tweede Wereldoorlog is de noordes

volgebouwd en is aan de zuidoostzijde het uitbreidingsplan Boddeveld tot stand gekomen.

De **Herv. kerk** (Brink 8), oorspronkelijk gewijd aan Maria, is een driezijdig gesloten zaalkerk voorzien van een forse

Gieten, Woonhuis Brink 11

ongelede toren met ingesnoerde naaldspits. De kerk is voor het eerst genoemd in 1302 en is in 1626 zwaar beschadigd, waarna de kerk werd herbouwd. De 17de-eeuwse toren is in 1804 naar plannen van H. Winters beklampt en verhoogd. In 1864 is de toren herbouwd en bij een restauratie in 1975 is deze opnieuw beklampt. In de toren hangen een door Wolter Schonenborch gegoten klok (1520) en een klok uit 1565. Het huidige schip met aangebouwde consistorie dateert uit 1849.

Tot de inventaris behoren een preekstoel (circa 1630), een offerblok (1681), twee herenbanken (18de eeuw; geschonken in 1837) en een door L. van Dam & Zn. gebouwd orgel (1894). Verder bevat de kerk een zerk voor ds. Johannes Kniphuisen († 1677) en een rouwbord voor Nicolaas Harm van Echten baron van Dongen († 1742).

Raadhuizen. Het voorm. raadhuis *Brink 17* is een dwars eenlaagspand in eclectische vormen met in het midden een rond gesloten, hoger opgaand middendeel met ingang. Het werd in 1896 gebouwd als gemeentehuis annex burgemeesterswoning en in 1920 aan de achterzijde uitgebreid met onder meer twee cachotten. Het pand werd in 1976 door de gemeente afgestoten. In 1969 kocht men villa *Beukenhof* (Brink 18) aan als huisvesting voor het gemeentehuis. Deze zakelijk-expressionistische villa was gebouwd in 1932 voor G. Udema. Er volgden uitbreidingen in 1972, naar plannen van J.D. Nieman en S.F. Steeneken, en in 1989.

Woonhuizen. Het gepleisterde woonhuis *Brink 2* (circa 1885) is een

goed voorbeeld van een middenganghuis. Het rechter deel van het vergelijkbare dwarse huis *Brink 20* (circa 1900) heeft een winkelpui. Jugendstil-achtige decoraties hebben de rond 1905 gebouwde herenhuizen *Brink 19* en *Brink 21*. *Asserstraat 8* is een gedeeltelijk gepleisterde dokterswoning met Jugendstil-invloeden, gebouwd rond 1915 en uitgebreid in 1937. Vergelijkbaar is de in 1921 gebouwde villa *Brink 11*. In zakelijk-expressionistische vormen uitgevoerd is de villa *Julianalaan 1* (circa 1930). Kenmerkend is vooral het krachtig horizontaal vorm gegeven balkon boven een overdekt terras. Vergelijkbaar, maar met geprononceerd zadeldak, is *Eexterweg 26* (circa 1935). Een meer traditionalistische vormgeving hebben het blokvormige huis *Brink 25* (circa 1930) en *Asserstraat 7* (circa 1935), een variant op het middenganghuis.

Boerderijen. Aan de rand van het terrein van de voormalige havezate Entinge ligt de kleine hallenhuisboerderij *Klein Hilbingshof* (De Bonne 2). Deze in de kern uit 1604 stammende boerderij met achterbaander is in 1959-'60 gerestaureerd. De grotere hallenhuisboerderij *Veenhof 3* stamt uit 1722 en heeft een lang voorhuis met ingang aan de langsijde. Jongere voorbeelden van dit type, maar dan met wolfdak en ingangsomlijsting, zijn *Asserstraat 10* (1870), *Asserstraat 5* (circa 1880) en *Bonnen 11* (circa 1890). De fraai gelegen krimpenboerderij *Veenhof 5* (1874) heeft een neoclassicistische ingangsomlijsting. Andere voorbeelden van krimpenboerderijen, maar dan met neorenaissance-details, zijn: *Bonnen 38* (circa 1905), *Achter 't Hout 28* en *30* (beide circa 1915).

De **windmolen** 'Hazewind' (bij Naweg 4) is een met riet gedekte achtkantige stellingmolen met een hoge gemetselde onderbouw. Deze molen is in 1833 gebouwd voor B.L. Homan. De laatste restauratie heeft in 1965 plaatsgevonden.

De **Alg. begraafplaats** (Oude Groningseweg ong.) is rond 1830 gesticht. Interessante graftekens zijn de 19de-eeuwse rij grafstenen voor de familie Buting, de ronde obelisk met festoenen op postament voor ds. F.H. Heerspink († 1843) en de omhekte marmeren medaillonzerk voor J. Nijenhuis († 1864).

Gieterveen (gemeente Aa en Hunze)

Gieterveen, Herv. kerk

Dorp, ontstaan kort na 1450 vanuit Gieten op een langgerekte zandopduiking aan de oostzijde van de Hunze. In 1840 werd Gieterveen een zelfstandige parochie. In de 20ste eeuw is het dorp vooral aan de oostzijde enigszins uitgebreid.

De **Herv. kerk** (Broek 7) is een recht gesloten zaalkerk uit 1840 met neoclassicistische ingangsomlijsting, spitsboogvensters, schilddak en een vierkante opengewerkte dakruiter met ingesnoerde spits. In de dakruiter hangt een door Cyprianus Crans gegoten klok (1732). Rond 1915 is aan de achterzijde een consistoriekamer aangebouwd. De kerk bevat een preekstoel uit de bouwtijd. De pastorie (Broek 5) is een middenganghuis met breed dakerker uit circa 1840.

De **Herv. kapel** (Broek 2) is een sobere zaalkerk uit 1924 met rondboogvensters en een gedrongen dakruiter.

Woonhuizen. Het woonhuis *Bonnerveen 8* (circa 1915) vertoont chaletstijl-elementen en heeft twee kruisende zadeldaken. Dat is ook het geval bij het in zakelijk-expressionistische vormen uitgevoerde huis *Broek 18* (circa 1935).

Boerderijen. De krimpenboerderij *Bonnerveen 52* is rond 1900 opgetrokken door de gebroeders Bartelds. Uit 1913 dateren de moderne krimpenboerderijen *Bonnerveen 37* en *Bonnerveen 56*.

Windmolen ‘De Eendracht’ (Broek 62) is een stellingmolen met achtkantige gemetselde onderbouw, ronde gemetselde romp en een met dakleer beklede kap. De molen werd in 1877 gebouwd door H. Wiertsema met gebruik van een uit Nieuw-Buinen afkomstige molen. De oorspronkelijke achtkantige romp brandde in 1904 af, waarna C. Bremer de molen herbouwde als ronde stenen stellingmolen. De laatste restauratie is uitgevoerd in 1976.

De **Alg. begraafplaats** (Broek ong.) is midden 19de eeuw gesticht. Vermeldenswaardige graftekens zijn de afgeknotte obelisk op postament voor J.R. Groenwold († 1917), vervaardigd door H. Hoekzema, en het vergelijkbare grafteken voor H. Meijering († 1940), door D. Kalk en R. Schuiling.

Grolloo **(gemeente Aa en Hunze)**

Esdorp, ontstaan in de middeleeuwen op een westflank van de Hondsrug als dochternederzetting

Grolloo, Herv. kerk

van Rolde. Het dorp heeft aan de oostzijde twee essen en aan de Voorstreek een kleine brink. In 1853 werd Grolloo een zelfstandige parochie. De bebouwing heeft sterk te lijden gehad van dorpsbranden in 1915 (Oostereind) en 1922 (Hoofdstraat). Na de Tweede Wereldoorlog is het dorp aan de zuidzijde enigszins uitgebreid.

De **Herv. kerk** (Hoofdstraat 19) is een recht gesloten zaalkerk voorzien van een geveltoren met houten opbouw, opengewerkte achtkantige lantaarn en naaldspits. De in 1853 in neoclassicistische vormen opgetrokken kerk is in 1975 gerestaureerd. In de geveltoren hangt een van elders afkomstige klok uit 1422. De kerk bevat een preekstoel en banken uit de bouwtijd. De neoclassicistische pastorie (Hoofdstraat 21) is een middenganghuis uit 1853.

Boerderijen. Uit de 17de of 18de eeuw dateert de grote hallenhuisboerderij *Middenstreek 5* met onderschoer. Het voorhuis is uitgevoerd in stijl- en regelwerk en heeft stroomlagen in het opvallend metselwerk. De roedenvensers zijn van de restauratie rond 1975. Op het erf staat een mogelijk in oorsprong 18de-eeuwse houten schuur op stenen voet. De boerderij *Voorstreek 4* (circa 1880) is een kleinere versie met dwarsdeel. De boerderij *Hoofdstraat 3* (circa 1890) heeft een zijlansdeel met baander in de voorgevel. Voorbeelden

Grolloo, Boerderij Middenstreek 5

van krimpenboerderijen zijn: *Oostereind 8* (1907), *Oostereind 2* (circa 1910) en *Oostereind 3* (circa 1915). *Schoonloërstraat 7* is een moderne kop-rompboerderij uit circa 1930.

Woonhuizen. Expressionistische details vertoont het woonhuis *Schoonloërstraat 8* (circa 1920). Een goed voorbeeld van een dorpswinkel annex woonhuis is *Hoofdstraat 23* (circa 1930).

De **Grolloërkuil** (bij Schoonloërstraat 49), gelegen ten zuiden van Grolloo, is de plaats waar de Etstoel, het vroegere landgerecht van Drenthe van 1550 tot 1669 in de open lucht zou hebben vergaderd. Vanwege de historische betekenis werd deze

plek in het bos het Grollerholt in 1877 door de provincie aangekocht en op deze plek werd in 1897 de Drentse zuivelbond opgericht. Door recent onderzoek is echter twijfel gerezen over de juiste locatie voor de Etstoel.

Amen. Esnederzetting ten westen van Grollo, waarvan de bebouwing pas in de 20ste eeuw tot ontwikkeling is gekomen. Het *woonhuis* Amen 50 (circa 1930) vertoont zakelijk-expressionistische vormen. Goede voorbeelden van moderne *ontginningsboerderijen* zijn: Amen 21 (1924), Amen 57 (1927) en Amen 62 (circa 1930).

Havelte **(gemeente Westerveld)**

Esdorp, ontstaan op een noordoost gerichte zandrug. Rond 1200 wordt dit dorp Hesse of Hesselte genoemd. Het betrof het gehucht Darp, van waaruit Havelte mogelijk in de 15de eeuw is ontstaan. Darp is tijdens de Tweede Wereldoorlog verwoest en nadien iets westelijker herbouwd. Havelte ontwikkelde zich vanaf de late middeleeuwen tot een dorp met vier ruime overwegend driehoekige brinken met verspreide bebouwing en daaromheen enkele (kleine) essen. De kerk verrees wat afzijdig aan de noordoostzijde van het dorp. Havelte en de rondom de Eursinger binnenes gelegen gehuchten Eursinge, Busselte en Darp kregen als geheel het karakter van een kransesdorp. In de 19de eeuw verdichtte de bebouwing aan de brinken van Havelte zich enigszins. Verder breidde het dorp zich uit in de richting van de Drentsche Hoofdvaart (Dorpsstraat) - tot aan de Havelterbrug - en langs de Van Helomaweg. Na de Tweede Wereldoorlog is Havelte sterk in noordelijke richting gegroeid. Delen van het dorp, waarvan de brinken en essen hun openheid hebben behouden, zijn beschermd dorpsgezicht.

De **Herv. kerk** (Uffelterkerkweg 1), oorspronkelijk gewijd aan St. Clemens, is een eenbeukige, driezijdig gesloten kerk voorzien van een toren van vier geledingen met tentdak. De kerk ligt op de voormalige markegrens tussen Havelte en Uffelte, buiten de dorpskom van Havelte. De in 1310 gestichte romaanse bakstenen kerk werd in de 15de eeuw verhoogd en voorzien van hoog geplaatste,

gotische vensters. De volgens een stichtingssteen in 1410 gebouwde toren, is mogelijk uitgevoerd naar plannen van Johan die Wercmeyster. In de toren hangt een door Geert van Wou en Johannes Schonenborch gegoten klok (1516). Het gotische koor kwam eind 15de eeuw tot stand. Boven de zuidingang herinnert een gedenksteen met de wapens van Gerhart Struuck en zijn tweede vrouw Mechteld van Steenberghe aan het leggen van de eerste dakpan in 1598; het dak zal voorheen met riet of wellicht met leien zijn gedekt. De zonnwijzer aan de zuidzijde dateert uit 1805. Bij de ingrijpende restauratie van de kerk in 1920-'25, naar plannen van H.M. Hulsbergen, zijn onder meer de dichtgezette romaanse vensters weer geopend en hebben de gotische vensters een bakstenen tracering herkreten. Evenwijdig aan de noordzijde van de kerk is recent naar ontwerp van Wouda & Van der Schaaf de 'Nije Wheeme' opgetrokken; een zij-beuk-achtige uitbreiding die de zijgevel echter vrijwel ongemoeid laat.

Het kerkinterieur wordt gedekt door kruisribgewelven en een waaiergewelf (koorsluiting). De gewelfribben rusten op zandstenen kraagstenen met gebeeldhouwde koppen. In de kerk bevinden zich een 12de-eeuwse, rood zandstenen sarcofaagdeksel en de grafsteen van Joan Struuck († 1605) en diens vrouw Anna († 1606). Tot de inventaris behoren verder een preekstoel uit 1663 en twee herenbanken uit het derde kwart van de 17de eeuw, de ene van de familie Meeuwes en Snoeken, de andere van de familie Linthorst Homan. Het in 1897 in de kerk geplaatste orgel werd in 1819, met gebruik van oudere pijpen en kast-onder-delen, gebouwd door P. van Oeckelen voor de Asser Abdijkerk en in 1855 uitgebreid. In de kerk staat ook nog een in 1860 bewerkte veldkei die mogelijk als grenssteen heeft gediend. Op het oude kerkhof liggen enkele grafzerken, waaronder die voor A. van der Vlies († 1849) en de familie Linthorst Homan. Naast de oude pastorie-boerderij (Raadhuislaan 5) uit circa 1850 staat de pastorie (Raadhuislaan 9) uit 1933.

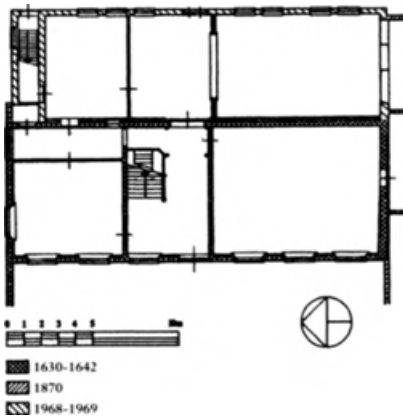
Het voorm. **schulthuis annex boerderij** (Dorpsstraat 30) is een in opzet 18de-eeuwse hallenhuisboerderij met een dubbel voorhuis voorzien van een omlijste ingang met een deur in Lodewijk XVI-stijl. In de tuitgevel zijn duivengaten aangebracht. Het bedrijfsgedeelte heeft twee dwarsdelen.

Raadhuizen. Het voorm. raadhuis *Raadhuislaan 1* is een eenlaagspand met serre, gebouwd in 1924 naar ontwerp van A.J. van Vemde ter plaatse van een woonhuis uit 1873 dat sinds 1881 als raadhuis functioneerde. De tweelaags uitbreiding dateert uit 1939. Het in 1988 betrokken raadhuis *Boskampsbrugweg 2* bestaat uit een voormalige, in aanleg 18de-eeuwse hallenhuisboerderij met een in 1843 toegevoegd dwars voorhuis, en een in 1989 door architectenbureau J.H. Wouda en J. van der Schaaf ontworpen nieuwe vleugel. Bij de restauratie van de boerderij heeft men de houtconstructie van het bedrijfsgedeelte door een betonconstructie vervangen. In het deels onderkelderde voorhuis zijn de opkamer, een bedstede en diverse tegeltabelaus behouden gebleven. Bij de boerderij behoorden de op een bakstenen voet gebouwde houten schuren *Boskampsbrugweg 1a* en *1b*, opgetrokken in 1854 en 1907.

Overcinge (Linthorst Homanlaan 1). Het middeleeuwse huis Overcinge wordt voor het eerst vermeld in 1313. Het huidige huis kwam echter tussen 1630 en 1642 tot stand in opdracht van Gerardt Struuck. Dit onderkelderde huis

Havelte, Landhuis Overcinge (1992)

Havelte, Overcinge, plattegrond

met maniëristische voorgevel heeft verschillende verbouwingen ondergaan.

Inwendig kreeg het vermoedelijk tussen 1645 en 1666 de voor die tijd ruim opgezette bordestrap. Verdere verbouwingen volgden kort voor 1732 in opdracht van Wolter Kymmell en rond 1854 voor J.L. Kymmell. Ook J. Linthorst Homan, die vanaf 1876 eigenaar was, liet het huis ingrijpend verbouwen, waarbij een eenlaags uitbreiding aan de oostzijde tot stand kwam en de voorgevel waarschijnlijk zijn huidige bepleistering heeft gekregen. In 1968-'69 is het landhuis gerestaureerd om als Volkshogeschool

Havelte, Landhuis Overcinge, dienstwoning

dienst te gaan doen. Na vertrek van de Volkshogeschool werd het in 1984 opnieuw gerestaureerd. Daarbij heeft men de situatie van vóór circa 1870 zoveel mogelijk teruggebracht, maar de aanbouw aan de oostzijde is gehandhaafd.

Aan de noordzijde van het voorplein staat een vierkant, vroeg-17de-eeuws *poortgebouw* met rondbogige doorgang. Inwendig zijn later consoles aangebracht met een mannen- en een vrouwenkop. Enkele dwarsbalken hebben gesneden maskers. Op de hekpijlers bij de toegang tot het terrein, staan schildhoudende leeuwen (circa 1910) met de wapens van de families Kymmell en Linthorst Homan. Aan de zuidzijde van het voorplein staat een *boerderij* die in 1870 is herbouwd, nadat de oude boerderij en enkele bijgebouwen in 1869 waren afgebrand. De boerderij is in 1962-'63 gerestaureerd. Op het terrein staan verder een vijfzijdig *tuinhuisje* (circa 1910) in neorenaissance-stijl en een *dienstwoning* (Overcingelaan 3), gebouwd rond 1920 als koetsierswoning naar een neorenaissance-ontwerp van A. Zwikker. De houten voetgangersbrug uit circa 1910 is in 1998 gerestaureerd. **Woonhuizen.** Het gepleisterde eenlaagspand *Wittehuis* (Dorpsstraat 29) heeft een 17de-eeuwse kern, maar kreeg zijn huidige uiterlijk met omlijste ingang rond 1840. Het heeft korte tijd, tussen 1857 en 1864, gediend als raadhuis. Tegen het huis heeft men in de 18de eeuw een hallenhuisboerderij opgetrokken (Dorpsstraat 27). Rond 1890 opgetrokken zijn de voorm. brugwachterswoning *Rijksweg N.Z. 3*, met krimp en gepleisterde omlijsting, en het huis *Rijksweg N.Z. 2* (circa 1890). Voorbeelden van vroeg-20ste-eeuwse eenlaags huizen zijn: *Dorpsstraat 2* (circa 1900), de dubbele woning *Boskampsbrugweg 12-14* (circa 1915) met mansardedak, het middenganghuis *Loosweg 1* (circa 1925) met portiek en verhoogd middenrisaliet, en *Raadhuislaan 11* (circa 1925) met gebroken tentdak. De rond 1935 gebouwde huizen *Dorpsstraat 15-17* en *Dorpsstraat 26* vertonen zakelijk-expressionistische invloeden.

Boerderijen. Havelte heeft een groot aantal hallenhuisboerderijen, waarvan diverse met een oude kern. Tot het midden van de 17de eeuw gaat de boerderij *Overcingelaan 2* terug. Deze boerderij heeft een langgerekt voorhuis met opkamer annex bedstede, een bedrijfsgedeelte met dwarsdeel en een vrijstaande houten schaapskooi met midden-17de-eeuws ankerbalkgebint. Voorbeelden van hallenhuisboerderijen met een 18de-eeuwse kern - gedateerd met jaartalankers - zijn *Dorpsstraat 14* (1743), met dwarsdeel en bakhuis, *Dorpsstraat 12* (1744), met twee dwarsdelen, bakhuis en schaapskooi, en *Overcingelaan 1* (1759), met langgerekt voorhuis en haaks aangebouwde houten bijschuur. De laatste boerderij heeft in de topgevel een muuranker waaraan een uitstekend gesmeed jaartal is bevestigd. Dat is ook het geval bij de topgevel van het woongedeelte van *Dorpsstraat 3* uit 1779; boven de achterbaander van het bedrijfsgedeelte zijn de jaartalankers '1791'. De in de kern 18de-eeuwse, deels onderkelderde en met langsdeel uitgevoerde boerderij *Overcingelaan 5* is in 1970 vanuit Tweeloo (gemeente Meppel) naar Havelte

overgeplaatst. Een 18de-eeuwse kern hebben verder nog *Van Helomaweg 23*, uitgevoerd met houten voorschot, en mogelijk ook de keuterij *Dorpsstraat 1* met dubbel woongedeelte. Van rond 1800 dateren de keuterij *Kosterijstraat 1*, de boerderij *Van Helomaweg 31* met bijschuur en in het voorhuis een opkamer met bedstedenwand, en *Van Helomaweg 25* met de jaartalankers '1804'. De uit 1816 daterende hallenhuisboerderij *Dorpsstraat 4-6* (1816) heeft een deels onderkelderd, naar links uitgebouwd woongedeelte en een bedrijfs gedeelte met dwarsdeel. Op het erf staan een bakhuisje en een houten schaapskooi op bakstenen voet. Andere voorbeelden van hallenhuisboerderijen met dwarsdeel uit het begin van de 19de eeuw zijn *Van Helomaweg 27-29* (1817), met tegeltableaus in de woonkeuken, *Van Helomaweg 2* (1823), met dubbel voorhuis en bakhuisje, en *Boskampsbrugweg 15* (1832), met hoekbaander. Rond 1860 gebouwde boerderijen met een dwars geplaatst (deels onderkelderd) voorhuis zijn: *Wartena* (Raadhuislaan 13), met dwarsdeel en stookhok, *Rijksweg N.Z. 13*, met omlijste ingang en langsdeel, en *Rijksweg N.Z. 14-15*, met langsdeel, bijschuur en varkenshok. Bij de laatstgenoemde boerderij staat het voorhuis vóór een oudere boerderij en is het bovenlicht van de ingang voorzien van een gietijzeren ornament in de vorm van een paard. Een deels onderkelderd, dwars voorhuis hebben ook *Rijksweg N.Z. 7* (1864) - vóór een oudere boerderij met langsdeel - en *Oosterweidenweg 1* (circa 1875). Anders van opzet zijn de uit 1863 daterende krimpenboerderij *Oosterweidenweg 4* en de met ingezwenkte lijstgevel uitgevoerde kop-rompboerderij *De Wal* (*Van Helomaweg 3*), waarvan het bedrijfs gedeelte met langsdeel is voorzien van een sluitsteen met het jaartal '1861'. Laat-19de-eeuwse hallenhuisboerderijen met dwarsdeel en deels onderkelderd woongedeelte zijn *De Hilde* (*Kosterijstraat 2*; circa 1885), met hoekbaander, bakhuisje en houten schaapskooi op bakstenen voet, en *Osseweidenweg 1* (1898).

Voorbeelden van vroeg-20ste-eeuwse ontginningsboerderijen - voornamelijk uitgevoerd met dwarsdeel - zijn de krimpenboerderij *Oosterweidenweg 9* (1905), de forse boerderij *Wilhelminahoeve* (*Meenteweg 7*; 1913) met langsdeel, de keuterij *Dorpsstraat 10* (circa 1915) en verder de boerderijen *Van Helomaweg 17* (circa 1920), met twee dwarsdelen, *De Weide Hoek* (*Meenteweg 2-3*; 1923), met ouderwoning, en *Meenteweg 1* (circa 1930) met bakhuis.

De **windmolen** *Molenweg 29* is een achtkantige stellingmolen met een bakstenen onderbouw en een met riet

beklede romp en kap. Deze korenmolen is rond 1915 vanuit Wapse overgebracht en door molenmaker De Graaf herbouwd ter vervanging van een in 1914 afgebrande voorganger. De laatste restauratie is uitgevoerd in 1976.

De **Haveltersluis** in de Drentsche Hoofdvaart (Oosterweidenweg 5-6) is een schutsluis uit 1892 met houten sluisdeuren. Op het sluseiland staat een sluiswachterswoning (Rijksweg N.Z. 11) uit dezelfde tijd. Verder zijn er een pompgebouw met elektrisch gemaal (1925) en een modern pompgebouw (circa 1950).

De **Alg. begraafplaats** (Kerklaan ong.) werd rond 1900 gesticht tegenover het kerkhof van de Herv. kerk. Interessante graftekens zijn het postament voor dokter G. Klein († 1906) en de grafsteen voor C. Vlot († 1930).

Hunebedden. Ten noordwesten van Havelte liggen - aan weerszijden van de Hunebeddenweg - twee hunebedden die samen een paar vormen. Het *hunebed D53* (west) bestaat uit eenentwintig draag- en negen dekstenen, een ingangspartij met twee paar poortzijstenen en een deels behouden steenkrans. Restauraties zijn uitgevoerd in 1918, 1947-'49 en 1991. Het *hunebed D54* (oost) bestaat uit veertien draag- en zeven dekstenen. De ingang bestond mogelijk uit twee paar poortzijstenen. In 1955, 1966 en 1995 zijn restauraties uitgevoerd.

Eursinge. Dit esgehucht ten zuidwesten van Havelte is ontstaan in de late middeleeuwen. Eursinge is een beschermd dorpsgezicht met diverse interessante *hallenhuisboerderijen*. In de kern laat-18de-eeuws is 'Het Eursinger Hof' (Eursingerlaan 8), een boerderij met langsdeel en aangebouwde houten bijshuur. Een 18de-eeuwse kern hebben mogelijk ook de met dwarsdeel uitgevoerde boerderijen Eursingerlaan 1 - met kruiskozijnen -, Busselterweg 2 en Busselterweg 8; de laatste heeft een deels onderkelderd voorhuis (circa 1790) en een vernieuwd stalgedeelte. Voorbeelden uit de 19de eeuw zijn: Eursingerlaan 3 (1846), de 'Bralshoeve' (Eursingerlaan 5; circa 1855) en 'Ut Buut'nhuus' (Eursingerlaan 4; circa 1860).

Veendijk. Dit wegddorp ten zuidwesten van Havelte is een veenkolonie die teruggaat tot de tweede helft van de

Havelte, Boerderij Oosterweidenweg 9

18de eeuw en die in de eerste helft van de 19de eeuw verder tot ontwikkeling is gekomen. Enkele *ontginningsboerderijen* - alle met dwarsdeel - zijn: Veendijk 18 (circa 1890), Veendijk 10 (circa 1915), Veendijk 19-21 (circa 1915), met recent aangebouwde ouderwoning, en de met twee dwarsdelen uitgevoerde boerderij Veendijk 14 (circa 1920). De voorm. *openbare lagere school* (Veendijk 25) is een gepleisterde tweeklassige middengangschool uit 1912. Aardige *woonhuizen* zijn het eenlaags middenganghuis Veendijk 51 (circa 1915), met portiek en hoger opgetrokken

middenrisaliet, en het tweelaags huis Veendijk 23 (circa 1935), dat zakelijk-expressionistische invloeden vertoont.

Hijken **(gemeente Midden-Drenthe)**

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen als dochternederzetting van Beilen. Dit dorp zonder kerk - met aan de noordzijde de Hijkeres - heeft twee grote brinkachtige ruimten. Bij een grote brand in 1822 zijn diverse boerderijen verloren gegaan. Door de aanleg van het Oranjekanaal (1858) werd het noordelijke deel van Hijken van de oude dorpskern afgescheiden.

De **Geref. kerk** (Westeinde 7) dateert uit 1906 en is een sobere zaalkerk met spitsboogvensters en een topgevel met hoekpilasters, blokversiering en afdekljst.

Boerderijen. De hallenhuisboerderij *Westeinde 11*, met rieten dak en onderschoer, heeft een aangebouwde bijschuur met decoraties in de vorm van geknoopt stro. Datzelfde geldt voor de boerderij *Dorpsstraat 26*.

De **stoomzuivelfabriek annex korenmaalderij** 'De Goede Verwachting' (Drift 1) dateert uit 1915 en bestaat uit een woonhuis, een kantoor en een bedrijfsgedeelte. Dit complex verving het gebouw van het gelijknamige, in 1896 opgerichte boterfabriekje, dat in 1908 werd gewijzigd in een stoomzuivelfabriek. Na de sluiting in 1928 heeft men het middengedeelte als kerkzaal gebruikt tot de bouw van een nieuwe Herv. kerk aan De Drift in 1960. Nu is het complex in gebruik als bedrijfsgebouw voor een veevoeder- en kunstmesthandel.

Hollandscheveld **(gemeente Hoogeveen)**

Langgerekt kanaaldorp, geleidelijk ontstaan in de 18de eeuw nadat in circa 1660 de Hollandscheveldsche Opgaande en vanaf circa 1714 de Zuideropgaande gegraven waren. In de tweede helft van de 19de eeuw is de veenkoloniale bebouwing verdicht en in de 20ste eeuw is een dorpskern ontstaan nabij de kruising Riegshoogtendijk-Hollandscheveldsche Opgaande.

De **Herv. kerk** (Hendrik Raakweg

19) is een recht gesloten zaalkerk met omlijste ingang en een geveltoren met opengewerkte lantaarn en ingesnoerde spits. Deze in 1851 gebouwde neoclassicistische kerk heeft een aangebouwde consistoriekamer en bevat een preekstoel uit de bouwtijd en een door J. Proper gebouwde orgel (1910) in een veel oudere orgelkast (derde kwart 17de eeuw).

Boerderijen. Langs de gedempte vroegere vaart staat de rond 1830 gebouwde boerderij *Hollandscheveldsche Opgaande 6* met dubbel woonhuis; het woon- en het bedrijfsgedeelte liggen parallel aan de weg. Andere interessante boerderijen langs dezelfde weg zijn de krimpenboerderij *Holl. Opgaande 4* (circa 1860), met ingezwenkte lijstgevel, de hallenhuisboerderij *Holl. Opgaande 10-12* (circa 1890), met dwars geplaatst voorhuis, en de krimpenboerderij *Holl. Opgaande 54* (circa 1910).

Woonhuizen. De voorm. dokterswoning *Het Hoekje 41* (1868) is een blokvormig middenganghuis met bakstenen dakkapel. Het diepe pand *Zuideropgaande 2* (circa 1870) heeft opvallende prefab eclectische pilasterkapitelen. De gepleisterde eenlaagspanen *Kerkenkavel 14-16* kregen, nadat hier vanaf 1819 een lagere school in was gevestigd, rond 1890 als diaconiewoningen met eclectische elementen, hun huidige vorm. In zakelijk-expressionistische vormen gebouwd is het huis *Hendrik Raakweg 18* (circa 1935).

De **Alg. begraafplaats** (Kerkhoflaan ong.) bezit een baarhuisje met een tot topgevel verhoogd middendeel, gebouwd in 1875 naar een ontwerp van B. Reinders uit 1874 voor een baarhuisje te Hoogeveen.

Zuideropgaande. Dit langgerekte kanaaldorp ten zuiden van Hollandscheveld is ontstaan in de 18de eeuw aan weerszijden van de gelijknamige, tussen 1714 en 1770 gegraven vaart, die inmiddels is gedempt. Aardige *woonhuizen* in het dorp zijn *Zuideropgaande 56*, gebouwd rond 1915 als onderwijzerswoning, het L-vormige hoekhuis *Zuideropgaande 46* uit 1923 en de onderwijzerswoning *Zuideropgaande 152* uit circa 1930. Laatstgenoemde woning hoort bij de *Chr. lagere school* 'Het Mozaïek' (*Zuideropgaande 150*), een rond 1930 gebouwde tweeklassige middengangschool met diverse latere toevoegingen. De *Geref. kerk* (Jan Wintersdijkje 33), een zaalkerk met overhoeks geplaatste dakruiter, is in 1952 gebouwd naar ontwerp van J. Winterswijk en J. Haveman ter vervanging van een voorganger uit 1871.

Elim. Dit veenkoloniale kanaaldorp ten zuidoosten van Hollandscheveld is ontstaan in het laatste kwart van de 19de eeuw. Het hoofdkanaal is inmiddels gedempt. De *Herv. kerk* (Dorpsstraat 23) is een recht gesloten zaalkerk voorzien van een toren met drie geledingen en een achtkantige bekroning met tentdak. De kerk is in 1916 gebouwd met rationalistische elementen naar ontwerp van H.J. Beijlevelt. Inwendig heeft de kerk een ziende kap. De in 1916 opgetrokken pastorie (Dorpsstraat 21) is verbouwd in 1928. Interessante *woonhuizen* zijn het gepleisterde 'Huize Elim' (Prieswijk 101) uit 1919, het expressionistische huis *Carstensdijk 158* (circa 1935), met paraboolvormige kap, en het huis *Carstensdijk 162* (1936), dat zakelijk-expressionistische invloeden vertoont. Rond 1935 gebouwd zijn de moderne *kop-rompboerderij* Dorpsstraat 44 en de voorm. *openbare lagere school* 't Vonder' (Carstensdijk 73), een tweeklassige gangschool in zakelijk-expressionistische vormen.

Hoogersmilde (gemeente Midden-Drenthe)

Langgerekt kanaaldorp, ontstaan nadat in 1614 een uitgestrekt veengebied in de marken van Diever en Leggeloo was gekocht door een groep Amsterdammers onder aanvoering van Adriaan Pauw, die zich hierdoor Heer van Hoogersmilde mocht noemen. De door hen opgerichte Compagnie der Dieverder, Leggeler en Smilder Venen verveende dit gebied. Rond 1730 stagneerde de vervening, maar een nieuwe impuls werd gegeven door de aanleg van de Drentsche Hoofdvaart in 1767-'80. Het dorp, dat ook Oude Smilde werd genoemd, kreeg bebouwing aan beide zijden van de vaart. Na de Tweede Wereldoorlog is aan de westzijde een nieuwbouwwijk tot stand gekomen. Aan de oostzijde staat de televisie-zendmast

Hoogersmilde, Woonhuizen P.R. Roelfsemaweg 20 en 23

van Smilde uit circa 1960.

De **Herv. kerk** (Rijksweg 178) is een eenvoudige zaalkerk uit 1845 met dakruiter en omlijste ingangspartij, uitgevoerd met neoclassicistische en neogotische detaillering. De naastgelegen pastorie dateert uit circa 1925.

De **Geref. kerk** (Rijksweg 142), een eenvoudige zaalkerk uit 1916 naar plannen van P.S. Dijkstra, is voorzien van siermetselwerk in rode baksteen en smalle gekoppelde rondboogvensters binnen een rondboogspaarveld. De dakruiter met luidklok is enkele jaren geleden verwijderd, evenals de risalerende topgevelpartij met erker en balkon van de bijbehorende pastorie (Rijksweg 141) uit 1916.

Woonhuizen. De voorm. brugwachterswoning *Vaartweg 145* (circa 1890) is een eenvoudig diep pand met gepleisterde hoekpilasters en sluitstenen boven de vensters. De woonhuizen *P.R. Roelfsemaweg 20, 22 en 25* en de voorm. directeurswoning *P.R. Roelfsemaweg 23* zijn rond 1920 in kalkzandsteen gebouwd nabij de kalkzandsteenfabriek P.R. Roelfsema, voorheen Albino geheten en opgericht in 1904 door de firma Maathuis uit Groningen. De fabriek is inmiddels gemoderniseerd. De bijbehorende arbeiderswoningen *Albinoweg 6* en *Albinoweg 7-10* (circa 1920) zijn eveneens in kalkzandsteen opgetrokken. Dat geldt ook voor de voorm. brugwachterswoning *Rijksweg 221* (circa 1910) en de middenstandswoning *Rijksweg 235* (circa 1925).

Horeca. Het voorm. *café Rieten Dak* (Rijksweg 211) is een rond 1920 in expressionistische stijl gebouwd eenlaagspand met rieten schilddak. Vroeger

was dit het ontspanningslokaal van de jeugdherberg 'Us Blauwe Hiem' in Appelscha. Uit dezelfde tijd is het *café Zenderzicht* (Rijksweg 182), een eenlaags pand in expressionistische vormen met gebroken schilddak en een hoger opgemetselde middenpartij met pinakelbekroning.

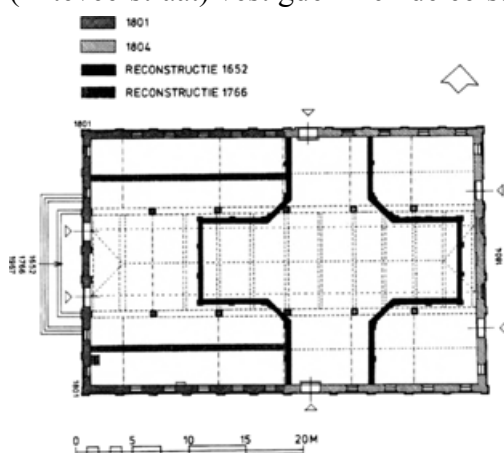
Boerderijen. De rond 1915 gebouwde krimpenboerderijen *P.R. Roelfsemaweg 10* en *Rijksweg 227* hebben siermetselwerk in de ontlastingsbogen boven de vensters en de inrijdeur van de schuur.

De voorm. **coöperatieve stoomzuivelfabriek met korenmaaldery** 'Nooit Gedacht' (Rijksweg 199-203) werd in 1913 opgericht als vervolg op een rond 1890 gestichte boterfabriek en in 1926 uitgebreid met een kaasmakerij. In 1966 is de fabriek opgeheven. Het gewijzigde fabriekscomplex met verschillende gebouwen is nu een garagebedrijf. De dwarse eenlaags directeurswoning is rond 1915 gebouwd, het tweelaags fabrieksgebouw met plat dak rond 1926.

Het **trafohuisje** (Oranjekanaal bij de Spiersbrug) dateert uit circa 1930 en heeft een zadeldak en expressionistische details. Kort na de bouw is er een gelijk volume met schilddak tegenaan geplaatst.

Hoogeveen

Veenkoloniaal kanaaldorp met stedelijk karakter, ontstaan nadat Roelof van Echten in 1625 van de markegenoten van Steenberg en Ten Arlo de Echter Groote Veenen had gekocht. Voor de ontginning van dit veengebied liet hij in 1626-'27 vanaf Meppel de Hoogeveense Vaart graven, daarbij gebruik makend van de oude loop van de Wetering en het Echterdiep. De ontginning werd georganiseerd door de in 1631 door Van Echten met enkele Hollandse regenten opgerichte Compagnie van Vijfduizend Morgen. Bij de kruising ('Het Kruis') van de Hoogeveense Vaart (Schutstraat-Het Haagje) met de eerste wijk of gracht in noordelijke richting (Hoofdstraat) en de daarop vanaf circa 1656 aansluitende Zuidwolderopgaande (Alteveerstraat) vestigden zich de eerste kolonisten.

Hoogeveen, Herv. kerk, plattegrond

Hoogeveen werd in 1813 een zelfstandige gemeente en groeide vervolgens sterk uit. Er ontwikkelde zich een dichtbebouwd dorpscentrum met bebouwing tot aan de Noordsche Opgaande (Willemskade) en langs de Grote Kerkstraat en Van Echtenstraat, die de eerste doorbrekingen vormden van de lintbebouwing. Na de

verbetering van de Hooegeveensche Vaart in 1851 en de aanleg van de Verlengde Hooegeveensche Vaart (1857-'60) nam naast de turfgraverij ook het belang van de scheepvaart en aanverwante bedrijvigheid toe. Ook de landbouw ging een grotere rol spelen. Aan de in 1870 aangelegde spoorlijn Meppel-Groningen kreeg Hooegeveen een station even ten noorden van de dorpskern. Na 1900 verbeterde men de wegen in de omgeving. De vooral op de agrarische sector gerichte industrie te Hooegeveen werd vanaf circa 1920 van belang.

In het gebied tussen de Willemskade en de Grote Kerkstraat liet de Bouwvereniging Hooegeveen tussen 1914 en 1920 de Oranjebuurt bouwen naar een stedenbouwkundig plan van gemeentearchitect J. Carmiggelt. Het in 1926 door bureau Granpré Molière, Verhagen & Kok gemaakte schetsplan voor de uitbreiding van Hooegeveen werd niet uitgevoerd, maar vormde wel de basis voor het uitbreidingsplan van 1935, met name wat betreft de geconcentreerde bebouwingsvorm en de verbetering van het wegenen stratenpatroon. Na de Tweede Wereldoorlog is Hooegeveen sterk gegroeid en verstedelijkt. Aan de noordoostzijde is een industrieterrein aangelegd en aan alle zijden zijn nieuwe woonwijken tot stand gekomen. Bijna alle kanalen en vaarten zijn inmiddels gedempt en de Hooegeveensche Vaart is langs de zuidzijde van Hooegeveen omgelegd.

De **Herv. kerk** (Grote Kerkstraat 40) is een recht gesloten driebeukige hallenkerk met dakruiter. De kerk werd in 1652-'64 in classicistische stijl gebouwd in de vorm van een Grieks kruis. In 1766 heeft men de westelijke arm vergroot en verbreed. Naar plannen van Hendrik Caspar Dekker kwam in 1801 eerst een uitbreiding aan de westzijde en vervolgens in 1804 een uitbreiding aan de oostzijde tot stand, waardoor het gebouw de huidige vorm kreeg. Ingemetselde gedenkstenen herinneren aan deze uitbreidingen. Dekker ontwierp tevens de houten zonnewijzer (1804) aan de zuidgevel.

Hoogeveen, Synagoge

In de dakruiter (circa 1720), die in 1806 vanuit Haarlem is overgebracht, hangen een door François en Pieter Hemony gegoten klok (1649) en een klok uit 1680. Bij de restauratie van de kerk in 1967-'69, onder leiding van P.L. de Vrieze, zijn de west- en de oostgevel gewijzigd.

Het interieur wordt door houten tongewelven gedekt. Tot de inventaris behoren een 18de-eeuwse herenbank, een preekstoel uit 1804 en een in 1843 door J.C. Scheuer & Zn. gebouwd orgel, vergroot in 1861 door P. van Oeckelen. Verder is er een rouwbord uit 1757 voor Johan baron van Echten tot Echten († 1757), de achterkleinzoon van de stichter van Hoogeveen.

De voorm. *pastorie* (Grote Kerkstraat 42) is in 1910 gebouwd naar een ontwerp met neogotische invloeden van J. Carmiggelt. Tot het kerkcomplex behoort ook het dwarse eenlaagspand *Van Echtenstraat 37-39*, in de huidige vorm daterend uit circa 1850, maar met mogelijk een laat-18de-eeuwse kern.

De voorm. **synagoge** (Schutstraat 147) is een neoclassicistisch zaalgebouw met fronton en omlijste ingangen, gebouwd in 1865-'66 ter vervanging van een voorganger uit 1798. Momenteel is het als kerkgebouw 'De Schutse' in gebruik bij de Baptistengemeente.

De **Remonstrantse en Ned. Geref. kerk** (Grote Kerkstraat 39), een recht gesloten zaalkerk met neorenaissance-elementen, werd in 1893-'94 gebouwd naar ontwerp van gemeentearchitect J. Carmiggelt. Hij ontwierp ook de preekstoel in de kerk.

De **Geref. kerk** (Hoofdstraat 95) is een recht gesloten driebeukige kerk met steekkappen en portaal. De brede voorgevel is voorzien van kanteelvormen, hoektorentjes met tentdak en een middenopbouw met spits met frontalen. De kerk kwam in 1904 tot stand naar een ontwerp met neoromaanse invloeden van G. Hoekzema. De jaartallen 1834 en 1886 op de gevelsteen verwijzen naar de Afscheiding en de Doleantie. Het interieur is in 1964 ingrijpend verbouwd. Toen is ook het huidige, door orgelbouwer De Graaf vervaardigde orgel geplaatst, waarin pijpwerk is gebruikt van een oorspronkelijk in 1846 door Bernard Dreymann voor de protestantse kerk te Antwerpen

Hogeveen, Geref. kerk

gebouwd orgel (overgebracht in 1905). De houten preekstoel met houtsnijwerk van C. Wijker dateert uit 1967. De voorm. pastorie *Hoofdstraat 15* is in 1899-1900 gebouwd in neorenaissance-stijl naar ontwerp van J. Smallenbroek.

Het voorm. **Karmelietenklooster** van de paters uit Zenderen (Brinkstraat 5) is een dwars pand met een tot topgevel opgetrokken middenrisaliet, gebouwd in 1904-'05 naar een ontwerp met neogotische details van K.L. Croonen. Thans is hier het Glasmuseum Hogeveen gevestigd.

Het **verenigingsgebouw** 'Irene' (Schutstraat 39) kwam in 1906 tot stand in opdracht van de Vereniging tot bevordering van Christelijke Belangen naar een jugendstil-ontwerp van G. Hofman. Het tweelaags hoekpand is opgetrokken in witte verblendsteen.

Overige kerken. De *Chr. Geref. kerk* (Bentinckslaan 33) is een recht gesloten zaalkerk uit 1906 met recent aangebouwd portaal. De pastorie (Bentinckslaan 31) is uit hetzelfde jaar. De voorm. *Geref. kerk* (Bentinckslaan 78), thans Geref. kerk Vrijgemaakt, heeft een T-vormige plattegrond en een terzijde geplaatste, ongelede toren met spits. De kerk kwam in 1933 tot stand naar een ontwerp van D. van Dijk in zakelijk-expressionistische stijl. Het *Apostolisch Genootschap* (Van Limburg Stirumstraat 84) heeft een recht gesloten zaalkerk met flauw hellend zadeldak, opgetrokken in 1957 in wederopbouwstijl naar ontwerp van A. Visser en J. Zondag. Moderne kerken met klokkentoren zijn de door F. Dicke ontworpen (*Geref.*) *Zuiderkerk* (Baarlelaan ong.) uit 1960 en de *R.K. kerk O.L. Vrouwe Visitatie* (Blankenslaan Oost 2) uit 1961-'63, naar ontwerp van J. Dresme en met decoraties bij de ingang van B. Padberg.

Raadhuizen. Het voorm. raadhuis *Hoofdstraat 148* is een blokvormig pand met afgeplat schilddak, dat zijn huidige vorm in 1868 heeft gekregen naar plannen van H. Wessels door de verbouw van een ouder logement. Het gebouw heeft tot 1940 als raadhuis gefunctioneerd. Het huidige raadhuis *Raadhuisplein 1* bestaat uit een onderkelderd tweelaags dwars bouwdeel met klokkentoren

en zadeldak tussen tuitgevels, een eenlaags zijvleugel met haakse uitbouw en een vrijstaande dienstwoning. Dit in 1940 naar een traditionalistisch ontwerp van C.J. Blaauw opgetrokken complex is gedeeltelijk uitgevoerd in een met baksteen beklede, gewapend-betonconstructie. In de ongelede klokkentoren met achtkantige opbouw hangt een door de firma A.H. van Bergen vervaardigd carillon. Aan de achterzijde staat een tamelijk recente uitbreiding. Het oorlogsmonument (1948) op het Raadhuisplein voor het gemeentehuis werd gemaakt door Petit.

Het voorm. **kantongerecht** (Brinkstraat 26) is een in gele verblendsteen gebouwd dwars pand met een tot topgevel opgetrokken middenrisaliet. Het gebouw kwam in 1900 tot stand naar een ontwerp van W.C. Metzelaar met chaletstijl-invloeden. Aan de voorzijde bevindt zich een tamelijk recente eenlaags uitbouw.

Het voorm. **postkantoor** (Hoofdstraat 167) is een dwars pand uit 1911 met neogotische vormen, waarschijnlijk ontworpen door C.H. Peters.

De voorm. **volkshuishoud- en industrieschool** (Pesserstraat 14) is een blokvormig pand uit 1917 met gebroken kap en een tot topgevel opgetrokken middenrisaliet. De naastgelegen directeurswoning (Pesserstraat 12) dateert uit dezelfde tijd.

De voorm. **marechausseekazerne** (Pesserstraat 21-27) is rond 1930 gebouwd in zakelijk-expressionistische stijl. In de drie, in elkaars verlengde gelegen bouwdelen waren woningen, kantoren, cellen en een paardenstal ondergebracht. Momenteel is het gebouw opgedeeld in woningen.

Woonhuizen. Bij het oude dorpscentrum 'Het Kruis' staan enkele oude diepe huizen met schoudergevel en tandlijsten, te weten het laat-17de-eeuwse huis *Alteveerstraat 1*, met duivengaten in de geveltop, en *Schutstraat 8*, met een gevelsteen uit 1703. Een 17de-eeuwse kern heeft ook *Hoofdstraat 254*. Dit eenlaags hoekpand met schoudergevel kreeg in 1882 zijn huidige, gepleisterde, vorm bij een verbouwing naar plannen van H.E. Hoegsma. Het pand heeft in de loop van de tijd ook dienst gedaan als tiendhuis en schipperscafé.

Hoogeveen, Raadhuis Raadhuisplein 1

Het van oorsprong mogelijk uit 1646 daterende eenlaags huis *Hoofdstraat 9* kreeg het huidige aanzien met hoger opgetrokken middenrisaliet en neorenaissance-elementen bij een ingrijpende verbouwing in 1888 in opdracht van het echtpaar Rahder-Van der Lely Venendal. Een steen uit 1653 is in de 19de eeuw ingemetseld en afkomstig van een voorm. buurpand. De rechter aanbouw met puntgevel is toegevoegd bij een verbouwing in 1857. Het pand huisvest nu het museum Venendal.

Veel woonhuizen in Hoogeveen zijn gebouwd in de tweede helft van de 19de eeuw en de eerste decennia van de 20ste eeuw. De familie Van Holthe tot Echten liet in 1852 het eenlaagspand *Huize Rozengrond* (Hoofdstraat 13) bouwen. Als notarishuis in 1856 gebouwd is *Hoofdstraat 28* met neoclassicistische ingangsomlijsting. Iets jonger is het gepleisterde dwarse eenlaags huis *Alteveerstraat 54* (1860) met hoger opgetrokken middendeel en deuromlijsting met guirlandes. Een vervenersfamilie liet in 1878 naar een ontwerp met eclectische elementen van H.E. Hoegsma het dwarse eenlaags huis *Hoofdstraat 11* bouwen. Voor burgemeester L.W. Ebbinge ontwierp Hoegsma het in 1881 gebouwde herenhuis *Hoofdstraat 5*. Het naastgelegen huis *Hoofdstraat 3* uit 1883 heeft eclectische vormen. Uit dezelfde periode zijn het huis *Hoofdstraat 2* (circa 1880), dat neorenaissance-invloeden vertoont, en de onder één kap geplaatste eenlaags woningen *Van Echtenstraat 57-61* (circa 1885). Naar ontwerp van J. Carmiggelt werd in 1890 *Brinkstraat 30* gebouwd als boerderij met dwars geplaatst voorhuis, voorzien van een tot dakkapel verhoogd middenrisaliet. Rond 1890 gebouwd zijn ook de twee verschillend gedetailleerde dubbele woningen *Grote Kerkstraat 102-108*, de huizenrij *Van Echtenstraat 67-71* en de serie eenlaags woningen *Prins Hendrikstraat 2-12*, met drie tot dakkapel opgetrokken geveldelen.

In de beginjaren van de twintigste eeuw maakte J. Carmiggelt ontwerpen voor een groot aantal huizen, bijvoorbeeld voor de dienstwoningen *Stationsstraat 8-12* (1902), bestemd voor het personeel van de familie Tonckens. Verder ontwierp hij in neorenaissance-stijl *Brinkstraat 36-38* (1902), het eenlaagspand *Hoofdstraat 1* (1902), waarvan de linker aanbouw rond 1905 werd toegevoegd naar ontwerp van G. Hofman, en *Brinkstraat 11* (1902) met een tot topgevel hoger opgetrokken gedeelte. In neorenaissance-stijl uitgevoerd is ook het door Carmiggelt ontworpen huis *Hoofdstraat 24* (1902), dat veel overeenkomst vertoont met de Geref. pastorie (J. Smallenbroek) en de

Hoogeveen, Woonhuis Brinkstraat 32-34

middenstandswoning *Brinkstraat 23* (1907). Jugendstil-invloeden zijn zichtbaar bij zijn ontwerp voor *Brinkstraat 20* (1908). Voor de in opdracht van de Bouwvereniging Hoogeveen tussen 1914 en 1920 tot stand gekomen Oranjebuurt leverde Carmiggelt niet alleen het stedenbouwkundige plan maar ook diverse woonhuisontwerpen. Van zijn hand zijn de eenlaagswoningen *Willemskade 26-40* (1920) en *Wilhelminastraat 1-67* (1914 en 1919); bij de laatste zijn de woningen uitgevoerd met topgevels en de straathoeken met tweelaags hoekpanden. Zelf ging hij wonen in *Wilhelminastraat 67*. Behalve Carmiggelt was ook G. Hofman begin 20ste eeuw erg actief als architect in Hoogeveen. Hij maakte veelal ontwerpen met neorenaissance- en jugendstil-elementen. Van zijn hand zijn onder meer het voor de familie Kolthoff gebouwde huis *Hoofdstraat 68* (1903), het dubbele woonhuis *Brinkstraat 32-34* (1904), het notariskantoor *Hoofdstraat 70* (1906) en het huis *Hoofdstraat 170* (1908).

Tot de in Hoogeveen gebouwde vroeg-20ste-eeuwse huizen behoren de villa *Pesserstraat 2* (circa 1910), met houten serre, en de dubbele woning *Pesserstraat 4-6* (1919), voorzien van een terugliggend middendeel met portiek. Uit de jaren twintig dateren de eenlaagshuizen *Bentinckslaan 87* en *89* (circa 1920), beide met mansardedak, het huis *Hoofdstraat 98* (1923), met verdiepingserker, en enkele rond 1925 gebouwde huizen met mansardedaken, zoals het *Wicher Siedershuis* (*Julianastraat 9*), *Willemskade 53-59* en *Julianastraat 19*. Rond 1930 gebouwde huizen met expressionistische invloeden zijn *Pesserstraat 7* en *9* (1931), beide met parabolvormige daken, en verder het als burgemeesterswoning gebouwde hoekpand *Stationsstraat 19* en het huis *Blankenslaan West 77*; iets jonger is *Bentinckslaan 18* (circa 1935). Zakelijk-expressionistische invloeden vertonen *Stationsstraat 17* (circa 1930), *Pesserstraat 13*, *Schutstraat 114* en *Stationsstraat 16*; de laatste drie kwamen rond 1935 tot stand. Langs de Bentinckslaan bouwde men vanaf circa 1930 vrijstaande en twee-onder-één-kap-woningen. Goede voorbeelden zijn *Bentinckslaan 57* en *59* (circa 1930). Kort na de Tweede Wereldoorlog werden in een parkachtige omgeving de noodwoningen *Blankenslaan Oost 2-8*, *Oostenrijkselaan 1-5* en *Van Limburg Stirumstraat 13-17* gebouwd, een serie houten eenlaags woningen in diverse vormen en met hoge zadeldaken.

De voorm. **spaarbank** (*Hoofdstraat 58*) werd in 1900 gebouwd naar een ontwerp van J. Carmiggelt met neogotische details en een tot topgevel opgetrokken geveldeel.

Winkels. R.J. en J.P.A. Pet lieten in 1901 naar ontwerp van J. Carmiggelt het complex *Hoofdstraat 77-81* bouwen, bestaande uit een winkel in koloniale waren annex koffiebranderij en twee herenhuisen. Eveneens door Carmiggelt ontworpen zijn de winkel met café-woonhuis *Hoofdstraat 6* uit 1908 en de opvallende, in 1912 voor A.

Hoogeveen, Woonhuizen Pesserstraat 7 en 9

Dijkers gebouwde, eenlaags slijterij *Brinkstraat 22* in jugendstil-vormen met tegeltableaus en groengeglazuurde pilasters. Andere voorbeelden van vooroorlogse woon- en winkelpanden zijn het hoekpand *Wilhelminastraat 2-4* uit 1921 en *Hoofdstraat 172-174* (circa 1930) met zakelijk-expressionistische vormen.

De **windmolen** 'De Zwaluw' (Van Echtenstraat 47) is een achtkantige stellingmolen met een hoge bakstenen onderbouw en een met riet beklede romp en kap. Deze korenmolen werd na een brand herbouwd in 1834 door L.Q. Robard en K. Meeuwes met gebruik van de oude onderbouw uit circa 1714. De molen is in 1999 voor het laatst gerestaureerd.

Het voorm. **pakhuis** Hoofdstraat 227 is een vierlaags diep pand uit circa 1870 met gepleisterde voorgevel en rondboogvensters.

De voorm. **coöperatieve zuivelfabriek** (Alteveerstraat 70), thans 'DOC Kaas', werd opgericht in 1894.

Hoogeveen, Slijterij Brinkstraat 22

Het vanaf 1895 tot ontwikkeling gekomen gebouwencomplex bestaat uit diverse ingrijpend gewijzigde bedrijfsgebouwen, een voorm. directeurswoning (1901) en een schoorsteen (1916). Tot circa 1921 was J. Carmiggelt de vaste architect van het bedrijf. In 1927-'28 kwam een uitbreiding met onder meer een nieuw kantoorgedeelte tot stand naar plannen van de gebroeders G. en W. Wierenga.

De voorm. **metaalwarenfabriek** 'Drenthina' (Prins Hendrikstraat 24) werd in 1929 gevestigd. Het complex bestaat uit fabrieksruimten met sheddaken en diverse bijgebouwen.

De **watertoren** (De Vos van Steenwijklaan 71) verrees in 1928 naar ontwerp van A. Kool en J. Wildeboer. De met baksteen beklede betonnen toren heeft een zeszijdige schacht en een holbodemreservoir.

Begraafplaatsen. De *Oude Alg. begraafplaats* (Zuiderweg ong.) is in 1829 gesticht met een oorspronkelijk afzonderlijk omhegd katholiek deel met gietijzeren grafkruis. Het baarhuisje uit 1874 is ontworpen door B. Reinders. Opvallende graftekens zijn twee bijna identieke postamenten met gebogen zandstenen afdekkingen, de ene voor burgemeester A. Meijer († 1855) en A. Berkboom († 1838), de andere voor J.P. Amshoff († 1842). Interessant zijn verder een postament met obelisk voor jhr. J.H. van Holthe tot Echten († 1918), gemaakt door H. de Willigen, en een omhekt perk met zes zerken, waaronder die voor notaris J. Lunsingh Tonckens († 1892). Aan de overzijde van de Zuiderweg ontstond rond 1900 de Nieuwe Alg. begraafplaats. De *Isr. begraafplaats* (bij Zuiderweg 54), in gebruik genomen in 1839, heeft een mogelijk uit 1874 daterend wit gepleisterd metaarhuisje.

Fluitenberg. Dit esgehucht ten noorden van Hoogeveen is ontstaan in de middeleeuwen en heeft enkele interessante *boerderijen*. Voorbeelden van hallenhuisboerderijen zijn Fluitenbergseweg Oost 5 (circa 1850), met middenlangsdeel en aangebouwde houten schuur, en Schuinedijk 1 (1867), met langsdeel en lang voorhuis. De rond 1920 gebouwde krimpenboerderij 'De Holthaar' (Fluitenbergseweg 98) heeft een villa-achtig voorhuis. Een moderne

Hooghalen, Landhuis Dennenrode

krimpenboerderij is 'Sol's land' (Fluitenbergseweg 52) uit 1938. De voorm. *onderwijzerswoning* (Fluitenbergseweg 56) is een middenganghuis uit circa 1912 met jugendstil-elementen.

Hooghalen (gemeente Midden-Drenthe)

Esdorp, ontstaan in de middeleeuwen als dochternederzetting van Beilen aan de weg van Meppel naar Groningen. Het dorp zonder kerk - met aan de zuidzijde een es - heeft aan de dorpsrand een brink. In de 19de eeuw vond aan de oostzijde enige verdichting van de bebouwing plaats nabij het in 1880 gebouwde en thans weer verdwenen station aan de spoorlijn Zwolle-Groningen.

De **Geref. kerk** (Laaghalenstraat 10) is een eenvoudige zaalkerk uit 1961 met opengewerkte dakruiter.

Boerderijen. Rond 1885 gebouwd is *Hoofdstraat 17*, een hallenhuisboerderij met langsdeel en twee houten bijschuren met rieten dak, waarvan één met decoraties in de vorm van geknoopt stro. De krimpenboerderijen *Hoofdstraat 10* en *Hoofdstraat 25* dateren uit 1904. *Huize Laagveen* (Beilerweg 4-6) is een boerderij uit 1915 met een in kalkzandsteen uitgevoerd, dwars geplaatst woonhuis. De in 1924 opgetrokken kop-rompboerderij *Hoofdstraat 30* heeft een villa-achtig woonhuis.

Het **café-restaurant** Hoofdstraat 1 bestaat uit een hallenhuisboerderij met schaapskooi uit circa 1880, waar rond 1915 een tweelaags horecagedeelte tegenaan is gebouwd. De ingang bevindt zich in de afgeschuinde hoekpartij met balkon en gemetselde borstwering in jugendstil-vormen.

Van de voorm. **coöperatieve zuivelfabriek en korenmaalderij** 'Halen' (Hoofdstraat 24) resteert een gedeelte dat nu als winkel in gebruik is. Oorspronkelijk in 1895 opgericht als boterfabriek volgde in 1916 de uitbreiding tot zuivelfabriek en korenmaalderij. In 1928 voegde men een kaasmakerij toe en later nog een afdeling voor ijsbereiding. In 1966 is de fabriek gesloten. De voorm. *directeurswoning* (Hoofdstraat 13-15) dateert uit circa 1920.

De voorm. **varkensmesterij** (Beilerweg 38), blijkens een gevelsteen gebouwd in 1916, bestaat uit een wit gepleisterd, tweelaags bedrijfsgedeelte met plat dak en een woonhuis met jugendstil-details.

Dennenrode of Hiemstrastate (Zwiggelterweg 4). Dit ten zuiden van Hooghalen gelegen landgoed werd in 1922 op een terrein met twee boerderijen gesticht door A.M. van Dusseldorp, directeur van de stoommeelfabriek 'De Maas' te Rotterdam. Na de Tweede Wereldoorlog werd het goed gekocht door de familie Hiemstra en kreeg het de naam Hiemstrastate. In 1968 kwam het in bezit van Natuurmonumenten. Het in

Hooghalen, Kamp Westerbork, directeurs- of commandantswoning

1922 naar ontwerp van M. Brinkman in expressionistische stijl gebouwde *landhuis* is een langgerekt gebouw met overstekend rieten dak en deels gepotdekselde gevels. Boven de ingang bevinden zich tegeltableaus met naam en jaartal en met de voorstelling van een boerderij. Het rondom een 'hall' gegroepeerde interieur bevat nog verschillende oorspronkelijke interieurelementen. Het gebouw is nu in gebruik als woonhuis en kunstgalerie. De bijbehorende *garage* en *schuur* zijn eveneens naar plannen van Brinkman uitgevoerd in expressionistische stijl. Van de in opdracht van Van Dusseldorp in 1926 naar plannen van A. Hidding opgetrokken herenboerderij *Dennenhoeve* (Beilerweg 24) resteren na een brand in 1943 slechts de veeschuur en een landarbeiderswoning met rieten dak. Bij het landgoed behoorde ook *Klein Dennenrode* (Beilerweg 22), een tot landhuis uitgegroeid

Hooghalen, De Westerbork Synthese Radio Telescoop

woonhuis met rieten dak, gebouwd rond 1930 op de plaats van een van de twee oorspronkelijke boerderijen.

Het voorm. **Kamp Westerbork** (Oosthalen 8), gelegen ten oosten van Hooghalen, werd in 1939 naar plannen van J.E. van Leeuwen aangelegd als tijdelijk opvangkamp voor Joodse vluchtelingen uit Duitsland. Van 1942 tot 1945 diende het als 'Polizeiliches Judendurchgangslager', na de oorlog voor de internering van NSB-ers en in de jaren 1950-'51 - onder de naam Woonoord Schattenberg - voor de huisvesting van Indische Nederlanders. Daarna heeft men het kamp afgebroken. Uit de begintijd van het kamp resteert alleen de voorm. *directeurswoning* (Schattenberg 4), een tweelaags houten gebouw met zadeldak naar plannen van L. Bok. Na de overname van het kamp door de Duitsers was dit pand in gebruik als commandantswoning. Net buiten het directe kampterrein (bij Schattenberg 2) liggen de *aardappelbewaarpplaats* (circa 1942) en de *rioolwaterzuiveringsinstallatie* (1943-'44), de laatste naar ontwerp van de Duitsers Schubert en Stamfeld. De *SS-bunker* (bij Schattenberg 4) is een schuilbunker met twee vertrekken en een aarden omwalling. Ter herinnering aan de

oorlogsperiode heeft men in 1970 het *Nationaal Monument Westerbork* onthuld, dat bestaat uit spoorrails met stootblok en een keienmuur naar ontwerp van R. Prins. In het in 1983 geopende Herinneringscentrum Kamp Westerbork, uitgevoerd in de vorm van een barak, is een permanente expositie ingericht over de oorlogs- en bezettingstijd in Nederland, met speciale aandacht voor de jodenvervolging. Op de voormalige appèlplaats heeft men in 1992 het monument 'De 102.000 Stenen' van P.A. Ritmeijer aangebracht, waarin stenen met een Davidster zijn geplaatst in de vorm van de Nederlandse landkaart als symbool voor de 102.000 van hieruit gedeporteerde, vermoorde mannen, vrouwen en kinderen.

De **Westerbork Synthese Radio Telescoop** (Schattenberg 1) ligt gedeeltelijk op het terrein van het voorn. Kamp Westerbork. De in 1970 in gebruik genomen installatie bestaat uit veertien spiegels van elk 25 meter doorsnede, waarvan er vier verrijdbaar zijn. De spiegels staan in een drie kilometer lange rechte lijn op een onderlinge afstand van 144 meter. Het gecombineerde signaal staat gelijk aan de ontvangst van een spiegel met een diameter van 3 km.

Laaghalen. Esdorp ten westen van Hooghalen met enkele interessante *boerderijen*. De hallenhuisboerderij Boermarkeweg 11, met langsdeel en aangebouwde (verlengde) houten bijschuur, dateert in aanleg uit de eerste helft van de 18de eeuw, maar is in het midden van de 19de eeuw vergroot tot de huidige omvang. Verder is er nog een vrijstaande houten bijschuur met traditioneel ambachtelijk vlechtwerk. Van hetzelfde type is de boerderij Boermarkeweg 25, met rieten dak en de jaartalsteen '1882'. De uit 1927 daterende kop-rompboerderij 'Bosrand' (Boermarkeweg 27) heeft een dwars voorhuis voorzien van een inpandig portiek met siermetselwerk.

Klazienaveen (gemeente Emmen)

Klazienaveen, Kruiskerk van de Herv. Gemeente

Langgerekt kanaaldorp, gesticht in 1889 toen het Van Echtskanaal werd gegraven, door een zandopduiking naar het Barger-Oosterveen. Langs het kanaal ontstonden bij de zandopduiking twee bebouwingskernen (Dordsche brug en Kanaallinie) die aanvankelijk samen Nieuw-Echten genoemd werden. De Groningse industrieel W.A. Scholten had in 1874 het Smeulveen kocht, gelegen ten noorden van het kanaal. Via het hierop aansluitende, en in zijn opdracht gegraven, Hoofdwijk A (het latere Scholtenskanaal) kon in 1890 het eerste veen worden vervoerd. Op de hoek van beide kanalen liet W.A. Scholten een turfstrooiselfabriek bouwen. Zijn zoon, J.E. Scholten, richtte de Maatschappij Klazienaveen op. In 1903 kreeg de nederzetting de naam Klazienaveen, genoemd naar Klaziena Sluis, de vrouw van W.A. Scholten. In 1921 stichtte de Maatschappij een Purit-fabriek. Na de Tweede Wereldoorlog kwamen eerst aan de zuidzijde, daarna aan de noordzijde van het Van Echtskanaal uitbreidingswijken tot stand. In 1981 is het kanaal tussen de beide nieuwe wijken grotendeels gedempt.

De **Geref. kerk** 'Eben Haezer' (Langestraat 76) is een T-vormige kerk voorzien van een forse ongelede toren met tentdak. De kerk werd in 1891 gebouwd naar plannen van H. Smit en uitgebreid in 1908. De toren verrees in 1931 naar ontwerp van W. van Straten.

Overige kerken. De kerk van de *Volle Evangelische Diensten* (Langestraat 205) is een recht gesloten zaalkerk uit circa 1910, met blokbepleistering en kleine geveltoren. De *Vrijz. Herv. kerk* (Dordsedijk 5), een recht gesloten zaalkerk met steunberen, is gebouwd in 1936 in traditionalistische vormen. Een opvallende wederopbouwkerk is de door H. Knijtijzer ontworpen *Kruiskerk van de Herv. Gemeente* (Van Echtenstraat 8). Deze in 1962-'63 gebouwde kerk heeft een

trapeziumvormige schipplattegrond en een zeer expressief vormgegeven toren. De moderne *R.K. St.-Henricuskerk* (Pastoor Middelkoopplein ong.) uit 1962-'65 is een ontwerp van H.J. van Wissen. De stalen klokkenstoel is in 1975 toegevoegd.

De **marechausseekazerne** (Kazerneweg 54) dateert uit 1903. Het forse en opvallende gebouw in chaletstijl heeft een hoektorentje met wijzerplaat en een aanbouw voor de stallen.

Het voorm. **postkantoor** (Mr. Ovingstraat 2) is een eenlaagspand met verhoogd middendeel, gebouwd rond 1930.

Woonhuizen. De forse villa *Mr. Ovingstraat 39*, gebouwd in 1906 voor dokter Labertee, vertoont rationalistische elementen. Het dwarse huis *Langestraat 154* uit 1909 heeft een erker en verhoogd middendeel. Expressionistische elementen en een hoektorentje kenmerken *Van Echtenskanaal N.Z. 164*, een woonhuis annex praktijkruimte uit 1924. Het voorm. woon- en winkelpand *Van Echtenskanaal N.Z. 130* (circa 1930) is zakelijk-expressionistisch van vorm. Mogelijk voor één van de directeurs van de Puritfabriek werd rond 1930 de traditionalistische villa *Mr. Ovingstraat 1* opgetrokken.

De voorm. **N.V. Veenderij & turfstrooiselfabriek** 'Klazienaveen' (Mr. Ovingkanaal O.Z. 2) werd in 1890 gesticht door W.A. Scholten. Zijn schoonzoon, mr. H.E. Oving, werd hier directeur. Van de in 1943 gedeeltelijk

Klazienaveen, Marechausseekazerne

afgebrande fabriek resteren nog enkele gebouwen met sheddaken en de schoorsteen. Verder is het kantoor annex woonhuis (Mr. Ovingkanaal O.Z. 1) dat Oving in 1925 liet bouwen, bewaard gebleven.

De **Puritfabriek** (Mr. Ovingkanaal O.Z. 3-5) werd in 1921 opgericht op initiatief van J.E. Scholten van de Maatschappij Klazienaveen. Op basis van turf werd actieve kool (Norit) geproduceerd. De oudste gebouwen en enkele van de fabriekspijpen dateren uit 1922. De fabriek is in de loop van de tijd uitgebreid en gemoderniseerd.

De voorm. **tramhalte** (Mr. Ovingstraat 8) is een sober eenlaagspand met portiek uit circa 1915.

Klazienaveen-Noord. Gehucht ten noorden van Klazienaveen aan het Scholtenskanaal, dat in 1901-'06 noordwaarts door het Smeulveen werd gegraven als verbinding met Emmer-Compasuum. Ter plaatse van een in 1902 gesticht houten hulpkerkje verrees in 1922 de (*Herv.*) *Veenkerk* (Scholtenskanaal O.Z. 62), een recht gesloten zaalkerk voorzien van een vrij forse, ongelede toren met ingesnoerde spits. De kerk werd gesticht door de toen bekende evangelist W. de Weerd en voor een belangrijk deel gefinancierd door de Maatschappij Klazienaveen. In de kerk bevindt zich een 20ste-eeuwse kopie van een door B. Thorvaldsen in 1819 vervaardigd Christusbeeld. Bij de kerk staan een vergaderlokaal uit 1929 en de rond die tijd opgetrokken *Chr. lagere school* (Scholtenskanaal O.Z. 64-65), een tweeklassige school met expressionistische details.

Nieuw-Dordrecht. Dit dorp ten noordwesten van Klazienaveen is in 1855 gesticht op een zandopduiking tussen het Oosterveen en het Smeulveen. Het is genoemd naar de in 1853 in Dordrecht opgerichte Drentsche Veen- en Middenkanaal Maatschappij. Deze maatschappij liet het Oranjekanaal graven, dat in 1858 de venen bij Nieuw-Dordrecht bereikte. De *Herv. kerk* (Vastenow 3) is een recht gesloten en wit gepleisterde zaalkerk voorzien van een geveltoren met tentdak. De kerk kwam tot stand in 1874 - mogelijk naar plannen van H.C. Winters. De geveltoren is vermoedelijk in 1911 toegevoegd; uit dat jaar dateert de door H. Smid gegoten klok. De aangebouwde kosterwoning is uit 1953. De achtkantige *muziektent* (Oranjedorpstraat ong.), met rieten dak en een fundering op veldkeien, is in 1955 geschonken door de stad Dordrecht ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het dorp.

Koekange (gemeente De Wolden)

Koekange, Herv. kerk (1995)

Wegdorp, gesticht rond 1330 door de heren van Echten als randveenontginning langs het noordelijke deel van de Dwarsdijk, evenwijdig aan de Koekanger Aa. Tot

in de eerste helft van de 16de eeuw breidde men de ontginning ten zuiden van de huidige Kerklaan verder in zuidelijke richting uit. De hierbij gevolgde ontginningsas is de huidige hoofdas van het dorp. In de 19de eeuw kreeg Koekange geleidelijk twee evenwijdige bebouwingslinten.

De **Herv. kerk** (Kerklaan 20) is een

Koekange, Boerderij Dorpsstraat 5

recht gesloten zaalkerk voorzien van een half ingebouwde, ongelede toren met opengewerkte lantaarn en ingesnoerde spits. Deze kerk met spitsboogvensters kwam in 1834 tot stand ter vervanging van een in 1331 gestichte, aan Johannes de Doper gewijde, kerk. De toren verrees in 1912 ter vervanging van een vrijstaande klokkenstoel. Erin hangt een door Kiliaen Wegewaert gegoten klok (1627). De tegen de kerk aangebouwde consistoriekamer is opgetrokken in 1925-'26. Bij de restauratie van 1983 heeft men het oorspronkelijk hemelsblauw geschilderde plafond van stucwerk ontdaan. Tot de inventaris behoren een preekstoel (circa 1765) en twee herenbanken (circa 1750), alle vervaardigd door predikant Hartman, en een door J. Proper gebouwd orgel (begin 20ste eeuw).

Woonhuizen. Rond 1905 als directeurswoning van de zuivelfabriek gebouwd is het eenlaagspand *Dorpsstraat 7*, voorzien van een tot topgevel opgetrokken gedeelte en een gepleisterde erker. De fabriek is inmiddels gesloopt. Iets jonger is *Weerwilleweg 2*, een langgerekt woon- en winkelpand met pakhuisdeel (circa 1915). Zakelijk-expressionistische vormen heeft het hoekhuis *Koekangerdwarsdijk 14*, dat rond 1925 werd gebouwd door het Waterschap de Wold Aa. De woonhuizen *Prinsesseweg 1-11* zijn rond 1930 tot stand gekomen; nummer 3 vertoont zakelijk-expressionistische invloeden.

Boerderijen. Voorbeelden van 19de-eeuwse hallenhuisboerderijen zijn

Hoge Linthorst 7 (circa 1840) en *Eggeweg 6* (circa 1860). De hallenhuisboerderij *Welgelegen* (Prinsesseweg 8) bestaat uit een in 1881 opgetrokken tweelaags dwars voorhuis met omlijst middenrisaliet, een aanbouw met plat dak uit circa 1910 en een bedrijfsgedeelte uit 1906. Voorbeelden van rond 1900 gebouwde hallenhuisboerderijen met dwarsdeel en dwars voorhuis zijn *Eggeweg 3*, *Weerwilleweg 10* en *Dorpsstraat 12-14*. De in 1909 gebouwde hallenhuisboerderij *Eggeweg 23* met dwarsdeel is voorzien van een ingezwenkte lijstgevel. Uitgevoerd met een middenlangsdeel is de hallenhuisboerderij *Dorpsstraat 5* (circa 1910). Deze waarschijnlijk naar een ontwerp van G. Otten gebouwde boerderij heeft een fors dwars geplaatst voorhuis met jugendstil-motieven. Door Otten ontworpen is ook *Dorpsstraat 68*, een hallenhuisboerderij met villa-achtig voorhuis uit 1911, waarin naast jugendstil-motieven ook chaletstijl-elementen zijn verwerkt. *Eggeweg 29-31* is een hallenhuisboerderij uit 1931 met dwarsdeel.

De lintbebouwing van Koekange wordt aan de noordzijde voortgezet in het buurtschap Weerwille. Daar bevindt zich de boerderij *Lange Tieme* (Weerwilleweg 16), een hallenhuisboerderij met dwars voorhuis uit circa 1905. Ten oosten van Koekange staan aan de Oshaarscheweg diverse interessante hallenhuisboerderijen - vrijwel alle met dwarsdeel -, zoals *Oshaarscheweg 33* (circa 1860), *Oshaarscheweg 34* (circa 1890), *Oshaarscheweg 25* (circa 1900), met dwars voorhuis en schuur uit circa 1955, *Oshaarscheweg 22* (circa 1905), met twee dwarsdelen, *Oshaarscheweg 6* (circa 1910), *Oshaarscheweg 2* (1927), met ouderwoning, en *Oshaarscheweg 4* (circa 1935).

De **openbare lagere school** 'De Veldkei' (Ruinerweg 26), gelegen te **Koekangerveld** ten noordoosten van Koekange, is in 1930 gebouwd als een tweeklassige school met onderwijzerswoning (Ruinerweg 28) naar een ontwerp met zakelijk-expressionistische invloeden.

Kolderveen **(gemeente Meppel)**

Wegdorp, ontstaan in de 14de eeuw op een zandrug als randveenontginning. De huidige bebouwing ligt iets noordelijker dan de oorspronkelijke nederzetting, waarvan alleen de kerk is blijven staan. Met het verder opstrekken van de ontginning kwam ten noorden van Kolderveen een tweede bebouwingslint tot ontwikkeling langs de Kolderveense Bovenboer.

Kolderveen, Herv. kerk (1976)

De **Herv. kerk** (Kolderveen 47) is een eenbeukige, driezijdig gesloten kerk voorzien van een toren van drie geledingen met piramidedak. De toren dateert in de kern mogelijk uit de late 14de eeuw. In de toren hangt onder meer een in 1697 door Pieter Vermaten gegoten (nu gescheurde) klok. De huidige gotische kerk was in 1471 gereed. De huidige kerkkap stamt echter uit het tweede kwart van de 16de eeuw. Bij een restauratie in 1972-'74 heeft men de nissen in de toren en het houten portaal aan de noordzijde van de kerk gereconstrueerd. Het interieur wordt gedekt door een houten tongewelf. De kerk bezit een 12de- of 13de-eeuwse rood zandstenen sarcofaagdeksel dat als altaarsteen is gebruikt en een altaarsteen die is hergebruikt als grafsteen voor Femmien Wolters († 1612). Tot de inventaris behoren een preekstoel (begin 18de eeuw), een overhuifde herenbank van de familie Van Paasloo (tweede helft 18de eeuw), een bij de restauratie gecompleteerd doophek (eerste helft 19de eeuw) en een in 1869 door P. van Oeckelen gebouwd orgel. Verder bevindt zich in de kerk een gedenksteen voor Thijs van Urk († 1890). Uit zijn nalatenschap zijn de beukenlaan (Thijs van Urklaan) naar de kerk, het toegangshek en de rond 1920 opgetrokken kosterwoning (Kolderveen 45) bekostigd. In de pastorie 'De Beukenhof' (Kolderveen 58) uit 1933 is de stichtingssteen van de uit 1861 daterende voorganger ingemetseld.

Boerderijen. In Kolderveen staat een aantal boerderijen met een 18de-eeuwse kern, zoals de statige boerderij *Kolderveen 24* met een dwars geplaatst, deels onderkelderd, dubbel voorhuis met ingangsomlijstingen uit het midden van de 18de eeuw. Inwendig zijn oude bedstedenbetimmeringen en betegelde wanden aanwezig. Het woongedeelte van de boerderij *Kolderveen 46* draagt de jaartalankers '1769'; het haaks aangebouwde bedrijfs gedeelte is jonger. Uit de tweede helft van de 19de eeuw dateren de met een dwarsdeel uitgevoerde hallenhuisboerderijen *Kolderveen 43* (circa 1855), *Kolderveen 70* (circa 1860), *Kolderveen 9* (circa 1860), met deels onderkelderd dwars voorhuis, *Kolderveen 64* (circa 1860), eveneens deels onderkelderd en met twee dwarsdelen, *Kolderveen 55*

(circa 1865) en *Kolderveen 16* (1881), met dwars voorhuis. Vroeg-20ste-eeuwse hallenhuisboerderijen met dwarsdeel zijn *Kolderveen 20* (circa 1905), met dwars voorhuis voorzien van een hoger opgetrokken middenrisaliet, *Kolderveen 51* (1914), met hoekbaander, en *Kolderveen 66-68* (circa 1915), met een blokvormig, deels onderkelderd voorhuis met hoger opgetrokken middenrisaliet.

Het **woonhuis** *Kolderveen 3* is een rond 1900 opgetrokken eenlaagspand met een hoger opgetrokken middengedeelte voorzien van eclectische details en aan de rechterzijde een serre.

De voorm. **coöperatieve zuivelfabriek** 'De Venen' (*Kolderveen 28-30*), opgericht in 1894, bestaat in de huidige vorm uit twee blokvormige bouwdelen uit 1925 (kaasmakerij) en een schoorsteen uit 1949. Het complex is nu in gebruik als woon- en bedrijfsruimte.

Langelo (gemeente Noordenveld)

Esdorp, ontstaan in de middeleeuwen op een uitloper van de hogere zandgronden van het Drentse plateau. De hoofdzakelijk agrarische bebouwing is gesitueerd rond de driehoekige Westerbrink en de driehoekige Schoolbrink.

De **openbare lagere school** (*Schoolbrink 7*), bestaande uit een tweeklassig schoolgebouw en een vrijstaande onderwijzerswoning - beide in expressionistische vormen - is rond 1930 midden op de brink gebouwd.

Boerderijen. Van de boerderij *Hoofdweg 13* dateert het woonhuis met topgevel uit de eerste helft van de 19de eeuw. De schuur is blijkens de sluitsteen in 1870 gebouwd. De rond 1875 gebouwde kop-rompboerderij *Hoofdweg 15* heeft een onderkelderd voorhuis en een met riet gedekte schuur. Op het erf staat een deels in baksteen opgetrokken, deels met rabatdelen beklede bijschuur voorzien van een rieten schilddak met uilenbord. Inwendig bevat de schuur een mogelijk vroeg-19de-eeuws ankerbalkgebint. Uit circa 1880 dateert de boerderij *Westerstraat 2* met dwars geplaatst voorhuis en een met riet gedekte schuur. De vroeg-20ste-eeuwse krimpenboerderij *Veldkamp* (*Hoofdweg 38*) bezit een met gepleisterde banden versierd voorhuis met hoger opgetrokken middenpartij.

Het **trafohuisje** (*Brink ong.*) dateert uit 1921 en heeft een zadeldak op sierkorbelen.

Loon (gemeente Assen)

Esdorp zonder kerk, ontstaan in de vroege middeleeuwen op een dekzandrug. Het dorp heeft een es aan de noordzijde en groengronden langs het Loonerdiep aan de oostzijde. Aan de Asserweg hoek Balloërweg bevindt zich een grote driehoekige brink en aan de Markeweg hoek Balloërweg een kleine brink.

Boerderijen. De hallenhuisboerderij *Markeweg 2* heeft mogelijk een 18de-eeuwse oorsprong. Het huidige aanzien dateert uit de 19de eeuw. In 1917 is een deel van het voorhuis verhoogd. Het erf is grotendeels nog met keitjes bestraat. De boerderij *Asserweg 3* heeft een voorhuis met ingang in de langszijde, gebouwd in 1830 en verbouwd in 1872 voor J. Dockter. In opdracht van J. Bos werd in 1871 de boerderij

Asserweg 13 gebouwd. De ouderwoning zal er niet veel later tegenaan zijn gebouwd. De in 1867 voor J. Smeenge gebouwde boerderij *Lonerbroekweg 11* heeft een baander in de voorgevel. *Festina Lente* (Balloërweg 7) is een krimpenerij uit 1911, gebouwd voor J. Hofsteenge.

De voorm. **smederij** (Asserstraat 5) bestaat uit een bedrijfsgedeelte dat door middel van een krimp overgaat in een iets smaller eenlaags voorhuis met winkel- en woongedeelte. Het geheel werd in 1925 gebouwd in opdracht van H. Ratering.

Hunebed. Ten noorden van Loon aan de noordzijde van de Looner es, bevindt zich *hunebed D15* dat bestaat uit tien draag- en vijf dekstenen en twee paar poortzijstenen. Ook de steenkrans resteert nog grotendeels. Het mogelijk al in 1654 vermelde hunebed werd in 1870 van de dekheuvel ontdaan. In 1952 heeft onderzoek en restauratie plaatsgevonden. Verdere restauraties zijn gevolgd in 1965 en 1993.

Meppel

Stad, ontstaan in de middeleeuwen bij de plaats waar de riviertjes de Reest, de Wold Aa, de Havelter Aa (nu Oude Vaart) en de al vroeg gegraven Swarte Grift (nu Leislout) en de Wetering (nu Hoogeveensche Vaart) samenkwamen in de Serthe (nu Meppeler Diep). Meppel wordt in 1141 voor het eerst vermeld en was toen nauw verbonden met het kapittel van Sint Pieter in Utrecht, dat hier uitgestrekte bezittingen had. De vroegste bewoning dateert waarschijnlijk van vlak na het midden van de 10de eeuw. Tot in de 14de eeuw was de slechts uit enkele boerderijen bestaande nederzetting alleen over water bereikbaar. De vroegste bebouwing lag hoofdzakelijk op de hogere zandige delen of eilandjes bij het knooppunt van waterwegen (Bleekerseiland, Kerkplein en Groenmarkt). In de eerste helft van de 15de eeuw nam de invloed van het Utrechtse kapittel af en in 1422 werd een eigen parochie van Kolderveen afgesplitst.

Door de toenemende vervening van de omgeving groeide ook het economisch belang van Meppel, waar aan het eind van de middeleeuwen twee jaarmarkten (vanaf 1460) en een weekmarkt (vanaf 1487) werden gehouden. Na een economische teruggang in de loop van de 16de eeuw, begon na circa 1625 een nieuwe bloeiperiode. In die tijd concentreerde de bebouwing zich in het gebied tussen Kleine Oever, Grote Oever, Noteboomstraat, Vledderstraat, Prinsenplein, Prinsenstraat en Kerkplein. De aanleg van de Smildervaart (Oude Vaart), de Hoogeveensche Vaart en de Drentsche Hoofdvaart in de 17de en 18de eeuw zorgden voor een nauwe betrokkenheid van Meppel bij de Drentse verveningen en stimuleerden de scheepvaart. In de 18de eeuw werd Meppel uitgebreid met het gedeelte tussen Weteringstraat, Prinsenstraat, Prinsenplein, Prinsengracht, Keizersgracht, Zuideindigerpad en Stoombootkade en verder ontstond er bebouwing langs het Moleneinde, de Woldstraat en het Noordeinde.

In 1809 werd Meppel tot stad verheven. Vanaf die tijd trad vooral verdichting van de bebouwing op. De oude loop van de Hoogeveensche Vaart - via Prinsengracht en Kerkplein - verlegde men in

Meppel, Binnenstad

- 1 *(Herv.) Grote of Mariakerk (zie p. 144)*
- 2 *Geref. kerk (p. 144)*
- 3 *Vrije Evang. Gemeente (p. 145)*
- 4 *Remonstr. kerk (p. 145)*
- 5 *R.K. St.-Stephanuskerk (p. 145)*
- 6 *Stadhuis (p. 145)*
- 7 *Stadsherberg annex waag (p. 146)*
- 8 *postkantoor Hoofdstraat 28 (p. 146)*
- 9 *postkantoor Zuideinde 28 (p. 146)*
- 10 *Stadsziekenhuis (p. 146)*
- 11 *Kantongerecht (p. 146)*
- 12 *Rijks Hogere Burger School (p. 146)*
- 13 *Rijkslandbouwwinterschool (p. 146)*
- 14 *openbare lagere school Vledderstraat 3 (p. 146)*
- 15 *Rijkskweekschool (p. 146)*
- 16 *Catharina Ambachtschool (p. 146)*
- 17 *Johannes Calvijnschool (p. 146)*
- 18 *openbare lagere school Prinses Marijkestraat 1 (p. 146)*
- 19 *Wilhelminaschool (p. 146)*
- 20 *school Noordeinde 22-24 (p. 146)*
- 21 *café De Beurs (p. 149)*
- 22 *hotel-restaurant Stationsweg 51 (p. 149)*
- 23 *hotel-café De Poort van Drenthe (p. 149)*
- 24 *jeugdherberg Parkhoeve (p. 149)*
- 25 *pakhuis Kerkplein 10 (p. 149)*
- 26 *pakhuis Stoombootkade 10 (p. 149)*
- 27 *pakhuis Kleine Oever 11 (p. 149)*

- 28 *pakhuis Kromme Elleboog (p. 149)*
- 29 *molen De Weert (p. 149)*
- 30 *molen De Vlijt (p. 149)*
- 31 *drukkerij-uitgeverij Groenmarkt 13 (p. 149)*
- 32 *Coöperatieve Landbouwersbank Meppel (p. 149)*
- 33 *confectiefabriek Catharinastraat 40-42 (p. 150)*
- 34 *garage Noordeinde 1 (p. 150)*
- 35 *Station (p. 150)*
- 36 *Trafohuis met bovenwoning (p. 150)*
- 37 *Zuiderbrug (p. 150)*
- 38 *Sluisbrug (p. 150)*
- 39 *Tipbrug (p. 150)*
- 40 *Wilhelminapark (p. 150)*

1851 in zuidelijke richting langs de Heerengracht met een vertakking naar de Kleine Oever, waar pakhuizen verrezen. Op de verbreding van het Meppeler Diep (circa 1860) volgde de vergroting van de Meppeler schutsluis en de aanleg van de Stoombootkade (circa 1880). Meppel kreeg spoorverbindingen met Zwolle en Leeuwarden (1868), en met Groningen (1870). De industrie vestigde zich vanaf de tweede helft van de 19de eeuw vooral langs de spoorlijn, het Meppelerdiep en de Drentsche Hoofdvaart. Eind 19de eeuw verrezen er herenhuizen langs de Stationsweg en het Zuideinde, en arbeiderswoningen in het gebied tussen Heerengracht en Stationsweg. Na 1900 kreeg de stadsuitbreiding een planmatiger aanpak. De Meppeler Bouwvereniging liet in 1916 aan de noordoostzijde van de stad de Indische Buurt bouwen. Aan de zuidzijde van Meppel werd vanaf deze tijd het Wilhelminapark aangelegd met bijbehorende villabebouwing. Op basis van een in 1927-'28 door D. Monsma, de directeur van gemeentewerken, opgesteld uitbreidingsplan kwamen de zuidzijde van de Indische Buurt (ten zuiden en westen van de Ceintuurbaan), het Beatrixplantsoen, en - met een enigszins gewijzigd stratenpatroon - de wijk Ezinge ten oosten van de spoorlijn tot stand. Verder breidde de stad zich uit langs de Steenwijkerstraatweg en ten noorden van de Indische Buurt.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft men op basis van een in 1943 door D. Roosenburg opgesteld uitbreidingsplan de noordelijke wijk Haveltermade gebouwd.

Meppel, Binnenstad vanuit het oosten

Daarna zijn uitbreidingen gevolgd ten zuiden van de Reest (Koedijkslanden) - op aangekocht Overijssels grondgebied - en aan de oostzijde van de stad (Oosterboer). In de jaren tachtig is de Hooogeveense Vaart langs de zuidzijde van de stad omgelegd. De binnenstad van Meppel heeft vooral in de jaren zestig een intensieve sanering ondergaan, waarbij de in 1919 begonnen demping van grachten is voortgezet. Sinds 1981 wordt de oude kleinschalige structuur met meer respect behandeld en zijn de overgebleven grachten en kades gerestaureerd.

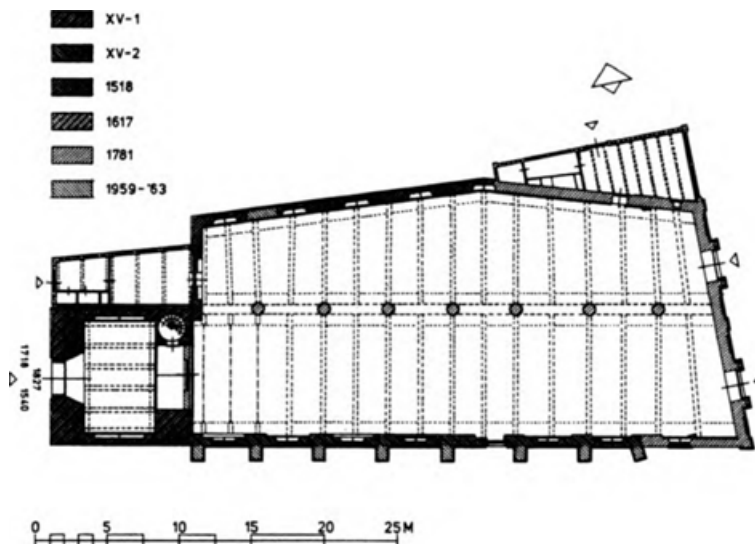
De (**Herv.**) **Grote of Mariakerk** (Hoofdstraat 52) [1] is een tweebeukige, recht gesloten hallenkerk met een toren van drie geledingen voorzien van een dubbele omloop en een lantaarn met opengewerkt koepeltje. De toren en de zuidbeuk zijn in de 15de eeuw tot stand gekomen; de noordbeuk dateert uit 1518. In de toren hangt een door Arent van de Put gegoten klok (1611); verder is er een carillon van de firma Van Bergen (1949). Het in 1459 gewijde gotische koor werd gesloopt toen de kerk in oostelijke richting werd verlengd (1779-'81). De nieuwe, neoclassicistische, oostgevel met daarin twee ionische poortjes is mogelijk een ontwerp van A.M. Sorg. Verder werd de noordbeuk verhoogd en een consistoriekamer aangebouwd. Timmerman A. Brouwer vervaardigde in 1827 de huidige torenbekroning. Bij de restauratie in 1959-'63, onder leiding van W.A. Heineman, heeft men onder meer de zuidmuur ontleisterd en de steunberen opnieuw opgetrokken. Het interieur wordt gedekt door houten tongewelven, die bij de restauratie zijn teruggebracht. Tot de inventaris behoren een 15de-eeuwse zandstenen altaarsteen, een gepolychromeerde houten adelaar (1697), een preekstoel uit 1696 (trap uit circa 1780) en een doophek in Lodewijk XVI-stijl met koperen doopboog uit 1782. Het orgel werd in 1712-'16 gebouwd door Jan Harmensz Kamp, in 1722 herzien door F.C. Schnitger en bij een restauratie in 1968 door M. Ruiters gedeeltelijk gereconstrueerd; de laatste restauratie is uitgevoerd in de jaren tachtig door de firma Flentrop. Het doopvont is in 1964 door J.H. Germans vervaardigd. In de kerk liggen diverse grafzerken uit de 16de-18de eeuw. Tegen de noordzijde van de toren staat de voorm. *stadswaag* (Kerkplein ong.). Dit in opzet vermoedelijk uit 1617 stammende gebouwtje met tuitgevel is later

voorzien van een ornament in Lodewijk XV-stijl en heeft tot 1796 als waag dienst gedaan.

De **Geref. kerk** (Groenmarktstraat 2-4) [2] is een kruiskerk voorzien van een terzijde staande toren met ingesnoerde spits. Naar ontwerp van R. Kuipers kwam deze kerk annex kosterwoning in 1896 tot stand in neorenaissance-stijl met neogotische details. Een gevelsteen

Meppel, Herv. kerk

Meppel, Herv. kerk, plattegrond

Meppel, Stadhuis, geschilderd behangsel (1987)

met de jaartallen 1834 en 1886 herinnert aan de Afscheiding en de Doleantie. De kerk bevat een in 1937 door de firma E.F. Walcker & Co. gebouwd orgel.

Overige kerken. De zaalkerk van de *Vrije Evangelische Gemeente* (Julianastraat 32) [3] dateert uit 1924 en heeft een plat dak en expressionistische details. De *Remonstr. kerk* (Heerengracht 23) [4] is een moderne zaalkerk uit 1951-'52 naar ontwerp van H. Knijtijzer. Andere naoorlogse zaalkerken zijn het langgerekte gebouw uit 1954 van het *Apostolisch Genootschap* (Witte de Withstraat 2), naar plannen van J.H. Jager, de *Kruiskerk (Geref. Vrijgemaakt)* (Thorbeckelaan 73), een gebouw met tentdak en brede klokkentoren uit 1958 naar ontwerp van B.W. Plooy, en de in 1962 naar ontwerp van P. Starmans gebouwde *R.K. St.-Stephanuskerk* (Grote Oever 140-142) [5], een moderne kerk met slanke vrijstaande betonnen klokkentoren.

Het voorm. **stadhuis** (Hoofdstraat 22) [6] is een neoclassicistisch diep pand met souterrain, bordestrap, omlijste ingang en fronton. Het werd in 1830-'31 als woonhuis gebouwd en heeft tussen 1853 en 1973 als stadhuis gediend. De voorm. burgemeesterskamer bevat - door D.J. Postma geschilderde - behangsels met landschappelijke taferelen (1831) en een schoorsteenmantel en een stucplafond uit de late 18de eeuw. Het in 1986-'90 verbouwde pand wordt nu gebruikt voor representatieve doeleinden. Aan de

Meppel, Rijks Hogere Burgerschool

achterzijde staat de voorm. *secretarie annex conciergewoning* (Grote Akkerstraat 10), een drielaags diep pand uit 1910, gebouwd naar een ontwerp met jugendstil-invloeden van D. Monsma.

De voorm. **stadsherberg annex waag** (Grote Markt 1) [7] is een langgerekt dwars pand met omlijste ingang, gebouwd in 1864 met in het rechter gedeelte de stadswaag. Het gebouw heeft tot 1920 als zodanig gefunctioneerd. Een gevelsteen toont het bouwjaar, een afbeelding van de stadswaag, een weegschaal en het stadswapen.

Postkantoren. Het voorm. postkantoor *Hoofdstraat 28* [8] is een deels gepleisterd neoclassicistisch gebouw uit 1874. In het gebouw werden tevens woningen ondergebracht (Hagenstraat 2-6). Het in 1907 in gebruik genomen postkantoor annex directeurswoning *Zuideinde 28* [9], een dwars pand met zijtopgevels, werd opgetrokken naar plannen van rijksbouwmeester C.H. Peters in de voor zijn werk kenmerkende, op de neogotiek geënte vormen. In 1939 kwam aan de achterzijde een uitbreiding tot stand in bijpassende stijl.

Het voorm. **stadsziekenhuis** (Havenstraat 1) [10] is een eenlaags gebouw uit 1895 met schoudergevel en neorenaissance-details.

Het **kantongerecht** (Catharinastraat 13) [11] is een dwars pand met neorenaissance-elementen en een breed risalerend middengedeelte. Evenals de conciërgewoning (Catharinastraat 11) is het in 1910 gebouwd naar plannen van rijksbouwmeester W.C. Metzelaar. Oorspronkelijk was in het gebouw ook een ontvangkamer der directe belastingen ondergebracht.

Scholen. De voorm. *Rijks Hogere Burgerschool* (Zuideinde 76) [12] is een tweelaags pand met haakse zijvleugels, gebouwd in 1881 in neorenaissance-stijl. Het vrijstaande gymlokaal met chaletstijl-elementen heeft men in 1912 toegevoegd. De voorm. *Rijkslandbouwwinterschool* (Zuideinde 51) [13] werd in 1909 gevestigd in een in 1894 in neorenaissance-stijl opgetrokken hotel annex koffiehuis ('Het Wapen van Meppel'). In Meppel staan verder nog diverse interessante 20ste-eeuwse tweelaags schoolgebouwen. De in 1908 met neorenaissance-elementen gebouwde openbare lagere school *Vledderstraat 3* [14] is een U-vormig pand voorzien van een middenrisaliet met topgevel. De uitbreiding aan de achterzijde dateert uit 1914. De voorm. *Rijkskweekschool* (Heerengracht 4) [15] kreeg het huidige uiterlijk met rationalistische elementen bij een verbouwing in 1915 toen er de Rijksdagnormalschool werd gevestigd. Bij de omvorming tot Rijkskweekschool in 1923 heeft men het gebouw vergroot. Rationalistische details vertoont de voorm. openbare lagere school *Oosterboerweg 11*, een tweeklassige eenlaags middengangschool uit 1917 met hoger opgetrokken middenrisaliet. De voorm. *Catharina Ambachtschool* (Catharinastraat 17) [16] is een dwars pand met een tot topgevel opgetrokken middenrisaliet, gebouwd in 1919-'21 naar plannen van G.

Otten. In zakelijk-expressionistische stijl uitgevoerd zijn de *Johannes Calvijnschool* (Emmastraat 43) [17], een voorm. Geref. en thans Geref. Vrijgemaakte lagere school uit 1926, de door D. Monsma ontworpen L-vormige openbare lagere school *Prinses Marijkestraat 1* [18], de voorm. openbare lagere school *Nova Zemblastraat 2* (circa 1930) en de *Wilhelminaschool* (Catharinastraat 9) [19], oorspronkelijk een Herv. en nu een Prot. Chr. lagere school uit circa 1930. Uit dezelfde tijd dateert ook de voorm. school *Noordeinde 22-24* [20]. De voorm. kleuterschool *De Pelikaan* (Pelikaanstraat 3) is een eenlaags pand met verhoogde ingangspartij, opgetrokken in 1934 in zakelijk-expressionistische stijl naar ontwerp van G. Otten. De voorm. *B.L.O.-school* (Tulpenstraat 1) is een T-vormig eenlaags schoolgebouw uit 1939.

Woonhuizen. De oudste huizen van Meppel stammen voor zover bekend uit het begin van de 17de eeuw, hoewel het niet uitgesloten mag worden dat enkele panden, met name aan de Hoofdstraat, de Kruisstraat en de Molenstraat, in de kern nog laat-middeleeuwse onderdelen bevatten. Dit zou bijvoorbeeld het geval kunnen zijn bij *Molenstraat 51*, dat in de huidige vorm een 19de-eeuwse gevel heeft. Opvallend is het deels gepleisterde, diepe en onderkelderde huis *Kruisstraat 15*, dat een tijd als schulthuis in gebruik is geweest. De rond 1600 opgetrokken trapgevel heeft een op een console met leeuwenkopje uitkragende toppilaster, bekroond door een schildhoudende leeuw. Vroeg-17de-eeuwse trapgevels met zandstenen waterlijsten en afdeklatten hebben *Hoofdstraat 50* en *Kruisstraat 12*; de gevel van het laatstgenoemde pand is uitgevoerd met een halfronde top op twee pilasters, geflankeerd door voluten. De uit 1633 daterende hoofdstructuur en kap van het onderkelderde huis *Hoogetin 3a* is behouden gebleven. Het interieur bevat 18de-eeuwse tegels, een 19de-eeuwse schouw met roodkleurige marmeren mantel en een vermoedelijk 19de-eeuwse bedstede en houten lambrisering.

Woonhuis, Hoofdstraat 50 (1962)

Meppel, Herenhuis Zuideinde 37

Van de in de eerste helft van de 18de eeuw langs de Keizersgracht gebouwde diepe eenlaagspanden hebben vooral *Keizersgracht 31* en *Keizersgracht 33*, met de jaartalankers '1733', en *Keizersgracht 10* (1736) hun oorspronkelijke karakter behouden. Als schipperswoning gebouwd is *Woldstraat 66*. De klokgevel heeft in de halfronde gevelbekroning het jaartal 1786 en een reliëfvoorstelling van een schip. Laat-18de-eeuwse klokgevels hebben ook de diepe huizen *Molenstraat 23* en *Hoofdstraat 105*.

19de-eeuwse woonhuizen

Uit het eerste helft van de 19de eeuw stammen de diepe huizen *Hoofdstraat 58* (circa 1800), *Woldstraat 20* (circa 1820) en *Woldstraat 46* (circa 1830), de laatste met een lijstgevel en neoclassicistische details. Het statige neoclassicistische herenhuis *Zuideinde 56* (circa 1840) bezit een middenrisaliet met fronton en omlijste ingang. Het vergelijkbare herenhuis *Zuideinde 4* (circa 1860) heeft een neoclassicistisch fronton en eclectische vensteromlijstingen. Andere neoclassicistische panden zijn *Prinsenplein 2* (circa 1860), *Hoofdstraat 42* (circa 1865) en *Hoofdstraat 20* (circa 1865). Voorbeelden van statige sobere woonhuisbouw uit de tweede helft van de 19de eeuw zijn *Lord Nelson* (Prinsenplein 48; circa 1885), *Grote Kerkstraat 20* (circa 1885), *Grote Kerkstraat 9* (circa 1885) en *Prinsenplein 50* (circa 1890). Eclectische details vertoont het herenhuis *Kerkplein 14* (circa 1860). Goede voorbeelden van gepleisterde eclectische huizen zijn *Hoofdstraat 78* (circa 1890), *Hoofdstraat 109*

Meppel, Woonhuizen Wilhelminastraat 38-48

(circa 1900), met verdiepingserker, en de rijk uitgevoerde dwarse eenlaagspanden *Zuideinde 108* (circa 1890) en *Zuideinde 106* (circa 1890), beide met hoger opgetrokken middenrisaliet. Gepleisterde vensteromlijstingen hebben de villa *Stationsweg 2* (circa 1890), gebouwd voor de familie Stheeman, het herenhuis *Zuideinde 41* (circa 1895), de villa *Zuideinde 53* (circa 1895) en de dubbele woning *Parkzicht* (Werkhorst 22-24; circa 1895). Andere voorbeelden, maar dan vanwege de periodieke wateroverlast van de Reest uitgevoerd met souterrain, zijn *Stationsweg 22-24* (circa 1895) en *Stationsweg 20* (1895), de voorm. doopsgezinde pastorie.

Vanaf 1890 werd in Meppel een groot aantal panden in neorenaissance-stijl gebouwd. Een uitzonderlijk rijk voorbeeld is het in 1899 voor Eilerts de Haan opgetrokken herenhuis *Zuideinde 37*, dat door H. Witzand is ontworpen met een torenvormige middenopbouw. Andere goede voorbeelden zijn *Stationsweg 8*, *Zuideinde 6 en 8*, *Hoofdstraat 8* en de trapgevel van *Kruisstraat 2*, alle uit circa 1890; verder het dubbele huis *Hoofdstraat 92-94* (circa 1895), het eenlaagspand *Bleekerseiland 7* (1900) en ten slotte *Hoofdstraat 61* (circa 1900).

Neorenaissance-invloeden vertonen de dubbele woning *Marguerite* (Stationsweg 43-45; circa 1890), het herenhuis *Zuideinde 59* (circa 1895) met verdiepingserker, *Parallelweg 22* (circa 1895), het dubbele herenhuis *Kleine Oever 16-18* (1896) en de rond 1900 gebouwde huizen *Hoofdstraat 62* en *Kleine Oever 2 en 4*. Ook kleinere huizen en arbeiderswoning uit de late 19de eeuw werden uitgevoerd met neorenaissance-elementen, zoals *Oude Boazstraat 2-34* (circa 1885), de twee dubbele huizen *Heerengracht 25-28* (circa 1890) en de eenlaagspanden *Catharinastraat 38* (1899), *Emmastraat 21* (1899) en *Emmastraat 17-19* (circa 1900).

Neorenaissance-elementen vertonen verder de trapgevel van *Wilhelminastraat 38* (1893) en de schoudergevels van *Wilhelminastraat 40-48*, *Emmastraat 26-28* en *38-40* (alle circa 1895) en van *Zuideinde 55* (1897).

20ste-eeuwse woonhuizen

Kort na 1900 kwamen diverse grote villa's en herenhuizen tot stand in neorenaissance-stijl, chaletstijl of jugendstil, dan wel in mengvormen daarvan. Voorbeelden van dergelijke combinaties zijn *Zuideinde 95, 97 en 98*. In chaletstijl uitgevoerd zijn de voorm. brugwachterswoning *Steenwijkerstraatweg 1* (circa 1900), het gepleisterde herenhuis *Stationsweg 25* (circa 1900) - waaraan ook neogotische invloeden zichtbaar zijn - en *Catharinastraat 1* (circa 1910). Een opvallend jugendstil-voorbeeld

Meppel, Villa Stationsweg 29

is de in gele baksteen opgetrokken villa *Stationsweg 35* (circa 1905). Ingetogener van vorm, maar wel met jugendstil-details uitgevoerd, zijn het in 1908 voor G. Dijkers naar een ontwerp van G. Otten gebouwde herenhuis *Zuideinde 46* en het hieraan sterk verwante dubbele herenhuis *Zuideinde 60-62* uit 1906 met portiek en loggia. In opdracht van B. van den Bosch kwam in 1910 de villa *Stationsweg 29* tot stand naar een ontwerp met jugendstil-elementen van G. Otten. De luifel en de rechter erker dateren uit 1929. Jugendstil-elementen vertoont verder de gepleisterde dubbele villa *Stationsweg 40-42* (circa 1910). Vakwerk-elementen zijn toegepast bij *Zuideinde 107* (1908) en de deels gepleisterde dubbele villa *Stationsweg 38* (1909), een hoekpand met torenvormige hoekopbouw naar ontwerp van A. Kool. Een combinatie van jugendstil-vormen, rationalistische elementen en details in bricornasteen

Meppel, Woonhuizen Woldstraat 97-119

bezit de met souterrain uitgevoerde villa *Stationsweg 36*, gebouwd in 1910 voor J.P.P. Houwink naar een ontwerp van H.W. Hulsbergen. Voorbeelden van verzorgd uitgevoerde vroeg-20ste-eeuwse arbeiderswoningen zijn *Weerdstraat 32-38* (circa 1905), met chaletstijl-elementen, en *Woldstraat 71-73* met jugendstil-details en *Weerdstraat 51-67*. De rij, deels gepleisterde, twee-onder-een-kap-woningen *Woldstraat 97-119* - ook wel de Twaalf Apostelen genoemd - dateert uit 1914. Deze arbeiderswoningen hebben een portiek met korfboog en steekkappen met topgevels.

Opmerkelijk is het uit circa 1915 daterende woonhuis *K.E. Borgerlaan 2*, waarbij het balkon boven de ingang rust op twee stoere zuiltjes met getrapte consoles. Een overgang naar de nieuw historiserende stijl wordt gevormd door de villa *Hesselingen 15* (circa 1915). Tot de sobere variant hiervan behoren de dubbele herenhuis *Parklaan 1-3* (1914), met erkers en steekkappen met topgevels, en de villa *Het Oversticht* (Werkhorst 16-18; circa 1915) met een loggia op de verdieping. In de stijl van K.P.C. de Bazel uitgevoerd is de villa *Wilhelminapark 3* (circa 1920). De in 1916 in opdracht van de Meppeler Bouwvereniging door H.W. Hulsbergen ontworpen Indische Buurt (noordzijde) heeft een tuinwijkachtig karakter. Aardige voorbeelden zijn de woningen *Jufferenpad 2-60*, *Bankastraat 1-35/2-46* en *Riouwstraat 1-33/2-34*.

Expressionistische details hebben de rond 1925 in de Indische buurt (zuidzijde) gebouwde woningen *Soembastraat 4-62/11-53* en de woningen aan de *Timorstraat*.

Uit dezelfde tijd zijn de elders in Meppel met expressionistische details opgetrokken arbeiderswoningen *Barend Schuurmanstraat 1-42*. Met opvallend plastische expressionistische vormen uitgevoerd zijn de villa *Pompebléd* (Wilhelminapark 48; circa 1920), *Wilhelminapark 44* (1923) en *Marten Ottenlaan 5* (1924), evenals de kleine villa's *Marten Ottenlaan 15* en *17* (circa 1925). Een pannendak en expressionistische vormen hebben *Wilhelminapark 10-14* (1923). Eenvoudiger expressionistische voorbeelden uit circa 1930 zijn: *Mr. Harm Smeengekade 14*, *De Werkhorst* (Werkhorst 5), *Werkhorst 23* en *Kastanjelaan 10-12*. Een zakelijk-expressionistische vormgeving bezit het in 1926 naar ontwerp van G. Otten opgetrokken dubbele woonhuis *Parkzicht* (Parklaan 7/Wilhelminapark 8) met plat dak. Kubusvormige villa's met tentdak zijn *Wilhelminapark 36-40* (1921) en *Wilhelminapark 32* (circa 1925). Eenvoudige zakelijk-expressionistische vormen hebben *Wilhelminapark 4* en *24-26* en *Werkhorst 2-14*, alle uit circa 1930. Rond 1935 opgetrokken zijn de twee-onder-een-kap-woningen aan het *Prinses Beatrixplantsoen* (bijvoorbeeld nrs. 13-17) en de *Prinses Margrietlaan* (bijvoorbeeld nrs. 8-20), en verder *Leonard Springerlaan 17-20* en de kleinere woonhuizen *Steenwijkerstraatweg 22-38*. Het rijtje eenlaags

bejaardenwoningen *Leonard Springerlaan 22-29* kwam in 1934 tot stand in traditionalistische vormen naar een ontwerp van J. Otten en Bosman en in opdracht van de Rem. Ger. Gemeente.

Winkels. Vanaf het eind van de 19de eeuw werden in het centrum van Meppel de eerste panden tot winkel ingericht of als zodanig gebouwd. Uit circa 1870 dateert de gepleisterde eclectische winkel *Grote Kerkstraat 4*. Voorbeelden van vroege winkelpuien zijn te vinden bij *Grote Kerkstraat 11* (circa 1875), *Woldstraat 8* (circa 1880), *Woldstraat 17* (circa 1880) en *Molenstraat 45* (linker pui circa 1885). De winkelpui met compositiete pilasters van *Prinsengracht 22* dateert uit circa 1885. Een ander interessant winkelpand is *Woldstraat 16*, dat is voorzien van een neorenaissance-winkelpui. Het werd in 1896 gebouwd voor A. Duitgenius naar plannen van P. Janzen. Rond 1900 aangebrachte winkelpuien met eclectische details hebben *Hoofdstraat 74, 76* en *105*. Uit dezelfde tijd, maar dan met neorenaissance-details, is de winkelpui van *Prinsenplein 44*. Neorenaissance-details hebben ook de - getuige de toegepaste bollenlijsten - door dezelfde onbekende architect ontworpen woonwinkelpanden *Kleine Oever 6-8* (circa 1900) en *Hoogetin 1* (circa 1905). In Jugendstil uitgevoerd zijn *Hoofdstraat 48* (1907) en het door G. Otten ontworpen hoekpand *Kerkplein 16-18*. Andere voorbeelden van winkelpuien met Jugendstil-vormen zijn te vinden bij *Zuideinde 40* (circa 1905), *Hoofdstraat 73* (circa 1910), naar ontwerp van G. Otten, en *Prinsengracht 15* (circa 1910). Aardige voorbeelden van woon- en winkelpanden in expressionistische vormen zijn *Zuideinde 42* (1918), een voorm. bankgebouw, *Sluisgracht 2* (circa 1925) en de drukkerij *Prinsengracht 3* (circa 1925). In opdracht van J. Krikke werd in 1929 het eenlaags woon- en winkelpand *Mr. Harm Smeengekade 11* gebouwd naar een expressionistisch ontwerp van P.A. Withaar. Later is het pand enige tijd gebruikt door zeilmakerij Wouda. De winkelpui van *Zuideinde 19* (circa 1885) werd in 1929 uitgevoerd in opdracht van K. Ronner & Zn. naar ontwerp van G. Otten. Het dubbelpand

Meppel, Pakhuizen *Kleine Oever 11*

Zuideinde 5 werd in 1933 voor A.J. Danser opgetrokken naar een ontwerp in zakelijk-expressionistische vormen van D.J. Lok.

Horeca. Rond 1890 gebouwd is café *De Beurs* (*Grote Kerkstraat 3*) [21], een hoekpand met geblokte bakstenen pilasters. Het voorm. hotel-restaurant *Stationsweg 51* [22], opgetrokken in 1908-'09 voor G. Stahl naar een ontwerp van J. Janzen, is een gebouw met Jugendstil-elementen. Vooral in de hal en het trappenhuis zijn de Jugendstil-vormen goed behouden. Hotel-café *De Poort van Drenthe* (*Parallelweg 25*) [23] is circa 1930 gebouwd in expressionistische stijl.

De **jeugdherberg** ‘Parkhoeve’ (Leonard Springerlaan 14) [24] is in 1934-'35 gebouwd naar ontwerp van J.J. Boot. In 1960-'61 heeft men een haakse achtervleugel toegevoegd en in 1991 is het gebouw gerenoveerd.

Pakhuizen. Uit circa 1800 stamt het drielaags pakhuis *Kerkplein 10* [25] met zadeldak tussen topgevels. Het langgerekte pakhuis *Stoombootkade 10* [26] kwam rond 1860 tot stand. *Kleine Oever 11* [27] werd in 1880-'85 in opdracht van R. Houwink gebouwd als een dubbel pakhuis annex koffiebranderij. Het gebouw met neorenaissance-elementen heeft een lagere aanbouw met plat dak, die in 1911 - eveneens voor R. Houwink - is toegevoegd in aangepaste stijl. Het dubbele vierlaags pakhuis aan de *Kromme Elleboog* (tegenover nr. 2) [28] dateert uit circa 1900.

Windmolens. Korenmolen *De Weert* (bij Weerdstraat 78) [29], ook wel de ‘Eekmolen’ of ‘De Reest’ genoemd, is een achtkante stellingmolen met een bakstenen onderbouw en een met riet beklede romp en kap. Rond een deel van de onderbouw is een houten schuur met lessenaarsdak gebouwd. Van de oorspronkelijke molen uit 1807 werd de bovenbouw in 1937 verwijderd. In 1999 plaatste molenmaker B. Dijkstra op de oude onderbouw een achtkant, afkomstig van een korenmolen te Schuilenburg (Ov.). De molen *De Vlijt* (Sluisgracht 20) [30], waarvan momenteel alleen de onderbouw uit 1859 resteert, zal waarschijnlijk in 2001 worden herbouwd tot een complete molen.

Het voorm. **kalkovencomplex** (bij Steenwijkerstraatweg 98) bestaat uit drie flesvormige bakstenen schachtovens uit 1875. De ovens zijn voorzien van stookgaten en versterkende ijzeren banden. In een modern bijgebouw is een restaurant gevestigd.

Bedrijfsgebouwen. De drukkerijuitgeverij Ten Brink en de Meppeler Courant waren gevestigd in het in 1891 gebouwde pand *Groenmarkt 13* [31] met neorenaissance-elementen. De in 1909 opgerichte *Coöperatieve Landbouwersbank Meppel* (Noordeinde

Meppel, Trafohuis met bovenwoning

31) [32] is uitgegroeid tot een van de belangrijkste coöperaties in Noord-Nederland (Aan- en verkoop Coöperatie Meppel). Aan de Drentsche Hoofdvaart werd in 1910 naar een ontwerp met Jugendstil-details van H.W. Hulsbergen een veevoederfabriek met graansilo en maalderij gebouwd. Het complex is diverse keren uitgebreid en verbouwd, waarbij enkele forse silogebouwen zijn verzezen. De voorm.

confectiefabriek Catharinastraat 40-42 [33] is een tweelaags dwars pand uit circa 1920, voorzien van drie steekappen met topgevels. De rond 1925 gebouwde *garage* Noordeinde 1 [34], bestaande uit een eenlaags kantoor en een loods, vertoont zakelijk-expressionistische invloeden.

Het **station** (Stationsweg 70) [35] werd in 1867 naar plannen van K.H. van Brederode gebouwd als een station derde klasse van de Staatsspoorwegen aan de lijn Leeuwarden-Zwolle. Het gepleisterde neoclassicistische gebouw bestaat uit een tweelaags middendeel, geflankeerd door eenlaags vleugels. Aan de perronzijde bevindt zich over de volle breedte een geknikt luifeldak op gietijzeren kolommen met consoles. De *perronoverkapping* met opengewerkte vakwerkliggers dateert uit circa 1900. Het station is in 1982 gerenoveerd.

De **watertoren** (bij Steenwijkerstraatweg 77) verrees in 1893 naar een ontwerp in neorenaissance-vormen van H.P.N. Halbertsma. Bij een verbouwing in 1955 heeft men de toren wit geschilderd en het Intze reservoir in de uitkragende bovenbouw vervangen door een betonnen vlakbodemreservoir. Tevens is toen de bekroning gewijzigd.

Het voorm. **trafohuis met bovenwoning** (Kerkplein 12) [36] is een tweelaags onderkelderd pand in late neorenaissance-stijl, gebouwd in 1921 naar plannen van D. Monsma en verbouwd in 1982.

Sluizen en bruggen. De in 1994 gerestaureerde kleine *schutsluis* in de Nijeveensche Grift (bij Steenwijkerstraatweg 83) heeft ovale houten kolkwanden en op de sluishoofden twee kaapstanders om de houten sluisdeuren mee te openen. De

in oorsprong 17de-eeuwse sluis werd rond 1850 omgebouwd tot schutsluis. Daarna heeft men eerst het zuidelijke sluishoofd (circa 1885) en vervolgens in 1911 het gehele sluisje vernieuwd. De *Paradijssluis* in de Drentsche Hoofdvaart (Steenwijkerstraatweg 104) bestaat uit een schutsluis (1892), een pompgebouw met elektrisch gemaal (1925) en een pompgebouw (circa 1950). Over de Hoogeveensche Vaart liggen enkele begin-20ste-eeuwse ijzeren ophaalbruggen. De uit 1913 daterende *Zuiderbrug* (bij Galmanspad 1) [37] is opgebouwd met geklonken profielbalken. De *Sluisbrug* (bij Sluisgracht 28) [38] en de iets bredere *Tipbrug* (bij Emmastraat 1) [39] dateren uit 1929 en zijn beide opgebouwd met twee geklonken, deels opengewerkte hameistijlen en in vakwerk uitgevoerde balanspriemen en dwarsliggers.

Het **Wilhelminapark** (Wilhelminapark ong.) [40] is een wandelpark gelegen aan de Reestoever. Vanaf 1914 werd het park in fases aangelegd naar een ontwerp van L.A. Springer in gemengde tuinstijl. Een deel van het terrein werd gereserveerd voor villabebouwing. In 1954 heeft men het park vergroot. De vijver in het park diende oorspronkelijk als bekken voor de bij tijd en wijle overstromende Reest. De van elders afkomstige achtzijdige theekoepel met rieten dak (Wilhelminapark 52) stamt uit circa 1840. In 1921 heeft men een hertenkamp toegevoegd en in 1929 een rosarium, waarin na de Tweede Wereldoorlog een door T. Leeser ontworpen bronzen verzetsmonument is geplaatst. Aan Mr. H.

Smeenge herinnert een bakstenen monument uit 1938, ontworpen door architect S. de Clercq met bronzen gedenkplaat met het portret van Smeenge naar ontwerp van beeldhouwer F. van Hall.

Begraafplaatsen. De *Isr. begraafplaats* (bij Steenwijkerstraatweg 92) is in 1766 gesticht en in 1850 uitgebreid. Het gepleisterde neoclassicistische metaarhuisje in dorische stijl kwam in 1895 tot stand ter vervanging van een iets noordelijker gelegen voorganger. Op de in 1998 gerestaureerde begraafplaats, die uit vier afdelingen bestaat, dateert de oudste nog leesbare grafsteen uit 1825. De in 1829 aangelegde *Alg. begraafplaats* (Zomerdijk 10) heeft een rond 1925 opgetrokken ingangspoort annex dienstgebouw en dienstwoning in expressionistische stijl. Interessante graftekens zijn de gietijzeren obelisk op postament voor H. van Heijningen († 1851), opgericht in 1899 en vervaardigd door P. ter Heide, een gietijzeren zerk voor E. Lijnslager († 1847) en de door J. Engberts vervaardigde grafsteen met stenen bijbel voor ds. T. Noordewier († 1913). De *R.K. begraafplaats* (Hesselingen 10) is toegankelijk via een hek met twee pijlers voorzien van ionische pilasters, dat evenals het gepleisterde baarhuisje uit circa 1880 dateert.

Boerderijen. Aan de oostzijde van Meppel bevinden zich in het voorm. buurtschap Oosterboer enkele interessante hallenhuisboerderijen. Aan het riviertje de Reest ligt de met dwarsdeel uitgevoerde boerderij *Reggersweg 4-6*, waarvan de kern blijkens de deels behouden jaartalankers teruggaat tot de jaren vijftig van de 18de eeuw. Het aangebouwde voorm. tolhuisje dateert uit 1777. Een langsdeel en een mogelijk 18de-eeuwse kern hebben verder *Reggersweg 4*, met aangebouwde houten schuur, en *Hoogeveenseweg 26*, met onderschoer en aangebouwde, ingekorte houten schuur en bakhuisje. Voorbeelden van 19de-eeuwse hallenhuisboerderijen zijn *Oosterboerweg 33* (1824), met dubbele dwarsdeel en dwars voorhuis, en *Oosterboerweg 26* (circa 1860), met een ingezwenkte lijstgevel; beide boerderijen hebben een omlijste ingang. De rond 1905 met een dwarsdeel opgetrokken hallenhuisboerderijen *Oosterboerweg 101* en *103* zijn voorzien van een dwars voorhuis. De moderne kop-rompboerderij *Oosterboerweg 27* uit 1931 bezit een villa-achtig voorhuis.

Midlaren (gemeente Tynaarlo)

Esdorp zonder kerk, ontstaan in de vroege middeleeuwen. Het dorp heeft twee brinkrestanten aan de Groningerstraat. Van de aan de noordoostzijde bij het Zuidlaardermeer gelegen buitenplaats Huize Meerwijk resteert na brand in 1945 alleen het park.

Het voorm. **Diakonie Armenhuis** (Groningerstraat 34-34g) is volgens de gevelsteen in 1835 gesticht, in 1925 herbouwd en in 1987 verbouwd. Het langgerekte dwarse pand met zadeldak bevat zeven woningen.

Boerderijen. De kleine hallenhuisboerderij *Groningerstraat 25*, met dwarsdeel en gepleisterd woonhuisgedeelte, dateert in de huidige vorm uit circa 1850 maar heeft een oudere kern. De rond 1870 gebouwde krimpenboerderijen *Groningerstraat 54* en *Huize Bloemert* (De Bloemert 11) hebben een met riet gedekte schuur en een voorhuis met zaadzoldervensters en omlijste ingangspartij. Huize Bloemert is

bovendien voorzien van een blokbepleistering. *Laarwijk* (Groningerstraat 49) bestaat uit een gedeeltelijk onderkelderd

Midlaren, Paviljoen De Bloemert

middenganghuis (circa 1885) en een schuur uit 1810 (datering sluitsteen). Het landhuis **Veenhorst** (Duinweg 2) is rond 1935 in expressionistische stijl gebouwd met een rieten kap en ladderventers. Het dient nu als vakantie- en excursieverblijf.

Het **paviljoen** ‘De Bloemert’ (De Bloemert 1), gelegen aan het Zuidlaardermeer, is rond 1935 gebouwd in functionalistische stijl. Het in gewapend beton opgetrokken gebouw heeft als verticale accenten een schoorsteen met de naam en een vlaggenmast.

Hunebedden. Ten westen van Midlaren liggen twee hunebedden bij de boerderij Schutsweg 42. *Hunebed D3* bestaat uit twaalf draag- en zes dekstenen en heeft een paar poortzijstenen. Bij een opgraving in 1870 is de dekheuvel verwijderd. Het oostelijker gelegen *hunebed D4* bestaat uit veertien draag- en zeven dekstenen. Ook hier wordt de ingang gevormd door een paar poortzijstenen.

Nietap **(gemeente Noordenveld)**

Dorp, ontstaan in de 17de eeuw als handelsnederzetting op de grens met Groningen. Het dorp had diverse herbergen, waaronder de ‘Nije Tap’, mogelijk de naamgever van Nietap. De bebouwing

concentreerde zich langs de J.P. Santeeweg, in aansluiting op de bebouwing van het Groningse Leek.

Woonhuizen. Rond 1850 gebouwd is *J.P. Santeeweg 16-18*, een sober neoclassicistisch dwars huis met hoger opgetrokken middenpartij en een ingangsomlijsting. Voorbeelden van woonhuizen uit circa 1910, uitgevoerd met erkers en balkons en een jugendstil-detaillering zijn *J.P. Santeeweg 27*, *J.P. Santeeweg 75*, voorzien van een geveltop met decoratief houtsnijwerk, en het vergelijkbare, maar soberder uitgevoerde pand *J.P. Santeeweg 73*. Het **café** ‘De Waag’ (J.P. Santeeweg 15), voorheen bekend als café Pestman, is van een eenvoudige 18de-eeuwse herberg uitgegroeid tot een groot complex met café, zalencentrum en slijterij. Opvallend is de van oorsprong 19de-eeuwse houten veranda met terras aan de straatzijde.

Het voorm. **tolhuis** (J.P. Santeeweg 118) dateert uit circa 1885 en heeft twee halfronde vensters in de geveltop.

Huize Terheyl (Vagevuurselaan 2), gelegen in Terheijl ten zuidwesten van Nietap, is een blokvormig, sober neoclassicistisch pand met ingangspartij in de zijgevel. Het huidige gebouw werd rond 1855 gebouwd op de plaats van een in oorsprong 15de-eeuws huis, dat in bezit was van het klooster Aduard en na de Reformatie overging in particuliere handen. In 1632 kreeg het de status van havezate. Het in de 18de eeuw ingrijpend verbouwde huis werd in 1853 gesloopt.

Nieuw-Amsterdam (gemeente Emmen)

Langgerekt kanaaldorp dat één geheel vormt met het dorp Veenoord in de gemeente Coevorden. In 1850 werd in Amsterdam de Drentsche Kanaal Maatschappij (DKM) opgericht met als doel de Hoogeveensche Vaart door te trekken tot de venen van de Bargermarke. In 1851 bereikte het kanaal dit veengebied en stichtte men Nieuw-Amsterdam. Na enige jaren werd een zuidwaarts gericht kanaal gegraven (Zijtak). De hoofdvaart trok men in 1882 door tot Klazienaveen. De administrateur van de Maatschappij, L.B.J. Dommers, liet voor eigen rekening

Nieuw-Amsterdam, Geref. kerk

vanaf 1874 aan het einde van de Zijtak in oostwaartse richting het Dommerskanaal graven. Na de Tweede Wereldoorlog is Nieuw-Amsterdam vooral aan de zuidzijde aanzienlijk uitgebreid.

De **Herv. kerk** (Vaart Z.Z. 86, Nieuw-Amsterdam) is een gepleisterde, recht gesloten zaalkerk voorzien van een geveltoren met speelse bekroning. De kerk verrees in 1873 naar ontwerp van H.C. Winters. In de toren hangt een door A.H. van Bergen gegoten klok (1876). In 1955 voegde men naar plannen van J. Jans een ingangsportaal toe. Toen zijn ook de gebrandschilderde ramen vernieuwd. De kerk bevat een door de firma L. van Dam & Zn. gebouwd orgel (1902).

De **Geref. kerk** (Vaart N.Z. 139, Nieuw-Amsterdam) is een recht gesloten zaalkerk met paraboolvormig dak en overhoekse dakruiter. Uitbouwen in het midden van de lange zijden geven de kerk inwendig het karakter van een centraalbouw. Deze expressionistische kerk uit 1925 is ontworpen door W. van Straten.

De **(Chr. Geref.) Kruiskerk** (Vaart N.Z. 25, Nieuw-Amsterdam) is een moderne zaalkerk uit 1955, naar plannen van A.C. Nicolaï.

De voorm. **marechausseekazerne** (Vaart Z.Z. 104-105, Nieuw-Amsterdam) is een fors - op een boerderij lijkend - dwars pand naar plannen van H. Rozeman uit 1891, voorzien van een iets risalerende middenpartij met fronton.

Het voorm. **postkantoor** (Vaart Z.Z. 66-67, Nieuw-Amsterdam) is in 1908 opgetrokken naar een ontwerp van rijksbouwmeester C.H. Peters waarin chaletstijl-elementen en neogotische details zijn gecombineerd.

Woonhuizen. Het rond 1870 gebouwde eclectische woonhuis *Vaart Z.Z. 2* (Nieuw-Amsterdam) is rond 1890 verhoogd. Uit die tijd dateren ook het met neorenaissance-details uitgevoerde forse herenhuis *Vaart Z.Z. 72* (Nieuw-Amsterdam), de eenvoudige brugwachterswoning *Vaart Z.Z. 74* (Nieuw-Amsterdam) met neoclassicistische wenkbrauwen boven de vensters en het woon- en winkelpand *Veilingstraat 3-5* (Veenoord). Voorbeelden van vroeg-20ste-eeuwse eenlaags huizen zijn *Veilingstraat 7 en 9* (Veenoord; beide circa 1905) en *Veilingstraat 11* (Veenoord; 1911), alle met een tot dakkapel opgetrokken middendeel. Rond 1910 gebouwd is het herenhuis *Van Goghstraat 9-10* (Veenoord), met rationalistische details. Het dubbele huis *Veilingstraat 15-17* (Veenoord; circa 1920) heeft tot topgevels opgetrokken hoekrisalieten.

Het **hotel** Van Goghstraat 1 (Veenoord) is een gepleisterd pand uit circa 1880, gebouwd in opdracht van logementhouder

Nieuw-Amsterdam, Ophaalbrug

Hendrik Scholte. In 1883 heeft Vincent van Gogh hier drie maanden gelogeed.

Boerderijen. De moderne krimpenboerderij *Oostpolder* (Van Goghstraat 36, Veenoord), met baander in de krimp, is in 1924 gebouwd. *Van Goghstraat 40* (Veenoord; circa 1930), een moderne stelpboerderij met langsideel, vertoont expressionistische invloeden.

De **windmolen** ‘Nooitgedacht’ (Industrieweg 15, Veenoord) is een met riet gedekte achtkantige stellingmolen met stenen onderbouw. De huidige korenmolen werd in 1916 gebouwd voor molenaar J. van Aalst door de molenmakers Van Ausselt en Huberts. Ze hergebruikten hierbij delen van een oorspronkelijk uit Leeuwarden afkomstige molen.

Het voorm. **tolhuis** (Van Goghstraat 4, Veenoord) dateert uit circa 1850. Aan de achterzijde bevindt zich een rond 1910 gebouwde bedrijfsruimte (Van Goghstraat 3, Veenoord) met opvallende detaillering.

De **ophaalbrug** over de Zijtak (Zijtak ong., Nieuw-Amsterdam) is een ranke ijzeren brug uit circa 1920 met een in vakwerk uitgevoerde balans.

De **sil** (Industrieweg 14, Veenoord), opgetrokken rond 1935 voor de Verenigde Landbouw Coöperatie (VLC), bestaat uit een met baksteen bekleed silogedeelte en een iets hoger trappenhuis.

Amsterdamscheveld. Gehucht ten zuidoosten van Nieuw-Amsterdam. J. en E. van der Griendt bezaten al turfstrooiselfabrieken in Griendtsveen (1885) en Schöningsdorf (1902) toen ze in 1909 van L.B.J. Dommers een deel van het Amsterdamse Veld overnamen met als doel ook hier turfstrooiselfabrieken te vestigen. De door hen opgerichte, in Rotterdam gevestigde, Griendtsveen Drentsche Landontginning Maatschappij B.V. liet in 1910-'14 twee fabrieken, een elektriciteitscentrale, diverse dienstwoningen en een *locomotievenloods* (Griendtsveenstraat ong.) bouwen. Voor de aanvoer van de turf vanuit het Amsterdamse Veld werd een smalspoortracé aangelegd. De fabriek voor het grofstrooisel is in 1986 gesloopt. De *fijnstrooiselfabriek* (Griendtsveenstraat 150), een sober en functioneel gebouw uit 1913, is na brand in 1943 herbouwd. Onder een houten overkapping over het Dommerskanaal vond de verlading per schip plaats. Ondanks de sluiting van de fabriek in 1983, bevindt zich inwendig nog de elektrisch aangedreven technische inrichting met kantelinstallatie, jakobsadders, maalinstallaties en transportbanden. Er resteren ook enkele *woonhuizen*. De sober gedetailleerde directeurswoning ‘Carex’ (Griendtsveenstraat 39) dateert uit 1912. De woonhuizen Griendtsveenstraat 41 en 54, beide met neorenaissance- en chaletelementen, waren bestemd voor het hogere personeel. De beambtenwoning Griendtsveenstraat 57 kwam al in 1911 gereed. Voorbeelden van de rond 1915 gebouwde eenvoudiger

arbeiderswoningen - oorspronkelijk veertig - zijn Griendtsveenstraat 123 en 131-132 en Peelstraat 123.

Den Hool (gemeente Coevorden).

Amsterdamscheveld bij Nieuw-Amsterdam, Fijnstrooiselfabriek

Dit esgehucht ten westen van Nieuw-Amsterdam is ontstaan in de middeleeuwen. Rond de grote veelhoekige brink liggen enkele interessante *hallenhuisboerderijen* met langsdeel. Een 18de-eeuwse kern hebben Den Hool 8 (circa 1770), met dubbel voorhuis en bijschuur, en Den Hool 7 (circa 1780), met onderschoer. De boerderij Den Hool 10 (circa 1895) bezit een fors woongedeelte. De hallenhuisboerderij Den Hool 5 (circa 1890) is uitgevoerd met een dwarsdeel.

Nieuw-Buinen (gemeente Borger-Odoorn)

Langgerekt kanaaldorp, gesticht in 1823 toen vanuit Stadskanaal een mond werd gegraven die in het Drentse gebied als dubbel kanaalsysteem westwaarts liep. Op de tussengelegen zogeheten vooraffen bouwde men verveners- en landarbeiderswoningen en aan de buitenzijde dwarsplaatsen met boerderijen. Mede vanwege de goedkope brandstof in het veengebied ontstond in 1838 nabij de mond - aan het Dwarsdiep - de glasblazerij van J.C.A. Thöne. J. Meursing stichtte hiernaast in 1840 een tweede glasfabriek. Beide fabrieken werden in 1938 overgenomen door de Ver. Glasfabrieken te Schiedam. De fabriek van Thöne werd gesloten. De overgebleven fabriek ging in 1967 failliet. Langs het westelijke deel van het Zuiderdiep werd in 1899 de Coöperatieve Aardappelmeelfabriek Hollandia gebouwd. Ten westen

Nieuw-Buinen, Herv. kerk

van Nieuw-Buinen gaat het dorp over in het vanuit Drente gestichte en overwegend noord-zuid gerichte dorp Buinerveen. Het Zuiderdiep werd in 1905 tot Buinen verlengd. Na de Tweede Wereldoorlog zijn de kanalen gedempt en is bij het Dwarsdiep een uitbreidingswijk ontstaan.

De **Herv. kerk** (Kerklaan 1), nu S.O.W.-kerk, is een L-vormige kerk, gebouwd in 1853 als zaalkerk met neoclassicistische elementen en een opengewerkte geveltoren. De kerk is in 1904 uitgebreid met een dwars geplaatste aanbouw. Tot de inventaris behoort een door de gebroeders Van Oeckelen gebouwd orgel (1879).

Overige kerken. De *Geref. kerk* (Zuiderdiep 345) is een eenvoudige zaalkerk met spitsboogvensters, gebouwd in 1891. De *Silo-kerk* (Zuiderdiep 7) is een zaalkerk met dakruiter met in de windvaan de datering '1923'. De *Baptistenkerk* (Dwarsdiep 8) is een zaalkerk uit 1928, opgetrokken met expressionistische details naar plannen van S. van der Meij.

Woonhuizen. De uit circa 1880 daterende woonhuizen *Zuiderdiep 243* en *Zuiderdiep 309* hebben eclectische details. De rond 1910 gebouwde directeurswoning van de Coöperatieve Aardappelmeelfabriek Hollandia, *Zuiderdiep 143*, heeft Jugendstil-details. Vergelijkbare details bezit het woonhuis *Zuiderdiep 245*. Uit circa 1920 dateren de sober vorm gegeven woon- en winkelpanden *Dwarsdiep 16-17* en *Zuiderdiep 389*, die expressionistische details vertonen.

Boerderijen. De meest opvallende boerderij van het dorp is *Villa Flora* (Zuiderdiep 140), bestaande uit een imposant, gepleisterd voorhuis in eclectische vormen en een achterliggende schuur. De in 1877-'79 in opdracht van glasfabrikant J.C.A. Thöne opgetrokken boerderij ontleent haar naam aan een gietijzeren beeld van Flora, godin van de lente. Bij een restauratie in 2000 is de oorspronkelijke daklijst met kantelen herbouwd. Een tweede opvallende boerderij is *Noorderdiep 115* uit circa 1890. Het woongedeelte heeft een rijke decoratie in oriëntalistische stijl. De meeste boerderijen aan de buitenzijde van de (gedempte) kanalen zijn grote ontginningsboerderijen van het krimpentype. De oudere voorbeelden zijn neoclassicistisch van vorm en hebben in het midden een omlijste ingangseur, zoals *Zuiderdiep 124* (circa 1885). Rond 1905 ontstond er een groep krimpenboerderijen met neorenaissancedetails, waarvan enkele de ingang aan de voorzijde hebben, zoals *Zuiderdiep*

Nieuw-Buinen, Boerderij Noorderdiep 115

12 en *Zuiderdiep* 16. Andere hebben de ingang in de (tweede) krimp, zoals *Zuiderdiep* 48 en *Zuiderdiep* 120. Uit dezelfde tijd zijn de boerderijen *Zuiderdiep* 70, met een eclectisch karakter, en *Zuiderdiep* 50, met jugendstil-elementen. *Zuiderdiep* 152 (circa 1925) is een voorbeeld van een meer moderne krimpenboerderij.

Het **trafohuisje** (*Zuiderdiep* 205) is rond 1930 gebouwd en heeft een zadeldak met sierkorbelen op de hoeken.

Begraafplaatsen. De rond 1870 gestichte *Alg. begraafplaats* van Nieuw-Buinen (Kerklaan ong.) bevat opvallend veel rijke graftekens, waaronder: een postament met engel en vaas voor glasfabrikant J. Meursing († 1888), een door R.J. de Weijs gemaakte stèle met vaas voor A. Haikens († 1897), een door D. Kalk vervaardigde gebroken zuil voor H. Beulink († 1898), een postament met omfloerste obelisk voor A. Oostingh († 1905) en een omfloerste obelisk voor R. Oostingh († 1912), gemaakt door de gebroeders Kalk. Op de *Alg. begraafplaats* van Buinerveen (bij *Zuiderdiep* 309) bevindt zich onder meer een stèle voor A. Bentum († 1926) van de hand van R.J. de Weijs.

Nieuw-Schoonebeek (gemeente Emmen)

Dorp, ontstaan als een randveenwegdorp in het overgangsgebied tussen hoogveen en broekveen. Aan de weg van Schoonebeek naar Meppen (D) vestigden zich in 1805-'06 de eerste gezinnen uit het aangrenzende Heseperwist in het katholieke Münsterland; Nieuw-Schoonebeek werd een katholieke enclave. In 1905

Nieuw-Schoonebeek, Wilms' Boo

heeft men de weg naar Meppen (D.) verhard. In 1929 volgde de normalisatie van het aan de zuidzijde gelegen en als landsgrens fungerende Schoonebekerdiep.

Van de **R.K. St.-Bonifaciuskerk** (Europaweg 139) resteert de sober neoclassicistische kerktoren van vier geledingen met tentdak, die in 1855-'56 is toegevoegd aan een uit 1849 stammende zaalkerk. Die kerk is in 1967 gesloopt bij de voltooiing van de naar plannen van Jos. Bijnen in 1966-'67 opgetrokken moderne kerk Europaweg 153. De toren bleef behouden. Het is de eerste na de reformatie gebouwde katholieke kerktoren in Drenthe. De voorm. *pastorie* (Europaweg 143), gebouwd rond 1910 met enkele neogotische details, is circa 1967 omgebouwd tot parochiehuis.

De **Wilms' Boo** (Europaweg 76), gelegen aan de zuidwestzijde van Nieuw-Schoonebeek op de groengronden (weide- en hooilanden), is een opmerkelijk gaaf gebleven stal met nachtverblijf en woonruimte voor een koeherder of booheer. Men gebruikte een dergelijk verblijf tijdens de weideperiode tussen Maria Lichtmis (2 februari) en Kerstmis. Deze boo is vroeg-19de-eeuws van opzet. Bij een verbouwing rond 1860 is het woonvertrek van het staldeel gescheiden. De authentieke stalinrichting en de bedsteden zijn nog aanwezig. Evenals de naastgelegen schuur is de boo met riet gedekt en zijn de wanden versierd met geknoopt stro.

Weiteveen. Dit veenkoloniale dorp ten noorden van Nieuw-Schoonebeek is rond 1900 ontstaan als boekweitkolonie. Het dorp werd oorspronkelijk Nieuw-Schoonebekerveld genoemd, en kreeg in 1954 de huidige, van de boekweitcultuur op het hoogveen afgeleide naam. De *R.K. kerk Maria Koningin van de Vrede* (Zusterweg 19) is een zaalkerk met ingangsportaal, gebouwd in 1918-'19 naar plannen van A.Th. van Elmpt en vergroot in 1972 naar plannen van J.J. Brugman. Het interieur bevat een art déco-ensemble van altaar met toebehoren (1925) naar ontwerp van A. van Os. Het voorm. *verpleeghuis* (Zusterweg 21) is een langgerekt gebouw met sober expressionistische details, gebouwd in 1929 voor de zusters franciscanessen. Volgens een gedenksteen werd de bouw gefinancierd door H. Kuypers, directeur van de Maasbode te Rotterdam, als boetedoening voor de door hem in 1925 de zusters aangedane smaad. De *R.K. lagere school* 'St. Franciscus' (Zuidersloot 6) is een vierklassige school uit circa 1930.

Nieuw-Weerdinge (gemeente Emmen)

Langgerekt kanaaldorp, gesticht in 1872. De Groningse vervener P. Lindeman begon met de aanleg van de Weerdingermond, die vanuit het Ter Apelerkanaal doorliep tot

de Drentse grens en vandaar westwaarts als hoofdkanaal A of Weedingerkanaal. Het veenkoloniale dorp had oorspronkelijk twee bebouwingskernen en kreeg in 1902 de naam Nieuw-Weerdinge. Het westelijke deel van het hoofdkanaal is in de jaren zestig gedempt, evenals het kanaal de Tramwijk ter hoogte

Weiteveen bij Nieuw-Schoonebeek, Verpleeghuis

van de westelijk kern. Bij de oostelijke dorpskern is na de Tweede Wereldoorlog een uitbreidingswijk ontstaan.

Kerken. Uit 1907 dateert de *Geref. kerk* (Weedingerkanaal Z.Z. 116), een recht gesloten zaalkerk met in de boogvulling boven de ingang een opvallend mozaïek met diverse kleuren bricorasteen. De *Herv. kerk* (Weedingerkanaal Z.Z. 143) is een sobere recht gesloten zaalkerk met geveltoren, opgetrokken in 1911. De voorm. *Baptistenkerk* (Weedingerkanaal N.Z. 52) is een sobere recht gesloten zaalkerk met portaal, gebouwd in 1916.

Woonhuizen. Het woonhuis *Weedingerkanaal N.Z. 207*, gebouwd rond 1920 in een combinatie van chaletstijl- en jugendstil-elementen, heeft een opvallend rijk sierspant. Soberder van vorm is *Weedingerkanaal N.Z. 107* (circa 1910). Late jugendstil-details vertoont het woon- en winkelpand

Nieuw-Weerdinge, Geref. kerk

Tramwijk N.Z. 1 (circa 1915), waarvan de ingangspartij op de hoek wordt geaccentueerd door een extra bouwlaag.

Boerderijen. De krimpenboerderij *Weedingerkanaal N.Z. 241* dateert uit 1910. Aardige jugendstil-details bepalen de villa-achtige voorhuizen van de boerderijen *Weedingerkanaal Z.Z. 68* (circa 1910) en *Landlust* (Weedingerkanaal N.Z. 88; circa 1915). Een traditionele vormgeving bezit de in 1919 gebouwde boerderij *Weedingerkanaal N.Z. 212* met dwars voorhuis.

Nieuweroord (gemeente Hoogeveen)

Ontginningsdorp, ontstaan kort voor 1850 met de ontginning van het zuidelijk hoogveengebied van Westerbork. In korte tijd ontwikkelde zich een lintbebouwing langs de Middenraai.

De **Herv. kerk** 'Rehoboth' (Middenraai 77) is een eenvoudige brede zaalkerk uit circa 1915 met geveltorentje, rondboogvensters en rationalistische details. Aan de achterzijde is een consistorie aangebouwd.

De voorm. **openbare lagere school** (Middenraai 41) dateert uit circa 1915. Deze tot woonhuizen verbouwde drieklassige gangschool heeft siertegels in de boogvelden. De onderwijzerswoning (Middenraai 43) dateert uit dezelfde tijd.

De **landarbeiderswoning** Middenraai 50, gelegen aan de oostzijde van de wetering langs de Middenraai, dateert uit de eerste helft van de 19de eeuw.

De **draaibrug** (bij Middenraai 26-28), gelegen tussen Nieuweroord en Nieuw-Balinge, is een ijzeren brug uit circa 1925.

Nieuw-Balinge (gemeente Midden-Drenthe). Deze ontginningsnederzetting ten noordoosten van Nieuweroord is ontstaan rond 1830 bij de ontginning van het Mantingerveld. De *Chr. Geref. kerk* (Verlengde Middenraai 97) is een eenvoudige zaalkerk met rondboogvensters, gebouwd in 1907 ter plaatse van een voorganger uit 1834. De naastgelegen voorm. pastorie dateert uit 1921. De *Herv. kerk* (Verlengde Middenraai 38) is een aardige zaalkerk met slanke opengewerkte dakruiter, gebouwd in 1955 in traditionalistische vormen.

Tiendeveen. Deze veenkoloniale nederzetting ten noordwesten van Nieuweroord is ontstaan in de eerste helft van de 19de eeuw. De *openbare lagere school* (Schoolweg 11) is in 1897 gebouwd als drieklassig schoolgebouw en verbouwd in 1933 en 1951. De *Herv. kerk* (Kerkweg 3) is een eenvoudige zaalkerk met dakruiter uit 1954.

Nieuwlande (gemeente Hoogeveen)

Nieuwlande, Boerderij Nieuwlande

Langgerekt kanaaldorp, ontstaan in de tweede helft van de 19de eeuw bij de ontginning van het westelijke deel van het Zwinderensche Veld. Bij de kruising van twee kanalen (Zwindersche Dwarsgat en Oostopgaande) ontstond een kleine veenkoloniale dorpskern met bebouwing aan weerszijden van het kanaal in zuidelijke en noordelijke richting. Na de Tweede Wereldoorlog is de bebouwing bij de kruising enigszins verdicht.

De **Geref. kerk** 'Eben Haezer' (Johannes Poststraat 26) is een recht gesloten zaalkerk met spitsboogvensters, gebouwd in 1914. De pastorie (Johannes Poststraat 24) in zakelijk expressionistische vormen dateert uit circa 1930.

Boerderijen. De rond 1890 gebouwde boerderij *Eikepage* (Johannes Poststraat 13) is een goed voorbeeld van een krimpenboerderij met neorenaissance-details, zoals diamantkoppen. Een villa-achtig voorhuis hebben de rond 1915 gebouwde boerderijen *Johannes Poststraat 9* en *Johannes Poststraat 40*, voorzien van een schuur met zijlansdeel, en de boerderij *Nieuwlande* (Brugstraat 90), waarvan het voorhuis jugendstil-invloeden vertoont. Met expressionistische invloeden ontworpen is de moderne kop-rompboerderij *Brugstraat 25* (circa 1930), voorzien van een schuur met zijlansdeel.

Het **woonhuis** Brugstraat 18-20 is een L-vormig eenlaagspand met topgevels en jugendstil-elementen, gebouwd rond 1910.

Het **trafohuisje** (bij Brugstraat 58) is een blokvormig gebouwtje uit circa 1930 met expressionistische details.

De voorm. **openbare lagere school** van **Dalerend** (Brugstraat 83), gelegen ten zuiden van Nieuwlande, is een tweeklassige gangschool uit 1908.

Nijensleek (gemeente Westerveld)

Nijensleek, Boerderij Hoofdweg 118

Wegdorp, ontstaan in de late middeleeuwen op een zandrug als randveenontginning. In de 16de en 17de eeuw werden de ontginningen voortgezet door de bewoners van het thans verdwenen Huis Moersbergen en - vanaf 1614 op systematisch wijze georganiseerd - door François van Westerbeek.

De **Geref. kerk** (Hoofdweg 59) is een recht gesloten zaalkerk uit 1934 met dakruiter, portaal en aangebouwde consistoriekamer. De pastorie (Hoofdweg 57) dateert uit circa 1905.

Boerderijen. In aanleg nog 18de-eeuws is de hallenhuysboerderij *Hoofdweg 118* met topgevel en dwarsdeel. Jonger zijn de gepleisterde hallenhuysboerderij *Hoofdweg 70-72* (circa 1900), met breed dwars geplaatst voorhuis, en de kop-rompboerderijen *Hoofdweg 102* (circa 1910), met langsdeel, *Hoofdweg 88* (circa 1910) en *Rieja Hoeve* (Hoofdweg 69; circa 1935), een moderne boerderij met twee dwarsdelen.

Woonhuizen. Aardige vroeg-20ste-eeuwse eenlaags woonhuizen in het dorp zijn het deels gepleisterde huis *Hoofdweg 28* (circa 1910), het voorm. wonen winkelpand *Hoofdweg 60* (circa 1915) - met twee opvallende tot topgevel opgetrokken geveldelen - en het middenganghuis *Hoofdweg 63* (circa 1915). Het huis *Hoofdweg 74* (circa 1930) heeft een gebroken tentdak.

De voorm. **zuivelfabriek** (Hoofdweg 16-20) werd in 1891 gesticht als handkracht-zuivelfabriek door J.J. Hilkemeyer. Het huidige complex bestaat uit een fabrieksgebouw met woning uit 1891 en drie iets jongere bouwdelen, waaronder een houten schuur.

Het **trafohuisje** (bij Hoofdweg 100) is een blokvormig gebouwtje uit circa 1930 met expressionistische details.

Nijeveen (gemeente Meppel)

Wegdorp, ontstaan in de 14de eeuw op een zandrug als randveenontginning. Met het verder opstrekken van de ontginning kwam ten noorden van Nijeveen

Nijeveen, Herv. kerk, interieur (1978)

een tweede bebouwingslint tot ontwikkeling langs de Nijeveense Bovenboer. Na de Tweede Wereldoorlog is de dorpskern van Nijeveen, nabij de kruising van de huidige Dorpsstraat en de Molenstraat, sterk gegroeid.

De **Herv. kerk** (Dorpsstraat 58), oorspronkelijk gewijd aan St. Barbara, is een eenbeukige kerk met een smaller, driezijdig gesloten koor en een half ingebouwde toren met ingesnoerde naaldspits. De kort na 1477 tot stand gekomen kerk heeft inwendig een gebintconstructie, die veel overeenkomsten vertoont met de gebinten van een grote hallenhuysboerderij. In plaats van ankerbalken zijn hier evenwel dekbalken toegepast. De zijwanden zijn waarschijnlijk in 1627 versteend en in de 19de eeuw verhoogd voor de plaatsing van grotere ramen. De eveneens kort na 1477 opgetrokken toren heeft een torenkruis met het jaartal 1683 - mogelijk is de kerk toen hersteld of gewijzigd. De kerk is in 1976 gerestaureerd.

Het interieur wordt gedekt door een houten tongewelf boven de gebintdekbalken. Tot de inventaris behoren een avondmaalstafel uit 1631, een preekstoel uit 1744 en een in 1846 door de firma Stulting & Maarschalkerweerd gebouwd orgel, dat hier in 1897 is geplaatst zonder de oorspronkelijke orgelkast. Het orgel is afkomstig uit de Kleine Kerk te Zierikzee (Z). In de kerk bevinden zich verder een altaarsteen uit circa 1480 en

grafstenen uit 1506 en uit 1827 (voor J.J. Ehl).

Het langgerekte *catechisatiegebouw* bij de kerk oogt ouder, maar is in 1936 naar ontwerp van J. Jans gebouwd.

Het **raadhuus** (Dorpsstraat 41) is een blokvormig, wit geschilderd gebouw dat zijn huidige vorm heeft gekregen bij een ingrijpende verbouwing in 1966-'67 naar ontwerp van J. Witpaard. Toen is het samengevoegd met de terugliggende burgemeesterswoning uit 1896, ontworpen door P. Janzen.

Boerderijen. Het dorp bezit diverse interessante hallenhuisboerderijen. Van de boerderij *Dorpsstraat 111* dateert het bedrijfsgedeelte met twee dwarsdelen uit circa 1865; het huidige, onderkelderde woongedeelte is uit 1925. Uit de tweede helft van de 19de eeuw zijn verder: *Dorpsstraat 92* (circa 1865), met dwarsdeel, *Dorpsstraat 104* (circa 1890), *Dorpsstraat 99* (1893), met dwars voorhuis en dwarsdeel, en *Dorpsstraat 115* (circa 1895), met twee dwarsdelen. De rond 1900 gebouwde boerderij *Meppelerweg 4* heeft een blokvormig voorhuis met hoger opgetrokken middenrisaliet en een naastgelegen ouderwoning (*Meppelerweg 3*). De in 1903 opgetrokken boerderij *Meppelerweg 2*, met een dwars voorhuis voorzien van een hoger opgetrokken middenrisaliet, heeft als modelboerderij gefunctioneerd. Met twee dwarsdelen uitgevoerd zijn de rond

Nijeveen, Boerderij Dorpsstraat 127

1910 gebouwde boerderijen *Dorpsstraat 31* en *Dorpsstraat 127*; de laatste heeft een dwars voorhuis met hoger opgetrokken middengedeelte en een stookhok. Andere 20ste-eeuwse hallenhuisboerderijen met dwarsdeel zijn *Dorpsstraat 149* (1911), *Dorpsstraat 51* (1928) en *Dorpsstraat 29* (1937).

Woonhuizen. De arbeiderswoning *Dorpsstraat 119* dateert uit circa 1910. Andere interessante eenlaags woonhuizen zijn *Dorpsstraat 141* (1921), met erker met balkon, het van expressionistische details voorziene blokvormige woongedeelte van de voorm. boerderij *Dorpsstraat 9* (1925) en het met mansardedak uitgevoerde huis *Dorpsstraat 53* (circa 1930).

Windmolen 'De Sterrenberg' (Burg. Weimalaan 1) is een achtkantige stellingmolen met een gemetselde onderbouw en een met riet beklede romp en kap. De in 1786 te Weener in Ostfriesland (D) gebouwde korenmolen is in 1977 op de huidige plaats herbouwd. De windroos achter op de kap is een typerend Duits element.

Noordscheschut (gemeente Hoogeveen)

Kanaaldorp, ontstaan in de 18de eeuw langs de Noordsche Opgaande (Verlengde Hoogeveensche Vaart). In de tweede helft van de 19de eeuw is de veenkoloniale bebouwing verdicht. De nabij de brug over de Verlengde Hoogeveensche Vaart gevormde kleine dorpskern is na de Tweede Wereldoorlog in zuidelijke richting uitgebreid.

De **Geref. kerk** (Drostenraai 41) is een recht gesloten zaalkerk uit 1904 met jonger portaal.

De **openbare lagere school** 'Het Blokland' (Zwarte dijkje 31) is rond 1935 gebouwd als een drieklassige gangschool met portaal.

Woonhuizen. Rond 1860 gebouwd zijn het café-woonhuis *Drostenraai 5-7* met ingezwenkte lijstgevel en de veenbazonwoning *Huize Blokland* (Zwarte Dijkje 49), een middenganghuis met omlijste ingang en bakstenen dakkapel. Eveneens voor een veenbaas gebouwd is het middenganghuis *Veenendal* (Drostenraai 21) uit 1868. Steenfabrikant Boogerd liet in 1877 het middenganghuis *Zeelandia* (Drostenraai 53-55) bouwen. De gepleisterde voorgevel heeft een hoger opgetrokken middengedeelte en wenkbrauwen boven de vensters. Het oorspronkelijk dubbele woonhuis *Molenweg 69* dateert uit circa 1890. Expressionistische details heeft het in 1925 naar ontwerp van J. Carmiggelt gebouwde huis *Triantha* (Molenweg 61) en zakelijk-expressionistische invloeden vertonen het blokvormige huis *Drostenraai 31* en de voorm. onderwijzerswoning *Drostenraai 45*, beide gebouwd rond 1930. De met riet gedekte villa *Bella Vista* (Molenweg 63) (circa 1935) is uitgevoerd in expressionistische stijl. Aan de linkerkant bevindt zich een nieuwe aanbouw.

De **ophaalbrug en schutsluis** van de Verlengde Hoogeveensche Vaart (Drostenraai-Zwarte Dijkje) dateren uit circa 1860. De brug is rond 1920 vernieuwd, de sluismuren zijn in 1955 in beton uitgevoerd.

Noordsleen (gemeente Coevorden)

Esdorp, ontstaan rond de 9e eeuw als afsplitsing van Sleen. Dit dorp zonder kerk is aan drie zijden door essen omringd en heeft aan de Dorpsstraat twee brinken met daaromheen onregelmatig gegroepede boerderijen. Na 1850 is de

bebouwing verdicht en uitgebreid langs de uitvalswegen.

Boerderijen. Voorbeelden van hallenhuisboerderijen met langsdeel zijn *Zweeloërstraat 20* (circa 1865), *Middelesweg 3* (circa 1870), met houten bijschuur, *Dorpsstraat 8* (circa 1885), met serre en wijzigingen uit 1929, en *Dorpsstraat 15-17* (circa 1890), met ingangsomlijsting en bijschuur. De twee laatste boerderijen hebben een dubbel voorhuis. Een jonger voorbeeld is *Dorpsstraat 23* (circa 1920), voorzien van een dwars voorhuis met dakkapel.

Het voorm. **tolhuis** (*Zweeloërstraat 22*), een eenlaagspand met krimp en gesneden windveren, dateert uit circa 1865.

De **windmolen** ‘Albertdina’ (Markeweg 30) is een met riet gedekte achtkantige grondzeiler op gemetselde voet. Deze uit Usquert (Gr) afkomstige molen werd in 1906 door molenmaker H. Wiertsema in Noordsleen herbouwd in opdracht van F. Westerling, ter vervanging van de in 1904 afgebrande oliemolen ‘Concordis’. De molen is in 1953 gerestaureerd.

De voorm. **smederij** (Markeweg 3) is een diep eenlaagspand met zadeldak, gebouwd rond 1915 en later uitgebreid.

Hunebedden. Ten noordwesten van Noordsleen liggen twee hunebedden, aan weerszijden van de Hunebedweg. Het *hunebed D50* op de Middeles heeft zestien draag- en zeven dekstenen. De ingangspartij bestaat uit twee poortzijstenen. De steenkrans is grotendeels intact. Restauraties zijn uitgevoerd in 1962 en 1998. Op de Achteres staat *hunebed D51* met veertien draag- en drie dekstenen. De ingang had twee paar poortzijstenen. Onderzoek en restauratie zijn uitgevoerd in 1962.

De voorm. **openbare lagere school** van 't Haantje ('t Haantje 60), gelegen ten noorden van Noordsleen, is een tweeklassige gangschool uit circa 1925. De naastgelegen blokvormige onderwijzerswoning ('t Haantje 58) dateert uit dezelfde tijd.

Norg (gemeente Noordenveld)

Norg, Herv. kerk

Esdorp, ontstaan in de middeleeuwen op de hoger gelegen zandgronden van het Drentse plateau. Het dorp heeft zes brinken, waarvan de Kerkbrink, de Putbrink (Eerste Laan) en de brink aan de Esweg de belangrijkste zijn. De bebouwing van de oorspronkelijke dorpskern - vooral boerderijen bij de Kerkbrink - werd in de loop van de 19de eeuw verdicht. Het dorp werd langs de uitvalswegen uitgebouwd. De

in 1931 opgerichte stichting 'Vacantie en Rustoord Den en Duin' beoogde aanvankelijk een groot vakantieoord te bouwen in het bos bij Norg. Nadat dit plan was verlaten, werden er diverse vakantiewoningen gerealiseerd. Na de Tweede Wereldoorlog is Norg aan de oost- en de westzijde uitgebreid.

De **Herv. kerk** (Brink 2), oorspronkelijk gewijd aan St. Margaretha, is een eenbeukige kerk met halfronnd gesloten koor en een ongelede zadeldaktoeren. De kerk werd gesticht als dochterkerk van Vries. Rond het midden van de 13de eeuw kwam de huidige kerk tot stand op de plaats van een houten voorganger. Eerst verrees de romaanse toren voorzien van tweelichts-vensters met deelzuiltje in gepleisterde nissen. Daarna volgden koor en schip, uitgevoerd met steunberen, hoge smalle vensters en ingangen in de noord- en de zuidgevel. Een reeks kleinere vensters in de zuidgevel van het schip is een restant van een aanvankelijk lager schip. In de toren hangt een door Wilhelmus Jacobus de Vrij gegoten klok (1655). Het portaal bij de noordingang dateert uit 1778. Bij de restauratie in 1969-'71, onder leiding van P.L. de Vrieze, zijn de in 1837 uitgevoerde veranderingen ongedaan gemaakt.

Het wit gepleisterde interieur wordt gedekt door een balkenplafond (schip) en een ribgewelf (koor). De triomfboog en de rondstaafrikken van het romano-gotische koorgewelf hebben een 13de-eeuwse, bij de restauratie aangevulde, beschildering. In het koor bevinden zich nissen voor het sacramentshuisje, een piscina en enkele priesterzetels. De kerk bevat een klein, eenvoudig versierd doopvont of wijwaterbekken uit circa 1150 en een wat groter, met (zwaar beschadigde) mensfiguren versierd doopvont uit de 13de eeuw; beide hebben een ronde kuip op ronde schacht en vierkante voetplaat. Tot de inventaris behoren verder: een offerblok uit 1661, een preekstoel vervaardigd in 1678 door Dirck Jans Bijmolt, de gedeeltelijk overhuifde herenbank van de familie Tonckens (1724) - met het wapen van de verwante familie Lunsingh -, een doophek (1800), een schultebank (circa 1800) en een door E. Leichel gebouwd orgel (1896).

Het voorm. **raadhuis** (Asserstraat 15-17) is een dwars pand met afgewolfd zadeldak, gebouwd in 1883 en uitgebreid in 1904 met het naastgelegen pand Asserstraat 13. De neoclassicistische

Norg, Boerderij Esweg 29

deuromlijsting is verplaatst van nummer 15-17 naar nummer 13. Voordien werden raadsvergaderingen gehouden in het pand Brink 8, nu een woon- en winkelpand. In 1974, toen het multifunctioneel centrum annex raadhuis 'De Brinkhof' werd geopend, verloor het pand de oorspronkelijke functie.

Boerderijen. Norg heeft een aantal 18de-eeuwse boerderijen, zoals *Esweg 29* met de jaartalankers '1717', *De Eshof* (*Esweg 25*) uit 1762 - beide voorzien van een achterbaander met onderschoer - *Esweg 18* (1765), *Pompstraat 6-8* (1778), met dwarsdeel en dubbel woonhuis, en de L-vormige boerderij *Brink 11-13* (1779). De oorspronkelijk in 1717 met achterbaander gebouwde boerderij *Brink 21-22* heeft thans een zijbaander en een in 1816 aangebouwd tweede woonhuis. Boerderijen met dwarsdeel uit het begin van de 19de eeuw zijn *Eerste Laan 1*, met de jaartalankers '1801, rieten dak en puntgevel, en *Esweg 33* uit 1823 met topgevel. De in 1820 opgetrokken boerderij *Peesterstraat 8a* is rond 1910 uitgebreid. Op het erf staan een stookhut en een met riet gedekte houten schuur met gemetselde voet. *Esweg 14* is een boerderij uit 1842 met topgevel en rieten dak. Een 19de-eeuws dwars geplaatst woonhuisgedeelte heeft de van oorsprong oudere boerderij *Brinkstraat 1*. Voorbeelden van kleine boerderijen met rieten dak en topgevel uit de eerste helft van de 19de eeuw, waarvan enkele met dwarsdeel, zijn *Esweg 10*, *Esweg 12* (1835), *Steeg 1-3*, *4*, *6* en *10*. *Steeg 8* heeft een woonhuisgedeelte met een afgeknotte topgevel en een met pannen gedekt voorschild met topschoorsteen.

Woonhuizen. De voorm. pastorie *Villa Wilhelmina* (*Langeloërweg 1*) is een wit gepleisterd, neoclassicistisch middenganghuis uit circa 1880. Een op het neoclassicisme geïnspireerde vormgeving heeft het herenhuis *Brink 14*, onderdeel van een voormalige boerderij. Het pand kwam in 1938 tot stand naar plannen van J. Kuiler en L. Drewes in opdracht van de familie Pelinck. Karakteristieke voorbeelden van vakantiewoningen in het recreatiegebied Den en Duin, gebouwd begin jaren dertig in expressionistische vormen en veelal met een rieten dak, zijn *Den en Duin 6*, *Langeloërweg 53* en *Langeloërweg 17*; de laatste werd in 1933 opgetrokken naar ontwerp van E. Rozema. Burgemeester J. Tonckens liet in 1936 het landhuis *Langeloërweg 44* bouwen naar een zakelijk-expressionistisch ontwerp van J. Krook. Het huis wordt omringd door een landschappelijk aangelegde tuin met hekwerk en een oprijlaan uit de bouwtijd.

Windmolens. De achtkantige stellingmolen *De Hoop* (*Asserstraat 36*), met houten onderbouw en een met dakleer beklede romp en kap, werd in 1857 (op baard) gebouwd als pelmolen. De nu als korenmolen in gebruik zijnde molen is in 2000

voor het laatst gerestaureerd. Een achtkantige stellingmolen met hoge gemetselde onderbouw en een met riet beklede romp en kap is de windmolen *Noordenveld* (Westeind 16). Deze korenmolen werd in 1878 gebouwd door molenmaker J. Ritsema voor G. Stevens en is in 1998 gerestaureerd.

De **Alg. begraafplaats** (Kerkhofsdrift ong), aangelegd in de eerste helft van de 19de eeuw, bevat onder meer enkele door de Asser IJzergieterij vervaardigde grafzerken, zoals die voor L.A. Bastiaans († 1866), R. Hofsteenge († 1868) en J. Hofsteenge († 1871). Verder is er een gietijzeren ‘puntpoal’ voor de hoefsmid G. Nijboer († 1885).

Peest. Dit esdorp ten oosten van Norg is ontstaan in de middeleeuwen. Aan de Brinkweg/Hoofdweg bevindt zich een kleine driehoekige brink. *Boerderijen.* De boerderij Hoofdweg 23 heeft een blokvormig woonhuisgedeelte uit circa 1855 met hoger opgetrokken midden partij, ingangsomlijsting, balkon en zaadzoldervensters. De met riet gedekte dubbele schuur dateert uit 1935. De op het erf staande bijschuur uit circa 1935 had oorspronkelijk een inpandige zomer- of arbeiderswoning. Nabij de boerderij, aan

Norg, Windmolen De Hoop

de overzijde van de Hoofdweg, bevindt zich een landschapstuin met vijver. De krimpboerderij Hoofdweg 8 dateert uit circa 1925.

Odoorn (gemeente Borger-Odoorn)

Odoorn, Herv. kerk

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op de oostflank van de Hondsrug langs de weg van Coevorden naar Groningen. In de 13de eeuw werd hier een dochterkerk van de kerk van Anloo gesticht. Odoorn was het centrale kerkdorp van de dochternederzettingen Valthe en Exloo. De dorpsessen bevonden zich overwegend aan de westzijde. In het dorp zijn nog vier brinken te herkennen, waaronder die aan de Boshof. Bij het brinkrestant aan de Dilweg is een dobbe (eendenkuil) bewaard gebleven. In de 19de eeuw werd Odoorn geteisterd door enkele branden. Na de Tweede Wereldoorlog is het dorp vooral aan de oostzijde uitgebreid.

De **Herv. kerk** (Valtherweg 1), oorspronkelijk gewijd aan St. Margaretha, is een zaalkerk met aangebouwde consistorie en een gepleisterde geveltoren met achtkantige lantaarn. De consistorie is het bewaard gebleven recht gesloten koor van een rond 1200 gebouwde kerk en bestaat grotendeels uit gekloofde en behakte granieten zwerfstenen, waarvan er enkele vermoedelijk van hunebedden afkomstig zijn. De spitsboogvensters zijn later ingehakt, waarschijnlijk bij een verhoging van het koor in de 14de of 15de eeuw. Aan de oostzijde werd een nieuwe ingang aangebracht toen het koor na de reformatie als consistorie ging dienen. Het middeleeuwse schip heeft men in 1856-'57 vervangen door de huidige, door W. van Ernst ontworpen zaalkerk, waarvan het muurwerk met rondboogvensters wordt geleed door lisenen. In 1897 is de kerk hersteld na brand. In de geveltoren hangen twee door de gebroeders Van Bergen gegoten klokken (1931). Het interieur van het middeleeuwse koor wordt gedekt door een koepelachtig gewelf met vier rechthoekige ribben. Tot de kerkinventaris behoren een preekstoel

Odoorn, Armenwerkhuis (1980)

uit 1897 en een door de gebroeders Van Oeckelen gebouwd orgel (1899).

Het voorm. **armenwerkhuis** van de Herv. diaconie (Paasbergen 3-7) is een L-vormig eenlaagspand in neoclassicistische stijl, gebouwd in 1860 naar plannen van W. van Ernst. De ingang en de hoekvensters hebben gepleisterde omlijstingen.

Woonhuizen. Het dwarse eenlaagspand *Hoofdstraat 2*, met woon- en schuurgedeelte, stamt uit circa 1885. Eenvoudige voorbeelden van woon- en winkelpanden zijn *Valtherweg 3* (circa 1920), met expressionistische details, en *Valtherweg 8* (circa 1930) in zakelijk-expressionistische vormen. De gedeeltelijk gepleisterde villa *De Beukenhof* (Valtherweg 14) is rond 1935 gebouwd in traditionalistische stijl.

De **boerderij** Eendenkuil 1 is een 19de-eeuwse hallenhuisboerderij met haaks aangebouwde schuur. Het gebouw is tegenwoordig in gebruik als openbare bibliotheek.

De voorm. '**korenmalerij**' (Valtherweg 11) is een veevoederfabriek uit circa 1915. Naast het dwarse eenlaags fabrieksgebouw staat een rond 1955 opgetrokken silogebouw.

Het **trafohuisje** (Valtherweg ong.) is een gebouwtje met zadeldak uit circa 1930, voorzien van expressionistische details en het opschrift 'Odoorn'. Kort na de bouw is tegen het trafohuisje een even groot bouwdeel met schilddak geplaatst.

De **Alg. begraafplaats** (tegenover Borgerderweg 16) is rond 1880 gesticht en later uitgebreid. Op het oudste gedeelte bevinden zich enkele vermeldenswaardige 19de-eeuwse en vroeg 20ste-eeuwse graftekens, waaronder een

door G. Stuveld gemaakte grafsteen voor H. Griemink († 1918) en een grafsteen voor F. Nijenbrinks, vervaardigd door H. Smit.

Hunebed. Ten noordwesten van Odoorn, nabij de weg Odoorn-Borger, bevindt zich *hunebed D32*, dat bestaat uit negen draag- en vier dekstenen. Het is in 1958 onderzocht en gerestaureerd.

Oosterhesselen (gemeente Coevorden)

Oosterhesselen, Herv. kerk en toren

Esdoorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op de hoger gelegen zandgronden van het Drents Plateau en voor het eerst vermeld in 1208. Het dorp had een zeer grote brink met in het midden de kerk. De diagonaal over de brink lopende Dorpsstraat (nu Burgemeester De Kockstraat) werd vanaf 1850 aan weerszijden bebouwd waardoor de brink sterk in omvang werd gereduceerd en een meer besloten karakter kreeg. Hier ontwikkelde zich rond 1940 een dorpscentrum. Na de Tweede Wereldoorlog is Oosterhesselen sterk in oostelijke richting uitgebreid.

De **Herv. kerk** (Geserweg 2) is een gepleisterde eenbeukige kerk met driezijdig gesloten koor en een vrijstaande toren van drie geledingen met stompe ingesnoerde spits. De laat-gotische toren verrees in de 15de eeuw en werd mogelijk gebouwd door Johan die Wercmeyster. In de toren hangt een door Nicolas Sickmans gegoten klok (1626). Waarschijnlijk werd het schip van de 15de-eeuwse, laat-gotische kerk gedeeltelijk verwoest door oorlogshandelingen tijdens het beleg van Coevorden in 1592 en kwamen toren en koor los van elkaar te staan. In 1628 voltooidde men de nieuwe westwand van het koor en in 1802 volgde een gedeeltelijke herbouw van het schip. De in 1862 gepleisterde kerk is in 1930-'31 en in 1983-'84 ingrijpend gerestaureerd.

Het interieur wordt gedekt door een houten tongewelf. De uit 1662 daterende preekstoel is door Jan Jansz. Decker vervaardigd voor de abdijkerk te Assen en in 1817 hier geplaatst. Tot de inventaris behoren verder twee eenvoudige herenbanken (eind 17de eeuw) en een wapenbord (1787) voor Martina C.J. van In- en Kniphuizen-Van Heukelom, bewoner van havezate De Klencke. Het orgel is in 1864 door L. van Dam & Zn met gebruik van ouder pijpwerk gebouwd voor de Geref. kerk van Warnswerd (F). In 1920 heeft men het orgel overgebracht naar de Geref. kerk van Wijckel (F) en in 1983 naar de huidige plek.

Raadhuizen. Het voorm. raadhuis *Geserweg 8* - met burgemeesterswoning - is een blokvormig eenlaagspand met verhoogd middenrisaliet, gebouwd in 1912 naar

ontwerp van J.H. Eleveld. In 1969 heeft men de voorm. landbouwschool, *Edveensweg 13*, als raadhuis in gebruik genomen. Dit uit de jaren dertig van de 20ste eeuw stammende complex, met directeurswoning en toren met tentdak, is in 1977 en in 1983 uitgebreid.

Boerderijen. In Oosterhesselen staat een aantal hallenhuisboerderijen met langsdeel, die deels een 18de-eeuwse kern hebben en in de 19de eeuw zijn gewijzigd. Voorbeelden hiervan zijn *Burg. De Kockstraat 42*, met houten bijschuur, *Burg. De Kockstraat 29*, met onderschoer, en *Oldenbanningstee* (*Burg. De Kockstraat 12*), met langgerekt voorhuis, jaartalsteen '1814' en een houten bijschuur. De hallenhuisboerderij *Middendorp 4* (circa 1865) heeft een dwarsdeel en een bijschuur (circa 1870). De ingrijpend gerestaureerde kleine boerderij *Burg. De Kockstraat 51* (circa 1865) met dwarsdeel was mogelijk bestemd voor arbeiders van de boerderij *Burg. De Kockstraat 49-49a*. Die boerderij kreeg zijn huidige uiterlijk in 1877. Mogelijk heeft de boerderij een oudere kern, evenals de boerderij *Burg. De Kockstraat 15* (circa 1870) met langsdeel. *Geserweg 6* is een hallenhuisboerderij met langsdeel en dubbel voorhuis uit circa 1890. In zijn huidige vorm is *Burg. De Kockstraat 47* uit dezelfde tijd. In het representatieve woonhuis van deze boerderij met verhoogd middenrisaliet in de zijgevel werden pachtgelden geïnd. De forse boerderij *Burg. De Kockstraat 25-25a* is in 1861 opgetrokken met een groot dwars voorhuis. Uit 1905 dateert de krimpenboerderij *Klenkerweg 1*. Ten zuiden van Oosterhesselen liggen de moderne kop-rompboerderijen *Verlengde Hoogeveensche Vaart 8* en *10* (beide circa 1925), uitgevoerd met zijlangsdeel en een vormgeving met zakelijk-expressionistische elementen.

Woonhuizen. Uit 1906 dateert de, als notariswoning gebouwde, gepleisterde villa *Burg. De Kockstraat 21*. De deels gepleisterde eenlaags villa *Burg. De Kockstraat 27* (circa 1915) vertoont Jugendstil-elementen. *Witte Zand 7* is een eenlaags huis met erker en mansardedak uit circa 1920. De villa *Burg. De Kockstraat 45* (1929) werd in opdracht van H. Draayers gebouwd naar een zakelijk-expressionistisch ontwerp van G. en W. Wieringa.

Oosterhesselen, Villa Burgemeester De Kockstraat 45

De gebrandschilderde ramen zijn door het Haarlemse atelier La Noblesse vervaardigd. De villa *Burg. De Kockstraat 36* (circa 1930) is uitgevoerd in expressionistische vormen.

Hotel-restaurant 'Deen' (Burg. De Kockstraat 32) bestaat uit twee haakse eenlaags bouwdelen uit circa 1930.

De Klencke (Klenkerweg 13), gelegen ten noordoosten van Oosterhesselen

Oosterhesselen, Landhuis De Klencke

aan het Drostendiep, is een voorm. havezate. Het omgrachte, U-vormige eenlaags landhuis met omlopend schilddak heeft in de voor- en achtergevel een ingangspartij met topgevel en decoratie in Lodewijk XV-stijl. De havezate heeft vermoedelijk een middeleeuwse oorsprong en wordt in 1482 voor het eerst vermeld. Het jaartal 1670 in de voorgevel herinnert aan een verbouwing. Het gebouw kreeg zijn huidige vorm in 1760 in opdracht van Rutger van Dongen. In 1786 kwam het huis aan Haro Caspar van In- en Kniphuizen, die was getrouwd met Martina C.J. van Heukelom. Het huis is sinds 1961 in bezit van de Vereniging Natuurmonumenten en is in 1976-'77 ingrijpend gerestaureerd.

Buiten de gracht staat nog één van de oorspronkelijk twee bouwhuizen. Dit gebouw is in 1977 nagenoeg geheel nieuw opgetrokken rond het oude houtskelet en heeft een uit delen van grafzerken bestaande plint. Op het voorplein liggen twee grafzerken, met de wapens van Swer Jorrien van Welvelde († 1635) en Zeino Jan van Welvelde († 1775). Bij De Klencke ligt de in de kern uit circa 1780 daterende, maar later gewijzigde hallenhuishoer *Hovinghoeve* (Klenkerweg 18) met onderschoer en jongere bijschuur.

De voorm. **brugwachterswoning** ‘Hesselerbrug’ (Verlengde Hoogeveense Vaart 20), gelegen ten zuiden van Oosterhesselen aan de Verlengde Hoogeveense Vaart, is een woning van het krimpentype uit circa 1860.

Orvelte **(gemeente Midden-Drenthe)**

Esdorp, ontstaan in de middeleeuwen aan de weg van Westerbork naar Zweeloo op de hogere zandgronden, mogelijk als dochternederzetting van Westerbork. Orvelte wordt in 1362 voor het eerst vermeld. De agrarische bebouwing concentreert zich vooral langs de Dorpsstraat en de Schoolstraat. Aan de Flintenweg en Schapendrift ligt een ruime, veelhoekige en gave brink. In 1967 is Orvelte aangewezen als beschermd dorpsgezicht. De gemeente heeft het initiatief genomen het dorp te restaureren als ‘levend monument van historische landelijke bouwkunst’. Bij de realisatie van dit museumdorp is men uitgegaan van het kadastraal minuutplan uit circa 1830. Daarbij is de brink hersteld, zijn de nog bestaande typerende panden gerestaureerd en zijn enkele historisch passende boerderijen en schuren die elders moesten verdwijnen, naar Orvelte overgebracht. Ook zijn de karakteristieke wegverharding, erfafscheiding en weg- en erfbeplanting hersteld.

Het voorm. **tolhuis** (Dorpsstraat 10)

Orvelte, De brink vanuit het zuidwesten

Orvelte, Boerderij Bruntingerhof (1973)

dateert uit circa 1870 en is thans in gebruik als museum en infowinkel.

Boerderijen. Eén van de oudste boerderijen in Orvelte is de vanuit Bruntinge overgebrachte *Bruntingerhof* (Flinteweg 8). Deze 17de-eeuwse, met riet gedekte, hallenhuisboerderij met achterbaander en onderschoer is oorspronkelijk gebouwd als ‘los hoes’. Tegen het woonhuisgedeelte heeft men in 1728 een voorkamer gebouwd. De voorgevel bevat een houten kruiskoos met luikjes. De vakwerkgevels van het woonhuisgedeelte uit 1728 zijn opgevuld met baksteen, die van het bedrijfsgedeelte met beleemd vlechtwerk. De aangebouwde houten bijshuur heeft decoraties van geknoopt stro. De boerderij werd in 1973 overgeplaatst uit Bruntinge. Op het erf staat een van elders overgebrachte *bakspiker*, waarvan de vakwerkgevels met baksteen zijn gevuld.

In het dorp staan diverse voorbeelden van 18de-eeuwse hallenhuisboerderijen met langsdeel en achterbaander met onderschoer. De uit 1758 daterende boerderij *Dorpsstraat 1* heeft een dwars aangebouwde houten bijschuur en de boerderij *Dorpsstraat 3* een ingekorte, aangebouwde hooischuur en op het erf een schaapskooi, turfschuurtje en stookhut. Bij *Flintenberg 4* staat een losse bijschuur en bij *Flintenberg 2* een schaapskooi. De bakstenen topgevel van de boerderij *Melkweg 2* is voorzien van het nokanker '1708'. Een aangebouwde houten bijschuur en een topgevel bij het woonhuisgedeelte hebben de boerderijen *Flintenberg 6* (1798) en *Dorpsstraat 2*. Het voorhuis met topgevel van de met riet gedekte boerderij *Schapendrift 1* is voorzien van een aangebouwde eindkamer. Bij *Schapendrift 2* staat een mogelijk 18de-eeuwse of oudere houten hooischuur annex schaapskooi met ankerbalkconstructie en rieten schilddak.

Voorbeelden van 19de-eeuwse hallenhuisboerderijen met een langsdeel zijn *Schoolstraat 3*, met dwars geplaatste bijschuur, en de nu als slagerij in gebruik zijnde boerderij *Schoolstraat 1*, met een achterbaander in het muurvlak en met vrijstaande bijschuren. Voorbeelden van 19de-eeuwse hallenhuisboerderijen met dwarsdeel zijn: *Brugstraat 2*, *Brugstraat 4* en *Dorpsstraat 7*. De laatste heeft op het erf een stookhut uit circa 1910 en is door de Stichting Orvelte in 1974 herbestemd tot wagenmakerij. Daarvoor zijn een houtzagerij, een overkapping voor een zaagmachine, een droogschuur en nog een schuur bijgebouwd. *Schoolstraat 2*, eveneens een hallenhuisboerderij met dwarsdeel, is in 1916 uitgebreid met een winkel en dient sinds 1925 als café.

Ten zuidoosten van Orvelte ligt de moderne krimpenboerderij *Wezuperweg 1*, gebouwd in 1937 in opdracht van J. Nijsingh naar ontwerp van J. Boelens. Aan de linkerzijde bevindt zich een kleine uitbouw en een vensterreeks met brede stijlen onder de dakrand. Deze boerderij heeft deel uitgemaakt van de ontginningsactiviteiten van de N.V. Het Landschap Drenthe.

Bedrijfsgebouwen. De *smederij* Dorpsstraat 9 dateert uit 1876 en is in 1974 naar Orvelte overgeplaatst. De voorm. *coöperatieve zuivelfabriek* 'De Onderneming' (Melkweg 3) is een 19de-eeuws complex bestaande uit een onderkelderd dwarshuis en twee schuren. Het melkfabriekje bevat een complete inventaris en is nu in gebruik als boteren kaasmakerij. De voorm. *vlasfabriek* 'Orvelte' (Oranjekanaal NZ 47), gelegen ten noorden van Orvelte, is gebouwd in 1917. Het complex bestaat uit een directeurswoning, twee bedrijfsruimten en een kapschuur met ijzeren spantconstructie.

De **openbare lagere school** (Oranjekanaal NZ 57), gelegen ten noorden van Orvelte, is rond 1910 gebouwd als een drieklassige gangschool met onderwijzerswoning, naar ontwerp van J. van Houten. Het gebouw met overstekend zadeldak vertoont een late neorenaissance-detaillering.

Peize **(gemeente Noordenveld)**

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op de hogere zandgronden van het Drentse plateau. In en rond Peize verrezen enkele voorname huizen, zoals het middeleeuwse Huis ter Hansouwe (De Horst) en het 18de-eeuwse Willingehuis (Roderweg). In het begin van de 19de eeuw is de van oorsprong 16de-eeuwse havezate

Huis te Peize (Brinkweg) gesloopt. In het begin van de 20ste eeuw zijn het Kymmellhuis (Kerkstraat) en het Huis Woldrust te Peizerwold (Woudrustlaan) - beide 18de-eeuwse huizen - afgebroken. Peize heeft een opvallend open dorpsstructuur, met aan de Brinkweg een kerkbrink. In de 19de eeuw vond een verdichting van de bestaande bebouwing plaats en breidde het dorp zich langs de randen uit. Na de Tweede Wereldoorlog is het dorp vooral aan de noord- en oostzijde uitgebreid.

De **Herv. kerk** (Kerkstraat 2), oorspronkelijk gewijd aan Johannes de Doper, is een eenbeukige kerk met driezijdig gesloten koor en een ongelede toren met ingesnoerde spits. De kerk kwam tot stand in de tweede helft van de 13de eeuw en werd in 1624 ingrijpend hersteld, waarbij men de oude toren heeft afgebroken. De noord- en de zuidgevel

Peize, Herv. kerk (1982)

van het door pilasters gelede schip hebben een dichtgemetselde ingang. In de huidige, uit 1803 daterende, toren hangt een door A.H. van Bergen & Zn. gegoten klok (1835). Het huidige koor met rondboogvensters verrees bij een vergroting van de kerk in 1824. Bij de restauratie in 1964-'68 zijn de kleine spitsboogvensters van het schip teruggebracht en ook de triomfboog - in het interieur tussen schip en koor - die bij het oude koor hoorde.

De kerk bevat een romaans zandstenen doopvont met een door vier leeuwenbeelden gedragen ronde kuip, versierd met friezen van wijnrank-, touwband- en acanthusbladmotieven. Tot de inventaris behoren verder een preekstoel met Lodewijk XV-detaillering, in 1751 vervaardigd door Jan de Brugman, en een herenbank van de familie Kymmell (circa 1824). Het in 1862 door P. van Oeckelen naar Peize overgebrachte orgel werd in 1631 door A. Verbeeck gebouwd voor de kerk van het Pepergasthuis te Groningen, in 1697 door Arp Schnitger omgebouwd en in 1757 voorzien van een rugwerk door A.A. Hinsz. De orgelkast dateert grotendeels uit de 17de eeuw en deels uit 1757 (rugwerk). In de vloer van het koor zijn enkele 19de-eeuwse grafzerken opgenomen, afkomstig van het geruimde kerkhof.

De *pastorie* 'Kortland' (Kortlandsweg 31) is een gepleisterd eclectisch middenganghuis met hoger opgetrokken mid-

Peize, Raadhuis

denpartij, in oorsprong daterend uit de 18de eeuw, maar rond 1880 grotendeels vernieuwd.

Het voorm. **Diakonie Armhuis** (Vrieserweg 8-10), gesticht in 1859, is een eenvoudig langgerekt dwars pand met afgewolfd zadeldak. Ernaast staat een landbouwschuur.

Het voorm. **postkantoor** (Hoofdstraat 34-36) is een eenlaags woonhuis met kantoor, gebouwd rond 1905 naar een ontwerp met neorenaissance-detaillering. De afgeschuinde gevelhoek bevatte mogelijk oorspronkelijk de ingang.

Het **raadhuis** (Raadhuisstraat 1) is een blokvormig pand met overstekend schilddak, gebouwd in 1917-'18 naar een ontwerp van J. Smallenbroek & Zn. in sobere nieuw historiserende stijl. De uitbreiding aan de achterzijde kwam in 1938-'40 tot stand naar plannen van gemeenteopzichter L.J. Elema. Het pand is verder verbouwd in 1968, gevolgd door interne verbouwingen in 1984 en in 1990-'91. Vóór 1918 werden de raadsvergaderingen gehouden in logementen te Peize, aanvankelijk in 'Naast de Kerk' (Kerkstraat 4) en later in 'Café Boonstra' (Hoofdstraat 12-14).

Woonhuizen. Het *Huis ter Hansouwe* (De Horst 21) is het restant van een oorspronkelijk middeleeuws steenhuis, dat in de 17de eeuw werd verlengd en in de 18de eeuw werd verbonden met stallen en bedrijfsruimten. De dwars aangebouwde hoge Friese schuur dateert blijkens de jaartalankers uit 1837. Deze schuur en de stallen zijn met riet gedekt. Het deels in kloostermoppen opgetrokken woonhuisgedeelte heeft gedeeltelijk dichtgemetselde, smalle kloostervensters. In de opkamer bevindt zich een laat-17de-eeuwse bedstede, in de woonkamer een 18de-eeuwse schouw. De gietijzeren hekpalen van het 19de-eeuwse toegangshek zijn afkomstig uit Groningen. Het *Huis Willinge* (Roderweg 22), ook wel het 'Jachthuis' genoemd, bestaat uit een middenganghuis, voorzien van een hoger opgetrokken middenpartij met een fronton en een deur met pilasteromlijsting, en een aangebouwde schuur. Het complex dateert van oorsprong uit 1763 en heeft bij een verbouwing in 1880 het huidige aanzicht gekregen. Het is in de tweede helft van de 20ste eeuw nog enkele malen verbouwd. Het woonhuis *Brinkweg 2*, een dwars huis met schilddak en hoge schuifvensters, werd rond 1815 gebouwd voor G. Kemkers. Bij de bouw heeft men materiaal gebruikt van de kort tevoren afgebroken, nabij gelegen havezate Huis te Peize. Zo ook de in de muur tussen het huis en de bijbehorende schuur ingemetselde gevelsteen uit 1706, met het alliantiewapen van de families De Coninck en Van den Clooster.

Boerderijen. Het woongedeelte van de hallenhuisboerderij *Oosterweg 7* heeft schuifvensters met luiken en draagt in de topgevel de jaartalankers '1662'. De schuur met zijbaander is met riet gedekt. De in de kern mogelijk 16de-eeuwse

hallenhuisboerderij *Kerkstraat 4* heeft in 19de eeuw de huidige vorm gekregen. Deze boerderij is ook in gebruik geweest

Peize, Boerderij *Hoeve Woudrust*

als café en logement, en als winkel. Uit de 18de of begin 19de eeuw dateren de hallenhuisboerderijen *Kerkstraat 12*, met dwarsdeel, en *Hoofdstraat 25-27*. De laatstgenoemde is na een ingrijpende verbouwing in gebruik als bibliotheek. De uit de eerste helft van de 19de eeuw daterende boerderij *Hoofdstraat 3* heeft een dwars geplaatst woonhuis. Na de restauratie rond 1988 heeft het pand de functie van café en bierbrouwerij gekregen, waarbij de naam ‘Peizer Hopbel’ verwijst naar de hopteelt rond Peize in 17de en 18de eeuw. De uit 1907 daterende kop-rompboerderij *De Horst 19* heeft als woongedeelte een middenganghuis met neorenaissance-detaillering. Het woonhuisgedeelte van *Hoeve Woudrust* (Groningerweg 38) is gebouwd in 1914 in nieuw historiserende stijl. Voorbeelden van krimpenboerderijen zijn *De Horst 17* (1905) en *De Horst 15* (1919), de laatste is uitgevoerd met zaadzoldervensters en kolossale ionische pilasters (zijgevel).

De **windmolen** ‘Paiser Meul’ (Molenpad 1) is een achtkantige stellingmolen met hoge gemetselde onderbouw en een met riet beklede romp en kap. Deze korenmolen werd oorspronkelijk in 1845 gebouwd als oliemolen in Enumatil (Gr) en in 1890 overgebracht naar de huidige plaats. Bij de restauratie in 1973 heeft men de houten bekleding vervangen door een rietbedekking.

De voorm. **coöperatieve landbouwvereniging** ‘Peize’ (Brinkweg 19) is een bedrijfsgebouw uit 1935, ontworpen

Peize, Boerderij De Horst 15

door L.J. Elema & Zn. in zake-lijk-expressionistische vormen.

Tolhuizen. Het ten westen van Peize gelegen tolhuis *Moleneind 1* heeft een gepleisterde cartouche met het bouwjaar '1884' en siermetselwerk in verschillende kleuren baksteen. Te Peizerwold, ten noorden van Peize, staat het tolhuis *Groningerweg 31*, eveneens gebouwd in 1884 langs de toen aangelegde straatweg Roden-Peize-Groningen. Het door A. Schotanus ontworpen pand vertoont neorenaissance-details en heeft een houten geveltopversiering met makelaar en eenvoudige windveren.

De voorm. **school** De Pol 24, gelegen ten zuidoosten van Peize, is een rond 1925 opgetrokken L-vormig, drieklassig schoolgebouw met uitgebouwde ingangspartij. Naast de school staat de voorm. onderwijzerswoning (De Pol 22).

Pesse (gemeente Hoogeveen)

Esdorp, ontstaan in de middeleeuwen en in 1141 voor het eerst vermeld (Petthe). Dit langgerekte dorp met verspreid gelegen agrarische bebouwing aan weerszijden van de Hoogeveenseweg kreeg na de Tweede Wereldoorlog een dorpskern ten noorden van de Oostering.

De **Herv. kerk** (Hoogeveenseweg 44) is een recht gesloten zaalkerk uit 1871, voorzien van een forse dakruiter met opengewerkte lantaarn en ingesnoerde spits. In de dakruiter hangt een door A.H. van Bergen gegoten klok (1877). In 1908 heeft men de voorgevel vernieuwd en in 1966 is de kerk gerestaureerd. De kerk bevat een preekstoel uit de bouwtijd. De voorm. pastorie (Hoogeveenseweg 46) dateert eveneens uit 1871.

De **Geref. kerk** (Hoogeveenseweg 22), een recht gesloten zaalkerk met dakruiter en twee ingangsportalen, is in 1937 opgetrokken in traditionalistische vormen. De consistorie en de pastorie (Hoogeveenseweg 20) dateren van circa 1955.

Het voorm. **woonhuis-kantoor van de rijkspolitie** (Dorpsstraat 1-3) dateert uit circa 1935 en vertoont zakelijk-expressionistische vormen.

Boerderijen. De hallenhuishoerderij *Kerkweg 1*, uitgevoerd met twee dwarsdelen, kreeg rond 1850 zijn huidige vorm, maar heeft mogelijk een oudere kern. De boerderij *Unicum* (Hoogeveenseweg 2) is in 1911 gebouwd naar ontwerp van J. Carmiggelt en heeft een dwars geplaatst voorhuis met een tot topgevel opgetrokken middenrisaliet. **Nuil.** Dit ten noorden van Pesse gelegen gehucht heeft een aardige dubbeldriehoekige brink met enkele interessante *hallenhuishoerderijen*, zoals Beilerstraat 5 (circa 1860),

met middenlangsdeel en aangebouwde houten schuur en bijschuur, het ingrijpend gerestaureerde 'Lindshoes' (Beilerstraat 6; circa 1860), met twee dwarsdelen, en Beilerstraat 7 (circa 1869), met middenlangsdeel, aangebouwde schuur en deels vernieuwde gevels.

Eursinge (gemeente De Wolden). Esgehucht ten noordwesten van Pesse. Interessante *hallenhuishoerderijen* zijn de rond 1800 gebouwde boerderij Eursinge 2 met langsdeel en een naar rechts uitgebouwd voorhuis, en de in 1931 opgetrokken boerderij Eursinge 12 met dwarsdeel. De voorm. *onderwijzerswoning* (Eursinge 9) is een middenganghuis uit circa 1912 met jugendstil-elementen.

Kraloo (gemeente De Wolden). Dit esgehucht ten noordwesten van Pesse is ontstaan in de middeleeuwen als een nieuwe ontginning vanuit Pesse en wordt rond 1300 vermeld als Craenlo. Kraloo is een beschermd gezicht. De *krimpenboerderij* Kraloërweg 9 (circa 1900) heeft een middenlangsdeel en vrijstaande schuur.

Roden **(gemeente Noordenveld)**

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op de hogere zandgronden van het Drentse plateau. Het dorp heeft een grote veelhoekige kerkbrink en een dubbele driehoekige brink aan het Julianaplein. Bij de flinke groei van Roden in de tweede helft van de 19de eeuw kreeg de dorpskern een dichtere bebouwing en groeide het dorp uit langs de uitvalswegen en de - als verbinding met Groningen - in 1891 gegraven Rodervaart. Na de Tweede Wereldoorlog is het dorp aan de westzijde sterk uitgebreid en is aan de noordoostzijde een industrieterrein tot stand gekomen.

De **Herv. kerk** (Brink 8), oorspronkelijk gewijd aan St. Catharina, is een driebeukige kerk met een driezijdig gesloten koor en een gedeeltelijk ingebouwde ongelede toren met ingesnoerde naaldspits. Het middenschip kwam tot stand in de 13de eeuw en heeft - getuige uitmetselingen en bouwsporen van vroegere muraalbogen - vermoedelijk romano-gotische koepelgewelven gehad. Waarschijnlijk begin 15de eeuw werd de kerk uitgebreid met het huidige gotische

Roden, Herv. kerk, interieur (1991)

koor. Daarna bouwde men de huidige zijbeuken. In de noordgevel bevindt zich een ingang. In de zuidgevel is de ingang vervangen door een venster. De toren verrees eind 15de- of begin 16de eeuw en heeft een olijfvormige ingangsomlijsting van siermetselwerk. In de toren hangt een door J. Borchhardt gegoten klok (1746). De in de 17de eeuw al enkele keren herstelde kerk, na zware beschadiging in de 80-jarige oorlog, is in 1932-'33 ingrijpend gerestaureerd naar plannen van Y.D. Havermans.

Het interieur wordt gedekt door een gemetseld tongewelf met zware trekbalken op sleutelstukken, aangebracht in 1636. De zijbeuken zijn voorzien van halve gemetselde gewelven. Het koor heeft een balkenzoldering uit 1645 (hersteld in 1659 en 1675). In de noordwand van het koor bevindt zich de omlijsting van een gotisch sacramentshuisje en in de zuidwand een piscina. De kerk bevat een zandstenen doopvont uit het eerste kwart van de 13de eeuw, met een door vier leeuwenbeelden gedragen ronde kuip versierd met wijnrank- en waaiermotieven. Tot de inventaris behoren verder een door Albert Pieters van Duurswoude gesneden preekstoel (1717), enkele 18de-eeuwse herenbanken, waaronder de Deodatusbank en de Kymmellbank - met wapens van de verwante Coenraad Wolter Ellents en Gesina Oldenhuis - en een door A.A. Hinsz gebouwd orgel met gesneden orgelkast van A. Smit (1779-'80). De balustrade van de orgeltribune draagt het wapen van Albert Hoppinck en een tekstbord te zijner nagedachtenis.

De *pastorie* (Brink 5) is een sober 19de-eeuws pand met afgeplat schilddak voorzien van hoekschoorstenen. De T-vormige achteraanbouw dateert uit circa 1930. Op de Brink staat een door S. Berkhout ontworpen beeldje van *Ot en Sien*.

De **Geref. kerk** (Kanaalstraat 8) is een zaalkerk uit 1919 met geveltoren, rondboogvensters en portaal. De dwars geplaatste driebeukige uitbreiding aan de zuidzijde dateert uit 1951. Een tekstplaquette in de voorgevel herinnert aan de Afscheiding in 1857. De kerk bevat een in 1920 van de Geref. kerk te Bedum

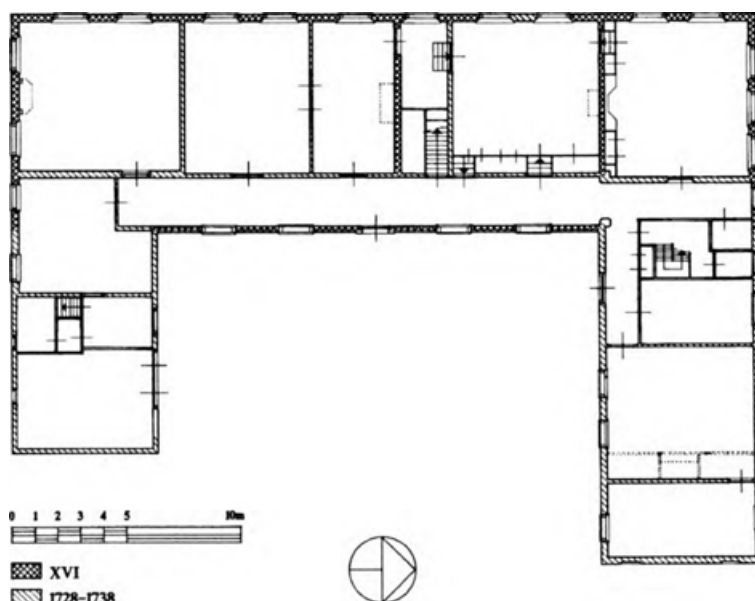

Roden, Openbare lagere school

gekocht orgel. De voorm. *pastorie* (Kanaalstraat 10) uit 1919 is nu een jeugdsoos.

De **openbare lagere school** (Schoolstraat 1) is rond 1890 gebouwd als vierklassige middengangschool met neorenaissance-details. Het later aan de achterzijde uitgebreide gebouw is nu een school voor praktische vorming. De rond 1925 gebouwde *onderwijzerswoning* (Schoolstraat 3) vertoont expressionistische vormen.

Huis te Roden of Mensinge (Mensingheweg 5-9). Deze voorm. havezate op een omgracht terrein en omringd door een parkbos, gaat terug tot een laat-13de- of 14de-eeuws steenhuis. Dit in 1485 voor Onno van Ewsum verbouwde huis is in 1499 geplunderd en verwoest. Het werd hersteld, maar opnieuw beschadigd. Johan van Ewsum liet het oude huis tussen 1539 en 1542 grotendeels vervangen. Uit die tijd stamt het linker gedeelte van het deels onderkelderde, tweelaags hoofdvolume van het tegenwoordige huis en op grond van aangetroffen muurresten, wellicht ook het rechtergedeelte. Na de aankoop in 1728 door Ida Elisabeth Ripperda, weduwe van Onno van Ewsum, werd het huis verbouwd en vergroot tot het huidige, sober classicistische gebouw. Daarbij kreeg het hoofdgebouw twee lagere zijvleugels. Naast de ingang verwijst een steen met het jaartal 1728 naar deze verbouwing. Het werk werd voltooid in opdracht van Johan Philip Meisterlin. In 1818 kwam het huis aan de familie Kymmell. Rond 1885 zijn het in- en exterieur van het huis opgeknapt. De gemeente

Roden, Huis te Roden of Mensinge, plattegrond

Roden heeft Mensinge in 1985 gekocht en na restauratie als museum in gebruik genomen.

Op het voorterrein staan aan weerszijden van de oprijlaan twee *bouwhuizen* (Mensingheweg 1 en 3) uit 1912, opgetrokken in een op de 17de eeuw geïnspireerde, classicistische variant van de nieuw historiserende stijl. Uit dezelfde tijd dateert het smeedijzeren spijlen *toegangshek* met geblokte bakstenen hekpijlers voorzien van de wapens van de families Kymmell en Willinge. In het weiland ten westen van het hoofdgebouw staat een getordeerde, bepleisterde *duiventoren* uit circa 1780. Deze achzijdige toren wordt bekroond door een tentdak met ventilatiekanaal.

Woonhuizen. Een mogelijk 16de-eeuwse oorsprong heeft het deels onderkelderde dwarse huis *De Spijker* (Spijkerzoom 4), dat later herhaaldelijk is gewijzigd. De naam verwijst naar de functie die het in de 16de eeuw bezat als opslagruimte (spijker) van goederen die als belasting werden afgedragen. Na gebruik als predikantswoning en schulthuis van Roden kreeg het huis begin 19de eeuw een agrarische bestemming. De schuur is in de 19de eeuw aangebouwd. In de opkamer bevindt zich een schoorsteenstuk met bijbelse voorstelling (1751), vervaardigd door L. van der Warff. *De Winsinghof* (Brink 10) is meer dan drie eeuwen bewoond geweest door de familie Winsingh. Het pand bestaat uit een voorhuis met puntgevel uit 1672 en een dwarse aanbouw uit 1776. Het was een woonhuis met winkel waar op bescheiden schaal ook het boerenbedrijf werd uitgeoefend. Het herenhuis *Brink 31-33* heeft een 18de-eeuwse oorsprong. Het is in de 19de eeuw met een verdieping verhoogd en voorzien van een nieuwe lijstgevel. Het pand dient nu als speelgoedmuseum 'Nederlands Museum Kinderwereld' en VVV-kantoor. *Kanaalstraat 60*, gebouwd rond 1905 als directeurswoning bij de zuivelfabriek (gesloopt in 2000), vertoont Jugendstil-vormen. Rond 1910 gebouwd in een combinatie van Jugendstil- en chaletstijl-vormen is de villa *Leeksterweg 32-34* met praktijkruimte. *Beek en Bosch* (Hullenweg 3) is een wit gepleisterd woonhuis uit circa 1925 in expressionistische vormen met een moderne aanbouw. Het in 1925 gebouwde L-vormige huis *Oosteinde 2* wordt gekenmerkt door siermetselwerk en een portiek met gemetselde kolommen

in de gevelhoek. Uit dezelfde tijd is het huis *Mensingheweg 4* met hoog opgaand schilddak en een hoger opgetrokken middenpartij met expressionistisch

Roden, Huis te Roden of Mensinge, duiventoren (1982)

gedetailleerd metselwerk.

Boerderijen. De boerderij *Brink 15-17* bestaat uit een mogelijk 18de-eeuws dwars geplaatst voorhuis met achterbouw, dat via een tussenlid met voorm. inrijpoort verbonden is met een haaks geplaatste 19de-eeuwse schuur met ingebouwde woning onder een wolfdak met uilenbord. Het brede, dwars geplaatste woongedeelte van de boerderij *Brink 19-25* bevatte oorspronkelijk meerdere woningen. De haaks aangebouwde 19de-eeuwse schuur heeft inrijdeuren in de voorgevel. *Mensingheweg 6* is een krimpenboerderij uit circa 1890 met zaadzoldervensters. Van de kop-rompboerderij *De Zulthe 8* dateert de schuur - blijkens het jaartal in de sluitsteen boven de inrijdeur - oorspronkelijk uit 1857. Nadien is de schuur waarschijnlijk met twee traveeën verlengd. De stal is rond 1910 verbreed.

Roden, Boerderij De Zulthe 8, voorhuis

Het villa-achtige voorhuis met jugendstil- en chaletstijl-details is in 1909 gebouwd voor F. Deodatus naar ontwerp van H.C. Hillebrands. De moderne kop-rompboerderij *Waaienhof* (Oosteinde 1), gebouwd in 1925 voor E. Willems, heeft een villa-achtig voorhuis met risalerende topgevelpartijen en een met riet gedekte schuur. De naastgelegen bijschuur en het inrijhek dateren uit hetzelfde jaar. *Oosteinde 3* is een krimpenboerderij uit circa 1925 met een met riet gedekte schuur. Bij de voorgevel wordt de hoger opgetrokken middenpartij met ingang en inpandig balkon geflankeerd door een tweezijdige erker.

Het voorm. **tolhuis** (Norgerweg 15) dateert uit circa 1884 en heeft een smalle voorbouw met twee halfronde vensters in een door gesneden windveren omlijste geveltop.

De voorm. **coöperatie** ‘Excelsior’ (Heerestraat 224-226) is een rond 1930 in zakelijk-expressionistische stijl opgetrokken tweelaags bedrijfsgebouw met plat dak, licht geaccentueerde middenpartij met vlaggenmast en een aangebouwd woonhuisgedeelte. Oorspronkelijk waren hier een bakkerij, een levensmiddelen-, een textiel- en een brandstoffenhandel gevestigd.

Het **trafohuisje** (Julianaplein 38) is een blokvormig gebouwtje uit circa 1930 met expressionistische details.

De **Alg. begraafplaats** (Norgerweg ong.), aangelegd in de eerste helft van de 19de eeuw, heeft een smeed- en gietijzeren toegangshek met gecanneleerde zuilen bekroond door decoratieve schalen. Op de begraafplaats bevindt zich onder meer een grafteken met achterwand voor J.W. Kymmell, heer van Mensinge († 1926).

Nieuw-Roden. Dit ten zuidwesten aan Roden grenzende ontginningsdorp is eind 19de eeuw ontstaan. De oorspronkelijk Roderveld genoemde nederzetting bestond aanvankelijk vooral uit plaggenhutten. Met de bouw van stenen huizen kreeg het dorp rond 1930 de naam Nieuw-Roden. De *Herv. kerk* (Terheylsterweg 1) is een zaalkerk uit 1922 voorzien van een uitspringende entreepartij met geveltoren. De *Chr. lagere school* (Eikenlaan 5), een tweeklassig schoolgebouw met uitgebouwde ingangspartij, kwam in 1930-'31 tot stand voor de ‘Vereeniging school met den Bijbel’ naar ontwerp van H. Beumer.

Lieveren. Esdorp ten zuiden van Roden. Het *dorpscafé* ‘t Hart van Lieveren’ (Centrum 2) is een kop-rompboerderij met een in 1890 toegevoegd horecagedeelte voorzien van decoratief metselwerk in gele baksteen. Andere *kop-rompboerderijen* zijn Centrum 6 (circa 1890), met stookhut, en Centrum 12 (circa 1875), met een dwars geplaatst voorhuis met blokbepleistering.

Roderwolde (gemeente Noordenveld)

Wegdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen als veenontginning. Wegens inklinking van de ondergrond moest de bebouwing van het dorp gedeeltelijk worden verplaatst naar zuidelijker gelegen hoge gronden. Het op een dekzandrug gelegen noordelijk deel van het dorp, thans Sandebuurt geheten, werd niet verplaatst. De begraafplaats aan de Achtersteweg ligt nog op de oorspronkelijke bebouwingsas. In de 19de eeuw bestond de bebouwing voornamelijk uit boerderijen en enkele voornamen huizen,

zoals de Waalborg en de inmiddels verdwenen huizen Woldzigt, Hoogema en Klein Mensinge.

De **Herv. kerk** (Hoofdstraat 25) is een zaalkerk met driezijdig gesloten koor en een ongelede toren met ingesnoerde naaldspits. Deze sobere neoclassicistische kerk met grote rondboogvensters kwam in 1831 tot stand ter vervanging van de kerk uit 1619 aan de Achtersteweg. De toren en voorgevel van de kerk (gerestaureerd in 2000) zijn opgebouwd met sloopmateriaal van die oudere kerk. In de toren hangt een door Nicolas Sickmans gegoten klok (1634). Tot de kerkinventaris behoren een zandstenen doopvont met achtzijdige kuip (15de eeuw), een preekstoel en banken uit de bouwtijd en een door Bakker & Timmenga gebouwd orgel (1911).

De **Waalborg** (De Hoek 1). Dit gedeeltelijk onderkelderde dwarse, eenlaags herenhuis met schilddak en hoekschoorstenen, schuifvensters en ingangsomlijsting werd rond 1650 gebouwd, maar kreeg de huidige vorm bij een verbouwing

Roderwolde, Woonhuis Hoofdstraat 42

in 1784. De aangebouwde schuur dateert uit het begin van de 19de eeuw. Tussen 1809 en 1837 werd het huis bewoond door de Groningse professor S. Gratama. Op het omgrachte erf staan een stookhut en een bijschuur met rieten dak.

Boerderijen. De boerderij *Hoofdstraat 38* heeft een neoclassicistisch dwars voorhuis met ingangsomlijsting, gebouwd rond 1860 in opdracht van de Rodense familie Aukema. De boerderij *Hoofdstraat 23* is voorzien van een blokvormig woonhuis uit circa 1890 met hoger opgetrokken middenpartij en neorenaissance-detaillering. Uit dezelfde tijd zijn de tot woonhuizen verbouwde, gepleisterde boerderij *Hoofdstraat 50-52* met dwars geplaatst voorhuis en de boerderij *Hoofdstraat 32* met aangebouwd horecagedeelte. De *Enuma Hoeve* (Achtersteweg 2) is een moderne krimpboerderij uit circa 1930.

Het **woonhuis** Hoofdstraat 42, gebouwd in 1926 in expressionistische vormen, heeft een hoger opgetrokken middenpartij met siermetselwerk, luifel en hoekpinakels.

De **windmolen** 'Woldzigt' (Hoofdstraat 58) is een achtkantige stellingmolen met gemetselde onderbouw en een met riet beklede romp en kap. Aan weerszijden van de hoge, van vierkant naar achtzijdig overgaande, onderbouw bevindt zich een aangebouwd woonhuis (Hoofdstraat 56 en 60). De molen - nu in gebruik als olie- en korenmolen - werd blijkens de stichtingssteen in 1852 gebouwd voor S.J. Datama en E.F. Aukema. De laatste restauratie is in 1973-'74 uitgevoerd.

De **Alg. begraafplaats** (bij Achtersteweg 2), oorspronkelijk het kerkhof

Roderwolde, Windmolen Woldzigt

bij de oude dorpskerk, kreeg eind 19de eeuw een baarhuisje met een als luifel doorgetrokken zadeldak voorzien van gesneden windveren.

Het **tolhuis** (Roderwolderweg 14) nabij Foxwolde ten zuidwesten van Roderwolde, werd in 1884 gebouwd naar plannen van A. Schotanus aan de toen aangelegde straatweg Roden-Peize-Groningen. Het gebouw met neorenaissance-detaillering heeft aan de voorzijde een tarievenbord en een gevelsteen met het bouwjaar.

Rolde **(gemeente Aa en Hunze)**

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op een westflank van de Hondsrug. De kerk wordt voor het eerst vermeld in 1304, maar gaat terug tot de 9de of 10de eeuw. Rolde ontwikkelde zich tot de hoofdplaats van het gelijknamige dingspel en kerspel. Het lag aan een brede baan van karrensporen over de ‘Rolderrug’ van Coevorden naar Groningen. Later kwamen er wegen meer westelijk (over Assen) en meer oostelijk (over Gieten) en werd als dwarsverbinding de weg Gieten-Rolde-Assen aangelegd. Al rond 1700 verplaatste men het bestuurlijk centrum van Rolde naar Assen. De Rolder essen bevonden zich aan de noord- en zuidzijde van het dorp. Bij de kerk bevindt zich een ruime brink en aan de zuidzijde een tweede, zeer grote langwerpige brink. In 1905 kreeg Rolde aan de noordzijde een station aan de spoorlijn Assen-Stadskanaal. Het dorp is echter vooral aan de zuidzijde uitgebreid, waar de zuideres na de Tweede Wereldoorlog geheel werd volgebouwd.

De **Herv. kerk** (Kerkbrink 5) is een

Rolde, Herv. kerk

forse eenbeukige kerk met een vijfzijdig gesloten koor en een toren van vier geledingen met ingesnoerde spits. Het oudst is de begin 15de eeuw opgetrokken gotische toren, die stilistisch wel wordt gerekend tot de zogenaamde Drentse torenfamilie van Johan die Wercmeyster. Het huidige gotische schip kwam in het derde kwart van de 15de eeuw tot stand ter vervanging van de romaanse kerk, die een 9de- of 10de-eeuwse voorganger heeft gehad. Het gotische koor is eind 15de eeuw gebouwd. In 1644, 1660 en 1747 zijn herstellingen uitgevoerd. In 1854 werd de kerk verbouwd, waarbij men de venstertraceringen verving, de kap verlaagde en inwendig de triomfboog en het koorgewelf verwijderde. In 1885 volgde een herstelling van de toren naar plannen van G. Stel. Erin hangt een door Henrick Wegewaert gegoten klok (1619). Bij de restauratie in 1960-'64, naar plannen van P. van der Sterre, is de kerk teruggebracht naar de toestand van vóór 1854. Tegelijkertijd werd een nieuwe consistorie gebouwd.

Het interieur wordt gedekt door een

Rolde, Woonhuizen Grote Brink 4-6

kruisribgewelf (koor) en een vlakke zoldering met samengestelde balklaag (schip). Tot de inventaris behoren een vroeg-12de-eeuwse sarcofaagdeksel met biddende mannenfiguur, een restant van een zandstenen altaartafel met wijdingskruisen, een romaans zandstenen doopvont (13de eeuw), een door Dirck Jans Bijmolt gesneden preekstoel (1677) en een door P. van Oeckelen & Zn. gebouwd orgel (circa 1847). Verder bevat de kerk grafzerken voor de schulten Lucas Homan († 1771) en Hendrik Wilhelm Camerlingh († 1793) en de ontvangergeneraal J.H. Oosting († 1828). De door de provincie geschonken gebrandschilderde ramen (1964), vervaardigd door J. Nicolas, representeren de rechterlijke macht en de zes Drentse dingspelen. Ze verwijzen naar de zittingen van de Etstoel, het vroegere landgericht van Drenthe, die tot 1688 in het koor van de kerk plaatsvonden.

Raadhuizen. Het 19de-eeuws middenganghuis *Hoofdstraat 25*, nu café

Rolde, Boerderij Kooijenburg

‘Gemeentehuis’, is als raadhuis in gebruik geweest van 1897 tot 1918, toen het voorm. raadhuis *Hoofdstraat 11* gereed kwam. Dit is een dwars eenlaags pand met een geleding van ionische pilasters en een ingang met luifel in de classicistische variant van de ‘Um 1800’-stijl, gebouwd naar plannen van J. Neisingh. Het pand werd in 1936 aan de achterzijde verbouwd. Het deed tot 1974 dienst als raadhuis. Sinds 1988 is het in gebruik als woonhuis.

Woonhuizen. Het forse herenhuis *Gieterstraat 9* werd in 1843 gebouwd in neoclassicistische vormen. Om als woning te gaan dienen voor burgemeester jhr. H. van der Wijck heeft men het in 1882 ingrijpend verbouwd. Vergelijkbaar van vorm is de dokterswoning *Hoofdstraat 17* (circa 1890). Het gepleisterde woonhuis *De Wilthe* (Asserstraat 4) heeft een hoger opgaande hoek en Jugendstil-details. Het werd rond 1910 gebouwd voor de uitgever W. van Gorcum. Door de Stichting Rolder Woningbouw zijn in 1921 enkele aardige dubbele woningen gebouwd, zoals *Nijlanderstraat 30-32* en *Grote Brink 4-6*. Van de laatstgenoemde hebben beide gevels met een mansardevorm die samen onder één overkoepelend mansardedak gevat worden. Expressionistische vormen vertoont het huis *Onder 't Rietdak* (Asserstraat 16) uit circa 1930. *De Eekhof* (Asserstraat 3) is een fraai voorbeeld van een villa in zakelijk-expressionistische stijl, gebouwd in 1929 naar ontwerp van B.

Hommes. Vergelijkbare voorbeelden uit circa 1930 zijn: *Asserstraat 20*, *Asserstraat 48* en *Grote Brink 33*. Traditionalistisch ontworpen is het huis *Zonneheuvel* (*Asserstraat 25*; circa 1935). Een opmerkelijk gaaf voorbeeld van wederopbouwarchitectuur is de voor burgemeester Th.Ph. baron Mackay gebouwde villa *Asserstraat 9a* (1947).

Boerderijen. De hallenhuisboerderij *Grote Brink 29* werd rond 1870 gebouwd. De naastgelegen schuur *Grote Brink 25* dateert uit 1915 en heeft jugendstil-details. *Burgemeester Reijnderstraat 20* is een voorbeeld van een keuterboerderij met langsdeel uit circa 1870. De uit dezelfde tijd daterende keuterboerderij *Nijlanderstraat 22* heeft een dwarsdeel. Andere voorbeelden van hallenhuisboerderijen zijn: *Kerkbrink 7* (circa 1890), *Kerkbrink 8* (circa 1890), *Gieterstraat 3* (1901) en *Nijlanderstraat 9* (circa 1910). Ten zuiden van Rolde verrezen rond 1908 de met jugendstil-details uitgevoerde proefboerderijen *Kooijenburg* (Marwijksoord 4) en *Marwijkshoeve* (Marwijksoord 6).

De **windmolen** *Grote Brink 24* is een met dakleer beklede achtkantige grondzeiler op belt met gemetselde veldmuren. Deze korenmolen is in 1863 gebouwd door molenmaker Hunse voor molenaar Smit op de plaats van een afgebrande voorganger. De laatste restauratie is in 2000 uitgevoerd.

Het voorm. **station** (*Stationsstraat 16*) is een rijzig gebouw met bovenwoning en een lagere aanbouw. Het werd in 1903 ontworpen door Ed. Cuypers voor de spoorlijn Assen-Stadskanaal (opgeheven in 1968) van de Noord-Ooster Lokaal

Rolde, Balloërkuil

Balloo bij Rolde, De es vanuit het zuidwesten

Spoorwegmaatschappij (NOLS). Aan de spoorzijde bevindt zich een door J. Thoof & Labouchère vervaardigd sectiel-tegeltableau met de stationsnaam.

De **Alg. begraafplaats** (Hunebedweg ong.) werd in 1829 gesticht en in 1903 uitgebreid. Het oudste grafteken is het postament voor timmerman Geert Koops († 1829), met aan vier zijden afbeeldingen van timmermansgereedschappen.

Hunebedden. Aan de oostzijde van de Alg. begraafplaats ligt de ‘Rolder Tweeling’. Hiervan bestaat het noordelijke *hunebed D17* uit zestien draagen acht dekstenen. De ingang wordt gevormd door twee poortzijstenen. Van de steenkrans zijn mogelijk twee stenen overgebleven. Tussen 1957 en 1968 heeft men verschillende restauraties uitgevoerd. Het zuidelijke *hunebed D18* bestaat uit veertien draag- en zeven dekstenen. De ingang had een paar poortzijstenen. Er zijn verschillende restauraties uitgevoerd, de laatste in 1993. De in het hunebed gewortelde eik draag bij aan de schilderachtigheid van het geheel.

De **Balloërkuil** (Koningin Wilhelminalaan ong.) is een stuifzandlaagte op de grens van de marken Balloo en Rolde. Hier was volgens de overlevering de oude gerechtsplaats van Balloo en mogelijk de vergaderplaats van de Etstoel, het vroegere landgerecht van Drenthe. Vanwege de historische betekenis werd het terrein in 1846 door de provincie Drenthe aangekocht. Echter, recent onderzoek wijst uit dat de oude gerechtsplaats wellicht ergens anders gezocht moet worden.

Balloo. Esdorp, gelegen ten noordwesten van Rolde en voor het eerst vermeld in 1300. De Balloër-es ligt aan de noordzijde van het dorp, dat aan die zijde een dubbele driehoekige brink heeft. Later heeft het dorp een ringvormige structuur gekregen. In en bij het dorp bevinden zich enkele interessante *boerderijen*, waaronder de hallenhuisboerderijen Balloo 11 (1870), met langsdeel, en Balloo 6 (circa 1915), met dwarsdeel. Balloo 75 (1927) is een moderne krimpboerderij. Ten zuidwesten van het dorp ligt boerderij ‘Kamps’ (Kamps 1), waarvan de oorsprong teruggaat tot circa 1600. Het betreft een kamponginning met eigen bouwland, grasland en heide en een gave ‘bosbrink’ ten zuiden van de boerderij. De huidige hallenhuisboerderij met aangebouwde schaapskooi zou zijn gebouwd op de plaats van een hof van het klooster

Maria in Campis en heeft mogelijk een 17de- of 18de-eeuwse kern. Aan de oostzijde van deze boerderij bevindt zich aan de weg Assen-Rolde het *Tumulibosch*, een met dennenbos beplant tumuliveld met grafheuvels uit het stenen-, bronzen- en ijzeren tijdperk.

Ten noordwesten van Balloo aan de Balloër-es ligt *hunebed D16*, bestaande uit negentien draag- en negen dekstenen. De ingang heeft één paar poortstenen. Van de steenkranen resteren slechts enkele stenen. Het hunebed is gerestaureerd in 1952 en 1954.

Deurze. Deze esnederzetting ten westen van Rolde wordt voor het eerst vermeld in 1259 en bestaat uit een gaaf boerderijlint tussen de Deurzeres (oost) en het Deurzerdiep (west). Opmerkelijke *boerderijen* zijn Deurze 10, een in aanleg mogelijk nog 18de-eeuwse grote boerderij met zij- en achterbaander en een langgerekt voorhuis met ingang aan de zijkant, en 'De Lindenhof' (Deurze 5), een vergelijkbare boerderij uit circa 1850. Het *trafohuisje* (Deurze ong.) is gebouwd rond 1930 met een zadeldak op sierkorbelen.

Roswinkel (gemeente Emmen)

Dorp, ontstaan in de 13de eeuw vanuit Weerdinge op een langgerekte zandopduiking in het overgangsgebied tussen het beekdal van de Runde en het hoogveen. Roswinkel wordt voor het eerst vermeld in 1327 en had toen al een kerk. In de 15de eeuw werd het een zelfstandige parochie. Ondanks de geïsoleerde

Roswinkel, Herv. kerk

ligging was Roswinkel tot in de vroege 19de eeuw groter dan Emmen. De Roswinkelerstraat tussen Nieuw-Weerdinge en Emmer-Compasuum werd pas in 1905 verhard. Haaks op die straat werd in 1933 het Roswinkelerkanaal gegraven, waarlangs na de Tweede Wereldoorlog een bescheiden dorpsuitbreiding heeft plaatsgevonden.

De **Herv. kerk** (Stad 24) is een eenbeukige kerk met driezijdig gesloten koor en een ongelede toren met opengewerkte houten lantaarn en kleine ingesnoerde spits. Ter vervanging van de middeleeuwse kerk kwam de huidige kerk, voorzien van steunberen en spitsboogvensters, in 1759 tot stand. Een eerste herstelling volgde in 1837. Bij de tweede in 1852-'53 voegde men de huidige toren toe. Daarin hangt een uit 1362 stammende klok. In 1976 is de kerk gerestaureerd. Tot de inventaris behoren een preekstoel en memoriebord uit 1759, een offerblok (circa 1840) en een door de firma A.S.J. Dekker gebouwd orgel (1929). De *pastorie* (Stad 16) is een middenganghuis in eclectische vormen uit 1887.

Boerderijen. Het woongedeelte van de boerderij *Stad 22* werd in 1642 gebouwd en heeft als schulthuis dienst gedaan. De grote schuur in de vorm van een zijlangsdeel

werd rond 1885 opgetrokken. *Stad 18* is een 19de-eeuwse keuterboerderij. De ontginningsboerderijen *Roswinkelerstraat 81* en *Roswinkelerstraat*

Roswinkel, Alg. begraafplaats, grafteken ds. H.G. Tonsbeek

82 zijn krimpenboerderijen uit circa 1915 met neorenaissance- en jugendstil-elementen. De krimpenboerderij *Roswinkelerstraat 101* dateert uit circa 1920. De rond 1930 gebouwde *Schanshoeve* (*Roswinkelerstraat 103*) heeft een opvallend groot villa-achtig voorhuis in zakelijk-expressionistische vormen.

Het **woonhuis** *Roswinkelerstraat 45* is een middenganghuis uit 1907.

De **Alg. begraafplaats** (*Pastorieweg* ong.), gesticht in 1879, bevat rijke graftekens, waaronder enkele rijen met grafstenen, een postament met gedrongen obelisk voor J.J. Stratingh († 1890), een marmeren grafsteen voor K.R. Boelken († 1913) en een postament met opzetstuk en geëmailleerd portret voor ds. H.G. Tonsbeek († 1928).

Ruinen

(gemeente De Wolden)

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen. Het rond 1140 te Ruinen gestichte benedictijner dubbelklooster werd in 1325 verplaatst naar De Wijk (*Dikninge*). De heren van Ruinen bouwden het Huis Oldenhof, dat kort na 1816 werd gesloopt. Nabij de ruime rechthoekige kerkbrink en langs de *Westerstraat*, *Anserweg* en *Armstraat* bevond zich rond 1850 een verspreide bebouwing.

Ruinen, Herv. kerk

Nadien kwam er bebouwing langs de weg naar Echten (Oosterstraat) en de Mr. H. Smeengeweg. Vanaf circa 1900 ontwikkelde zich een duidelijker dorpskern bij de Brink. Op basis van een uitbreidingsplan uit 1938 van landschapsarchitect J.W. Verdenius groeide het dorp enigszins uit in noordelijke en zuidelijke richting en werd het gebied tussen de Westerstraat en de Mr.H. Smeengestraat opgevuld. Na de Tweede Wereldoorlog is Ruinen aan de noord- en de zuidzijde verder uitgebreid.

De **Herv. kerk** (Brink 11), oorspronkelijk gewijd aan Maria, bestaat uit een eenbeukig schip en een toren van vier geledingen met traptoren en ingesnoerde spits, voorzien van een opengewerkte lantaarn en uivormige bekroning. De huidige, gotische kerk kwam in het eerste kwart van de 15de eeuw tot stand door een ingrijpende verbouwing van de rond 1140 gestichte benedictijner kloosterkerk, waarvan tufstenen restanten in het muurwerk zijn opgenomen. De Catharinakapel uit circa 1375 werd bij de verbouwing behouden, maar later alsnog gesloopt. De toren verrees rond 1423 - dit jaartal staat bij de toreningang als bouwjaar aangegeven - en werd mogelijk gebouwd naar plannen van Johan die Wercmeyster. De traptoren heeft men later in de 15de eeuw aangebouwd. De torenspits dateert van een herstelling na een storm in 1660; de bekroning werd in 1952 aangebracht ter vervanging van een 17de-eeuws koepeltje. In de toren hangen een door Geert van Wou gegoten klok (1496) en een klok van de gebroeders Van Bergen (1960). Bij ingrijpende werkzaamheden in 1836 werd het koor gesloopt en heeft men de 17de-eeuwse kap van het schip vernieuwd met gebruikmaking van materiaal van de gesloopte kap van het schip. In 1972-'75 is de kerk onder leiding van C.F. Janssen ingrijpend gerestaureerd, met als uitgangspunt het herstel van de situatie in het schip van vóór 1836.

Het interieur wordt gedekt door een - bij de restauratie herstelde - ziende kap met 17de-eeuwse onderdelen. Op de noordmuur bevindt zich een fragment van een laat-15de- of vroeg-16de-eeuwse schildering

Ruinen, Herv. kerk, muurschildering van de Annunciatie (1980)

van de Annunciatie. Tot de inventaris behoren een preekstoel en een doophek uit circa 1660, vervaardigd door Jan Janz. Decker, vier uit 17de-eeuwse onderdelen van diverse banken samengestelde herenbanken en een door M. Eerdman in 1901 gebouwd orgel. De kerk bevat verder een rood zandstenen sarcofaagdeksel (circa 1100), een grafzerk voor Margaretha van Diepholt († 1599) en enkele 17de-eeuwse grafstenen.

De *pastorie* (Kloosterstraat 2) dateert uit circa 1840, maar heeft twee middeleeuwse kelders met gewelven. Deze kelders zijn restanten van het benedictijnenklooster.

Het voorm. **raadhuis** (Brink 21) kreeg haar huidige vorm bij een ingrijpende verbouwing in 1900, toen een uit 1856 daterende tweeklassige school tot raadhuis werd omgevormd. Het gebouw heeft tot 1963 als raadhuis gediend.

Woonhuizen. De voorm. onderwijzerswoning *Oosterstraat 1* is rond

Hees bij Ruinen, Boerderij Hees 36

1910 gebouwd en is het spiegelbeeld van de onderwijzerswoning te Echten. Het blokvormige eenlaags huis *Westerstraat 41a* (circa 1915) heeft een hoger opgetrokken risaliet en is uitgevoerd met chaletstijl- en neorenaissance-elementen. Drie identieke diepe huizen zijn *Westerstraat 38-42* (1921). *Mr. H. Smeengestraat 31* (circa 1925) is een klein blokvormig eenlaagspand. De opvallende, afgeschuinde voorzijde van het hoekpand *Oosterstraat 2*, een winkel uit circa 1935, vertoont expressionistische invloeden.

Horeca. Café-restaurant *Luning* (Brink 1) werd rond 1830 gebouwd en functioneerde toen tevens als boerderij. Het forse, dwars geplaatste voorhuis is voorzien van een bakstenen dakkapel. Café *Brinkzicht* (Brink 47) is een pand met jugendstil-details uit circa 1915.

Windmolen ‘De Zandplatte’ (Engeland 9) is een achtkantige beltmolen met een in beton en baksteen uitgevoerde onderbouw en een met riet beklede romp en kap. Deze in 1866-'68 als grondzeiler door molenmaker Zilverberg te Echten gebouwde korenmolen staat sinds 1964 op de huidige plek.

Boerderijen. In Ruinen staat een groot aantal hallenhuisboerderijen. Een mogelijk 18de-eeuwse kern heeft de in zijn huidige vorm uit circa 1840 daterende boerderij *Smeestraat 12* met dwarsdeel, bijschuur en stookhok. De boerderij is in 1977 naar plannen van H. Wouda gerestaureerd. Andere 19de-eeuwse hallenhuisboerderijen met dwarsdeel zijn: *Smeestraat 9-11* (circa 1840), *Bos 3* (circa 1850), mogelijk met een oudere kern, *Smeestraat 10* (circa 1870), *Armstraat 20* (1884) en de keuterij *Westerstraat 32* (circa 1895) met gepotdekselde schuur. De boerderij *Bos 5* (circa 1880) heeft een langsdeel en een aangebouwde houten schuur. De museumboerderij *Pasmans Huus* (Oosterstraat 16) dateert uit 1908. Vroeg-20ste-eeuwse hallenhuisboerderijen met dwarsdeel zijn: *Armstraat 24* (circa 1910), *Kloosterstraat 3* (1912), voorzien van een dwars voorhuis met hoger opgetrokken middenrisaliet, *Hoekstraat 4* (circa 1920) met bakhuisje en houten bijschuren, en *Bos 1* (circa 1920) met bakhuisje. Een langsdeel en een dwars voorhuis heeft de boerderij *Armstraat 22* (circa 1915). *Oldenhove 9* is een rond 1930 opgetrokken moderne krimpenboerderij met dwarsdeel.

In de omgeving van Ruinen liggen ook enkele interessante hallenhuisboerderijen met dwarsdeel, zoals: *Armweide 43* (1877), *Tolhuisweg 6* (circa 1885) met bakhuisje, *Achterma 11* (circa 1890) met oorspronkelijk twee dwarsdelen en een bakhuisje, en *Achterma 15* (circa 1925). Met een langsdeel uitgevoerd zijn: *Achter de Broeken 5* (circa 1850) met vernieuwd voorhuis en aangebouwde houten schuur, en *Achterma 7* (circa 1915) met houten bijschuur.

Het voorm. **tolhuis** (Tolhuisweg 1), gelegen ten oosten van Ruinen, is een sober neoclassicistisch pand uit circa 1860 met zadeldak en uitgebouwd middendeel.

Het voorm. **posthuis** (Anholt 8), gelegen in het gehucht **Anholt** ten noordoosten van Ruinen, ontstond in de late middeleeuwen als reizigershospitium aan de weg van Meppel naar Beilen. Het huidige langgerekte gebouw met zadeldak tussen topgevels heeft een mogelijk nog 17de-eeuwse kern en is bij de restauratie in 1962 verlengd tot de oorspronkelijke 17de eeuwse afmetingen.

Hees. Dit esgehucht ten zuiden van Ruinen is ontstaan in de middeleeuwen en kreeg vanaf het midden van de 19de eeuw, met een nieuw bebouwingslint over de langgerekte brink, het karakter van een wegdoorp. Hees bezit enkele interessante *boerderijen*. Van de jaartalankers '1874' voorzien is de hallenhuisboerderij Hees 30 met dwarsdeel en vernieuwde schuur. Karakteristiek is ook de in 1885 verbouwde boerderij 'De Heeshof' (Hees 34) met dwarsdeel. De boerderij heeft oudere gebinten en enkele oorspronkelijke interieuronderdelen. Op het erf staan een bijschuur (circa 1885) en een stookhok (circa 1905). Voorbeelden van 20ste-eeuwse ontginningsboerderijen zijn: Hees 21 (1914), Hees 35 (1924), Hees 39 (circa 1925) en Hees 32 (circa 1930). R. Veeningen liet in 1933 naar plannen van P. Mos de moderne kop-rompboerderij Hees 36 optrekken met een villa-achtig voorhuis en expressionistische details.

Ruinerwold (gemeente De Wolden)

Wegdoorp, ontstaan in de 12de eeuw op een zandrug aan de zuidwestrand van het Drents Plateau. Bij deze mogelijk door monniken van het benedictijner klooster te Ruinen gestichte randveenontginning, ontstond de eerste bebouwing aan de hoger gelegen noordwestzijde van de ontginningsas. Ter plaatse van het voetpad dat de boerderijen oorspronkelijk onderling verbond, legde men in de 20ste eeuw de Dokter Larijweg (1924) en het Boerpad (1970) aan. Vanaf de middeleeuwen waren de boerderijen bereikbaar vanaf de op enige afstand aan de zuidzijde evenwijdig aangelegde weg tussen Meppel en Ruinen; de Wolddijk. Langs de oude ontginningsas vormden zich verschillende buurtschappen, zoals De Kraak, Oosteinde, Kale Kluft, Ruige Kluft, Haakswold en langs de Wolddijk het buurtschap Dijkhuizen. De Wolddijk werd vanaf de tweede helft van de 19de eeuw met name aan de zuidzijde intensiever bebouwd, zodat rond 1940 sprake was van een tweede bebouwingslint met een concentratie nabij de kruising met de Kerkweg. Na de Tweede Wereldoorlog kregen de buurtschappen Dijkhuizen en Oosteinde een bebouwingskern.

De **Herv. kerk** (Blijdenstein 3), gelegen in het buurtschap Blijdenstein even ten zuiden van Ruinerwold, is een tweebeukige kerk met een driezijdig gesloten koor en een toren van vier geledingen met tentdak. Met gebruik van muurwerk van een afgebrande romaanse voorganger uit circa 1150, gewijd aan Maria Magdalena, bouwde men in het eerste

kwart van de 15de eeuw een eenbeukige gotische kerk met toren, nu gewijd aan St. Bartholomeus. De noordbeuk van het schip dateert uit de 16de eeuw. In de mogelijk naar plannen van Johan die Wercmeyster gebouwde toren hangt een door Geert van Wou gegoten klok (1506). Het bovenste deel van de toren werd na een brand in 1730 vernieuwd. De kerk is in 1921-'23 gerestaureerd onder leiding van H.M. Hulsbergen. Inwendig worden het middenschip en het koor gedekt door een houten tongewelf uit 1817. De noordbeuk heeft eveneens een houten tongewelf; de in deze beuk ondergebrachte consistoriekamer wordt gedekt door een kruisribgewelf op gebeeldhouwde kraagstenen. Tot de kerkinventaris behoren een preekstoel en doophek uit circa 1650, een in 1922 overhuifde kerkvoogdenbank uit 1744 en een in 1872 door P. van Oeckelen gebouwd orgel (gerestaureerd in 1979-'80).

Bij de kerk staan een rond 1930 gebouwd ketelhuis met tentdak en een kosterwoning (Blijdenstein 1) met stal uit circa 1915.

De **Herv. kapel** (Dijkhuizen 97) is een recht gesloten zaalgebouw, opgetrokken in 1912 voor de Vereniging voor Evangelisatie en vergroot in 1925. Het voorm. **raadhuis** (Dijkhuizen 7) is een dwars eenlaagspand in neorenaissance-stijl met tot trapgevels opgetrokken hoekrisalieten en een uurwerk in het midden. Het gebouw kwam in 1903 tot stand naar plannen van G. Otten ter plaatse van een voorganger uit 1848, waarvan de 'eerste steen' werd herplaatst in de nieuwe zijgevel. De uitbreiding aan de achterzijde is in 1950 uitgevoerd naar ontwerp van F.O. Bloembergen. Het gebouw is in 1993 gerestaureerd en opnieuw uitgebreid naar ontwerp van architectenbureau Wouda & Van der Schaaf.

De voorm. **Chr. lagere school** (Wolddijk 26) werd in 1908 als een tweeklassige school gebouwd en in 1966 met een lokaal uitgebreid. De onderwijzerswoning dateert eveneens uit 1908.

Boerderijen. In Ruinerwold staat nog een flink aantal hallenhuisboerderijen met een 17de- of 18de-eeuwse kern, met name langs de Dokter Larijweg. De deels gereconstrueerde museumboerderij

Ruinerwold, museumboerderij De Karstenhoeve, interieur (1986)

De Karstenhoeve (Dokter Larijweg 21-22) heeft een gebint met daarop de datering 1614. Deze boerderij met langsideel en onderschoer heeft in de 18de eeuw en later diverse wijzigingen ondergaan. Het woongedeelte met omlijste ingang, kelder en opkamer bevat gesneden kastenwanden en een beschilderde schouw. Op het erf staat een bakhuis. Een 17de-eeuwse kern bezit ook de hallenhuisboerderij *Dokter Larijweg 72* met langsideel. De aangebouwde ouderwoning draagt de jaartalankers '1756'. Het schuurgedeelte met langsideel van de hallenhuisboerderij *Dokter Larijweg 60* gaat

ook terug tot de 17de eeuw. Blijkens de jaartalankers is bij deze boerderij het onderkelderde voorhuis in 1735 opgetrokken en de ouderkamer

Ruinerwold, Boerderij Haakswold

in 1790 aangebouwd. Behalve de ouderwoning heeft deze boerderij ook enkele andere voor boerderijen te Ruinerwold kenmerkende elementen, zoals betegelde wanden met diverse voorstellingen, een melkkelder en een karnlokaal met karmolen. Het woongedeelte is voorzien van gesneden kastenwanden en een beschilderde schouw. De ingangsomlijsting dateert uit 1845. Tegen de boerderij staat een laat 18de-eeuws bakhuis.

Diverse hallenhuishoerderijen hebben een midden-18de-eeuwse kern weten te behouden, zoals de van de jaartalankers '1786' voorziene boerderij *Haakswold* (Boerpad 12), uitgevoerd met langsdeel en voorgebouwde ouderwoning met omlijste ingang. Het interieur is voorzien van betegelde wanden en bedstedenbetimmeringen

Ruinerwold, Boerderij Haakswold 8 met ouderwoning Haakswold 10

in de woonkeuken en opkamer. De boerderij *Dokter Larijweg 124* heeft in het interieur betegelde wanden, een schouw en een houten beddenshot. Deze boerderij met langsdeel heeft verder een melkkelder, een opkamer, een aangebouwd jonger bakhuisje en hooisluur. Andere voorbeelden met een 18de-eeuwse oorsprong zijn *Dokter Larijweg 121*, met dwarsdeel en zijbaander, *Dokter Larijweg 58* (circa 1790) en *Dokter Larijweg 134* (1794), met een ouderwoning uit circa 1880.

Groot is het aantal 19de-eeuwse hallenhuisboerderijen in Ruinerwold en de verschillende buurtschappen. De meeste zijn opgezet met een dwarsdeel. Voorbeelden uit de eerste helft van de 19de eeuw zijn *Dokter Larijweg 86* (circa 1820), met kelder, *Buitenhuiserweg 10*, met dwars voorhuis uit 1830, en *Dokter Larijweg 165* (circa 1840). Met twee dwarsdelen uitgevoerd zijn *Dokter Larijweg 166* (circa 1860), *Wolddijk 1* (circa 1880) en *Oosteinde 34* (circa 1880). Een hoekbaander hebben de boerderijen *Dokter Larijweg 163* (1868) en *Oosteinde 18* (circa 1880). Enkele boerderijen bezitten een dubbel woongedeelte of voorhuis, zoals *Dokter Larijweg 41* (circa 1870) en *De Groenenberg* (Haakswold 47) (circa 1875); beide tevens met bijsluur en bakhuis. Een aangebouwde ouderwoning heeft de boerderij *Dijkhuizen 27* (circa 1870). De ouderwoningen bij *Wolddijk 17* en *Oosteinde 52-54* (circa 1870) dateren uit circa 1890, die van *Boerpad 8-9* (circa 1850) is rond 1900 toegevoegd. Van een ingezwenkte lijstgevel voorzien zijn de hallenhuisboerderijen *Dokter Larijweg 154* (circa 1885), *Oosteinde 6* (circa 1890) en *Wolddijk 66-68* (circa 1890). Als krimpenboerderij met ingezwenkte lijstgevel uitgevoerd zijn *Dijkhuizen 119* (1867), met dubbel woonhuis, *Buitenhuiserweg 11* (circa 1870) en *Wolddijk 12* (circa 1890), met omlijste ingang. Vroeg-20ste-eeuwse hallenhuisboerderijen zijn *Wolddijk 20* (circa 1905), met ouderwoning, *Wolddijk 22* (circa 1910), met twee dwarsdelen, en *Dijkhuizen 111* (1911) met jugendstil-details in het woongedeelte.

Kenmerkend is ook de groep hallenhuisboerderijen met eenlaags dwars voorhuis met schilddak. Het voorhuis is vaak voorzien van een omlijste ingang, zoals bijvoorbeeld bij *Dijkhuizen 6* (1860), en een bakstenen dakkapel, zoals bij *Dokter Larijweg 133* (1867) en de boerderij *Kostverloren* (Dijkhuizen 74; circa 1880). Voorbeelden van rond 1890 met bakstenen dakkapel zijn: *Dijkhuizen 76-78*, *Haakswold 13* (met serre) en *Haakswold 25*. Een aangebouwde ouderwoning hebben onder meer *Dokter Larijweg 47-48* (circa 1890), *Docter Larijweg 84-85* (circa 1890) en *Oosteinde 68-70* (circa 1900). Bij enkele rond 1900 opgetrokken dwarse voorhuizen valt de toepassing van (hoek)pilasters op, zoals bij *Wolddijk 4*, *Haakswold 23* en *Dijkhuizen 110*; de laatste twee - en ook het voorhuis van *Haakswold 27* -

Ruinerwold, Boerderij Haakswold 17

hebben een tot dakkapel opgetrokken middengedeelte. Jongere voorbeelden zijn *Dijkhuizen 72* en *Dijkhuizen 117*, beide uit circa 1905 en met een bakstenen dakkapel, en *Oosteinde 8* (circa 1900) en *Dijkhuizen 55* (1909), beide met een hoger opgetrokken middengedeelte.

Dat Ruinerwold rond 1900 een van de rijkste landbouwgebieden van Drenthe was, komt tot uiting bij een aantal rijker uitgevoerde boerderijen, met name in de buurtschappen Haakswold en Dijkhuizen. Enerzijds is er de groep herenboerderijen met dwars eenlaags voorhuis. Rijk gedetailleerd met neoclassicistische elementen is het voorhuis van *Haakswold 8* uit 1894. Ernaast staat een bijzondere ouderwoning (*Haakswold 10*) in de vorm van een Chinees paviljoen, gebouwd rond 1924 door aannemer Klaas Smilde op basis van voorbeelden zoals deze in 1924 op de Koloniale Tentoonstelling in Parijs te zien waren. In neorenaissance-stijl ontworpen is het voorhuis van *Haakswold 12-14* (circa 1900), dat een tot topgevel opgetrokken middenrisaliet heeft en een dakbedekking met Lucas IJsbrandspannen. Een vrijwel identieke vormgeving vertoont het voorhuis van de boerderij *Dijkhuizen 107* (1905). Het voorhuis van de boerderij *Haakswold 29* (1901) is door H. Witzand ontworpen met neorenaissance- en chaletstijlinvloeden. Anderzijds is er de groep herenboerderijen met villa-achtig voorhuis. Zo liet R. Derks in 1892-'93 naar een ontwerp van P. Janzen de boerderij

Ruinerwold, Boerderij Dijkhuizen 17

Dijkhuizen 13-15 optrekken in rijke eclectische vormen en met een torenvormige middenopbouw. In 1938 heeft men het bedrijfsgedeelte afgebroken. Een voorbeeld naar een ontwerp van H. Witzand in rijke neorenaissancestijl is *Haakswold 17*, gebouwd in 1899 als ‘Villa Gomarus’, met torenvormige elementen en een koetshuis. Sinds de aanbouw van een schuur in aangepaste stijl rond 1920 is het complex als boerderij in gebruik. De in 1909 opgetrokken boerderij *Dijkhuizen 17* heeft een rijk gedetailleerd villa-achtig voorhuis met jugendstil- en chaletstijl-elementen naar ontwerp van G. Otten. De gevelsteen uit 1787 in de top van het middenrisaliet is afkomstig van een tegenovergelegen café. De bijschuur is eveneens door Otten ontworpen.

Jugendstil-details heeft ook het tweelaags villa-achtig voorhuis van *Haakswold 4-6* uit circa 1910. Tenslotte de moderne boerderij *Wolddijk 27* (circa 1930) met twee dwarsdelen. Hier vertoont het - eenvoudiger - woongedeelte zakelijk-expressionistische invloeden.

Woonhuizen. De oudere woonhuizen in Ruinerwold en de verschillende buurtschappen zijn eenlaagspanden. Een van de oudste is het woon- en winkelpand *Dijkhuizen 10* uit circa 1875. Als burgemeesterswoning gebouwd is het middenganghuis *Kerkweg 18* (circa 1890) met hoger opgetrokken middendeel. Het uit 1894 daterende middenganghuis *Dijkhuizen 11* (1894) heeft een bakstenen dakkapel. In 1906 als onderwijzerswoning gebouwd is het blokvormige pand *Kerkweg 16* met afgeplat schilddak. Een vergelijkbaar dak, afgeschuinde hoeken, een serre en chaletstijl-details bezit het huis *Dijkhuizen 65* (circa 1910). Jugendstil-invloeden vertoont de villa *Haakswold 7*, gebouwd rond 1910 voor paardenhandelaar E. Bulder. Tussen 1923 en 1972 fungeerde het als boerderij. Het woonhuis *Oosteinde 3* (circa 1915) is voorzien van een haaks uitgebouwd, deels gepleisterd tweelaags gedeelte. *Kerkweg 21* (circa 1925) heeft een tentdak en een risalerend topgevelgedeelte met steekkap. Zakelijk-expressionistische invloeden vertoont het huis *Dijkhuizen 19* (circa 1930). *Dijkhuizen 80* (circa 1935) heeft traditionalistische kenmerken.

Horeca. De voorm. *herberg* *Haakswold 1* is een gepleisterd tweelaags dwars voorhuis van een hallenhuisboerderij met dwarsdeel. Tussen 1811 en 1849 werden hier raadsvergaderingen gehouden. Het *woonhuis-café* *Dijkhuizen 8* is een dwars pand uit circa 1860 met gepleisterde zijgevels. Uit circa 1910 dateert het voorm. *hotel* annex boerderijcomplex *Oosteinde 11-13*, bestaande uit een hallenhuisboerderij met blokvormig voorhuis.

De voorm. **coöperatieve zuivelfabriek** ‘Algemeen Belang’ (*Dijkhuizen 94*) bestaat uit enkele blokvormige bouwdelen met plat dak en expressionistische details. Het gebouw kreeg zijn huidige vorm bij een ingrijpende verbouwing in 1925 naar ontwerp van D.B. Gros. De *directeurswoning* (*Dijkhuizen 92*) dateert uit circa 1915.

Broekhuizen (gemeente Meppel).

Ruinerwold, Villa Haakswold 7

Buurtschap ten zuidoosten van Ruinerwold met verschillende interessante *boerderijen*. Uit circa 1790 dateert de kern van Broekhuizen 15, een hallenhuisboerderij met langsdeel. Een langsdeel en een bijshuur heeft de hallenhuisboerderij 'Den Hof',

Oosterboerseweg 1 uit de tweede helft van de 19de eeuw. De krimpenboerderij Broekhuizen 17-19 (circa 1890) is uitgevoerd met zijlangsdeel en dwarsdeel, en heeft een aangebouwde ouderwoning. De hallenhuisboerderij Broekhuizen 14 bezit een statig, neoclassicistisch vormgegeven, dwars voorhuis, gebouwd in 1896 naar ontwerp van G. Otten. De bijshuur (1896) vertoont chaletstijl-elementen. Een dwars voorhuis met bakstenen dakkapel uit circa 1905 hebben de hallenhuisboerderijen Broekhuizen 6, 13 en 18. De voorm. *openbare lagere school* (Broekhuizen 1) werd rond 1915 gebouwd als een middengangschool met onderwijzerswoning (Broekhuizen 3).

Berghuizen. Dit gehucht ten zuidoosten van Ruinerwold is ontstaan rond de kort voor 1850 van Koekange afgescheiden kerk. De eerste predikant, W.A. Kok, heeft hier tussen 1842 en 1846 de eerste gereformeerde predikanten van Nederland opgeleid, voordat de Theologische Hogeschool in Kampen werd opgericht. De huidige *Geref. kerk* (Berghuizen 20) is een in 1974 gerestaureerde zaalkerk met portaal, dwarsbeuken en dakruiter met ingesnoerde spits. Het schip kwam in 1875 tot stand naar ontwerp van P. Meijer ter vervanging van een voorganger uit 1841. In 1912 toege-

voegd zijn de dwarsbeuken. De gaanderij uit 1927 is ontworpen door W. van Straten. De kerk bevat een door Matthias Amoor in 1743 voor de Herv. kerk van Raamsdonk (NB) gebouwd orgel. Het is in 1850 verkocht aan de Herv. kerk van Aartswoud (NH) en in 1884 overgebracht naar de huidige plek, waar het is uitgebreid en gerestaureerd in 1951 en 1978. De *hallenhuiskoerderij* Berghuizen 40, uitgevoerd met dwarsdeel, dateert uit de tweede helft van de 19de eeuw.

Schoonebeek (gemeente Emmen)

Dorp, ontstaan op enkele zandopduikingen in het overgangsgebied tussen hoogveen en broekveen. De nederzetting wordt in 1341 voor het eerst vermeld, de St.-Nicolaaskerk in 1419 (gesloopt in 1951). Op de zandopduikingen ontstond een randveenontginning in de vorm van een langgerekt streekdorp bestaande uit vier boerderijlinten: Westeinde (Westersebos), Kerkeinde, Middendorp en Oosteinde (Oostersebos). Op enige afstand ten zuiden van het dorpsgebied stroomt het Schoonebekerdiep. In de daar gelegen groenlanden (weide- en hooilanden) stonden zogeheten booën (veestallen met woonruimte voor de koeherder of booheer). Het geïsoleerd gelegen Schoonebeek viel vanaf 1809 onder de gemeente Dalen, en was van 1884 tot 1998 een zelfstandige gemeente. Door de geleidelijke ontginning van het broekveen aan de zuidzijde verschoof de dorpskern in de 19de eeuw in die richting (Europaweg). In 1905 werd de verbindingsweg tussen Coevorden en Meppen (D) verhard. Na 1900, maar vooral vanaf 1940, kwam de vervening van het hoogveen op gang. In 1943 begon men met de winning van aardolie. Vooral in de jaren zestig leidde dit tot een bloeiperiode en werd het dorp uitgebreid, met name aan de zuidzijde. De buurtschappen Oostersebos en Westersebos zijn beschermde dorpsgezichten.

De **Herv. kerk** (Europaweg 116) is een recht gesloten kerk met een half ingebouwde toren met tentdak. Deze kerk met zakelijk expressionistische details werd in 1928-'29 gebouwd en

Schoonebeek, Agrarische woonhuizen Middendorp 14-18 (1980)

bevat een uit circa 1400 stammend doopvont, afkomstig uit de oude St.-Nicolaaskerk.

De **Geref. kerk** (De Mente 2) is een opvallend verzorgd gedetailleerde zaalkerk met boven de zij-ingang een opengewerkte toren. De kerk kwam in 1948-'49 tot stand naar plannen van A.C. Nicolaï, ter vervanging van een voorganger uit 1890.

Boerderijen. Mede door de vrij geïsoleerde ligging van het dorp en de zuidwaartse verschuiving van de dorpskern zijn drie van de vier boerderijlinten in Schoonebeek opmerkelijk gaaf bewaard gebleven. Het gaat daarbij om - op de kop van langgerekte

kavels geplaatste - hallenhuisboerderijen aan beide zijden van de weg. Kenmerkend voor deze boerderijen met langsdeel is het gebruik van Bentheimer zandsteen voor de plinten en in sommige gevallen voor de omlijsting van de achterbaanders. Ook typerend is het gebruik van vakwerk, houten topgevels en decoraties in de vorm van geknoopt stro. Bijschuren voor de hooiberging en stenen waterputten dragen bij aan de schilderachtigheid van het geheel.

Als museum ingericht is de boerderij *Burgemeester Osselaan 5*, waarvan het oorspronkelijke interieur goed is bewaard. Tegen het woongedeelte van de in opzet uit de 17de eeuw stammende boerderij staat een houten schuur uit 1887. Ervoor staat een door O. de Ruiter vervaardigd beeld van de 'Zandstrooister' (1984), dat herinnert aan het in deze streek vroeger gebruikelijke strooien van een zandtapijt. De boerderij *Europaweg 12* heeft een zandstenen omlijsting van de achterbaander en is gedateerd '1834'. Op het erf staat een hooischuur annex schaapskooi met een 18de-eeuwse ankerbalkconstructie. *Middendorp 15* is een met riet gedekte hallenhuisboerderij, waarvan het voorhuis uit circa 1780 een steil, overkragend wolfdak heeft. Opmerkelijk zijn de drie onder één golvend rieten dak gebouwde agrarische woonhuizen *Middendorp 14-18* uit circa 1800. De uit 1849 daterende boerderij *Middendorp 10*, waarvan het voorhuis een zandstenen plint heeft, is mogelijk gebouwd naar Duits voorbeeld. Landschappelijk van hoge waarde zijn de buurtschappen Oostersebos en Westersebos, elk met een groepering van hoeven zonder afscheidingen op een ruim beplant terrein tussen hoog opgaand geboomte. De boerderij *Westersebos 23* heeft boven de zijdeuren de dateringen '1722' en '1762'. Mogelijk in de 19de eeuw heeft men tegen de kopse zijde van het voorhuis een schuur met zijbaander gebouwd. De boerderij *Westersebos 30*, met de datering '1787', heeft een woonhuisgevel in vakwerk met baksteenvulling en een schuurgevel met houten geveltop. Op het erf staan twee schuren met 18de-eeuwse ankerbalkgebinten. Eveneens deels in vakwerk uitgevoerd en van 18de-eeuwse oorsprong zijn *Westersebos*

Schoonebeek, Boerderij Oostersebos 4

5, 11-13 en 26. *Westersebos 12-14* is een goed voorbeeld van een dubbele boerderij, met de beide woonhuizen in het midden. De fraaie hallenhuisboerderij *Oostersebos 4* bevat waarschijnlijk een 18de-eeuwse kern, maar is begin 19de eeuw verbouwd. Op het erf staan twee bijschuren met 18de-eeuwse ankerbalkgebinten. Een zandstenen put met houten mik completeert het complex. De boerderij *Oostersebos 17* heeft eveneens een 18de-eeuwse kern en een 18de-eeuwse schuur. De boerderij *Oostersebos 11*, met achterbaander en onderschoer, is gedateerd '1828', maar de kern is waarschijnlijk ouder. *'t Oale hoes* (Oostersebos 8) is een deels in vakwerk gebouwde boerderij uit circa 1850, voorzien van een met riet gedekt wolfdak en een 18de-eeuwse schuur. Tegen het woongedeelte van de mogelijk 18de-eeuwse boerderij *Oostersebos 13-15* is begin 19de eeuw een schuurgedeelte met zijbaander gebouwd.

Woonhuizen. Het in 1910 gebouwde woonhuis *Europaweg 52* vertoont neorenaissance-details. Het driedubbele huis *Europaweg 87-91* dateert uit 1911 en heeft in het midden een dakerker.

De voorm. **turfstrooiselfabriek** 'Veldkamp' (Kanaalweg 16), bestaande uit een pakhuis en een lager bouwdeel met fabriekshal en schoorsteen, werd in 1926 gesticht door A. Veldkamp. De in 1983 gesloten fabriek huisvest nu een café.

Jaknikkers. In 1943 begon de Bataafse Petroleum Maatschappij met de winning van aardolie in een brede, aan Duitsland grenzende, strook grond. Dit werd in 1947 voortgezet door de Nederlandse Aardolie Maatschappij. Vanwege afnemende opbrengsten is de winning in 1996 gestaakt. Anders dan aan de Duitse zijde van de grens, zijn de meeste van de voor de aardoliewinning karakteristieke 'jaknikkers' in het Drentse gebied verdwenen. Het gaat hier om putpompen, die de al dan niet door stoominjectie beter vloeibaar gemaakte aardolie oppompen met behulp van een door een motor op en neer bewogen balans. Bewaard gebleven zijn de jaknikkers bij De Pallert 30, in het centrum van het dorp, en bij Europaweg 4.

De **luchtwatch-uitkijktoren** (bij Kerkhoflaan ong.) is een van de overgebleven verkenningstorens die in 1953 in prefab-beton volgens het Raat-systeem werd gebouwd.

Schoonebeek, Jaknikker

Schoonebeek, Boerderij Oostersebos 4, bijschuur

Schoonoord (gemeente Coevorden)

Langgerekt kanaaldorp, ontstaan rond 1850 op een zandopduiking aan de rand van het veen. Langs het in 1853-'58 gegraven Oranjekanaal en de haaks hierop staande weg van Coevorden naar Assen kwam een zich snel uitbreidende lintbebouwing tot stand, die aanvankelijk vooral uit plaggenhutten bestond. Na de Tweede Wereldoorlog is het dorp in westelijke richting uitgebreid.

De **Herv. kerk** (Kerklaan 15) is een dwars geplaatste, deels gepleisterde neoclassicistische zaalkerk uit 1866 met opengewerkte dakruiter en een hoger opgaand middenrisaliet met fronton. Rond 1950 is het fronton gewijzigd; de huidige dakruiter is in 1976 geplaatst.

Schoonoord, Geref. kerk

Tot de inventaris behoort een preekstoel uit de bouwtijd. De kosterwoning (Kerklaan 16) dateert uit 1929.

De **Geref. kerk** (Kerklaan 35) is een recht gesloten zaalkerk met een geveltorentje voorzien van een spits met frontalen. De kerk kwam in 1915 tot stand naar een ontwerp van de plaatselijke bouwkundige-aannemer J.S. van Peer. De uitbreidingen aan de achterzijde dateren uit 1947-'48. De deels gepleisterde pastorie *Kerklaan 33* is uit circa 1915.

Woonhuizen. Voorbeelden van vroeg-20ste-eeuwse eenlaags huizen zijn *Kerklaan 19* (1902), met schilddak en dakkapel, en *Kerklaan 11* (circa 1915), met een tot topgevel opgetrokken gevelgedeelte. Zakelijk-expressionistische invloeden vertonen het woon- en winkelpand *Kerklaan 22* (circa 1920) en het eenlaagspand *Tramstraat 25* (circa 1930). Het eenlaags huis *Kerklaan 37* (circa 1935) is uitgevoerd in traditionalistische vormen.

De **windmolen** Tramstraat 22 is een met riet gedekte achtkantige stellingmolen met bakstenen onderbouw en een gewijzigde, met dakleer beklede kap. Momenteel ontbreken de wieken. De uit Middelstum (Gr) afkomstige oliemolen is in 1903 in Schoonoord herbouwd ter vervanging van een voorganger uit circa 1854.

Het **restaurant** 'De Hoek' (Slenerweg 1), een hoekpand met hoger opgetrokken hoekpartij, dateert uit circa 1925.

Het **openluchtmuseum** 'Ellert en Brammert' (Tramstraat 73) geeft sinds circa 1955 een beeld van de ontwikkeling van de woon- en leefomstandigheden in het (heide) gebied rond Schoonoord aan de hand van verplaatste en gereconstrueerde gebouwen. Op het terrein staan onder meer enkele plaggenhutten, schaapskooien, een school, een veenderij, een tolhuisje en een hallenhuisboerderij met langsdeel en aangebouwde schuur. Van alle bebouwing is ook het interieur zo goed mogelijk gereconstrueerd.

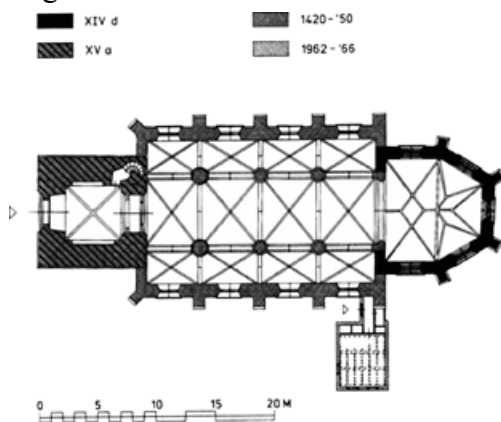
Hunebed. Ten zuidoosten van Schoonoord nabij de Slenerweg ligt *hunebed D49* of 'De Papeloze Kerk' dat bestaat uit twaalf draag- en vier dekstenen. De bijnaam is ontleend aan de protestantse hagepreken die hier in de 16de eeuw werden gehouden. Het hunebed is in 1938 en 1958 onderzocht en in 1958-'59 gerestaureerd, waarbij de steenkrans gedeeltelijk is gereconstrueerd. Men heeft het hunebed aangevuld met stenen van elders en een deel van de dekheuvel opnieuw aangebracht, met als resultaat een voor Nederland unieke educatieve hunebedreconstructie. De laatste restauratie is uitgevoerd in 1996.

De **Chr. lagere school** van **De Kiel** (Rolderstraat 18), gelegen ten noorden van Schoonoord, is een drieklassige gangschool uit circa 1930. De naastgelegen

onderwijzerswoning (Rolderstraat 20), een eenlaagspand met hoog zadeldak, dateert uit dezelfde tijd.

Sleen (gemeente Coevorden)

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op de hogere zandgronden van het Drents Plateau. Sleen ontwikkelde zich tot de hoofdplaats van het dingspel Zuidenveld. Het dorp heeft enkele essen aan de oostzijde en een zeer grote kerkbrink, alsmede een kleinere driehoekige brink aan de Schaapstreek. De onregelmatig gegroepeerde dorpsbebouwing is later verdicht en uitgebreid langs de dorpsranden. Langs de Bannerschultestraat en de Heirweg vormden zich lintbebouwingen in zuidelijke richting. Na de Tweede Wereldoorlog is Sleen aan de zuidzijde sterk uitgebreid.

Sleen, Herv. kerk, plattegrond

De **Herv. kerk** (Brink 7) is een forse driebeukige kerk met een smaller, driezijdig gesloten koor en een toren van drie geledingen met ingesnoerde naaldspits. Het gotische koor is waarschijnlijk laat-14de-eeuws. In het begin van de 15de eeuw is eerst de toren en daarna, eveneens in gotische vormen, het schip (1420-'50) tot stand gekomen. Rond 1500 heeft men het koor verhoogd. In

Sleen, Herv. kerk

1705 stortte de torenspits op de kerk, waarbij een deel van de gewelven werd vernield. Bij een ingrijpende restauratie in 1882-'83, onder leiding van C.H. Peters en met advies van P.J.H. Cuypers, werd de kerk geheel ommetseld. Nadat in 1867 de spits was afgebrand, kreeg de toren een lantaarnbekroning, die in 1923 door de huidige naaldspits werd vervangen. In 1962-'66 is de kerk nogmaals ingrijpend gerestaureerd en is een nieuwe consistorie toegevoegd.

Het interieur wordt gedekt door kruisribgewelven (schip), een netgewelf (koor) en een half stergewelf (koorsluiting). De gewelven zijn rond 1500 aangebracht bij de verhoging van het koor. De gewelvschilderingen van Jan van Aken en zijn broer zijn thans onder een pleisterlaag verborgen. Tot de inventaris behoren een zandstenen doopvont (eerste helft 13de eeuw), een laat-maniëristische preekstoel (1668) en een door J.J. Vollebregt verbouwd orgel (1846, uitgebreid in 1905) in een mogelijk 18de-eeuwse kast. Het oorspronkelijk in het kruisherenklooster te Sint Agatha (NB) geplaatste orgel is sinds 1949 in Sleen aanwezig (laatste restauratie in 1990-'92).

Voor de westgevel van de kerk staat een borstbeeld van de Drentse publicist dr. Jan Naarding, geplaatst kort na 1963. De *pastorie* 'Dona nobis pacem' (Menso Altingstraat 2) is een eenlaagspand uit circa 1840 met een aangebouwde schuur. Het is circa 1935 verbouwd.

Het voorm. **evangelisatiegebouw** (Menso Altingstraat 20) is een eenvoudige zaalkerk uit 1887 met eclectische invloeden.

Het voorm. **armenwerkhuis** 't Armhoes' van de Herv. diaconie (Heirweg 36) is een langgerekt eenlaags pand met rondboogvensters en rieten schilddak, gebouwd in 1855 door aannemer A. Nijhuis. Na 1937 heeft het als boerderij dienst gedaan en in 1973 is het verbouwd tot ontmoetingsruimte.

Het voorm. **raadhuis** (Brink 1) is een dwars eenlaagspand met ingangsportaal, trapgevels, dakkapellen en dakruiter, gebouwd in 1938 naar een traditionalistisch

Sleen, Raadhuis

ontwerp van A. Baart. Het is in 1979-'80 aan de achterzijde uitgebreid naar ontwerp van G. Wieringa en Y. Dijkstra. Een ingemetselde gedenksteen herinnert aan de 'Michigan-trek' in 1847 van Drentse landverhuizers, die in navolging van de afgescheiden predikant A.C. van Raalte naar Noord-Amerika trokken.

Boerderijen. De boerderij *Menso Altingstraat 6* bestaat uit een laag voorhuis uit circa 1780 en een (gerestaureerde) hogere en bredere schuur uit 1905. Voorbeelden van hallenhuisboerderijen met langsdeel zijn *Menso Altingstraat 9* en *Menso Altingstraat 8*, beide uit circa 1860 en met vernieuwd bedrijfsgedeelte. De hallenhuisboerderij *Schaapstreek 2-4*, met zijlangsdeel en dubbel voorhuis, dateert in de huidige vorm uit circa 1900, maar heeft mogelijk een oudere kern.

Woonhuizen. In Sleen staan enkele karakteristieke 20ste-eeuwse eenlaags huizen. Uit circa 1915 dateren *Bannerschultestraat 25* en *Vredenhoef* (Brink 8), beide met een tot topgevel opgetrokken hoekrisaliet. De voorm. burgemeesterswoning *Menso Altingstraat 21* heeft een deels tot topgevel opgetrokken voorgevel, een rieten dak, een achteruitbouw en een schuur. De naar ontwerp van J. Neisingh in 1917 gebouwde woning is in 1937 naar ontwerp van A. Baart in traditionalistische vormen gewijzigd. In traditionalistische vormen gebouwd is *Brink 24* (circa 1940), dat bestaat uit twee verspringende bouwdelen met zadeldak.

Windmolen 'De Hoop' (Drostenstraat 16) is een met riet gedekte achtkantige stellingmolen met gemetselde onderbouw. Deze korenmolen werd in 1914 door molenmaker L. Reinds in opdracht van H. Berends vanuit Amersfoort overgebracht naar Sleen ter vervanging van een afgebrande voorganger. De molen is in 1978 gerestaureerd.

Het **trafohuisje** (tegenover *Schaapstreek 2-4*) is een blokvormig gebouwtje uit circa 1930 met expressionistische details.

Erm. Dit esdorp ten zuidoosten van Sleen is ontstaan in de middeleeuwen. Aan de zuidoostzijde ligt de Grote Ermeres. Het dorp heeft een kleine driehoekige brink. Interessante *hallenhuisboerderijen* met langsdeel zijn *Dalerstraat 33* (circa 1860), *Dalerstraat 2-2a* (circa 1865), met bijschuur, en *Oostereind 2* (circa 1870), met lang voorhuis en ingangsomlijsting. De boerderij *De Hoek 2* (circa 1870) heeft een vermoedelijk rond 1760 gebouwde houten bijschuur met een 19de-eeuws bakstenen woongedeelte. Andere voorbeelden zijn *Dalerstraat 38* (circa 1875), met dwars voorhuis en ingangsomlijsting, *Dalerstraat 34* (circa 1880), met houten bijschuur, en *De Hoek 33* (circa 1920) met inrijdeur in de voorgevel naast het woongedeelte.

Achterste Erm. Dit esdorp ten zuidoosten van Sleen is ontstaan in de middeleeuwen aan de zuidzijde van de Grote Ermeres. *Boerderijen.* Een 18de-eeuwse oorsprong hebben enkele in de 19de eeuw gewijzigde hallenhuisboerderijen met langsdeel, zoals *Achterste Erm 13* en *Achterste Erm 2* (met houten bijschuur). De laatstgenoemde boerderij is blijkens de jaartalankers in 1851 gewijzigd. *Achterste Erm 18* is een krimpenboerderij met langsdeel uit 1907.

Smilde (gemeente Midden-Drenthe)

Langgerekt kanaaldorp, ontstaan rond 1770 na de aanleg van de Drentsche Hoofdvaart in 1767-'80, waardoor het

Smilde, Herv. kerk (1984)

noordelijk deel van het Smilderveen kon worden ontgonnen. Vanuit Assen werd langs het kanaal de nederzetting Kloosterveen gesticht, die later Smilde ging heten. De hier in 1780 gestichte kerk werd ook gebruikt door de inwoners van de vrijwel gelijktijdig vanuit Hijken langs het kanaal gestichte nederzetting Hijkersmilde. Met de stichting van Bovensmilde in de eerste helft van de 19de eeuw was nagenoeg het gehele gebied vergraven. Langs de Drentsche Hoofdvaart had zich een ononderbroken bebouwingslint gevormd van hoofdzakelijk boerderijen, landarbeiders- en vervenerswoningen. Smilde was omstreeks 1850 het grootste dorp. Het zwaartepunt van de dorpsbebouwing lag aan de oostzijde van de vaart. De in 1780 langs het kanaal aangelegde weg Meppel-Assen (verhard rond 1835) gaat ter hoogte van de Veenhoopsbrug over van de west- naar de oostoever. In de 19de eeuw vond een aanzienlijke verdichting van de bebouwing plaats met burgerwoningen, villa's en allerhande dorpsvoorzieningen. Daarnaast waren er industriële ontwikkelingen. In 1915-'16 werden door de Nederlandse Tramweg Maatschappij spoorlijnen aangelegd naar Assen en Meppel met een station in Hijkersmilde. Na de Tweede Wereldoorlog is Smilde aan de oostzijde verder uitgebreid.

Smilde, Raadhuis (Villa Maria)

De **Herv. kerk** (Veenhoopsweg 13) is een achtkantige centraalbouw met tentdak en open lantaarn, gebouwd in 1780-'88 in Lodewijk XVI-stijl naar ontwerp van Abraham Martinus Sorg. De gevelhoeken worden geaccentueerd door geblokte pilasters. De vier toegangsdeuren zijn gevat in dorische omlijstingen in Lodewijk XVI-stijl. De gevels zijn voorzien van rondboognissen, waarin in twee lagen boven elkaar rechthoekige schuifvensters zijn geplaatst. In een nis bevindt zich een grote gedenksteen. De kerk is in 1963 gerestaureerd.

In het interieur wordt de koepel ondersteund door vier zuilen op hoog postament. De omgaande galerij is bereikbaar via twee gebogen trappen met een balusterhekwerk. Tot het rijke Lodewijk XVI-meubilair behoren een preekstoel met doophek en een herenbank waarboven het wapen van Drenthe. Het meubilair is in 1980 aangevuld met enkele banken uit de Eusebiuskerk te Arnhem. De kerk bevat een - mede dankzij een legaat van de familie Rebenscheidt - door P. van Oeckelen gebouwd orgel (1841, gerestaureerd in 1958).

Het **raadhuis** (Hoofdweg 24), ook wel 'Villa Maria' genoemd, is in 1893 voor Maria Jacoba Hoogerbrugge opgetrokken naar een ontwerp van P.J. Kramer als een villa in neorenaissancestijl. Na aankoop en verbouwing door de gemeente is het gebouw in 1931 als raadhuis in gebruik genomen. Tussen 1953 en 1961 heeft een interne verbouwing plaatsgevonden, waarbij een glasappliqué van J. Schoemaker uit Oldenzaal in het trappenhuis is geplaatst. Nadien zijn nog verschillende verbouwingen en aanpassingen uitgevoerd, zoals in 1989 de bouw van een achtervleugel naar plannen van H. Wouda en G. van der Schaaf. Voor het gebouw staat een ingetogen oorlogsmonument met vrouwenbeeld (circa 1955) van de hand van W. van Hoorn.

Woonhuizen. Het wit gepleisterde dwarshuis *Assen-Rode* (Tramweg 14), met schilddak, schuifvensters en omlijste ingang, is het restant van een groter huis, dat rond 1770 voor de familie Rebenscheidt is gebouwd. Toen het huis rond 1860 een agrarische functie kreeg, heeft men een met riet gedekte schuur aangebouwd. Naast het huis staat een grote houten bijschuur. Op het terrein achter het huis bevindt zich de graftombe van de familie Rebenscheidt, met spreuken en restanten van gebeeldhouwde reliëfs. Burgemeester N.E. Servatius liet in 1903 de forse villa *Tramweg 65* bouwen. Dit pand in neorenaissance-stijl heeft tot 1931 als burgemeesterswoning gediend. *Tramweg 71* is in 1905 gebouwd als koetsierswoning met schuur en stalling bij de naastgelegen woning van notaris Veenhoven (Tramweg 73). Het huis (nr. 71) met trapgevel in late neorenaissancestijl is opgetrokken in rode kalkzandsteen, afkomstig van de steenfabriek Albino te Hoogersmilde. *Vaartweg 5* is een vrijstaand, wit gepleisterd middenganghuis met brede, hoger opgetrokken middenpartij, gebouwd in 1907 in eclectische vormen naar plannen van R. Offringa voor W. van Veen. De te Den Haag gevestigde N.V. Ontginning Smilde liet in

1912-'13 het landhuis *Haegenaarskamp* (Elzenlaan 11) bouwen voor directeur S.C. Korteweg. Het ontwerp van S. de Clercq vertoont

Smilde, Landhuis Haegenaarskamp

een combinatie van rationalistische en 'Um 1800'-vormen. Nu is het gebouw in gebruik bij de geestelijke gezondheidszorg Drenthe. De kleine villa *Veenhoopsweg 24* (circa 1910) is opgetrokken in verblendsteen met imitatievakwerk in de geveltop. De villa *Hoofdweg 66* (circa 1915) is ontworpen met nieuw historiserende elementen. Voorbeelden van kleinere dorps huizen zijn de voorm. brugwachterswoning *Brugstraat 1* (circa 1905) en het in oorsprong 19de-eeuwse dwarshuis *Tramweg 69*, dat in 1916 het huidige aanzicht kreeg. Het stond bekend als café Homan en heeft ook als tramhalte gefungeerd.

Het voorm. **logement** 'Nieuwe Veenhoop' (Veenhoopsweg 48-59), een sober neoclassicistisch herenhuis uit 1856, diende tot 1873 ook als gemeentehuis. Het gebouw is in 1874 in gebruik genomen als Chr. lagere school met onderwijzerswoning, maar wacht thans op een andere bestemming.

De voorm. **schutsluis** 'Molenwijk' (Koningin Wilhelminalaan ong.) dateert uit circa 1875 en heeft een ovale kolk met gemetselde kadewanden. De sluisdeuren zijn verdwenen en de sluis doet nu dienst als stuw.

Begraafplaatsen. De rond 1830 gestichte *Oude Alg. begraafplaats* (A.M. Sorgstraat ong.) heeft drie verhoogde, omhekte grafrijen. De *Alg. begraafplaats* 'Kerkenveld' (Kerkhoflaan ong.), gesticht rond 1890, bezit een landschappelijke aanleg en een smeedijzeren toegangshek.

Hijkersmilde. Dit langgerekte veenkoloniale kanaaldorp ten zuiden van

Hijkersmilde bij Smilde, Tramremise

Smilde is ontstaan in de tweede helft van de 18de eeuw. De voorm. *marechausseekazerne* (Rijksweg 85) heeft een tweelaags middengedeelte in eclectische stijl (circa 1860), geflankeerd door eenlaags vleugels van jonger datum. Het gebouw, dat voorheen bekend stond onder de naam ‘Nieuw Salverdt’, is van oorsprong een boerderij geweest, mogelijk van de familie Salverda uit Franeker. De rond 1910 opgetrokken forse *krimpenboerderij* Vaartweg 82 heeft een voorgevel met zoldervensters en omlijste ingang en een met riet gedekte schuur. De voorm. *tramremise* (Rijksweg 76) van de Nederlandsche Tramweg Maatschappij is gebouwd in 1915. Het langgerekte gebouw met late neorenaissance-detaillering bevatte oorspronkelijk ook een wachtkamer en loketruimte; nu is het een werkplaats met woonhuis. De bijbehorende woning (Rijksweg 77) is in dezelfde tijd en in dezelfde stijl gebouwd.

Steenbergen (gemeente Noordenveld)

Esdorp zonder kerk, ontstaan in de middeleeuwen op de hogere zandgronden van het Drentse plateau. Het dorp heeft een grote driehoekige brink.

Boerderij Hoofdweg 63 is een krimpenboerderij uit circa 1905 met gekleurd siermetselwerk in speklagen en ontlastingsbogen.

De Vennen (Hoofdweg 16). Dit tussen Steenbergen en Roderesch gelegen landhuis is in 1936-'37 in zakelijk-expressionistische stijl gebouwd naar plannen van H.C. Hillebrands en T. Zondag voor de arts J.B. Bruins. Het in twee kleuren metselwerk opgetrokken huis heeft een trappenhuis met houten geveltopbetimmering en windkast. Onder het huis bevindt zich de garage. Het huis ligt in een bosrijke omgeving aan de rand van een groot ven.

Hunebed. Ten noorden van Steenbergen aan de rand van de Noorder Duinen bevindt zich *hunebed D1*, dat bestaat uit twaalf draag- en zes dekstenen. De ingang wordt gevormd door een paar poortzijstenen met deksteen. Er zijn restauraties uitgevoerd in 1953, 1954, 1965, 1993 en 1997.

De **openbare lagere school** ‘Steenbergen’ (Giezenstraat 1-3) werd gebouwd in **Roderesch**, een nederzetting die eind 19de, begin 20ste eeuw een verzorgende functie voor de nabijgelegen buurtschappen kreeg. Het langgerekte vierklassige schoolgebouw dateert uit 1921 (vensters gewijzigd) en heeft een aangebouwde onderwijzerswoning met hoger opgetrokken, risalerende gevelpartij.

Tweede Exloërmond

(gemeente Borger-Odoorn)

Langgerekt kanaaldorp, gesticht rond 1840 toen vanuit het Groningse Musselkanaal een mond werd gegraven die in het Drentse gebied als enkel kanaal westwaarts liep. Westelijk van de Drentse Mondenweg ging de veenkoloniale nederzetting over in een dubbel kanaalsysteem met op de tussengelegen zogeheten

Tweede Exloërmond, Baptistenkerk

vooraffen, verveners- en landarbeiderswoningen en aan de buitenzijde dwarsplaatsen met boerderijen. Haaks op het westelijke einde van het dorp ontwikkelde zich het gehucht Eexoërkijl. Op de samenkomst van Tweede Exloërmond en Exloërkijl ontstond na de Tweede Wereldoorlog enige verdichting van de bebouwing.

De **Geref. kerk** (Zuiderdiep 123) is een recht gesloten zaalkerk uit 1908 met een kleine geveltoren, gietijzeren venstertraceringen en een aan neorenaissance verwante detaillering.

De **Baptistenkerk** (Zuiderdiep 85), een recht gesloten zaalkerk met ranke geveltoren, dateert uit 1922. Het tegeltableau boven de ingang vertoont artdéco-invloeden.

De **Herv. kerk** (Zuiderdiep 150) is een recht gesloten zaalkerk uit 1939, voorzien van een aangebouwde consistorie en een terzijde staande toren met ingesnoerde spits. Uit dezelfde tijd stamt de forse pastorie (Zuiderdiep 151) met loggia op de verdieping.

Woonhuizen. Het in 1902 gebouwde woonhuis *Zuiderdiep 252* heeft een asymmetrisch geplaatste geveltop in neorenaissance-stijl. Het door J.H. Prummel voor zichzelf in 1914 ontworpen woonhuis *Zuiderdiep 192* vertoont jugendstil-vormen. Zakelijk-expressionistische vormen hebben de uit circa 1935 stammende woonhuizen *Zuiderdiep 137* en *Zuiderdiep 292*.

Boerderijen. De boerderij *Zuiderdiep 291* kwam rond 1900 tot stand in neoclassicistische vormen. Voor-

beelden van traditioneel vorm gegeven krimpenboerderijen zijn *Zuiderdiep 292* (circa 1900) en *Zuiderdiep 278* (1905). Vergelijkbaar van opzet, maar met voorgevels voorzien van Jugendstil-details, zijn de rond 1910 opgetrokken boerderijen *Zuiderdiep 144*, *191* en *314*. Ook de door J.H. Prummel ontworpen boerderijen *Zuiderdiep 385* (1912) en *Zuiderdiep 190* (1914) hebben een vormgeving met naar de Jugendstil verwijzende details. Forse blokvormige en villa-achtige woongedeelten hebben de boerderijen *Tuinbouwstraat 1* (circa 1925) en *Zuiderdiep 43* (1927). Een rond 1930 gebouwde traditionalistische variant van de krimpenboerderij is *Zuiderdiep 95*.

Het **café** *Zuiderdiep 207* dateert uit 1907 en heeft een op de hoek geplaatste ingang.

Eerste Exloërmond. Dit langgerekte kanaaldorp, ten noorden van Tweede Exloërmond, werd rond 1835 gesticht toen vanuit het Groningse Musselkanaal een mond werd gegraven die in het Drentse gebied als enkel kanaal westwaarts liep. Aardige *woonhuizen* zijn: *Eerste Exloërmond 132* (circa 1900), een voorbeeld van een bescheiden veenkoloniale arbeiderswoning, en de notabelenwoning *Eerste Exloërmond 140* (circa 1910). Interessante *boerderijen* zijn de forse krimpenboerderij *Eerste Exloërmond 76* (circa 1900), met neorenaissance-elementen, en de rond 1925 opgetrokken meer moderne krimpenboerderijen *Eerste Exloërmond 123* en *133* met expressionistische elementen. De voorm. *openbare lagere school* (*Eerste Exloërmond 99-99a*) is een tweeklassige school uit circa 1905. Het rond 1930 gebouwde blokvormige *trafohuisje* (tegenover *Eerste Exloërmond 118*) heeft expressionistische details.

Tynaarlo (gemeente Tynaarlo)

Esdorp zonder kerk, ontstaan in de middeleeuwen op de hogere zandgronden van het Drentse plateau. Het dorp heeft een grote brink aan de Smeerveenweg en een weilandbrink aan de Schoolstraat. De komst van een transportkarren- en

Taarlo bij Tynaarlo, De brink vanuit het oosten

melkbussenfabriek en van een pianofabriek aan het eind van de 19de eeuw, leidde tot de bouw van enkele arbeiderswoningen. Na de Tweede Wereldoorlog is het dorp aan de oostzijde uitgebreid.

Woonhuizen. Voorbeelden van eenvoudige baanwerkershuizen zijn *Zwarte Weg 8* en *Loopstukkenweg 5*. Ze zijn rond 1900 gebouwd aan de spoorlijn Groningen-Zwolle en hebben beide een nummer op de zijgevel. De rond 1905 gebouwde, wit gepleisterde *Villa Echo* (Zuidlaarderweg 20) vertoont een combinatie van jugendstil- en neorenaissance-details.

Boerderijen. De in 1901 opgetrokken kop-rompboerderij *Brink 2* heeft een grote zaadzolder en een inrijdeur in de voorgevel van de met riet gedekte schuur. Interessante krimpenboerderijen zijn *Dorpsstraat 14* (circa 1905), met inrijdeur in de voorgevel van de met riet gedekte schuur, en *Dorpsstraat 4* (circa 1920) met driezijdige erker.

Het **trafohuisje** (Dorpsstraat ong.) dateert uit circa 1930 en heeft een zadeldak op sierkorbelen.

Hunebed. Ten oosten van Tynaarlo, gelegen aan de Hunebedstraat, bevindt zich *hunebed D6* dat bestaat uit acht draag- en drie dekstenen. Het is een van de weinige hunebedden waarvan alle dekstenen nog op hun oorspronkelijke plaats liggen.

Oudemolen. Kleine esnederzetting ten zuidoosten van Tynaarlo. *Windmolen 'De Zwaluw'* (Molensteeg 8), een achtkantige grondzeiler met gemetselde veldmuren en een met riet beklede romp en kap, werd in 1837 gebouwd door de molenmakers L. Reinds en B. Sluter ter vervanging van een standerdmolen. In 1951 heeft men deze korenmolen gerestaureerd. *Boerderijen.* 'Huize den Dollard' (Linthorst Homanweg 1) is een

Taarlo bij Tynaarlo, Hoeve Hofsteenge

krimpenboerderij met lage zaadzolder, opgetrokken in 1903 met gele steen in de strekken boven de vensters. Hoofdweg 118, een kop-rompboerderij annex café uit 1912, heeft een sobere neorenaissance-detaillering. De voorm. *onderwijzerswoning* (Hoofdweg 107) bij de inmiddels vernieuwde school, dateert uit circa 1910. Het is een onderwijzerswoning van het type dat door J. van Houten is ontwikkeld.

Taarlo. Dit esdorp ten zuiden van Tynaarlo heeft een fraaie met bomen beplante driezijdige brink met dobbe en een driezijdige weilandbrink. *Boerderijen.* De rond 1800 gebouwde, met riet gedekte, boerderij Dorpsweg 6 heeft bij het woonhuisgedeelte een smallere, uitgebouwde eindkamer en aan de achterzijde een aangebouwde houten bijschuur. ‘Hoeve Hofsteenge’ (Hoofdweg 205) is een hallenhuisboerderij uit 1860 met inrijdeur in de voorgevel. Van hetzelfde type is de boerderij Brinkweg 1 uit 1888. Voorbeelden van krimpenboerderijen zijn Dorpsweg 4 (1857) en Hoofdweg 212 (1914). De in 1919 gebouwde boerderij Hoofdweg 210 heeft als woonhuisgedeelte een dwars geplaatst middenganghuis met een hoger opgetrokken en door pinakels bekroonde middenpartij.

Uffelte (gemeente Westerveld)

Esdorp, ontstaan op een zandrug en voor het eerst vermeld in 1040. Vanaf 1048 was het lange tijd in bezit van het kapittel van St. Pieter te Utrecht. Het dorp heeft twee grote essen - de Noordsch en de Westeres - en aan de Dorpsstraat een brink. Vanaf circa 1850 is Uffelte met name in de richting van en langs de Drentsche Hoofdvaart en de daarlangs lopende rijksweg Meppel-Assen uitgebreid.

De **Herv. kapel** (Schoolstraat 5) is een recht gesloten zaalkerk met dakruiter, gebouwd in 1910 naar ontwerp van O.M. Meek.

Boerderijen. In Uffelte staan enkele in aanleg 18de-eeuwse hallenhuisboerderijen met dwarsdeel, zoals *Schapelsteeg 9* met de jaartalankers ‘1786’ en de in 1893 verbouwde en in 1982 gerestaureerde boerderij *Dorpsstraat 5*. De uit het begin van de 19de eeuw daterende boerderij *Dwarsweg 2* heeft nog een lemen wand tussen het woon- en het bedrijfsgedeelte en verder een deels met geknoopt riet beklede bijschuur. Andere 19de-eeuwse hallenhuisboerderijen met dwarsdeel zijn: *Dorpsstraat 11* (1818), *Dorpsstraat 7* met twee dwarsdelen, *Noter Cour* (Kippenburgweg 4; circa 1880), *Dorpsstraat 19* (circa 1880), *Dorpsstraat 13* (circa 1885) en *Reewyck* (Westeinde 6; circa 1890). Iets jonger zijn *Dwarsweg 5* (circa 1900), met dwars geplaatst voorhuis, en *Dorpsstraat 3* (circa 1925). Van de voorm. **coöperatieve zuivelfabriek** ‘Algemeen Belang’ (Rijksweg 29) is een gedeelte van het

oorspronkelijke gebouw uit 1908 behouden. De overige gebouwen van dit complex dateren van na 1940.

De **Uffeltersluis** in de Drentsche Hoofdvaart (Nieuwlandenweg 3) is een

Uffelte, Boerderij Dorpsstraat 7

schutsluis uit 1892 met houten sluisdeuren. Bij de sluis staan een pompgebouw met elektrisch gemaal (1925) en een modern pompgebouw (circa 1950).

Valthe **(gemeente Borger-Odoorn)**

Esdorp, ontstaan in de middeleeuwen, mogelijk als dochternederzetting van Odoorn. Het als Oud-Valthe bekend staande dorpsgedeelte zonder kerk wordt omringd door vijf essen en heeft een open structuur. Van de oorspronkelijk drie brinken is die op de hoek van de Hoofdstraat en de Schoolstraat vrij goed bewaard gebleven. Iets ten oosten van het dorp werd in 1905 aan de spoorlijn Emmen-Stadskanaal een station gebouwd. In de nabijheid daarvan vormde zich in de jaren dertig een bescheiden bebouwing, Nieuw-Valthe, na de Tweede Wereldoorlog aan de noordzijde uitgebreid.

De **(Herv.) Bethelkerk** (Hoofdstraat 57), nu S.O.W.-kerk, is een kleine zaalkerk uit circa 1930 met steunbeerachtige muurgeleding en een dakruiter in expressionistische vormen.

Boerderijen. De forse hallenhuisboerderij *Schaapskuilweg 2* stamt uit circa 1780. Deze heeft een langgerekt voorhuis met de ingang in de zijgevel met mezzaninovensters. Een kleinere variant is de boerderij *Schoolstraat 20* met de jaartalankers '1750'. Vergelijkbaar maar uit de 19de eeuw zijn de boerderijen *Odoorneweg 1* en

Valthe, Boerderij Schoolstraat 20

Odoorneweg 2 (circa 1880). *Hoofdstraat 10* is een gaaf voorbeeld van een moderne krimpenboerderij met zijlansdeel (circa 1925).

Het voorm. **station** (Stationsstraat 1) is een eenlaagspand met een dwars geplaatst gedeelte en een houten aanbouw. Het werd naar ontwerp van Ed. Cuypers in 1904 gebouwd als haltegebouw voor de Noord-Ooster Lokaal Spoorwegmaatschappij (NOLS) aan de in 1905 geopende spoorlijn Emmen-Stadskanaal (opgeheven in 1963). Aan de spoorzijde bevindt zich een sectiel-tegeltableau met de stationsnaam, vervaardigd door J. Thooft en Labouchère.

Het **trafohuisje** (Schoolstraat ong.) is een blokvormig gebouwtje uit circa 1930, voorzien van expressionistische details en het opschrift 'Valthe'.

Hunebedden. Ten westen van Valthe nabij de weg Valthe-Odoorn bevindt zich *hunebed D34*, dat bestaat uit tien draag- en drie dekstenen en enkele poortzijstenen. Het in 1869 gedeeltelijk vernielde hunebed is in 1952 onderzocht. Verder noordelijk ligt de *Eppiesberg*, een grote onderzochte grafheuvel uit het stenen tijdperk. Hier lag tot 1955 ook het *hunebed D33*. In het Valtherbos ten zuidwesten van Valthe staat *hunebed D35*, met tien draag- en twee dekstenen. Het hunebed is in 1952 gerestaureerd. Op de Oosteres ten zuidoosten van Valthe liggen *hunebed D36* en *D37*, de 'Valther Tweeling'. *Hunebed D36* bestaat uit tien draag- en vier dekstenen. Ook is nog één van de beide poortzijstenen zichtbaar. Van het oorspronkelijk grotere *hunebed D37* resteren twaalf draag- en drie dekstenen. Beide hunebedden zijn in 1952 gerestaureerd.

Valthermond (gemeente Borger-Odoorn)

Langgerekt kanaaldorp, gesticht in 1853 toen werd begonnen met de verlenging van het Groningse Musselkanaal naar het zuiden. Vanwege een snellere verbinding naar de al in 1833 uitgegeven veenkavels, werd niet zoals gebruikelijk haaks op het kanaal een mond gegraven, maar schuin; kanaal Kavelingen. Nabij de Markeweg ging dit schuin gegraven kanaal over in een parallel aan de eerdere veenontginningen westwaarts lopend dubbel kanaalsysteem met op de tussengelegen, zogeheten vooraffen, verveners- en landarbeiderswoningen en aan de buitenzijde dwarsplaatsen met boerderijen. Uiteindelijk ontstond één van de langste veenkoloniale nederzettingen van Nederland. Halverwege maakte men een verbinding tussen de beide kanalen (Doorsnee) en legde men een sluis aan in het Zuiderdiep. De kanalen zijn rond 1970 grotendeels gedempt. Het noordoostelijke deel van het Zuiderdiep en Kavelingen bleven gespaard.

De **Herv. kerk** (Zuiderdiep 505) is een recht gesloten zaalkerk uit 1883 met bakstenen wenkbrauwen boven de spitsboogvensters. De ranke toren van drie geledingen met ingesnoerde spits, geschonken door de vervenersfamilie Hadders, werd in 1925 toegevoegd naar ontwerp van A.H. Kleinenberg.

Valthe, Station

Overige kerken. De voorm. *Baptistenkerk* 'Vrede door het bloed des Kruizes' (Zuiderdiep 160) is een recht gesloten zaalkerk uit 1914. De voorm. *Synodaal Geref. kerk* 'Doxa' (Doorsnee 2) is een zaalkerk met luifel, gebouwd in 1957 in wederopbouwvormen naar ontwerp van J. Graaf. Het gebouw is thans in gebruik als woonhuis. **Scholen.** De voorm. *openbare lagere school* (Noorderdiep 589) uit circa 1905 en de voorm. *Chr. lagere school* 't Veurhof' (Zuiderdiep 71) uit 1923 zijn vierklassige middengangscholen. De voorm. *openbare lagere school* 'Wijkplaats' (Zuiderdiep 392) is een drieklassige gangschool uit 1927.

Woonhuizen. De brugwachterswoning *Op d'Houcke* (Doorsnee 1) is een eenvoudige krimpwoning uit circa

Valthermond, Herv. kerk

Zandberg bij Valthermond, R.K. St.-Josephkerk

1890. Het rond 1895 gebouwde huis *Zuiderdiep 504* is voorzien van eclectische decoraties en wenkbrauwen. Een aardige topgevel in neorenaissancestijl heeft *Zuiderdiep 442* (1906). Het woonhuis *Zuiderdiep 449-450* (circa 1910) bezit een geveltop met sierspant in chaletstijl. Jugendstil-elementen vertoont het in 1912 gebouwde huis *Zuiderdiep 375*. De forse villa *Kavelingen 26* kwam in 1914 tot stand met rationalistische elementen. Vermoedelijk ontworpen door eenzelfde architect zijn de forse notabelenwoningen *Zuiderdiep 374, 394 en 524* in zakelijk-expressionistische stijl (circa 1925).

Boerderijen. De meeste van de boerderijen aan de buitenzijde van de kanalen zijn grote ontginningsboerderijen van het krimpentype, vaak met fraaie voortuinen. De oudere voorbeelden zijn sober van vorm, zoals *Zuiderdiep 456* (circa 1900). Uit circa 1905 dateert een groep krimpenboerderijen met neorenaissance-details, zoals *Zuiderdiep 150, 366 en 433*. Een naar de jugendstil verwijzende vormgeving heeft de voorgevel van de krimpenboerderij *Zuiderdiep 279* (1913), naar plannen van J.H. Prummel. Goede voorbeelden van moderne krimpenboerderijen zijn: *Zuiderdiep 188, 261, 310 en 543* (alle circa 1930) en de vergelijkbare, door F. Smit ontworpen boerderij *Zuiderdiep 447* uit 1932. In datzelfde jaar gaf E.J. Tonckens aan W. Hamdorff de opdracht de boerderij *Berkenhoeve* (Kavelingen 33) te ontwerpen. Het resultaat is een expressionistische villaboerderij met overhoekse uitbouwen. Traditionalistisch van vorm is de voor L. Honning gebouwde villaboerderij *Noorderdiep 57* (1937).

Het **pakhuis** (12de Laan 2) is een gepleisterd en langgerekt gebouw uit circa 1910 met drie bouwlagen voorzien van kleine openingen.

De voorm. **smederij** (*Zuiderdiep 38*) dateert uit circa 1915 en bestaat uit een woon- en winkelpand en daarnaast een terugliggend bedrijfsgebouwe met als opschrift 'J. Klok Stoomsmederij'.

De voorm. **sluis** in het *Zuiderdiep* (tegenover *Zuiderdiep 512*) is een schutsluis met ovale kolk uit 1897, gerestaureerd in 1989.

De **R.K. St.-Josephkerk** van **Zandberg** (Kerklaan 23), gelegen ten noordoosten van Valthermond, is een driebeukige kruiskerk met driezijdig gesloten koor en een terzijde staande ongelede toren met tentdak. Ten behoeve van de uit het Duitse Rütenbrock afkomstige rooms-katholieke bevolking van boekweitkolonie Zandberg, werd in 1843 een eerste kerk gebouwd. Deze werd in 1930-'31 vervangen door de huidige kerk met ruime centralistische plattegrond naar ontwerp van Th. van Elsberg. Tot de inventaris behoren twee waarschijnlijk door atelier Cuypers-Stoltzenberg vervaardigde beelden (tweede helft 19de eeuw), een aan E.L. Everaerts toegeschreven Jozefbeeld (circa 1931), een door Van Roosmalen gemaakt tabernakel (1931) en door W. Geraedts geschilderde kruiswegstaties (1943). De bij de kerk behorende

R.K. begraafplaats (Kerklaan ong.) bevat een calvariegroep uit circa 1850. Interessante graftekens zijn onder meer het door J. Kalk & Zn. gemaakte kruis voor kerkmeester E. Gerdes († 1916), de cippus met kruis voor E. Tieben († 1921) en het bakstenen monument voor de in Indië gesneuvelde J.B. Krops († 1949). De garage voor de lijkwagen dateert uit circa 1930.

Veenhuizen (gemeente Noordenveld)

Koloniedorp, gesticht door de Maatschappij van Weldadigheid die nabij het gelijknamige buurtschap, tussen 1818 en 1824 grond had aangekocht van de familie Tonckens uit Westervelde met als doel gestichten te bouwen voor landlopers en bedelaars, en voor weeskinderen en vondelingen. Tussen 1823 en 1826 kwamen drie carré-vormige, kazerneachtige gestichten gereed met een omgrachting en ophaalbruggen. De complexen hadden een binnen- en een buitenschil, met ambtenarenwoningen, werkplaatsen, onderwijs- en slaapzalen. De structuur van het gebied werd bepaald door de Kolonievvaart (1823-'26) en zes haaks daarop lopende wijken. Behalve de gestichten werden er ontginningsboerderijen gebouwd, twee kerken, een synagoge en de eerste stoomfabriek van Drenthe (1839).

De overdracht van Veenhuizen aan de rijksoverheid in 1859 leidde tot grote veranderingen. Onder beheer van het Ministerie van Justitie werd de kolonie verder ontwikkeld. Op basis van een strakke ruimtelijke ordening verrezen vanaf 1875 onder meer nieuwe gestichtgebouwen en - in verschillende typen uitgevoerde - dienstwoningen. De bestaande gestichten werden verbouwd of vervangen door nieuwbouw. De eerste gebouwen na 1875 werden gebouwd naar ontwerpen van J.F. Metzelaar, ingenieur-architect der gevangnissen en rechtsgebouwen. De meeste kwamen tot stand in de periode 1884-1914 naar ontwerpen van zijn zoon, W.C. Metzelaar. Latere invullingen zijn gerealiseerd volgens plannen van diens opvolgers S. Wijn en J.G. Robbers. In de loop van de jaren verschoof het karakter van de instellingen van 'sociaal opvoedend' naar 'verplicht bestraffend'. Uiteindelijk werden

Veenhuizen, Centrum en tweede gesticht

ze omgevormd tot de strafinrichtingen Norgerhaven, Esserheem en Groot-Bankenbosch. Een deel van de woonhuizen rond Norgerhaven en Esserheem is inmiddels afgebroken. Ter vervanging is een nieuwbouwwijk aan de Kerklaan ontstaan.

Veenhuizen is de hiërarchische verstening van orde en tucht. Deze indruk wordt versterkt door strenge architectonische details en benadrukt door de strakke ordening van de ruimte. In het gevangenis­museum (Hoofdweg 8) wordt een beeld geschetst van de geschiedenis deze bijzondere penitentiaire nederzetting.

De **Herv. kerk** (Hoofdweg 114) is een achtkantige neoclassicistische koepelkerk voorzien van een tentdak met houten lantaarn, gebouwd in 1825-'26 naar plannen van H. Wind en naar voorbeeld van de koepelkerk in Smilde. Aan vier zijden bevindt zich een omlijste ingang, met boven de hoofdingang de 'eerste steen', gelegd door mevr. R.W. van den Bosch-De Sturler. Het in 1960-'61 gerestaureerde interieur wordt bepaald door de koepel op acht dorische zuilen en de omgang met galerij. Tot de inventaris uit de bouw­tijd behoren een preekstoel, kerkenraadbanken en banken op de galerij. Het orgel is in 1820 door J.A. Hillebrand gebouwd voor de Herv. kerk te Akkrum en in 1856 door P. van Oeckelen & Zn. overgebracht en uitgebreid

Veenhuizen, Herv. kerk

(gerestaureerd in 1963-'64).

De voorm. *kosterswoning* (Hoofdweg 110), een wit gepleisterde woonhuisje uit 1865 dat bekend staat als het pannenkoekhuisje, dient tegenwoordig als kerkelijk verenigingsgebouw.

De voorm. **synagoge** (Hoofdweg 120) is een sober dwars pand met afgewolfd zadeldak, gebouwd in 1839 en in 1893 naar ontwerp van W.C. Metzelaar. Het is later

ingrijpend verbouwd en uitgebreid om te dienen tot hoofdkantoor van de directie van de kolonie Veenhuizen.

De **R.K. St.-Hiëronymus Aemilianuskerk** (Kerklaan 6) is een neogotische zaalkerk met driezijdig gesloten apsis, steunberen en een kleine dakruiter. De kerk werd in 1891-'93 gebouwd naar plannen van W.C. Metzelaar ter vervanging van een kleinere voorganger uit 1826. De hoofdingang heeft een gemetselde omlijsting. Tegen de noordgevel en de zuidgevel zijn portalen gebouwd en aan de achterzijde ontstond

Veenhuizen, Werkgesticht Tweede Gesticht (1992)

een consistorie. De kerk is in 1998-'99 gerestaureerd. Het schip wordt gedekt door een houten spantconstructie. Het gestukadoord gewelf van de apsis is in 1948 beschilderd door A.C.E. Gantzert. Tot de inventaris behoren een door T.J. Robson gebouwd neogotisch orgel (1843) en een uit het Chigago Theater te Tilburg overgebracht bioscooporgel (1922).

De *pastorie* (Kerklaan 8) is een wit gepleisterd tweelaags pand uit 1908, uitgevoerd met afgewolfd zadeldak.

Het voorm. **Tweede Gesticht** (Oude Gracht 15-27) is het oudste nog bestaande gestichtgebouw. Dit in 1825 door H. Wind ontworpen carré-vormige en nog deels omgrachte complex heeft lange eenlaags vleugels met afgeplat zadeldak. De hoofdingang aan de zuidzijde wordt gevormd door een poort voorzien van een sluitsteen met het bouwjaar en de naam W. Visser (Directeur Koloniën). Boven de poort bevindt zich een dakruiter met wijzerplaat.

Omstreeks 1900 heeft men het Tweede Gesticht verbouwd tot werkgesticht met enkel dagopvang nadat aan de Meidoornlaan de nieuwe Rijkswerkinrichting Tweede Gesticht met detentie was gerealiseerd. In 1928 werd de oostzijde van het gebouw gesloopt en vervangen door een garage. Rond die tijd is een deel van de omgrachting gedempt. Bij de hoofdentree staat een gedeeltelijk gereconstrueerde klokkenstoel.

Het voorm. **cellengebouw** (Oude Gracht 30), een tweelaags gebouw met gedrukt zadeldak, dateert uit 1860 naar plannen van A.C. Pierson. In 1889 is het verbouwd en uitgebreid met een dienstwoning (Oude Gracht 32). Thans dient het gebouw zelf als magazijn van de gestichtswacht en is de woning ingericht als kantoor ten behoeve van het in 1939-'40 aangebouwde cellengebouw.

De voorm. **gestichtswachtkazerne** (Hospitaallaan 5) is een tweelaags pand met zadeldak, gebouwd in 1886. Boven de deur zit een sluitsteen met de initialen van W.C. Metzelaar, het wapen van de Koninklijke Marechaussee en de jaartallen 1886 en 1902. Het laatste jaartal duidt waarschijnlijk op een interne verbouwing, uitgevoerd om het pand geschikt te maken als onderkomen voor lijdende aan besmettelijke ziekten.

Het voorm. **Werkgesticht Norgerhaven** (Plantsoenstraat 5) kwam tot stand in 1884-'90 naar een ontwerp van W.C. Metzelaar. Ten tijde van de oplevering waren de vrouwelijke gedetineerden voor wie het gebouw bestemd was, echter al in de strafinrichting van Leiden ondergebracht. Het gebouw ging tijdelijk dienst doen als strafinrichting voor mannen. Na de voltooiing van de nabijgelegen Rijkswerkinrichting Eerste Gesticht in 1897-'03, kreeg het de functie van werkgesticht met enkel dagopvang. Het carré-vormige complex heeft een poortgebouw en twee flankerende dienstwoningen ('Rust Roest' en 'Werklust'). De zijgevels hebben getraliede vensters.

Inwendig bevat het gebouw gietijzeren kolommen met kussenkapitelen, gemetselde troggewelven met ijzeren balken en gietijzeren trappen.

De **Rijkswerkinrichting Eerste Gesticht** (Oude Asserstraat 20), nu de Penitentiare Inrichting (P.I.) Norgerhaven, is een carrévormig complex uit 1897-1903, gebouwd naar een neorenaissance-ontwerp van W.C. Metzelaar. Het frontgebouw heeft een middenrisaliet met trapgevel; boven de ingang bevindt zich een gevelsteen met de oorspronkelijke naam van het complex. Het gebouw is in 1965 en in 1989-'90 verbouwd. Bij de laatste verbouwing, naar ontwerp van Bureau C. Kalfsbeek, zijn hoekvolumes toegevoegd. Tevens is de westzijde uitgebreid en heeft men een hekwerk rond het gebouw geplaatst.

De **Rijkswerkinrichting Tweede Gesticht** (Meidoornlaan 38), nu de Penitentiare Inrichting (P.I.) Esserheem, werd gebouwd in 1898-1901 naar plannen van W.C. Metzelaar. Het Eerste Gesticht diende hierbij als voorbeeld. Het complex nam de detentietaken over van het oude Tweede Gesticht, dat werd ingericht als werkgesticht met enkel dagopvang.

Medische gebouwen. Voor de verpleging van lepra-patienten werd in 1867 het *leprozenhuis* (Meidoornlaan 40) opgetrokken, een langwerpige, wit gepleisterde eenlaagse pand met rondboogvensters. In 1923 richtte men het gebouw in als Geref. kerk en later als dependance van het Verenigingsgebouw aan de Hoofdweg. In 1893 kwam naar plannen van W.C. Metzelaar een

Veenhuizen, Hospitaal

omvangrijk hospitaalcomplex in neorenaissance-stijl tot stand, met het voorm. *hospitaal* (Hospitaallaan 6) als het belangrijkste gebouw. Dit diepe tweelaags pand met zadeldak en de tekst 'Vertrouw op God', kreeg in 1922 een achteraanbouw met plat dak. Ten zuiden van het gebouw bevindt zich een symmetrisch aangelegde tuin en aan de noordzijde ervan het voorm. *hulphospitaal* (Hospitaallaan 10) uit 1893. Dit L-vormige eenlaagspand is nu in gebruik als dienstgebouw. Bij het complex hoort ook een eenlaags gebouw, waarin vroeger de *centrale keuken* (Hospitaallaan 8) was gehuisvest. Een aanbouw deed dienst als *lijkenhuis*. Beide zijn nu opslagruimte. De bijbehorende *ijskelder* (bij Hospitaallaan 14) is van een zeldzaam eivormig type. De ingang is dichtgemetseld. De voorm. *apotheek annex dienstwoning* (Hospitaallaan 20), met de tekst 'Bitter en Zoet', is een dwars pand uit 1893 met lage verdieping. Zowel functioneel als visueel is het verbonden met de deels gepleisterde dienstwoningen Hospitaallaan 16 ('Toewijding') en Hospitaallaan 24 ('Plichtgevoel').

Scholen. De voorm. *school* Oude Gracht 2 is een tweeklassig schoolgebouw uit 1876, opgetrokken in sobere neorenaissance-stijl naar ontwerp van J.F. Metzelaar. Het pand is ook in gebruik geweest als timmerwinkel en als gebouw voor de medische dienst. De voorm. *openbare lagere school* (Hoofdweg 32), met het opschrift 'Leerplicht', werd in 1903 gebouwd als een drieklassige school met afzonderlijk gymlokaal. Deze door een moderne ingangspartij met elkaar verbonden gebouwen zijn nu in gebruik als halfopen inrichting (de Fleddervoort). De *Chr. basisschool met woning* (Kerklaan 10) werd in 1927 gebouwd op de plaats van de afgebroken R.K. kerk uit 1826. Het wit gepleisterde gebouw heeft een hoog zadeldak en een expressionistische detaillering.

Het voorm. **directiehotel** 'Excelsior' (Hoofdweg 156), ook wel 'De Villa' genoemd, was oorspronkelijk bestemd voor bezoekende ambtenaren van het Ministerie van Justitie. Het hotel met aangebouwde huismeesterswoning verrees in 1901 naar ontwerp van W.C. Metzelaar als een wit gepleisterd tweelaags pand met neorenaissance-detaillering in schoon metselwerk.

Het **verenigingsgebouw** (Hoofdweg 116) kwam in 1920-'22 tot stand ten behoeve van de werknemers van de verschillende instellingen in Veenhuizen. Het omvatte enkele zalen, een vergaderruimte, een bibliotheek en een conciërgewoning. Dit deels gepleisterde tweelaags pand met risalerende middenpartij en een balkon op gemetselde kolommen is door S. Wijn ontworpen in de classicistische variant van de nieuw historiserende stijl. De kegelbaan is in 1992-'93 vervangen door een aanbouw in aangepaste stijl.

Woonhuizen. De directeurswoning *Klein Soestdijk* (Hoofdweg 118) kwam tot stand in 1859 - het jaar van de overdracht van de kolonie Veenhuizen aan het rijk -

naar plannen van J.F. Metzelaar. Het is een sober, wit gepleisterd, neoclassicistisch middenganghuis met hoger opgetrokken middenpartij en flankerende,

Veenhuizen, Verenigingsgebouw

lagere zijvleugels. Het pand ligt in een symmetrische aangelegde tuin met een overtuin aan de overzijde van de Koloniewaart. J.F. Metzelaar ontwierp ook de andere huizen die in de periode na de overdracht werden gebouwd. Rond 1860 ontstonden twee andere directiewoningen: de middenganghuizen *Stoomweg 2* en *Oude Norgerweg 7*. Rond 1875 opgetrokken zijn: de koetsierswoning *Hoofdweg 122*, de woning *Hoofdweg 142* en de schaapherderswoning *Hoofdweg 166*. Het zijn alle diepe panden, uitgevoerd met neorenaissance-details. Uit circa 1880 stammen *Hoofdweg 52* en het wit gepleisterde dubbele huis *Hoofdweg 162-164*, dat is gebouwd als sluiswachterswoning bij de sluis in de Koloniewaart.

Alle woningen uit de periode 1884-1914 zijn ontworpen door de opvolger van J.F. Metzelaar, zijn zoon W.C. Metzelaar. De huizen uit circa 1920 zijn gebouwd naar plannen van J.G. Robbers. Vanaf 1884 werden de woningen ingedeeld in typen. Bij een bepaalde functie hoorde een bepaald type dienstwoning. De huizen van belangrijke ambtenaren kregen opschriften met moraliserende strekking en een aanduiding van diens ambt. De kleinere woningen voorzagen men van een letter of cijfer.

De dienstwoningen van *TYPE I* en *II*, ontworpen door W.C. Metzelaar, zijn eenvoudige vrijstaande of in rijtjes gebouwde eenlaagswoningen met zadeldak, achteraanbouw en (schuif)vensters met luiken. Het woningblok *Oude Norgerweg 4-8*, voor beambten van

Veenhuizen, Woonhuis type II

het Derde Gesticht, werd in 1884 gebouwd en later aangepast volgens het type II. Dit geldt ook voor de uit 1887 daterende woningen *Oude Gracht 12-22*; op de zijgevel van nummer 22 staat de tekst 'Werkzaamheid'. Eveneens uit 1887 is de vrijstaande woning *Meidoornlaan 2*. Het blok dienstwoningen *Hospitaallaan 26-30* uit 1893 werd in 1908 - na de herindeling van de woningtypes - verbouwd van het oude type IV naar type II. De dienstwoning *Oude Gracht 32* kwam in 1889 tot stand bij de verbouwing van het naastgelegen cellengebouw. Aan de zuidzijde van het Koloniekanaal ligt de rond 1900 gebouwde schaapherderswoning *Hoofdweg 53*; oorspronkelijk was hier ook een schaapskooi.

Uit 1901 dateren de dubbele woonhuizen *Oude Asserstraat 1-3* en *6-16* (met de letters C tot K), behorend tot een groep woningen voor schrijvers tweede rang bij het beheer, rijksveldwachters, veldarbeidopzichters of schrijvers/opzichters bij de fabriek. Ze werden gebouwd op de plaats van het in 1900 afgebroken Eerste Gesticht, evenals de woningen *Plantsoenstraat 2-12* (A-B en L-O). Iets jonger zijn de dubbele woningen *Generaal Van de Boschweg 16-18* (P-Q) uit 1907, *Hospitaallaan 13-19* (R-U) uit 1909 en de woningen *Meidoornlaan 17-29* (V-Z) uit circa 1910. Woningen van type II met een cijferaanduiding zijn onder meer *Kerklaan 2-4* (cijfers 1 en 2) uit 1908. Deze dubbele woningen zijn in gebruik geweest als post van de Rijkspolitie.

Voorts *Meidoornlaan 24-30* (cijfers 4 en 5) en *Dominee Germsweg 1* (cijfer 3) uit 1910. Rond 1920 werden woningen van type II gebouwd naar een ontwerp met expressionistische details van J.G. Robbers, zoals *Meidoornlaan 20-22* en *Meidoornlaan 32-36*. De woningen *Hoofdweg 56-74* staan bekend onder de naam 'De Tien Geboden'.

De door W.C. Metzelaar ontworpen woningen van *TYPE III tot en met VI* zijn dubbele woningen met een lage verdieping en tegen de zijgevel een uitgebouwd ingangportaal met lessenaardak of zadeldak. Type VI is iets breder of vrijstaand, maar de onderlinge verschillen zitten vooral in de indeling van de woningen. De woningen hebben moraliserende namen. Voorbeelden van woning type III zijn *Hoofdweg 14-16* ('Werk en Bid') uit 1887, gewijzigd in 1901 en bestemd voor de zaalopziener eerste rang en de magazijnmeester, en de voornamelijk in 1901 opgetrokken woningen: *Hoofdweg 18-20* ('Huis en Haard'), gebouwd voor de commies en de veenbaas, de dubbele onderwijzerswoning *Hoofdweg 28-30* ('Opvoeding') en *Hoofdweg 76-78* ('Flink en Vlug').

Woningen van het type IV uit 1908 zijn: *Generaal Van de Boschweg 8-10* ('Arbeid is Zegen'), *11-13* ('Orde en Tucht') en *12-14* ('Kennis is Macht'); verder *Meidoornlaan 31-33* ('Verdraagzaamheid') en *43-44* ('Levenslust'), gebouwd in 1908. *Hoofdweg 22-24* ('Werken is Leven') uit 1908 is een woning van het type V.

Er waren ook varianten of combinaties

Veenhuizen, Woonhuis type IV

van typen, zoals bij *Meidoornlaan 47-49* ('Hou en Trouw') uit 1897 en *Generaal Van de Boschweg 50* ('Vooruit'), gebouwd in 1889 voor de bakkersbaas/opzichter en de onderdirecteur van de landbouw. De in 1904 voor beambten van de zuivelfabriek gebouwde woningen *Hoofdweg 144-146* zijn een variant van type IV. Een combinatie van de typen III en IV vertonen *Hoofdweg 126-128* ('Maallust') uit 1908, bestemd voor de medewerkers van de nabijgelegen malerij. Bij de in 1909 voor het ziekenhuispersoneel gebouwde woningen *Hospitaallaan 37-39* ('Ontwikkeling'), *41-43* ('Helpt Elkander') en *45-47* ('Een van Zin') zijn de typen III en V gecombineerd. In een combinatie van de typen V en VI uitgevoerd zijn de woningen *Meidoornlaan 39-41* ('Vrede en Recht'). De uit 1905 daterende woning *Hospitaallaan 2* ('Controle') is een variant van de typen IV en V en de in 1909 voor het schoolhoofd gebouwde woning *Generaal Van de Boschweg 38* ('Leering door Voorbeeld') is een eenmalig voorbeeld van een vrijstaand type VI.

De woningen van *TYPE VII* tenslotte, eveneens ontworpen door W.C. Metzelaar, zijn gepleisterde tweelaags woningen met decoratieve elementen in schoonmetselwerk. In het eerste decennium van de 20ste eeuw bouwde men van dit type de volgende woningen: *Generaal Van de Boschweg 6* ('Ruimzicht') voor de adjunct-directeur van landbouw, de dokterswoning *Hoofdweg 26* ('Humaniteit'), de domineeswoning

Veenhuizen, Woonhuis type VII

Hoofdweg 148 ('Geestkracht') - de serres zijn in 1919 toegevoegd - en de apothekerswoning *Hoofdweg 150* ('Nauwgezetheid'). Bij de laatste twee is de naamsaanduiding verdwenen.

Boerderijen. De hallenhuisboerderij *Jachtweide* (Stoomweg 1) stamt uit 1723, ver voor de stichting van de kolonie Veenhuizen rond 1820. Bij een verbouwing in 1935 kreeg de boerderij het huidige aanzicht. Ter vervanging van de boerderijen uit de beginperiode van de kolonie bouwde men rond 1890 een aantal boerderijen van een door W.C. Metzelaar nieuw ontworpen type: de middenhuisboerderij. Bij deze boerderijen wordt het hoger opgetrokken woonhuisgedeelte met zadeldak geflankeerd door een stal en een schuurgedeelte. Voorbeelden hiervan zijn *Esweg 5* ('Hoeve 8') met mestvaaltoverkapping, *Generaal Van de Boschweg 20* ('Hoeve 2') met wagenschuur en *Kerklaan 56* ('Hoeve 4') met wagenschuur en mestvaaltoverkapping. Een variant is de *Stoomhoeve* (Stoomweg 3), met slechts aan één zijde een aangebouwd schuurgedeelte. Bij deze boerderij behoren een oudere schuur met zadeldak en gesneden windveren, een wagenschuur en een stookhut.

Rond 1930 kwamen enkele moderne krimpenboerderijen tot stand, voorzien van een voorhuis met mansardedak en een eenvoudige expressionistische detaillering. Een voorbeeld hiervan is *Generaal Van de Boschweg 48* ('Hoeve 1'). Bij deze boerderij horen een vrijstaande, dwars geplaatste schuur - mogelijk van oudere datum -, een wagenschuur en een mestvaaltoverkapping. Een ander voorbeeld is de boerderij *Hospitaallaan 48* ('Hoeve 5') met bijschuren en stookhut.

Overige agrarische gebouwen. De voorm. *graandrogerij* (Hoofdweg 130), een langgerekt bakstenen gebouw met afgewolfd rieten zadeldak, is rond 1860 opgetrokken. Ter bevordering van de ventilatie staat het gebouw op gemetselde poeren. Rond 1880 gebouwd is de voorm. *aardappelschuur* (Limietweg ong.) met rieten dak en een bekleding met turfblokken bij de gevels. Het voorm. *slachthuis* (Oude Gracht 40) is in 1891 gebouwd naar ontwerp van W.C. Metzelaar en voorzien van schuifvensters en een brede inrijdeur. De voorm. *schaapskooi* (Hoofdweg 168) gebouwd rond 1900 en mogelijk ook gebruikt als touwslagerij, is een langgerekt deels in baksteen, deels in hout opgetrokken pand met inrijdeuren in de kopse gevels.

Bedrijfsgebouwen. De voorm. *katoenspinnerij* 'Het Stoom' (Oude Norgerweg 3) is een langgerekt eenlaagspand uit 1839 met afgewolfd zadeldak en enkele grote rondboogvensters. De fabriek beschikte destijds over de eerste stoommachine van Drenthe. Het was een werkplaats voor gedwongen kolonisten uit het inmiddels verdwenen Derde Gesticht. Vanaf 1860 heeft men het gebouw lange tijd gebruikt als weeshuis. Rond 1920 is het verbouwd tot kerkgebouw en onderkomen voor

hulpbehoevende bejaarden en na 1945 is het gebruikt als ‘open inrichting’ (Bergveen). In 1962 is een deel van het complex door

Veenhuizen, Boerderij Generaal Van den Boschweg 20 (1992)

brand verwoest. De *timmerwerkplaats* (Oude Gracht 4-6), gebouwd rond 1890 naar ontwerp van W.C. Metzelaar, is samengesteld uit haaks op de weg gelegen hallen met zadeldaken en in de kopse gevels inrijdeuren. Later heeft men de werkplaats met een hal uitgebreid en rond 1930 is een portiersloge toegevoegd.

De voorm. **elektriciteitscentrale** (Oude Gracht 8A) is een tweebeukig pand met zadeldaken en topgevels met laaddeuren, gebouwd in 1912 naar ontwerp van W.C. Metzelaar en uitgebreid in 1919. Inwendig bevindt zich een zware houten spantconstructie met diagonaal aangebracht dakbeschoot. Bijzonder is de vrijwel compleet bewaard gebleven technische installatie, bestaande uit: een turfgestookte Crossley zuiggasgenerator (1919), een Kromhout dieselmotor met dynamo (1934) en in marmer gevatte controlepanelen. Deze door vrijwilligers onderhouden installatie is buiten gebruik. Het gebouw doet nu dienst als werkplaats voor elektriciens.

De voorm. **brandweerkazerne** (Oude Gracht 10) is een eenlaagspand uit circa 1925. In de grote ventilatieschachten op het zadeldak werden de brandweerslangen te drogen gehangen. Het voorm. *brandspuithuis* (Generaal Van de Boschweg 46) dateert uit 1905.

Sluizen. De voorm. *schutsluis* aan het begin van de Vijfde Wijk (bij Hoofdweg 156) werd in 1897 gebouwd, vermoedelijk naar ontwerp van J. Strootman,

Huis ter Heide bij Veenhuizen, Ophaalbrug over de Norgervaart

hoofd-ingenieur van Rijkswaterstaat. De sluis is later gewijzigd in een stuw. De *schutsluis II* in de Kolonievvaart (tegenover Hoofdweg 162) kwam in 1900 tot stand naar plannen van J. Strootman ter verbetering van de in 1823-'26 gegraven vaart. De inmiddels vrijwel verdwenen giet- en smeedijzeren bewegingswerken zijn door ijzergieterij G.J. Wispelwey & Co. vervaardigd.

De **Alg. begraafplaats** (Eikenlaan) is in 1831 aangelegd met een formele indeling in vier vakken, te weten voor: R.K. ambtenaren, R.K. gestichtbewoners, andere ambtenaren en andere gestichtbewoners. De graven waren oorspronkelijk voorzien van genummerde witte kruisjes. Bijzonder zijn de graven van Belgische vluchtelingen uit de Eerste Wereldoorlog en enkele gietijzeren grafzerken met doodssymboliek, vervaardigd door de Asser IJzergieterij, zoals een dubbelzerk voor het echtpaar 't Hooft († 1869) en voor J.G. Wijdieks († 1869), een zerk uit 1871 voor predikant Kuller, en de zerken voor 2de luitenant A. Willmaring († 1877) en A.E.M. Heené († 1882).

Huis ter Heide. Buurtschap ten oosten van Veenhuizen. Op de plaats van een afgebrande voorganger uit 1777 werd in 1886 de L-vormige *café-boerderij* 'Huis ter Heide' (Asserstraat 136) gebouwd. Bijzonder is de doorrit met inrijdeuren in de noord- en de zuidgevel van het bedrijfsgedeelte, oorspronkelijk in het tracé van de Asserstraat. De boerderij was een belangrijke pleisterplaats bij de samenkomst van Norgervaart, Kolonievvaart en Asserstraat. Mogelijk als tolhuis gebouwd is de *sluiswachterswoning* Asserstraat 139 uit circa 1880 met neorenaissance-detaillering. De bijbehorende schaapskooi is later verbouwd. De *Koloniesluis* (tegenover Asserstraat 139), een voorm. schutsluis met ovale sluiscolk, werd eind 19de eeuw aangelegd ter verbetering van de in 1823-'26 gegraven Kolonievvaart. In aansluiting op de Norgervaart zette men iets ten zuiden van de oude loop van de vaart een nieuw tracé uit. De plannen werden ontwikkeld door J. Strootman, hoofd-ingenieur van Rijkswaterstaat. De gieten smeedijzeren bewegingswerken zijn door ijzergieterij G.J. Wispelwey & Co. vervaardigd. De schutsluis is thans in gebruik als stuw. Aan het nog herkenbare oude tracé van de Asserstraat staat een blokvormig *trafohuisje* (Asserstraat 138) uit circa 1930 met expressionistische details. Ten zuiden van Huis ter Heide bevindt zich bij de Norgervaart een met riet gedekte *brugwachterswoning* (Norgervaart 9) uit circa 1860. De bijbehorende ijzeren *ophaalbrug* over de vaart, met kwadrant en hameipoort met vakwerk, dateert uit circa 1925.

Veeningen

(gemeente De Wolden)

Het esdorp Oud Veeningen ontstond in de middeleeuwen op een zandopduiking. Na de verharding van de weg Meppel-Hoogeveen in 1857-'58 werd de dorpskern verplaatst in zuidelijke richting. Ter plaatse van het oude dorp bevindt zich momenteel de es. Na de Tweede Wereldoorlog is Veeningen langs de Schoolweg uitgegroeid.

Boerderijen. Een 18de-eeuwse kern bezit de hallenhuisboerderij *Oud Veeningen 10* met opkamer. Rond 1860 gebouwd zijn de gepleisterde krimpenboerderijen *Veeningen 42* en *Veeningen 44*, beide met langsdeel, ingezwenkte lijstgevel en omlijste ingang, en de hallenhuisboerderij *Oud Veeningen 8*. Een dwars voorhuis met hoger opgetrokken middenrisaliet hebben de hallenhuisboerderijen *Veeningen 28* (circa 1880) en *Veeningen 38* (circa 1905). Twintigste-eeuwse voorbeelden zijn verder *Veeningen 1* (1921), met twee dwarsdelen en een ingezwenkte lijstgevel, en de krimpenboerderij *Veeningen 9* (circa 1930) met dwarsdeel en onderkelderde woonhuis.

Woonhuizen. In 1913 als onderwijzerswoning gebouwd is het woonhuis *Veeningen 24* met haakse uitbouw en hoger opgetrokken geveldelen met jugendstil-details. Andere vroeg-20ste-eeuwse voorbeelden van eenlaags huizen in het dorp zijn *Veeningen 26* (1920), *Jachtlust* (*Veeningen 33*; circa 1925) en *Veeningen 39*, de laatste twee met mansardedak. Het blokvormige woon- en winkelpand *Veeningen 35-37* is rond 1930 tot stand gekomen. Zakelijk-expressionistische invloeden vertoont *Veeningen 11* (circa 1935).

Vledder

(gemeente Westerveld)

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen. De kern van het dorp - De Brink - bestaat uit een grote veelhoekige en een kleine driehoekige brink die als een zandloper in elkaar overlopen. De kerk is hier wat afzijdig van gebouwd. In de 19de eeuw ontstond er enige bebouwing langs de uitvalswegen. Na de

Tweede Wereldoorlog is Vledder aan de oost-, zuid- en westzijde uitgebreid.

De **Herv. kerk** (De Hoek 2), oorspronkelijk gewijd aan Johannes de Doper, is een eenbeukige kerk met een smaller, driezijdig gesloten koor en een zadeldaktoeren van vier geledingen. De romaanse toren verrees in de 14de eeuw. Het gotische schip en koor kwamen in de 15de eeuw tot stand. Na een brand in 1621 heeft men onder meer de kap vernieuwd. Bij de restauratie in 1952-'54 zijn bij de vensters bakstenen vorktraceringen aangebracht en zijn de dichtgezette vensters van de koorsluiting weer geopend.

Het interieur wordt gedekt door een vlakke houten zoldering in het schip en een kruisrib- en een straalgewelf in het koor. De gewelfribben rusten op kraagstenen met gebeeldhouwde hoofden. De kerk bezit een romaans, 12de-eeuwse zandstenen doopvont, afkomstig uit Gildehaus (D.). Tot de inventaris behoren verder een preekstoel uit de tweede helft van de 18de eeuw en een in 1850 door J. van den Bijlaardt gebouwd orgel, dat sinds 1922 in Vledder staat en waarvan het instrument is gewijzigd. De voorm. pastorie (Dorpsstraat 17) dateert uit 1860.

Het voorm. **raadhuis** (Brink 1) is een blokvormig eenlaagspand, gebouwd in 1901-'02 als gemeentehuis annex logement naar ontwerp van A. de Boer en voorzien van een forse dakkapel met pilasters en een doorbroken fronton met uurwerk. Aan de achterzijde bevinden zich uitbreidingen uit circa 1985.

Boerderijen. Enkele hallenhuisboerderijen in Vledder hebben een oude kern behouden. Zo gaat de met topgevel en langsdeel uitgevoerde boerderij *De Hoek 5* terug tot de 17de eeuw. Boerderij *De Hoek 12*, met topgevel en een deels in hout uitgevoerd (gewijzigd) bedrijfsgedeelte, stamt in de kern uit de 18de eeuw. Bij de boerderij *Dorpsstraat 19-23* ligt het bedrijfsgedeelte met dwarsdeel evenwijdig aan de weg. Het gepleisterde, deels onderkelderde, woongedeelte dateert uit 1739 en heeft mogelijk als schulthuis gediend. Op het landgoed 'De Vledderhof' staat de in 2000 gerestaureerde hallenhuisboerderij *Vledderhof 3*. Het gepleisterde blokvormige tweelaags voorhuis met omlijste

Vledder, Herv. kerk

ingang dateert uit circa 1860; het bedrijfsgedeelte met langsdeel is ouder. De in 1861 gebouwde boerderij *Brink 12-13* is voorzien van een omlijste ingang en een ingezwenkte lijstgevel; het bedrijfsgedeelte is vernieuwd. Andere 19de-eeuwse hallenhuisboerderijen zijn *De Hoek 14* (circa 1865), met dwarsdeel, en *Dorpsstraat 38* (circa 1890), met langsdeel en doorrit naast het woongedeelte. Uit de 20ste eeuw dateren de kop-rompboerderij *De Hoek 11* (circa 1915), met gewijzigd bedrijfsgedeelte, en de met twee dwarsdelen uitgevoerde moderne hallenhuisboerderij *Wapserweg 2* (circa 1940) met stalen ramen in het woongedeelte. Ten noordoosten van Vledder in het esgehucht Doldersum staat de *Sophiahoeve* (Huenderweg 1), een met langsdeel uitgevoerde moderne kop-rompboerderij uit 1928, die tot de verpachting in 1935 onder het beheer van de Maatschappij van Weldadigheid viel.

Woonhuizen. Aardige eenlaags huizen in Vledder zijn *Kerkhoflaan 3-5* (circa 1890), *Dorpsstraat 34* (circa 1920) en *Dorpsstraat 30* (circa 1925); *Brink 11* (circa 1920), bestaande uit twee haakse bouwdelen, is voorzien van decoratief metselwerk.

Windmolen De Bree 1 is een achtkantige stellingmolen met een gepotdekselde houten onderbouw en een met riet beklede romp en kap. Deze korenmolen is in 1968 gebouwd door molenmaker J.D. Medendorp met gebruik van onderdelen van twee 19de-eeuwse Groningse poldermolens.

De **Herv. kapel** 'Eben Haezer' te **Vledderveen** (P.W. Janssenlaan 16a), gelegen ten noordwesten van Vledder, is een recht gesloten zaalkerk uit 1934 met dakruiter.

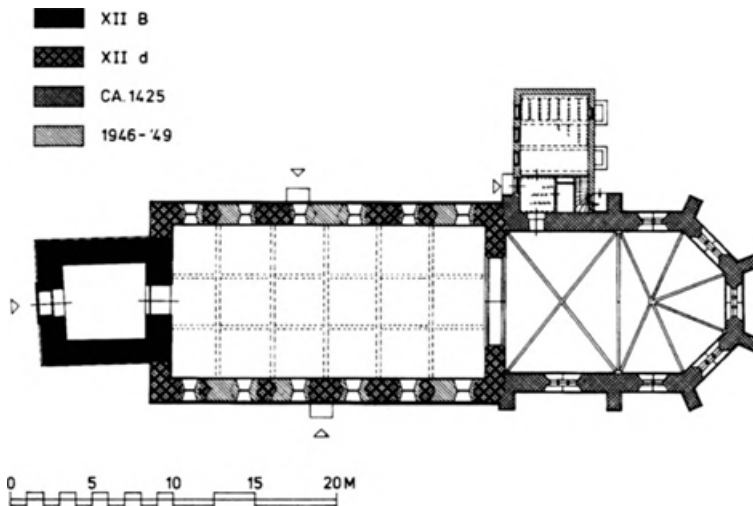
Vries (gemeente Tynaarlo)

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op de hogere zandgronden van het Drentse plateau. De essen bevonden zich aan de westzijde. Vries ontwikkelde zich tot hoofdplaats van het dingspel Noordenveld. De structuur van de oude dorpskern met langgerekte kerkbrink is lang behouden gebleven. Het dorp groeide uit langs de uitvalswegen en langs de in 1932 aangelegde Nieuwe Rijksweg. Na de Tweede Wereldoorlog is het dorp aan de west- en de zuidzijde uitgebreid. Vries is een beschermd dorpsgezicht.

De **Herv. kerk** (Brink 3) is een eenbeukige kerk met hoog, driezijdig gesloten koor en een ongelede toren met spaarvelden en tentdak. De romaanse toren verrees in de tweede helft van de 12de eeuw. Tot de tweede reeks galmgaten met deelzuiltjes is de toren opgebouwd in tufsteen, daarboven volgen afwisselend lagen tuf- en baksteen. De bovenbouw tenslotte bestaat geheel uit baksteen en heeft een door een rondboogfries afgesloten spaarveld. Het bovenste gedeelte heeft men in 1769 hersteld. In de toren hangt een door Wolter Schonenborch gegoten klok (1517). Vermoedelijk eind 12de eeuw kwam het romaanse tufstenen schip tot stand met rondboogvensters in een doorgaand spaarveld met rondboogfries. Het gotische bakstenen

Vries, Herv. kerk, plattegrond

Vries, Herv. kerk

koor met steunberen verrees circa 1425 ter vervanging van de oude, halfronde koorsluiting. Bij de ingrijpende restauratie in 1946-'49, onder leiding van A.E. van Giffen, zijn bij het schip de romaanse vensters en ingangen in de noord- en de zuidgevel teruggebracht aan de hand van aangetroffen bouwsporen. Verder kreeg de toren toen een iets meer gedrukt tentdak en is aan de noordzijde een consistoriekamer in 17de-eeuwse stijl toegevoegd. Inwendig wordt het schip gedekt door een houten balkenzoldering. Bij de restauratie is het in 1680 ingestorte koorgewelf opnieuw aangebracht, waarbij de ribben aansluiten op de oude gebeeldhouwde

Vries, Openbare lagere school

kraagstenen (kopjes). In de noordwand van het koor bevindt zich een natuurstenen omlijsting van een 15de-eeuws sacramentshuisje. De kerk heeft een 13de-eeuws doopvont van Bentheimer zandsteen, bestaande uit een met reliëffriezen met bladranken en touwmotieven versierde ronde kuip op een gedrongen schacht geschraagd door vier mannelijke figuren. Tot de inventaris behoren verder een preekstoel in laatmaniëristische stijl (1661), een familiebank met beeldhouwde bekroning (1762) in Lodewijk XV-stijl, voorzien van het alliantiewapen van Joan Gijbelandt en Allegonda van Linthorst, en een door de gebroeders van Oeckelen gebouwd orgel (1885). Bijzonder zijn de in het schip opgegraven resten van een klokkengieterij. Ze zijn met enkele sarcofaagdeksels ondergebracht in de kelder van de nieuw aangebouwde consistorie. De *pastorie* (Brink 2) is een blokvormig pand met ionische pilasters, erkers en grote dakkapellen, gebouwd in 1923 in nieuw historiserende stijl. In 1964 heeft men aan de achterzijde een verenigingsgebouw aangebouwd.

De (**Geref.**) **Ontmoetingskerk** (Oude Asserstraat 40) is in 1969 gebouwd naar plannen van W. Ingwersen, honderd jaar na de eerste Geref. kerk aan de Oude Asserstraat. De asymmetrisch opgebouwde kerk heeft een lessenaardak met aan de hoge zijde een lichtbeuk en een open klokkentoren aan de voorkant.

Het voorm. **raadhuis** (Oude Rijksweg 12) is in 1901 gebouwd naar een ontwerp met neorenaissance-details van gemeentearchitect H. Hajema en heeft de vorm van een middenganghuis met hoger opgetrokken middenpartij. Het nieuwe, door J. Bedaux ontworpen raadhuis aan het Raadhuisplein is in 1996 in gebruik genomen.

De voorm. **openbare lagere school** (Nieuwe Rijksweg 4) is in 1915 gebouwd naar een ontwerp van W.O.D. Havermans in expressionistische stijl. Het U-vormige, deels gepleisterde schoolgebouw wordt bekroond door een dakruiter met helmkap. In 1929 heeft men de school in aangepaste stijl uitgebreid. Het gebouw dient nu als dorps huis. De naastgelegen onderwijzerswoning (Nieuwe Rijksweg 6) werd in 1932 enkele meters verderop herbouwd in verband met de aanleg van de Nieuwe Rijksweg.

Bosch en Vaart (Groningerstraat 30) is een wit gepleisterd landhuis uit 1881, opgetrokken in eclectische vormen met chaletstijl-elementen. De grote, landschappelijk aangelegde tuin biedt uitzicht op het Noord-Willemskanaal. Enkele jaren na de bouw van het huis zijn de *oranjerie* (appelschuur), de in vakwerk uitgevoerde *stookhut* en de achzijdige *theekoepel* aan het begin van een lange oprijlaan toegevoegd. Het in dezelfde stijl als het hoofdgebouw opgetrokken *koetshuis* (Groningerstraat 32) is later verbouwd tot een afzonderlijk woonhuis.

Woonhuizen. Het blokvormige, gepleisterde eenlaagspand *Groningerstraat 3* werd in 1853 gebouwd voor notaris A. Homan en kreeg rond 1905 het huidige aanzien met neorenaissance-elementen. Opvallend is de opgemetselde

Vries, Boerderij Oude Rijksweg 3 (1980)

dakkapel met klauwstukken en fronton. *Rustica* (Groningerstraat 8) is een wit gepleisterd dwars huis met schuur, gebouwd in 1859-'60 in sobere neoclassicistische vormen voor burgemeester L. Vos. Het met blokbepleistering uitgevoerde middenganghuis *Huize Bijdorp* (Tynaarlosestraat 2) kwam in 1889 tot stand voor burgemeester L. Drijber en diende tot 1923 ook als postkantoor. Laat-19de-eeuws is het dwarse huis *Groningerstraat 6* met vrijstaande schuur. De in 1906 als dokterswoning met praktijkruimte gebouwde, wit gepleisterde, villa *Tynaarlosestraat 53-55*, vertoont jugendstil-elementen.

Boerderijen. De boerderij *Oude Rijksweg 10*, met tweelaags classicistisch woonhuis, dateert uit circa 1810. In de 18de eeuw stond op deze plek mogelijk een herberg. *De Burcht* (Tynaarlosestraat 58) is een boerderij met dwars geplaatst woonhuis uit circa 1860, voorzien van een hoger opgetrokken middenpartij met fronton. Andere voorbeelden van dit boerderijtype zijn *Oude Rijksweg 3* (1879), *Oude Rijksweg 5*, met een eclectisch woonhuis uit 1909, en de *Menkenhof* (Oude Rijksweg 7), met een in 1923 gebouwd dwars woonhuis bij een oudere schuur op het terrein van de oude Menkenhof. De 19de-eeuwse hallenhuisboerderij *Brink 9* heeft een zijbaander en een omstreeks 1880 verlengd woonhuis. *Brink 8* is een boerenschuur uit 1880 met rieten dak en inrijdeuren aan de brinkzijde. Voorbeelden van krimpenboerderijen met een met riet

gedekte schuur en een woonhuisgedeelte met zaadzoldervensters zijn *Tynaarlosestraat 4* (circa 1900) en *Asserstraat 21* (circa 1925). De kop-rompboerderij *Elsbroek* (Groningerstraat 11) heeft een villa uit 1922 als woonhuisgedeelte. De in 1921 gebouwde kop-rompboerderij *Schultenhof* (Schultestraat 7) bestaat uit een woonhuis met gewelfd schilddak en siermetselwerk in gele baksteen en een met riet gedekte schuur voorzien van ruitvormige stalvensters.

De voorm. dubbele **sluiswachterswoning** bij de vernieuwde sluis III in het Noord-Willemskanaal (Kanaaldijk 23-24) dateert uit 1895. Het langgerekte dwarse pand bezit een neorenaissance-detaillering en gesneden windveren.

De voorm. **zuivelfabriek** ‘De Vooruitgang’ (Tynaarlosestraat 21-23) is een stoomzuivelfabriek uit 1912, gebouwd bij de toenmalige molen van Vries. Van de fabriek rest alleen de schoorsteen. In 1936 werd de molen vervangen door een nieuwe malerij met aangebouwd woonhuis, uitgevoerd in zakelijk-expressionistische blokvormige volumes met platte daken, die in hoogte verschillen. Dit gebouw heeft nu een handelsfunctie.

Het **trafohuisje** (Oude Rijksweg 8) dateert uit circa 1930 en heeft een zadeldak op sierkorbelen.

Donderen. Dit esdorp ten noordwesten van Vries is ontstaan in de middeleeuwen. *Boerderijen.* Voorbeelden van 18de-eeuwse hallenhuisboerderijen met in de achtergevel inrijdeuren binnen

Bunne bij Vries, Fabrieksgebouw van de Coöperatie Bunne

een onderschoer zijn ‘Het Ontwaakte Oog’ (Zuideinde 3), met dwars aangebouwde bijschuur of schaapskooi, en Middenweg 4, ook met bijschuur. De rond 1900 gebouwde kop-rompboerderij ‘Huize Donderen’ (Dorpsweg 7) heeft een dwars geplaatst voorhuis. De voorm. *openbare lagere school* (Dorpsweg 6), gebouwd rond 1900 als een tweeklassige school, dient nu als dorpshuis. Aan de overzijde van de weg ligt de bijbehorende onderwijzerswoning (Dorpsweg 3), met opvallend siermetselwerk in de voorgevel.

Bunne. Esdorp ten noordwesten van Vries. Uit de 18de eeuw dateert het *boerenwoonhuis* Westeinde 1, met rieten zadeldak tegen een topgevel met vlechtingen. Interessante *krimpenboerderijen* zijn Donderenseweg 5 (circa 1875), met zaadzoldervensters en ingangsomlijsting, en Donderenseweg 12 (1909), voorzien van een dakkapel met neorenaissance-detaillering. Beide boerderijen hebben een met riet gedekte schuur. Het *fabrieksgebouw* van de Coöperatie Bunne (Eelderweg 1), gebouwd in 1936 naar ontwerp van J. Boelens ter vervanging van een zuivelfabriek uit 1896, bestaat uit in hoogte verspringende bouwvolumes met plat dak. Het heeft een betonnen luifel boven het laadperron aan de voorzijde en uitspringende betonnen middendorpels bij de vensters. Momenteel is het gebouw in gebruik als metaalwarenfabriek. Ten noorden van Bunne bevinden zich in het esdorp *Winde* de

kop-rompboerderijen Peizerweg 103 (circa 1885) en Peizerweg 109, met een blokvormig woonhuis uit 1914 in late neorenaissance-vormen.

Yde. Dit esdorp ten noorden van Vries heeft een grote rechthoekige brink en twee kleine driehoekige brinken. De dorpskern is in de 19de eeuw verdicht en aan de noordzijde en oostzijde (Norgerweg) uitgebreid. *Boerderijen.* Uit circa 1860 dateert de met riet gedekte hallenhuisboerderij Norgerweg 145 met dwarsdeel. De keuterij Brink 1 uit circa 1880 heeft een met riet gedekte schuur en een inrijdeur vóór de krimp in de zijgevel. Voorbeelden van krimpenboerderijen uit circa 1900 zijn Groningerstraat 123 en Norgerweg 141, beide voorzien van een woonhuisgedeelte met zaadzoldervensters en een met riet gedekte schuur. Een zuiver voorbeeld van een krimpenboerderij is Brink 2 (circa 1910). Deze boerderij is uitgevoerd met neorenaissance-details en een opgemetselde dakkapel met pinakelbekroning. De boerderij Norgerweg 166 heeft als woonhuisgedeelte een in 1924 gebouwd middenganghuis met een inpandig portiek en een dakkapel met houten fronton.

Wachtum (gemeente Coevorden)

Esdorp zonder kerk, ontstaan in de vroege middeleeuwen op een zandrug ten westen van het Drostendiep. Het dorp heeft aan de westzijde enkele essen en bij de splitsing Westereind/D'Olde Hoek een kleine driehoekige brink. De in de 19de eeuw aan het Middendorp tot ontwikkeling gekomen wegdorp-achtige bebouwing is vanaf het eind van die eeuw geleidelijk aan het oude dorp vastgegroeid.

De voorm. **openbare lagere school** (Middendorp 25) is in 1891 gebouwd als een drieklassige gangschool.

Boerderijen. Karakteristieke hallenhuisboerderijen uit de tweede helft van de 19de eeuw zijn *Westereind 16* (1878), met dwarsdeel, en *Noordenveldseweg 3*, met langsdeel en dubbele woning. Jonger zijn de krimpenboerderijen *D'Olde Hoek 9-11* (circa 1905), met schuur met zijlangsdeel, en *Middendorp 10* (1926). De kop-hals-rompboerderij *Middendorp 17-19* (circa 1915) heeft een dwars geplaatst voorhuis voorzien van een tot topgevel met chaletstijl-elementen opgetrokken middenrisaliet.

Windmolen ‘De Hoop’ (Middendorp 6) is een met riet gedekte achtkantige stellingmolen met gemetselde onderbouw. Deze uit Veendam (Gr) afkomstige poldermolen werd in 1894 voor G.J. Nijland in Wachtum als korenmolen herbouwd door molenmaker Ritsema. De molen is in 2000 gerestaureerd. De naastgelegen boerderij annex molenaarswoning (Middendorp 2-4) dateert uit circa 1915.

Wapse (gemeente Westerveld)

Kransesdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen, waarbij rond de binnenes de gehuchten Ten Darpe, Ten Have en Zoerte en in de late middeleeuwen ook Veldhuizen en Veenhuizen werden gevormd. Na de aanleg van de verharde weg over de binnenes in 1871 en de bouw van een school in 1874 ontwikkelde zich vanuit Ten Darpe de iets westelijker gelegen dorpskern Wapse.

De **Ten Darperschoole** (Ten Darperweg 50) is een drieklassige gangschool uit circa 1910 met latere wijzigingen.

Boerderijen. Voorbeelden van 19de-eeuwse hallenhuisboerderijen zijn *Soerte 3-3a* (circa 1860), met dwarsdeel en hoekbaander, en *Ten Have 9* (circa 1865). Een ingezwenkte lijstgevel hebben de rond 1900 opgetrokken hallenhuisboerderijen *Ten Have 11*, met twee dwarsdelen, en *Ten Darperweg 53*. Uit dezelfde tijd is de boerderij *Ten Have 7* met langsdeel en terzijde gesitueerd dwars voorhuis. Andere voorbeelden van moderne boerderijen zijn *De Veldhof* (Ten Have 21; circa 1910), met twee dwarsdelen, en *Ten Darperweg 112* (circa 1920), uitgevoerd in witte en rode kalkzandsteen.

Woonhuizen. Het rond 1920 met expressionistische details gebouwde eenlaagspand *Rollestraat 5* (circa 1920) heeft twee haakse vleugels en een tamelijk recente aanbouw in aangepaste stijl. Aardige eenlaags huizen zijn ook *Ten Darperweg 62* (circa 1920) en *Ten Darperweg 52* (circa 1935), de laatste met zakelijk-expressionistische vormen.

De voorm. **coöperatieve zuivelfabriek ‘Ons Belang’** (Dorpsstraat 84) is opgericht rond 1900. Het uit die tijd daterende middendeel van het huidige complex wordt geflankeerd door uitbreidingen uit circa 1935 en circa 1960.

Wapserveen (gemeente Westerveld)

Wapserveen, Boerderij Midden 113

Wegdorp, ontstaan bij een in de 14de eeuw aangevangen en in de 16de en 17de eeuw goed op gang gekomen ontginning. De huidige, langgerekte bewoningsas van deze randveenontginning, die uit de buurtschappen 't Westende, de Middenboer en 't Oostende bestond, kwam in de 17de en 18de eeuw tot stand.

De **Herv. kerk** (Oosteinde 31) is een driezijdig gesloten zaalkerk uit 1803. Het gebouw is deels opgetrokken met baksteen van de elders gelegen voorganger, die in dat jaar moest wijken vanwege de vervening. Ook hergebruikt werden de uit 1776 daterende windwijzer en de later wit geschilderde preekstoel uit circa 1770.

Bij de kerk staat een houten *klokkenstoel* met tentdak, die vermoedelijk ook uit 1803 dateert. Erin hangt een door de firma Van Bergen gegoten klok (1948). De pastorie (Oosteinde 58) is een middenganghuis uit 1890 naar ontwerp van G.J. Boswinkel.

Boerderijen. In Wapserveen staan veel interessante hallenhuisboerderijen. Enkele hebben een 18de-eeuwse kern behouden, zoals de boerderijen *Midden 78* (1734), met dwarsdeel en aangebouwd stookhokje, *Oosteinde 10*, met dwarsdeel, en *Oosteinde 18*, met langsdeel en onderschoer. Het voorhuis van de laatstgenoemde boerderij draagt de jaartalankers '1771' in de topgevel en heeft een voordeur in Lodewijk-XVI stijl en inwendig een bedstede- en kastenwand. Jongere voorbeelden van hallenhuisboerderijen met dwarsdeel zijn *Oosteinde 74* (circa 1880), met bijschuur, *Oosteinde 16* (circa 1890), *Midden 126* (1903), met twee dwarsdelen, en *Midden 160* (1908), met dwars voorhuis voorzien van een bakstenen dakkapel en een aangebouwde serre. Invloeden van de stelpboerderij vertonen *Midden 107* (1908) en *Midden 113* (circa 1910). De in 1913 opgetrokken boerderij *West Brinck* (Midden 153) is uitgevoerd met neorenaissance-elementen. Een dwars geplaatst voorhuis uit circa 1915 hebben *Midden 80* en *Geertjes Hoeve* (Midden 122), waarvan het bedrijfsgedeelte met dwarsdeel een oudere kern heeft. De boerderij *Midden 174* met dwarsdeel stamt uit 1928.

De voorm. **coöperatieve zuivelfabriek** 'Wapserveen' (Midden 184) bestaat in de huidige vorm uit een gedeelte van het oorspronkelijke eenlaags fabrieksgebouw uit 1896, enkele uitbreidingen uit circa 1925 en een hoger gedeelte in wederopbouw-vormen uit circa 1955.

Weerdinge (gemeente Emmen)

Weerdinge, Boerderij Dorpsstraat 29

Esdorp, ontstaan in de 10de eeuw als dochternederzetting van Emmen. De langgerekte vorm van dit dorp zonder brink en kerk wordt bepaald door de weg van Emmen naar Exloo. De aansluiting van het dorp op de spoorlijn Emmen-Stadskanaal in 1905 leidde niet tot verdere uitbreiding.

Boerderijen. Tot de oudste boerderijen in het dorp behoort *Dorpsstraat 69*, een hallenhuisboerderij met langsdeel, die in de kern mogelijk teruggaat tot de 18de eeuw. Het woongedeelte van de parallel aan de straat gelegen boerderij heeft een houten topgevel. Vergelijkbaar van vorm, maar dwars op de straat gelegen, is de uit circa 1860 daterende boerderij *Dorpsstraat 21-21a*, met in het voorhuis een dubbele woning. Bij de rond 1870 gebouwde hallenhuisboerderij *Dorpsstraat 23* zijn de baanderdeuren naar de weg gericht. Uit dezelfde tijd stammen de schuur, de wagenloods en het bakhuisje. Een vergelijkbare opzet heeft de boerderij *Dorpsstraat 29* (circa 1870), met in het voorhuis een dubbele woning. De in 1911 gebouwde krimpenboerderij *Dorpsstraat 65* vertoont Jugendstil-details.

Windmolen 'De Hondsrug' (IJsspoorweg 33) is een met riet gedekte achtkantige beltmolen op een gemetselde onderbouw. Deze korenmolen werd in 1910 opgericht op de plaats van een afgebrande voorganger uit 1870. Bij de bouw gebruikte molenmaker Van Ausselt de onderdelen van een poldermolen uit de Flikkezijlsterpolder bij Farmsum (Gr.). De laatste restauratie heeft in 1988 plaatsgevonden.

Het voorm. **station** (Nolsstraat 12-12a) is een eenlaagspand met een dwarsgeplaatst gedeelte en een houten aanbouw. Het werd naar ontwerp van Ed. Cuypers in 1904 gebouwd als haltegebouw voor de Noord-Ooster Lokaal Spoorwegmaatschappij (NOLS) aan de in 1905 geopende spoorlijn Emmen-Stadskanaal (opgeheven in 1963). Aan de spoorzijde bevindt zich een sectiel-tegeltafel met de stationsnaam, vervaardigd door J. Thoof en Labouchère uit Delft.

Het **trafohuisje** (Dorpsstraat ong.) is een blokvormig gebouwtje uit circa 1930 met expressionistische details.

Weijerswold (gemeente Coevorden)

Wegdorp, ontstaan in de middeleeuwen op een zandopduiking in het overgangsgebied tussen hoogveen en broekveen. Rond 1850 lag de bebouwing hoofdzakelijk aan de zuidzijde van de weg Coevorden-Schoonebeek.

Boerderijen. Een mogelijk laat-18de-eeuwse

Weijerswold, Boerderij Weijerswold 8, bakspiker

kern heeft de hallenhuisboerderij *Weijerswold 16*, waarvan de achtergevel met zandstenen details dateert uit 1852. Bij de boerderij staat een bakspiker in vakwerkconstructie met baksteenvulling. De naastgelegen boerderij *Weijerswold 14* heeft een deels gepotdekselde, deels in baksteen uitgevoerde en deels met stro beklede vakwerkschuur met terugliggende baander in de zijgevel. De hallenhuisboerderij *Weijerswold 8* stamt uit circa 1800 en heeft een in 1851 herbouwd bedrijfsgedeelte met een in zandsteen omlijste achterbaander. Op het erf staat een bakspiker in vakwerkconstructie met baksteenvulling en houten voorschot. In 1870 opgetrokken is de hallenhuisboerderij *Weijerswold 12* (1870). Modernere boerderijen zijn de ontginningsboerderij *Europaweg 29* (1911), met baander in de voorgevel, de kop-rompboerderij *Europaweg 33* (1922), met tweekapsschuur met langsdeel, en de krimpenboerderij *Weijerswold 18* (1923).

De **schans** 'De Katshaar' (Katshaarweg ong.) ligt ten noordoosten van Weijerswold op de zandrug van Vlieghuis naar Dalerveen. Ter plaatse van een vervallen 17de-eeuwse redoute werd in 1797 naar plannen van H. van Hooff een vierkante redoute aangelegd met daarvoor een getenaileerd retranchement. Deze schans, die tot 1851 deel uitmaakte van de Eerste Linie van de Eems, is sinds 1936 eigendom van de Stichting 'Oud-Drenthe' en is in 1960 gerestaureerd.

Vlieghuis. Dit esgehucht ten oosten van Weijerswold is, evenals het iets oostelijker gelegen Padhuis, ontstaan in de middeleeuwen op een zandopduiking in het overgangsgebied tussen hoogveen en broekveen. *Boerderijen.* De hallenhuisboerderij

Vlieghuis bij Weijerswold, Boerderij Europaweg 42, schuur

Europaweg 42 heeft een langsdeel en draagt de jaartalankers '1848'. De bijgebouwen zijn onder meer uitgevoerd in vakwerkconstructie met baksteenvulling en bekleed met geknoopt stro. De hallenhuisboerderij Europaweg 30 uit 1871 heeft met zandsteen omlijste staldeuren en achterbaander. Op het erf staat een vakwerkschuur op bakstenen voet en deels bekleed met houten delen. Europaweg 46 is een hallenhuisboerderij met langsdeel uit 1875 waarvan het woongedeelte in 1877 is vergroot. De bijschuur dateert uit circa 1900. Uit die tijd is ook Europaweg 38, een hallenhuisboerderij met dwars geplaatst voorhuis. De krimpenboerderij 'Vlieghuis' (Europaweg 45) is rond 1915 opgetrokken met langsdeel. In het esgehucht Padhuis bevindt zich de hallenhuisboerderij Europaweg 62 met de jaartalankers '1771'. Het is een fraai voorbeeld van een langgerekte dubbele boerderij, waarvan het linkerstuk een dwarsdeel heeft, evenals het mogelijk later aangebouwde rechterstuk.

Westeinde (gemeente Westerveld)

Langgerekt flankesdorp, ontstaan in de late middeleeuwen als het Westeinde van het dorp Dwingeloo. De bebouwing concentreerde zich eerst rond de in oorsprong 15de-eeuwse havezate Oldengaerde. In de eerste helft van de 19de eeuw breidde de wegdorpachtige bebouwing zich in zuidwestelijke richting uit; in noordoostelijke richting ontstond de huidige verbindingroute met Dwingeloo. Westeinde is een beschermd dorpsgezicht.

Westeinde, Oldengaerde (1996)

Oldengaerde (Westeinde 57). Deze voorm. havezate is een tweelaags landhuis met een classicistische voorgevel voorzien van kolossale ionische pilasters, festoenen en een ingangsomlijsting. Het achtergedeelte heeft één bouwlaag. Dit op een omgracht terrein gelegen huis is van oorsprong 15de-eeuws. Nadat het in de 17de eeuw al was verbouwd, lieten Cornelis van Dongen en zijn vrouw Johanna Agnes van Wijenhorst het toenmalige

Westeinde, Woonhuis Olden Hut

eenlaags huis in 1717 ingrijpend verbouwen. De voorzijde kreeg een verdieping en de huidige classicistische gevel. De 18de-eeuwse serres aan weerszijden van het huis hebben in 1825 het huidige aanzien gekregen. Midden 19de eeuw heeft men de topgevel in het midden van de voorgevel vervangen door een fronton en ook de kap gewijzigd. Van de twee - mogelijk 18de-eeuwse - bouwhuizen is het rechter in 1825 afgebrand. Aan het linker *bouwhuis* (Westeinde 59) liet A.W. Westra van Holthe in 1861 een schuur toevoegen. Tegen de boerderij opgesteld staat een gebeeldhouwde grafzerk van Cornelis van Dongen († 1723) en zijn vrouw († 1763).

De structuur van de classicistische tuinaanleg uit de eerste helft van de 18de eeuw is behouden met een gedeelte van het zichtkanaal en het dubbele grachtenstelsel. Eveneens nog herkenbaar is de na 1825 voor A.W. van Holthe direct rond het huis aangelegde Engelse landschapstuin. In de tuin staat onder meer een vroeg-18de-eeuws stenen Herculesbeeld - gesignd H. Ansum - afkomstig van de havezate Ansen.

In het bos op enige afstand ten oosten van het huis bevindt zich midden in een strak geometrisch lanenpatroon het *familiegraf* voor jhr. A.W. van Holthe tot Oldengaerden († 1855) en baronesse G.A. van Dedem († 1832). Het bestaat uit een grafkelder met daarop twee korte natuurstenen kolommen met de namen van de overledenen, een grafzerk en familiewapen en daaromheen natuurstenen palen.

Boerderijen. Enkele boerderijen in het dorp hebben mogelijk een 18de-eeuwse kern behouden, zoals de in 1873 gewijzigde hallenhuisboerderij *Westeinde 20* met de jaartalankers '1711', bestaande uit een lang voorhuis, een bedrijfsgedeelte met langsdeel en een bijschuur. De met dwarsdeel uitgevoerde hallenhuisboerderij *De Hulsebos* (Westeinde 1) stamt uit circa 1760. Voorbeelden van hallenhuisboerderijen uit de eerste helft van de 19de eeuw - veelal met dwarsdeel - zijn: *Westeinde 24* (1825), *Westeinde 51* (1838), met topgevel en deels onderkelderd woongedeelte, *Westeinde 43*, met dubbel voorhuis, en *Westeinde 49*, met langsdeel en aangebouwde houten schuur. Iets jonger is de boerderij *Westeinde 30* (circa 1865) met ingezwenkte lijstgevel en bakhuisje. Hallenhuisboerderijen met dwarsdeel uit het begin van de 20ste eeuw zijn *Westeinde 9* (circa 1905) en *Westeinde 17* (circa 1920). De moderne kop-rompboerderij *Westeinde 35* dateert uit circa 1935.

Woonhuizen. Aardige eenlaags huizen zijn het rond 1850 als daglonerwoning met klein bedrijfsgedeelte gebouwde *Westeinde 53* en het huis *Westeinde 3* uit circa 1915 met afgeplat schilddak en portiek. In Westeinde staat verder een aantal interessante villa's. De gepleisterde villa *De Bork* (Westeinde 38) werd rond 1910 gebouwd als zomerhuis door de familie Westra van Holthe. De gepleisterde villa de *Olden Hut* (Westeinde 61; circa 1915) heeft een later haaks aangebouwde schuur.

In 1923 liet S.J.G.A. Offerhaus Westra van Holthe de villa *Nije Batinghe* (Westeinde 12) bouwen naar een ontwerp in zakelijk-expressionistische stijl van A.H. Wegerif. In traditionalistische stijl gebouwd is de villa *Nyen Gaerde* (Westeinde 14) uit 1930 met garage en hekpijlers.

Westerbork **(gemeente Midden-Drenthe)**

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op de hogere zandgronden. De 12de-eeuwse kapel van het dorp werd rond 1240 tot parochiekerk verheven. Westerbork was het centrale kerkdorp voor het omliggende gebied. De vier dorpsessen bevonden zich overwegend aan de westzijde. Van de diverse brinken zijn die bij het Burgemeester Gualthérie van Weezelplein, bij de Zuidbrink en op de hoek van de Zandhoeklaan en Julianastraat het best bewaard gebleven. Met name aan het westeinde van het dorp kwam tussen 1850 en 1940 een meer burgerlijke bebouwing tot stand. Na de Tweede Wereldoorlog is Westerbork aan de noordwestzijde fors uitgebreid.

De **Herv. kerk** (Hoofdstraat 12), oorspronkelijk gewijd aan St. Stephanus, is een eenbeukige gotische kerk met een driezijdig gesloten koor en een zware, ongelede toren met ingesnoerde spits. De in grote kloostermoppen opgetrokken onderste torengeleding stamt uit het begin van de 13de eeuw. Het huidige gotische schip en koor zijn begin 15de eeuw tot stand gekomen. Waarschijnlijk dateert de verhoging van de toren uit 1778. In de toren hangen een 13de- of vroeg-14de-eeuwse klok, een door Jan Albert de Grave gegoten klok uit 1727 en een klok uit 1956. Herstelwerkzaamheden aan de kerk vonden plaats in 1808 en 1859. Vermoedelijk bij de reparatie in 1884 kreeg de toren zijn huidige spits en werd de kerk iets verlaagd. Bij de restauratie in 1935 naar plannen van H.M. Hulsbergen zijn de huidige vensters met bakstenen vorktraceringen aangebracht. In 1985 is de kerk opnieuw gerestaureerd.

Westerbork, Herv. kerk (1984)

De moderne consistoriekamer is rond 1995 toegevoegd.

Het in 1959 gerestaureerde interieur is wit gepleisterd en wordt gedekt door een houten zoldering. Tot de inventaris behoren een 17de-eeuwse avondmaalstafel,

Westerbork, Raadhuis

een preekstoel uit 1778 en een twaalfarmige kroonluchter uit 1783, gemaakt door Lucas ter Steeg en geschonken door Albert Nysingh. Aan de oostzijde van de kerk bevindt zich de grafkelder met zerk van de familie Nysingh, een voornaam geslacht dat vele jaren achtereen de schulte leverde. Het orgel met houtsnijwerk in Lodewijk XIV-stijl is in 1726 gebouwd door Christiaan Müller in samenwerking met Johann Michael Schwartzburg voor de Herv. kerk van Beetgum (Fr) en in 1862 door P. van Oeckelen overgebracht naar Westerbork (gerestaureerd in 1984-'87).

Het voorm. **raadhuis** (Hoofdstraat 16) is in 1927 in traditionalistische stijl gebouwd naar ontwerp van J. Boelens. Het bestaat uit een hoger opgetrokken, risalerende middenpartij met zadeldak, rondboogportaal en balkon, geflankeerd door lagere dwarsvleugels, waarin oorspronkelijk ook plaats was voor een conciërgewoning. In 1969 zijn aan de achterzijde een aparte raad- en trouwzaal, een expositiegang en een kantooruimte toegevoegd naar plannen van H. Morshuis. Het gebouw werd in 1984 een multifunctioneel centrum en biedt momenteel onderdak aan de politie en het knipkunstmuseum.

Het **Groene Kruisgebouw** (Zandhoeklaan 20) is een fors wijkgebouw annex woonhuis met expressionistische elementen, gebouwd rond 1930.

De voorm. **landbouwschool** (Wilhelminastraat 27) is in 1940 gebouwd mogelijk naar ontwerp van J. Boelens. Het schoolgebouw met opvallende gebogen kapvorm en stalen vensters is thans in gebruik als speelgoedfabriek 'Samenspel'.

Woonhuizen. Het rond 1890 gebouwde middenganghuis *Hoofdstraat 33* vertoont neorenaissancedetails. Het vrijstaande, wit gepleisterde

Westerbork, Landbouwschool

Bruntinge bij Westerbork, Boerderij Hoogeveenseweg 21

woonhuis *Westeinde 16* (circa 1915) is een burgemeesterswoning geweest.

Hoofdstraat 13 (circa 1930) heeft een karakteristieke samengestelde kap met overstek in traditionalistische vormen.

Boerderijen. De met riet gedekte 19de-eeuwse hallenhuysboerderij *Zandhoeklaan 23* heeft een achter- en een zijbaander. *Zuidbrink 13*, thans in gebruik als bibliotheek, is een 19de-eeuwse hallenhuysboerderij met een lang, deels onderkelderd woonhuis met de ingang in het midden van de lange gevel. Bij de boerderij staat een houten schaapskooi met rieten dak en decoraties van geknoopt stro. *Museumboerderij 'In de Ar'* (Hoofdstraat 44), gebouwd rond 1870 en gewijzigd in 1890, heeft een lang voorhuis en een inrijdeur in de achtergevel. *Oosteinde 8* is een 19de-eeuwse boerderij met een fors tweelaags woonhuisgedeelte en een bedrijfsgedeelte met overhoeks geplaatste inrijdeuren. Krimpenboerderijen zijn *Hoofdstraat 2* (1865) en *Hoofdstraat 34* (1875); de laatste met een overhoeks geplaatste inrijdeur. De boerderij *Hoofdstraat 35* heeft een vrijstaand dwars woonhuis uit 1893. De opvallende, moderne langhuysboerderij *Oosteinde 2*, met gebroken schilddak en Vlaamse geveltop aan de voorzijde, dateert uit circa 1920.

De **windmolen** *Oosteinde 14*, oorspronkelijk een achzijdige stellingmolen met gemetselde onderbouw is in 1927 ontmanteld, waarbij de onderbouw is blijven staan.

De **Alg. begraafplaats** (Kerkhoflaan ong.), gesticht rond 1830, bevat diverse interessante graftekens, waaronder de zerken voor H. Nijsingh († 1840), mr. M.O. Gratema († 1900) en burgemeester L.N. Kymmell († 1933). De garage voor de lijkwagen stamt uit 1941.

Eursinge. Deze kleine esnederzetting ten zuiden van Westerbork is ontstaan in de middeleeuwen en heeft enkele interessante *boerderijen*. In een gebint van de hallenhuysboerderij *De Vledders 8* staat het jaartal 1736. De boerderij is nadien uitgebreid en aangepast en in 1975-'80 gerestaureerd. Vooral de verspringing van de kap is opvallend. In aanleg eveneens 18de-eeuws is de hallenhuysboerderij *De Vledders 6* met middenlangsdeel. Belangrijke wijzigingen zijn aangebracht rond 1890, toen het woonhuis een nieuwe gevelindeling kreeg en de achterbaander met onderschoer werd vervangen door een baander in het vlak van de achtergevel. Achter deze boerderij en bij *De Goorns 2* staan houten *schaapskooien* met rieten dak en vlechtwerk decoraties van geknoopt stro.

Bruntinge. Deze kleine esnederzetting ten zuidwesten van Westerbork is ontstaan in de middeleeuwen en heeft enkele interessante - veelal tot woonhuizen verbouwde - *boerderijen*. De hallenhuysboerderij *Hoogeveenseweg 19* dateert blijkens de sleutelstukken in het interieur waarschijnlijk uit de 17de eeuw. De boerderij heeft

een deels in vakwerk uitgevoerd voorhuis, een hoog rieten schilddak en een achterbaander met onderschoer en hooiluik. Op het erf staat een stookhut. Bij de rond 1800 gebouwde boerderij Hoogeveenseweg 21 liggen het woonhuis en bedrijfsgedeelte in elkaars verlengde onder een hoog rieten schilddak. In de achtergevel bevindt zich een achterbaander met onderschoer. Op het erf staat een wagenschuur van gepotdekselde houten delen en vlechtwerk onder een rieten kap.

Zuidveld. Buurtschap ten noordoosten van Westerbork nabij het Oranjekanaal. Het *café* 'Oranje' (Tilburgstraat 5) is oorspronkelijk een boerderij met een aangebouwd horecagedeelte uit circa 1915. De rond 1925 gebouwde *draaibrug nr. 7* over het Oranjekanaal (bij Oranjehoeve 15) is een houten brug met ijzeren trekstangen. De betonnen bruggenhoofden zijn later aangepast.

Westervelde (gemeente Noordenveld)

Esdorp, ontstaan in middeleeuwen op hoger gelegen zandgronden als een dochternederzetting van Norg nabij het huis Westerveld. Het dorp heeft een ruime, ongeveer driehoekige, brink. Westervelde is een beschermd dorpsgezicht.

Huis Westervelde (Hoofdweg 19), ook bekend als Tonckensborg, is een laat-18de-eeuws eenlaags buitenhuis met een tweebeukig schilddak en een omlijste ingangspartij. De oorsprong van het huis is niet precies bekend, maar gelet op de kloostermoppen in de fundering van het huidige huis heeft op deze plek in de late middeleeuwen waarschijnlijk al een huis gestaan. Warmolt Lunsingh liet het huis eind 17de eeuw verbouwen. Sinds 1709 wordt het bewoond door de familie Tonckens. Kort na 1790 heeft Joachim Lunsingh Tonckens het huis grondig laten verbouwen of zelfs geheel nieuw laten optrekken in de huidige vorm. Bij de ingrijpende restauratie in 1964 heeft men de rond 1850 toegevoegde verdieping verwijderd. Aan de linkerzijde bevindt zich een in 1804 aangebouwde boerenschuur met rieten dak. In het

parkbos rond het huis staat nabij de Hoofdweg een 18de-eeuwse achtzijdige theekoepel.

Boerderijen. De forse hallenhuisboerderij *Hoofdweg 5* is voorzien van een hoog rieten zadeldak, een achterbaander en een aangebouwde houten bijschuur. Het woongedeelte met topgevel voorzien van kloostervensters draagt de jaartalankers '1803'. In dat jaar werd het voorhuis van deze van oorsprong 17de-eeuwse boerderij verlengd. De boerderij *De Jufferen Lunsingh* (Hoofdweg 13) is genoemd naar de 18de-eeuwse bewoonsters. Het huidige bedrijfs gedeelte is rond 1880 opgetrokken. Het voorhuis bestaat uit een in 1700 gebouwd gedeelte met daarvoor een wit gepleisterd woonhuis met jugendstil-details uit circa 1910. Op de gevel is het wapen van de familie Tonckens aangebracht. In het oude woonhuis gedeelte bevinden zich balken op sleutelstukken en een grote gemetselde schouw. Voorbeelden van hallenhuisboerderijen uit het begin van de 19de eeuw zijn *Hoofdweg 2* (1827), *Hoofdweg 3*, *Hoofdweg 6* - een keuterij met zijbaander - en *Hoofdweg 8*. Een dwars geplaatst voorhuis hebben de boerderijen *De Peerdeakker* (Schoolstraat 2) uit 1856 en *Schoolstraat 6-8* (circa 1885); bij de laatste is de schuur met riet gedekt. Rond 1900 gebouwd is *Boschlust* (Hoofdweg 7), een kop-rompboerderij annex voorm. café.

Het **trafohuisje** (Hoofdweg 14) dateert uit 1921 en heeft een zadeldak op sierkorbelen.

Hunebed. Aan de noordrand van Westervelde bevindt zich *hunebed D2* dat bestaat uit acht draag- en vier dekstenen. De ingang wordt gevormd door een paar poortzijstenen. Restauraties zijn uitgevoerd in 1928, 1952 en 1965.

Wijster (gemeente Midden-Drenthe)

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen als dochternederzetting van Beilen en voor het eerst vermeld in 1206. Het door essen omringde dorp zonder kerk heeft aan de Bruntingerweg een grote trechtervormige brink. Langs de Kampsweg vond enige uitbreiding plaats

Wijster, Boerderij Beilerweg 2

in de richting van het in 1903 gebouwde en thans weer verdwenen station aan de lijn Zwolle-Groningen. In 1931 werd ten zuiden van het dorp het composterings-bedrijf van de N.V. Vuilafvoer Maatschappij VAM (opgericht in 1929) in gebruik genomen. Ter plaatse werden stedelijke afvalstoffen verwerkt voor landbouwdoeleinden.

De **Herv. kerk** (Kampsweg 10) is een eenvoudige zaalkerk met dakruiter, gebouwd in 1929. De pastorie (Kampsweg 8) is uit dezelfde tijd.

Woonhuizen. De voorm. baanwerkerswoning *Kampsweg 25* is in 1903 gebouwd aan de spoorlijn Zwolle-Groningen. De woningen *Kampsweg 5-9* en *17-21* met expressionistische elementen dateren uit circa 1930.

Boerderijen. De fraaie 18de-eeuwse hallenhuisboerderij *Beilerweg 2* heeft een rieten dak, een onderschoer en een aangebouwde houten bijschuur met rieten dak en vlechtwerk van geknoopt stro. De met riet gedekte kleine dwarsdeelboerderij *Bruntingerweg 1* dateert uit circa 1860. De boerderij *Drijberseweg 46* heeft een met riet gedekte schuur en een dwars geplaatst woonhuis uit circa 1929. *Oosterse Veldweg 1* en *Oosterse Veldweg 2* zijn moderne ontginningsboerderijen met zijlansdeel uit 1938. Deze boerderijen betrekken hun meststoffen van het nabij gelegen composteringsbedrijf VAM. Dit geldt ook voor de in 1939 opgetrokken moderne kop-rompboerderijen *Vamweg 6* en *Vamweg 8*.

Het **café-restaurant** 'Café Pot' (Meester Haddersstraat 2), een fors hoekpand met afgewolfd zadeldak en een deels hoger opgetrokken gevelpartij, dateert uit circa 1929.

Bruggen. Over het Linthorst Homankanaal liggen verschillende bruggen uit circa 1925, waaronder de *draaibrug nr. 4* (Bruntingerweg ong.) met een houten brugdek op ijzeren profielbalken. Oorspronkelijk lagen er negen van dergelijke bruggen. De rond 1930 gebouwde *vaste brug* over het VAM-kanaal (Marsweg ong.) heeft een ijzeren vakwerkspant met gebogen bovenrand.

Spier. Deze kleine esnederzetting ten westen van Wijster stond in de 13de eeuw bekend onder de naam Spehorne. De tot woonhuis verbouwde 18de-eeuwse *hallenhuisboerderij* De Steegde 4 heeft een aangebouwde houten schuur en een vrijstaande naastgelegen stookhut. Het *woon- en winkelpand* De Steegde 2 is in 1938 gebouwd in zakelijk-expressionistische vormen. In de naastgelegen werkplaats was oorspronkelijk een smederij ondergebracht.

Drijber. Kleine esnederzetting ten zuidoosten van Wijster. De voorm. *Geref. kerk* (Berkenweg 14), een eenvoudige zaalkerk met geveltoren uit 1928, dient nu als consistorie bij de huidige Geref. kerk. De *School met den Bijbel* (Drijber 43) is een lagere school uit 1929, gebouwd als tweeklassige gangschool en in 1951 uitgebreid met een

Drijber bij Wijster, Geref. kerk

lokaal en voorzien van nieuwe vensters. De huidige *Geref. kerk* (Berkenweg 10-12) is een zaalkerk uit 1939 met een uitgebouwd voorportaal en een aangebouwde woning aan de achterzijde.

Witteveen (gemeente Midden-Drenthe)

Ontginningsdorp, ontstaan in 1926 op initiatief van de ontginningsmaatschappij N.V. Het Landschap Drenthe. Toen werd begonnen met de bouw van vijftig arbeiderswoningen aan weerszijden van de Mr. J.B. Kanweg en de Mr. Harm Smeengeweg. Langs de Mr. J.B. Kanweg werd een groenstrook aangelegd.

De voorm. **Herv. kerk** (Kerkweg 4) is een zaalkerk uit 1929 met geveltoren en door steunberen gelede zijgevels met vierkante vensters. De tot woonhuis verbouwde kerk en de uit dezelfde tijd daterende voorm. pastorie (Kerkweg 2) hebben sober expressionistisch siermetselwerk in de geveltop.

Woonhuizen. Langs de *Mr. J.B. Kanweg* staan verschillende arbeiderswoningen uit 1926 naar plannen van A. de Vries en J. Boelens met afgewolfd zadeldak en een ingang in de zijgevel. Sommige van deze woningen hebben een boerderij-achtig karakter gekregen door aanbouw van een schuur. De eenvoudige woonhuizen *Kerkweg 10-14* zijn rond 1930 gebouwd.

Boerderijen. Van de ontginningsperiode en beginperiode van het dorp dateren de forse hallenhuisboerderijen *Mr.*

Witteveen, Boerderij J.B. Kanweg 12

J.B. Kanweg 12 (1926), met hoog rieten zadeldak en door steunberen gelede zijgevels en *Mr. J.B. Kanweg 11*, met afgewolfd rieten zadeldak, de kop-rompboerderijen *Mr. J.B. Kanweg 5* en *8*, met zijlangsdelen, en de krimpenboerderij *Westerborkerveld 1*. De laatstgenoemde heeft een met riet gedekte schuur. Het woonhuisgedeelte is uitgevoerd met opvallend brede vensterstijlen en een vensterreeks onder de dakgoot.

De ijzeren **draaibrug** (Westerborkerveld/Zuideresweg) dateert uit circa 1930 en bestaat uit twee gewapend betonnen jukken, gewalste ijzeren profielbalken, trekstangen en een houten wegdek.

Zeyen **(gemeente Tynaarlo)**

Esdorp zonder kerk, ontstaan in de middeleeuwen op de hogere zandgronden van het Drentse plateau. Het dorp heeft een zeer grote rechthoekige brink. Na de Tweede Wereldoorlog ontstond aan de zuidzijde van het dorp enige bebouwing.

De **openbare lagere school** ‘Zeyen’ (Ubbenaseweg 3) is een later gewijzigd, drieklassig schoolgebouw uit circa 1910 met naastgelegen onderwijzerswoning (Ubbenaseweg 1), gebouwd volgens een door J. van Houten ontwikkeld schooltype met onderwijzerswoning.

Boerderijen. Uit 1774 dateert *Zuiderstraat 7*, een met riet gedekte hallenhuisboerderij met schaapskooi, voorzien van een inrijdeur in de achtergevel. Vóór het oorspronkelijke woonhuis is rond 1850 een smallere eindkamer aangebouwd. Uit het begin van de 19de eeuw dateren de boerderij *Brinkstraat 5* (1818), met zijbaander en de keuterij *Hoofdstraat 21* (circa 1830) met dwarsdeel; beide zijn met riet gedekt. *Hoofdstraat 14* is een karakteristiek voorbeeld van een moderne kop-rompboerderij uit circa 1930. De gevels van de ten zuiden van het dorp gelegen krimpboerderij *Zeyerweg 33* (circa 1925) zijn uitgevoerd in twee kleuren kalkzandsteen. De schuur is riet gedekt. De **poldermolen** aan de Oosterweg, een vóór 1930 gebouwde houten paaltjasker met tonmolen, is na restauratie in 1983 overgebracht naar de huidige plaats ten behoeve van de watercirculatie van een vennetje.

Hunebed. Ten noordwesten van Zeyen op het Noordse Veld bevindt zich *hunebed D5* dat bestaat uit acht draagen vier dekstenen. In 1952 is het hunebed gerestaureerd.

Zeyerveld. Ontginningsnederzetting ten zuidwesten van Zeyen met enkele interessante vroeg-20ste-eeuwse *boerderijen*. De ‘Cremer Hoeve’ (Minister Cremerstraat 5), een kop-rompboerderij met hoge, met riet gedekte schuur, is gebouwd in 1916 naar ontwerp van H. Masselink, architect van de Nederlandse Heidemaatschappij. Hij maakte gebruik van door de Landbouwhogeschool van Wageningen ontwikkelde constructietechnieken met nieuwe bouwmaterialen als staal en beton. De eerste steen (in de zijgevel) is gelegd door J.T. Cremer, eigenaar en ontginner van het Zeyerveld

Zeyerveld bij Zeyen, Boerderij Cremer Hoeve

en destijds ook minister van koloniën. Uit dezelfde tijd dateren de kop-rompboerderijen ‘Oudveen’ (Minister Cremerstraat 17), waarvan de eerste steen in 1912 werd gelegd door K. Dilling, hoofdopzichter van de Heidemaatschappij, en ‘Annie's Hoeve’ (Binnenweg 1) met bijbehorende houten schaapskooi. Beide boerderijen hebben een inrijdeur in voorgevel van de schuur.

Zorgvlied (gemeente Westerveld)

Koloniedorp, dat tussen 1818 en 1859 deel uitmaakte van de Maatschappij van Weldadigheid. In het hier in 1823 opgerichte Landbouwkundig Instituut met modelboerderij werden kolonie-ambtenaren van de Maatschappij en landbouwonderwijzers opgeleid. Na het opheffen van de school in 1859 bouwde men hier een villa, die in 1879 door de nieuwe (katholieke) eigenaar L.G. Verwer werd omgedoopt tot ‘Zorgvlied’. Deze naam ging over op het dorp dat dankzij de door Verwer geïnitieerde ontginningen verder tot ontwikkeling kwam. De villa is inmiddels gesloopt.

De **Herv. kapel** (Dorpsstraat 5) is een houten veldkapel met omlijste ingang en kleine geveltoren, gebouwd in 1904 en in 1968 aan de voorzijde uitgebreid. Het gebouw bevat een in 1785 door J.S. Strümphler gebouwd orgel (gerestaureerd rond 1969).

De R.K. St.-Andreaskerk

Wateren bij Zorgvlied, Openbare lagere school

(Dorpsstraat 31) staat op het terrein van het voorm. Landbouwkundig Instituut. De robuuste zaalkerk met recht gesloten, lagere apsis en half ingebouwde, ongelede toren met ingesnoerde spits werd in 1923-'24 gebouwd naar een ontwerp in traditionalistische stijl van J.W. Bijl. In de gebrandschilderde apsisramen zijn L.G. Verwer en zijn vrouw J.C.L. van Wensen afgebeeld.

Het naast de kerk gelegen gepleisterde eenlaagspand Dorpsstraat 33-39 dateert uit 1823 en behoorde tot het landbouwinstituut; het is in 1978 tot bejaardenwoningen verbouwd.

Woonhuizen. Aardige eenlaags huizen zijn *Aurora* (Dorpsstraat 40; circa 1890), met houten dakkapel, en het middenganghuis *Dorpsstraat 44* (circa

Zorgvlied, R.K. St.-Andreaskerk met woonhuizen Dorpsstraat 33-39

1900). Het blokvormige huis *Dorpsstraat 15* met gebroken tentdak is rond 1935 gebouwd in zakelijk expressionistische stijl.

Het voorm. **tolhuis** (Verwersweg 30) dateert uit circa 1880.

De voorm. **openbare lagere school** in het gehucht **Wateren** (Wateren 13), gelegen ten zuidoosten van Zorgvlied, is een deels gepleisterde drieklassige gangschool met risalerend middengedeelte, gebouwd in 1919.

Zuidlaren (gemeente Tynaarlo)

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op de oostflank van de Hondsrug. Dit dorp met essen aan de noord- en

Zuidlaren, Herv. kerk

zuidzijde had oorspronkelijk ongeveer tien brinken met elk een eigen boerderijengroep. Het opvallend grote aantal brinken houdt mogelijk verband met hun functie als veemarkt. De eeuwenoude Zuidlaardermarkt getuigt hier nog van. De belangrijkste brinken - soms nog met dobben - zijn de Kerkbrink, de Brink en die aan de Zuiderstraat, de Kerkstraat en het Westeind. De bebouwing rondom de brinken is verdicht tussen 1850 en 1940. Aan de oostzijde van Zuidlaren ligt het landgoed van de havezate Laarwoud. Ten westen van het dorp bevindt zich de psychiatrische inrichting Dennenoord. Na de Tweede Wereldoorlog is Zuidlaren vooral aan de noordzijde uitgebreid. De kern van Zuidlaren is een beschermd dorpsgezicht.

De **Herv. kerk** (Kerkbrink 3) is een eenbeukige kerk met een hoger, driezijdig gesloten koor en een ongelede toren met spaarvelden en ingesnoerde naaldspits. Het schip kwam vóór 1264 tot stand en heeft kleine spitsboogvensters en ingangen in de noordgevel (dichtgezet) en de zuidgevel. Naast de zuidingang bevindt zich een mogelijk 13de-eeuws reliëf van een gestileerde vis. De toren verrees rond 1300 en werd in de 15de eeuw verhoogd. Het laat-gotische koor met steunberen werd in de 15de eeuw gebouwd en in 1648 en in 1674 hersteld. De kerk is in 1972-'74 gerestaureerd naar plannen van P.L. de Vrieze. Het interieur wordt gedekt door een halfronde houten zoldering (schip) en stenen kruisgewelven (koor). De sluitsteen in het straalgewelf van de koorsluiting vermeldt het jaartal 1648. In 1841 heeft men het interieur vernieuwd. Twee gedenksteden memoreren het herstel van het koor en het interieur. Tot de inventaris behoren een door Dirck Jans Bijmolt vervaardigde, rijk gesneden, preekstoel (1675) en verschillende herenbanken, waaronder de bank van de familie Van Selbach (eind 17de eeuw), aangevuld met delen van andere banken en voorzien van een geschilderd wapen, de bank van de familie De Drews (begin 18de eeuw) en de bank van de familie Van Heiden (tweede helft 18de eeuw), de laatste twee met gesneden wapens. Het orgel werd in 1787 gebouwd door Abraham Meere voor de Herv. kerk te Beusichem, in 1845 uitgebreid door A.A. Kuerten en

in 1859 door P. van Oeckelen overgeplaatst naar Zuidlaren (gerestaureerd in 1982). Van Oekelen voorzag de door A. Meere sr. vervaardigde orgelkast uit 1787 van nieuwe ornamenten (adelaar, muziekinstrumenten en bladranken). Verder bevat de kerk enkele 17de- en 18de-eeuwse grafzerken voor de eerder genoemde voorname families en een memoriewapen voor Alexander Carel van Heiden († 1776). De oudste grafzerk is die voor predikant Arnoldus Böttichius († 1667).

In de zuidgevel van de toren heeft men de grafzerk voor predikant Jacobus Biben († 1784) ingemetseld. De voorm. *pastorie* (Kerkbrink 44) is een rond 1890 opgetrokken herenhuis met ingangsomlijsting.

De voorm. **synagoge** (Zuiderstraat 1) is een eenvoudig zaalgebouw uit 1884 met afgewolfd zadeldak en rondboogvensters. Boven de ingang zit een onleesbaar geworden gevelsteen.

De **Geref. kerk** (Stationsweg 159) is een in 1937 gebouwde zaalkerk met geveltoren, licht inzwenkend zadeldak en een gedeeltelijke lichtbeuk. In 1939 zijn een kerkenraadkamer en een catechisatielokaal aangebouwd.

Armenhuizen. Het voorm. armenhuis *Brink Z.Z. 18-20* is een breed dwars pand met zadeldak, gebouwd rond 1850. In 1941 is de aangebouwde stal omgebouwd tot woning. Eveneens midden-19de-eeuws is het voorm. armenhuis *De Millystraat 25-27*.

Dennenoord (Stationsweg/Hoofdlaan).

Zuidlaren, Psychiatrische inrichting Dennenoord, hoofdgebouw

Deze psychiatrische inrichting op gereformeerde grondslag werd in 1895 gesticht. De benodigde grond was in 1892 door de Vereniging tot Christelijke Verzorging van Krankzinnigen en Zenuwlijders Nederland aangekocht van Anna S.D. de Milly van Heiden Reinestein. De in opzet gesloten inrichting Dennenoord zou in de eerste dertig jaar uitgroeien tot een nagenoeg zelfvoorzienend dorp. In 1935 werd het nabijgelegen Noordersanatorium als open inrichting in gebruik genomen. De eerste naoorlogse nieuwbouw vond plaats in 1957, gevolgd door een algehele reorganisatie in de jaren zeventig. Op het grotendeels landschappelijk aangelegde terrein van Dennenoord bevinden zich nog verschillende gebouwen uit de begintijd en uit de jaren dertig van de 20ste eeuw. Het momenteel als hoofdkantoor fungerende *hoofdgebouw* (Hoofdlaan E 6) kwam in 1895 tot stand naar een ontwerp in neorenaissance-stijl van K. Hoekzema. Het tweelaags gebouw bestaat uit een middenpaviljoen en risalerende hoekpaviljoens (paviljoens Overmeer en Overbosch) die aan de achterzijde aansluiten op dwarsvleugels. Het middenrisaliet met de hoofdingang heeft een rijke gevelbeëindiging. Bij de restauratie in 1993 zijn het interieur en de meeste vensters gewijzigd. Eveneens uit 1895 dateert de slanke ronde *watertoren* (Hoofdlaan E 42) met een reservoir op uitkragend boogfries. Het ontwerp met neorenaissance-details is waarschijnlijk van K. Hoekzema.

Uit de begintijd en mogelijk ook naar ontwerpen van K. Hoekzema zijn het rond 1900 in neorenaissance-stijl uitgevoerde tweelaags *paviljoen* ‘Randwijk’ (Hoofdlaan E 16), de *portierswoning* (Hoofdlaan E 8), de circa 1910 opgetrokken *Ontmoetingskerk* (Hoofdlaan E 37) - een T-vormige zaalkerk voorzien van een halfingebouwde toren met rondboogfries en naaldspits - en de voorm. *directiewoning* (Hoofdlaan E 3), een gepleisterde villa met jugendstil-elementen (circa 1910). Het *economiegebouw* (Hoofdlaan E 43) bestaat uit een gedeelte met neorenaissance-detaillering (circa 1900) en een uitbreiding op T-vormig grondplan (circa 1930). Dat laatste gedeelte vertoont grote stijlovereenkomst met het blokvormige *woonhuis* ‘Uitzicht’ (Hoofdlaan E 10).

In 1931 volgde G. Hoekzema zijn vader op als architect van de inrichting. Van zijn hand zijn waarschijnlijk de rond 1935 in zakelijk-expressionistische vormen gebouwde tweelaags *paviljoens* ‘Zonneheuvel’ (Hoofdlaan E 19) en ‘Vredestein’ (Hoofdlaan E 20). Facilitaire gebouwen uit de jaren dertig zijn onder meer de *wasserij* (Hoofdlaan E 23), de *dienstgebouwen* voor de technische dienst (Hoofdlaan E 24-25) en het *pompgebouw* (Hoofdlaan E 41), dat de functie van de naastgelegen watertoren heeft overgenomen. Het voorm. *ketelhuis* (Hoofdlaan E 45), thans kantoor

Zuidlaren, Dennenoord, watertoren

‘Boomklever’, is uitgevoerd in zakelijk-expressionistische stijl.

Het voorm. **Noordersanatorium** (Stationsweg 163) werd in 1935 als open psychiatrische inrichting gebouwd in functionalistische en zakelijk-expressionistische vormen naar ontwerp van E. Reitsma. Het in gele baksteen opgetrokken gebouw is samengesteld uit een hoog torenachtig centraal bouwdeel met radiaalsgewijs vier lage, niet gelijkvormige vleugels. Het grote gebrandschilderde raam (1935) in het trappenhuis is ontworpen door J. Wijkmans, met ter plaatse van de eerste en tweede verdieping figuratieve voorstellingen (de wonderen van Petrus en de parabel van de barmhartige Samaritaan). De bijnaam Het Blauwe Paviljoen ontleent het gebouw aan de blauw geglazuurde tegels aan de buitenzijde, met name rond de ingang. Als gevolg van de reorganisatie van Dennenoord in de jaren zeventig verloor het Noordersanatorium zijn functie. Het pand werd in 1988 verkocht.

Zuidlaren, Noordersanatorium (1993)

Na interne verbouwing en restauratie dient het momenteel als farmaceutisch onderzoeksinstituut.

De *tuin* in een gemengde tuinstijl is rond 1935 aangelegd naar ontwerp van J. Vroom jr. In de directe omgeving van het gebouw bevindt zich een formele tuinaanleg met een grote vijver en daar

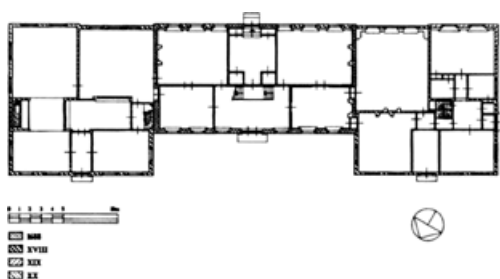
Zuidlaren, Postkantoor

omheen een landschappelijke tuin in aansluiting op het bestaande bos. De voorm. *directeurswoning* (Stationsweg 163) uit 1935 is opgetrokken in dezelfde stijl als het sanatorium en is eveneens ontworpen door E. Reitsma. Het voorm. **raadhuis** (De Millystraat 17), ook bekend als 'Huize Lariks', is een groot pand uit 1908 met neorenaissanceen jugendstil-detaillering. Karakteristiek zijn het samengestelde dak, het tweekleurige metselwerk en het torenachtige bouwdeel met inpandig ingangsportaal. Het gebouw is tot 1959 als raadhuis in gebruik geweest.

Het **postkantoor** (Marktstraat 1) kwam rond 1910 tot stand naar plannen van rijksbouwmeester C.H. Peters, in een combinatie van chaletstijl-elementen en neogotische details.

De voorm. **Graaf Adolf van Nassaukazerne** (Annerweg 32) werd in 1938 gebouwd als grensbataljonkazerne naar plannen van genie-kapitein A. Boost en met E. Reitsma als uitvoerend architect. De onderdoorgang van het hoofdgebouw leidt naar de voorm. binnenplaats waar zich de overige kazernegebouwen bevonden (gesloopt in 1995). Het gebouw dient nu als politiebureau en kantoor van het waterschap Hunze en Aa's.

Laarwoud (Laarweg 6). Dit in een parkbos gesitueerde, omgrachte landhuis was oorspronkelijk eigendom van de familie Van Selbach en werd in 1750 gekocht door Alexander Carel van Heiden. Op zijn verzoek werd het recht van

Zuidlaren, Landhuis Laarwoud, plattegrond

havezate van het huis Vledderinge verlegd naar Laarwoud. Door vererving kwam Laarwoud aan de familie De Milly van Heiden Reinestein, die het tot 1905 bewoonde, waarna de gemeente het in 1915 met bijbehorende tuinen en bos aankocht als ambtswoning voor de burgemeester. Na de restauratie in 1952-'59 is Laarwoud als raadhuis in gebruik genomen.

Het *landhuis* is samengesteld uit een tweelaags middenblok, gebouwd in 1688, en twee kort na 1750 aangebrachte, lagere, risalerende zijvleugels. De rechtervleugel is begin 19de eeuw uitgebreid en aan de linkervleugel heeft men in 1959 een gedeelte toegevoegd. Het huis

Zuidlaren, Landhuis Laarwoud

bezit een kleine kelder met opkamer tussen de kamers aan de achterzijde van het middenblok. In de huidige burgemeesterskamer is bij de restauratie een beschilderde zoldering herplaatst, die eerder naar het Drents museum in Assen was overgebracht. De beschildering, met een allegorische voorstelling gebaseerd op psalm 85:11-13, dateert wellicht uit 1698. De raadzaal en de trouwzaal bevatten van elders afkomstige 18de-eeuwse schouwen.

Op het voorplein staat een laat-17de- of vroeg-18de-eeuws *bouwhuis* met zadeldak tussen topgevels, voorzien van roedenvensters met halve luiken. In 1989 is het verbonden met een nieuw kantoorgebouw. Bij een zij-ingang van het omringende park staan twee gemetselde *hekpijlers* bekroond door schilddragende leeuwen.

Laar End (Brink Z.Z. 8) is een gepleisterd herenhuis voorzien van een natuurstenen middenpartij met pilasteromlijsting en een gevelveld met de naam van het huis. Het oorspronkelijke eenlaags pand uit circa 1865 kreeg bij een verhoging rond 1900 de huidige vorm.

Klein Laarwoud (Groningerstraat 1) is een eclectisch vormgegeven, wit geschilderd herenhuis uit circa 1885, voorzien van een centrale ingangspartij met balkon op consoles en een serre aan de rechterzijgevel. Aan de achterzijde bevindt zich een eenlaags aanbouw.

Woonhuizen. In neoclassicistische vormen opgetrokken zijn het herenhuis *Brink O.Z. 2*, met licht risalerende middenpartij en omlijste rondboogdeur, en het middenganghuis *Burgvoort* (De Millystraat 31), beide gebouwd rond 1865. Het gepleisterde middenganghuis *Groningerstraat 11* (circa 1880) is jarenlang als dokterswoning in gebruik geweest. Eclectische vormen vertoont het middenganghuis *De Millystraat 11* uit 1897. *Groningerstraat 30*, een onderkelderd woonhuis met aangebouwde schuur uit circa 1900, valt op door paviljoenvormige hoekpartijen aan weerszijden van de centrale ingangspartij. Uit dezelfde tijd dateert het woon- en winkelpand *Telefoonstraat 24*, waarvan de gebroken voorgevel wordt bekroond door een geprofileerde daklijst met fries. De winkelpui is voorzien van houten lisenen en verkropte kroonlijst. In jugendstil uitgevoerd is de uit 1910

Zuidlaren, Hotel De Millystraat 6

daterende, gepleisterde villa *Stationsweg 30*, bekend als het Notoarishoes. Het pand heeft een in schoon metselwerk uitgevoerde detaillering en een uitgebouwd ingangsportaal met organisch vorm gegeven kolommen. Jugendstil-elementen vertonen verder de gepleisterde villa *Kerkbrink 1* (circa 1915) met vergulde florale motieven in de geveltoppen, en de villa *Groningerstraat 2* uit 1915 met gepleisterde en in meerkleurig metselwerk uitgevoerde decoratieve elementen. *Groningerstraat 8* (circa 1925) is een voorbeeld van een klein landhuis met rieten kap in expressionistische stijl. Het expressionistische pand *De Berkenhof* (Wilhelminalaan 4) is rond 1930 gebouwd als villa voor een juwelier. Opvallend is de windvaan met de voorstelling van een smid aan het werk. De hoofdvorm van het gebouw is afgeleid van een kop-rompboerderij. Bij de verbouwing tot verpleeghuis heeft men een deel van het interieur en de totale achterzijde van het pand ingrijpend gewijzigd. De naastgelegen woning (Wilhelminalaan 2) werd gebruikt door de chauffeur.

Boerderijen. De boerderijen *Brink Z.Z. 12* en *De Millystraat 15* zijn oorspronkelijk middenganghuizen uit de tweede helft van de 19de eeuw met rond 1900 aangebouwde schuren. De rond 1885 opgetrokken krimpenboerderij *Groningerstraat 17* is voorzien van zaadzoldervensters en een latere serre met Jugendstil glas-in-lood-bovenlichten. De in 1935 voor paardenhandelaar Roelfsema in het centrum van Zuidlaren gebouwde boerderij *Kerkstraat 23* is een laat voorbeeld van een krimpenboerderij. Richting Midlaren staat de *Kajuithoeve* (Groningerstraat 28), een krimpenboerderij uit circa 1910. Het voorhuis met risalerende middenpartij is voorzien van decoratieve elementen in neorenaissance- en chaletstijl. Vergelijkbaar, maar soberder uitgevoerd is *Annerweg 61*.

Horeca. Het voorm. hotel Sissingh, later *In den Ros Beyaert* en nu caférestaurant 'La Veranda' (Kerkbrink 2) heeft een 17de-eeuwse oorsprong maar kreeg zijn huidige vorm in de 19de eeuw. Het gepleisterde, tweebeukige pand heeft aan de voorzijde een balkon en een gaanderij op toskaanse zuilen; een gietijzeren uithangbord vermeldt de naam 'In den Ros Beyaert'. Het interieur bevat een 17de-eeuwse schouw met de wapens van de families Sichterman en Ellents. De naastgelegen winkel *Kerkbrink 4*, met gaanderij en loggia, behoorde oorspronkelijk ook tot het hotelcomplex. Het hotel *De Millystraat 6*, nu 'Grand Café Centraal', werd rond 1890 gebouwd in neoclassicistische stijl en is voorzien van een risalerende middenpartij met een balkon op houten zuilen. Het pand heeft geruime tijd dienst gedaan als Chr. militair tehuis. De oorspronkelijke schuur met doorrit aan de linkerkant is later verbouwd tot twee winkels. Het rond 1915 gebouwde *café Boschhuis* (De Millystraat 12) vertoont Jugendstil-elementen. Oorspronkelijk bood het pand ook onderdak aan een winkel

en een woonhuis. In 1940 heeft men de winkel bij de woning getrokken en midden jaren vijftig is het café gewijzigd en uitgebreid. De bijschuur is in 1959 verbouwd tot 'oud-Drents' zaaltje.

Het voorm. **veerhuis** (Havenstraat 2) is een langgerekt dwars pand uit 1835, dat in 1987 is gerenoveerd en verbouwd tot woning en kantoorruimte. Een gevelsteen herinnert aan de aanleg van het Zuidlaarderkanaal (1834) en de opening daarvan door burgemeester Louis graaf van Heiden Reinestein (1835).

Windmolen 'De Wachter' (Havenstraat 36) is een achtkantige stellingmolen met een met riet beklede kap en romp op een gemetselde vierkante onderbouw. Aan weerszijden van de hoge onderbouw is een woning opgetrokken. De molen werd in 1851 gebouwd als olie- en korenmolen en is in 1978 gerestaureerd. In een bijgebouwde bedrijfsruimte bevindt zich een grote compound-stoommachine uit 1895, die rond 1960 naar hier is overgebracht.

De Groeve. Deze nederzetting ten noordoosten van Zuidlaren is ontstaan na 1850. De *openbare lagere school* 'De Schuthoek' (Hunzeweg 82) is rond 1925 gebouwd als een tweeklassige school in expressionistische vormen. De naastgelegen onderwijzerswoning (Hunzeweg 84) dateert uit dezelfde tijd. De voorm. *zuivelfabriek* (Hunzeweg 18-20) werd in 1893 opgericht en kreeg het huidige zakelijk-expressionistische uiterlijk bij een verbouwing rond 1935.

Opvallend zijn de geglazuurde tegels op de gevelhoeken. Op de grens van Zuidlaren en De Groeve staat de *poldermolen* 'De Boezemvriend' (Hunzeweg 4), een achtkantige grondzeiler voorzien van een vijzel. De molen heeft gemetselde veldmuren, een met hout beklede romp en een met dakleer beklede kap. De molen werd in 1871 gebouwd door molenmaker P. Medendorp ter vervanging van een voorganger. De in 1990 gerestaureerde molen dient nu als hulpbemaling voor het Waterschap Oostermoerse Vaart.

Zuidlaarderveen. Dit dorp ten

Schuilingsoord bij Zuidlaren, Boerderij Hogeweg 2

oosten van Zuidlaren is ontstaan in de 19de eeuw als randveenwegdorp op een zandopduiking aan de oostzijde van de Hunze. *Boerderijen*. Opvallend is de grote krimpenboerderij 'De Horst' (Dorpsstraat 72) uit circa 1905, met onderkelderd voorhuis voorzien van kroonlijst, zaadzoldervensters en een asymmetrisch geplaatste, omlijste ingangspartij. Uit dezelfde tijd en eveneens uitgevoerd met een onderkelderd voorhuis met zaadzoldervensters zijn de grote krimpenboerderijen Dorpsstraat 4, met een met rietgedekte schuur en een later aangebouwde erker met balkon, en Dorpsstraat 6-8, voorzien van een licht risalerende middenpartij en hoekpilasters. De moderne krimpenboerderij Dorpsstraat 2 (circa 1935) heeft een tweezijdige erker en balkon in het midden van de voorgevel.

Schuilingsoord. Deze ontginningsnederzetting ten zuiden van Zuidlaren is rond 1900 ontstaan en genoemd naar vervener Schuiling, die op de grens met Anloo veenderijen exploiteerde. Het voorm. *tolhuis* (Hogeweg 9), uitgevoerd met geschulpte windveren, dateert uit circa 1880. De voorm. *openbare lagere school* (Hogeweg 30) is rond 1915 gebouwd als een drieklassige school en dient nu als buurthuis en kinderdagverblijf. Voorbeelden van *arbeiderswoningen* zijn de krimpenwoningen Hogeweg 31-35 (circa 1915) en de dubbele woonhuizen Hogeweg 21-29 (circa 1925). De in 1937 opgetrokken *ontginningsboerderij* Hogeweg 2 bestaat uit een vrijstaand woonhuis en een grote schuur. Deze schuur met rieten dak heeft door steunberen gelede zijgevels en inpandig een zomer- of knechtenverblijf.

Zuidvelde (gemeente Noordenveld)

Esdorp, ontstaan in de middeleeuwen op hoger gelegen zandgronden als een dochternederzetting van Norg. Het dorp bezit een zeer grote, langgerekte brink - beweid door Drentse heideschappen - met beekje. Zuidvelde is een beschermd dorpsgezicht.

Boerderijen. In Zuidvelde staan enkele zeer interessante boerderijen. De hallenhuisboerderij *Asserstraat 78* heeft een onderschoer, een bijschuur met schaapskooi en een onderkelderde aanbouw bij het woonhuis. De kern wordt gevormd door een aantal uit circa 1570 daterende gebinten in het schuur- en het woonhuisgedeelte. Een oorspronkelijk vrijstaande, deels met kloostermoppen opgetrokken, spijker werd in 1700 door middel van een nieuw tussenvertrek verbonden met het voorhuis en ingericht als opkamer met kelder. De datum van deze verbouwing is vastgelegd in een balk van de opkamervloer. Het interieur van de boerderij bevat twee schouwen, een bedstedenwand uit 1700 en een in de eerste helft van de 19de

eeuw beschilderde schouwboezem. Mogelijk eind 18de eeuw heeft men de stal verlengd en uitgebreid met de dwars geplaatste bijschuur, die later onder één dak is gebracht met de in 1810 gebouwde schaapskooi. Sinds de restauratie in 1963

Zuidvelde, Boerderij Asserstraat 89 (1980)

is het complex in gebruik als woonhuis. De boerderij *Asserstraat 89* heeft een oplopende noklijn van woonhuis naar schuurgedeelte (kameelrug). Deze rond 1660 door de familie Pelinck gestichte boerderij was aanvankelijk georiënteerd op de Reeweg, maar werd twee eeuwen later deels afgebroken en aan de achterzijde voorzien van een woonhuisgedeelte gericht op de Brink. De hallenhuisboerderijen *Brink 1*, met dwarsdeel en twee zijbaanders, en *Brink 2*, met achterbaander en grote aangebouwde houten bijschuur, dateren uit de 18de eeuw. Boerderijen uit het begin van de 19de eeuw zijn: *Asserstraat 76*, met zijbaander en topgevel, *Asserstraat 85*, met achterbaander in onderschoer, topgevel en later aangebouwde houten bijschuur, *Asserstraat 87* en *Asserstraat 93* (circa 1850); de laatste twee met een smaller woonhuisgedeelte met topgevel.

Zuidwolde (gemeente De Wolden)

Esdorp, ontstaan in de middeleeuwen op een noord-zuid lopende zandrug met aan weerszijden veengebied. Het in 1275 voor het eerst vermelde dorp kreeg geleidelijk de structuur van een wegdorp. Rond 1850 was er een bebouwingskern nabij de kruising van de Hoofdstraat met de Meppelerweg. Vervolgens breidde Zuidwolde zich sterk in zuidelijke richting uit en groeiden in noordelijke richting de oude marken Kerkenbosch

Zuidwolde, Coöperatieve zuivelfabriek De Eendracht

(Zuidwolde) en Steenberg en aan elkaar. Na de Tweede Wereldoorlog zijn nieuwbouwwijken tot stand gekomen aan de oost- en de westzijde.

De **Herv. kerk** (Hoofdstraat 98) is een T-vormige kerk met neoclassicistische vormen, voorzien van een dakruiter met ingesnoerde spits. De huidige kerk kwam in 1823 als zaalkerk tot stand ter vervanging van een middeleeuwse voorganger. Het oostelijke deel werd in 1856 in opdracht van jhr. H.G. van Holthe tot Echten vervangen door een dwarsschip met afgewolfd zadeldak. In de dakruiter, die de huidige vorm kreeg in 1926, hangen twee door Willem van Wou gegoten klokken (1502). Tot de kerkinventaris behoren een preekstoel uit 1823, een door J. Doornbos gebouwd orgel uit 1902 en een stenen doopvont uit 1954. Het voorm. **armenhuus** (Meppelerweg 39-43) is een langgerekt eenlaags pand met enkele woningen onder een doorlopend zadeldak. Het oorspronkelijk 19de-eeuwse pand werd in 1919 herbouwd.

De voorm. **lagere school** (Hoofdstraat 157) werd rond 1905 gebouwd als een gangschool met op de kop een onderwijzerswoning. Het gebouw vertoont chaletstijl-invloeden.

Woonhuizen. In Zuidwolde staan verschillende aardige begin-20ste-eeuwse eenlaags woonhuizen, zoals het gepleisterde dwarse huis *Hoofdstraat 11* (circa 1900) met driezijdige erkers en een tot topgevel opgetrokken hoekgedeelte, en ook het L-vormige huis *Meppelerweg 12* (circa 1905) en de huizen *Hoofdstraat 38* (circa 1910), met naar voren uitgebouwd gedeelte, en *Hoofdstraat 10* (circa 1915) met mansardedak. In 1919 als pastorie van de Geref. kerk gebouwd is *Hoofdstraat 151*. Het in 1924 opgetrokken middenganghuis *Meppelerweg 27* heeft een omlopend schilddak en een bakstenen dakkapel. Rond 1930 gebouwd zijn de woon- en winkelpanden *Burgemeester Tonckensstraat 12* en *16* en de woonhuizen *Hoofdstraat 83*, met zakelijk-expressionistische invloeden en *Hoofdstraat 24*. Zakelijk-expressionistische invloeden vertonen ook *Hoofdstraat 82* (1935) en *Meppelerweg 18* (1938). De mogelijk in 1934

naar een ontwerp met expressionistische invloeden gebouwde villa *Meppelerweg 22* maakt thans deel uit van het 'Tonckenshuis', een naar de eerste eigenaar van de villa - burgemeester M. Tonckens - genoemd verzorgingstehuis. De **windmolen** 'Op Hoop van Zegen' (Molenstraat 12) - tot 1909 'De Vlijt' genoemd - is een achtkantige beltmolen met een bakstenen onderbouw en een met riet beklede romp en kap. Deze in 1838 als poldermolen te Moordrecht (ZH) gebouwde molen werd in 1878 in Zuidwolde als korenmolen herbouwd door C.H. Schiller ter vervanging van een in 1877 afgebrande voorganger uit 1731. De laatste restauratie is in 1960 uitgevoerd.

De voorm. **coöperatieve zuivelfabriek** 'De Eendracht' (Hoofdstraat 30) dateert uit 1924-'25 en bestaat uit twee evenwijdige eenlaags bedrijfshallen met expressionistische details. Uit dezelfde tijd is de aangebouwde directeurswoning (Hoofdstraat 28) met mansardedak.

Boerderijen. In de kern 18de-eeuws is de hallenhuisboerderij *Steenbergen 5* met langsdeel. Het dubbele voorhuis met ingezwenkte lijstgevel draagt de jaartalankers '1756'. Ook de grote houten bijschuur heeft een 18de-eeuwse oorsprong. Andere voorbeelden van hallenhuisboerderijen - vrijwel alle met dwarsdeel - zijn *Hoogeveenseweg 4* (eerste helft 19de eeuw), *Steenbergen*

Zuidwolde, Boerderij Steenberg 1-3

1-3 (circa 1860), met lang voorhuis, langsdeel en houten bijschuur, *Hoofdstraat 61* (circa 1900) met dwars voorhuis, de krimpenboerderij *Hoofdstraat 80* (circa 1905) en *Meppelerweg 34* (circa 1910).

In de omgeving van Zuidwolde liggen nog meer interessante hallenhuisboerderijen met dwarsdeel, zoals *Leeuwenveenseweg 1* (1900), met dwars voorhuis, *Willem Moesweg 15* (1909) en *Molenoevers 1* (circa 1915); de laatste twee met bakhuisje. Voorbeelden in de ten zuidwesten van Zuidwolde gelegen veenontginning **Fort** zijn *Drogerweg 8* (circa 1915), *Meeuwenweg 14* (circa 1925) en de moderne ontginningsboerderij *Meeuwenweg 15* (1939). Iets verder, in het ontginningsgehucht **Pieperij**, staan *Pieperij 7* (circa 1850), met langsdeel en aangebouwde houten bijschuur, de kleine boerderij *Pieperij 1* (circa 1880) en *Pieperij 11* (circa 1890). Interessante hallenhuisboerderijen met dwarsdeel te **Nolde**, het meest zuidelijke esgehucht op de Zuidwolder zandrug, zijn *Linderweg 2* (circa 1850), met gedeeltelijk houten bedrijfsgedeelte, *Ommerweg 56* (circa 1860), *Ommerweg 84* (circa 1880), met ingezwenkte lijstgevel, en de keuterij *Ommerweg 86* (circa 1880). De boerderij *Nolder Hoeve* (Ommerweg 61) heeft een voorhuis uit 1914 met Jugendstil-elementen. Zakelijk-expressionistische invloeden vertoont de uit 1939 daterende moderne kop-rompboerderij *De Haar* (Linderweg 1), uitgevoerd met zijlangsdeel. In het veenontginningsgehucht **Paardelanden** tenslotte, nabij de Reest ten zuidoosten van Zuidwolde, liggen de met dwarsdeel uitgevoerde hallenhuisboerderijen *Paardelanden 3* (circa 1870), *Paardelanden 15* (circa 1905), *Maria Hoeve* (Paardelanden 8; circa 1920) en *Paardelanden 17* (circa 1920).

Ten Arlo. Dit esgehucht ten noorden van Zuidwolde is ontstaan in de middeleeuwen op de Zuidwolder zandrug en was oorspronkelijk aan drie zijden omgeven door veengebied, dat van hieruit vanaf de 17de eeuw in ontginning werd gebracht. Ten Arlo is een beschermd gezicht met diverse interessante boerderijen. Aan de noordwestelijke rand van de es staan enkele hallenhuisboerderijen met langsdeel en een 18de-eeuwse kern, zoals Ten Arlo 2. Deze in 1967 naar plannen van T. Sikma gerestaureerde voornamelijk boerderij heeft een blokvormig, onderkelderd voorhuis met omlopend schilddak, twee omlijste ingangen en de jaartalankers '1732'. Andere - eveneens met jaartalankers gedateerde - voorbeelden zijn de in 1993 gerestaureerde boerderij Ten Arlo 3 (1736), met kelder en opkamer, Ten Arlo 4 (1747) en Ten Arlo 1 (1775). Op de erven staan diverse houten bijschuren en 19de-eeuwse bakhuizen. Langs de Hoogeveenseweg ligt een reeks 19de-eeuwse hallenhuisboerderijen met langsdeel. Mogelijk een laat-18de-eeuwse kern heeft de in de huidige vorm uit 1846 daterende boerderij Hoogeveenseweg 17 met dwars voorhuis, bakhuisje en diverse (aangebouwde) houten bijschuren. Een ingezwenkte lijstgevel hebben de boerderijen Hoogeveenseweg 21 (circa 1860)

Pieperij bij Zuidwolde, Boerderij Pieperij 7 (1980)

en Hoogeveenseweg 19 (1862), met aangebouwde bijschuur en omlijste ingang.

Alteveer (gemeente Hoogeveen). Dit kanaaldorp ten oosten van Zuidwolde is rond 1665 ontstaan bij het begin van de vervening van het gebied na de aanleg (vanaf 1656) van de Zuidwolder Opgaande (later Zuidwolder Sloot) door de Zuidwolder Compagnie. De *Geref. kerk* (Alteveer 21) is een recht gesloten zaalkerk voorzien van een geveltoren met open lantaarn en spits. De in 1915 gebouwde kerk heeft in 1974-'78 ramen gekregen naar ontwerp van glazenier J. van den Broek. De pastorie (Alteveer 23) dateert eveneens uit 1915. Het eenlaags *woonhuis* Alteveer 2 is rond 1935 gebouwd. Ten zuiden van Alteveer ligt de moderne *kop-rompboerderij* 'De Wijde Blik' (Burgemeester Jansstraat 22), gebouwd rond 1940 met zijlangsdeel.

Kerkenveld. Dit veenkoloniale kanaaldorp ten oosten van Zuidwolde is na de ontsluiting van het gebied rond 1850 tot ontwikkeling gekomen in de eerste helft van de 20ste eeuw. *Woonhuizen*. Het deels onderkelderde eenlaagspand Jan Haarstraat 30 is mogelijk een in 1881 gebouwde onderwijzerswoning. Het woonhuis Gedempte Hoofddiep 28 dateert uit circa 1925. Aardige *hallenhuisboerderijen* zijn Gedempte Hoofddiep 11 (circa 1910) en 'Den Doolhof' (Gedempte Hoofddiep 20) uit 1919.

Drogtropslagen. Dit veenkoloniale wegdorp ten zuidoosten van Zuid-

wolde is in de tweede helft van de 19de eeuw ontstaan. De voorm. *onderwijzerswoning* (Drogteropslagen 55) dateert uit 1879-'81 en is een diep eenlaagspand met neoclassicistische elementen. Enkele interessante *boerderijen* zijn de hallenhuisboerderij Reestweg 5 (circa 1890), de krimpenboerderij Drogteropslagen 81 (circa 1900) en de moderne kop-rompboerderij Drogteropslagen 48 (circa 1930), die zakelijk-expressionistische invloeden vertoont. Verder de krimpenboerderij Linderveldweg 25 (1937) en de met zijlansdeel uitgevoerde kop-rompboerderij 'Ons Voorland' (Linderveldweg 29; circa 1940).

Zwartemeer (gemeente Emmen)

Zwartemeer, Grenskantoor

Langgerekt kanaaldorp, ontstaan in 1871 als boekweitkolonie en genoemd naar het veenmeer waaruit de beek de Runde ontsprong. De systematische ontginning van het gebied kwam pas op gang nadat vanaf 1880 de Hoogeveense Vaart naar het oosten werd verlengd. In 1894 bereikte deze de Duitse grens. Kort voor het verlengen van de Hoogeveense Vaart groef men ter ontginning van het Zwartemeer in zuidelijke richting de Kamerlingwijk. Halverwege dit kanaal vormde zich een katholieke enclave. De dorpskern ontwikkelde zich langs de Hoogeveense Vaart. Na de Tweede Wereldoorlog is het dorp aan de zuidzijde uitgebreid. Hier bouwde men een nieuwe katholieke kerk.

De **Geref. kerk** (Verlengde Van Echtenkanaal N.Z. 33), een sobere zaalkerk met geveltoren, is in 1921 tot stand gekomen naar plannen van B.T. Kleinenberg.

De voorm. **St.-Anthonius van Paduakerk** (Hogeweg 50) is een kruiskerk met driezijdig gesloten koor, gebouwd in 1920-'21 naar ontwerp van Joh.H. Sluijmer. De geplande toren is nooit gebouwd. De in 1959 gerenoveerde kerk is in 1969 gesloten. Sinds 1990 doet het pand dienst als woonhuis. De bijbehorende forse *pastorie* (Hogeweg 50) dateert uit 1921.

De nieuwe **St.-Anthonius van Paduakerk** (De Klinken 8), ook wel Verrijzeniskerk genoemd, is een moderne langgerekte kerk uit 1968-'69 naar plannen van J. Dresme.

Het **woon- en winkelpand** (Eemslandweg 43) werd rond 1900 gebouwd en kreeg in 1916 de huidige bovenverdieping met bakstenen balustrade.

Het voorm. **grenskantoor** (Eemslandweg 133) is een eenlaagspand met een iets uitstekend haaks gedeelte, gebouwd in 1904 in opdracht van jhr. J. Hora van Holthe tot Echten. Door een grenscorrectie ligt de grens met Duitsland tegenwoordig circa vijfhonderd meter oostelijker.

Boerderijen. Voorbeelden van moderne ontginningsboerderijen uit circa 1930 zijn *Eemslandweg 26* en *Verlengde Oosterdiep W.Z. 111*.

Zweeloo (gemeente Coevorden)

Zweeloo, Herv. kerk (1986)

Esdorp, ontstaan in de vroege middeleeuwen op de hogere zandgronden van het Drents Plateau. Het dorp heeft aan de oostzijde twee essen en wordt door de Westerstroom van het dorp Aalden gescheiden. Aan de Marktstraat bevinden zich twee brinken: een grote veelhoekige en een kleine dubbel-driehoekige. Vanaf het begin van de twintigste eeuw is het dorp aan de noordzijde enigszins uitgebreid. Na de Tweede Wereldoorlog is Zweeloo een tweelingdorp gaan vormen met Aalden.

De **Herv. kerk** (De Wheem 10) is een eenbeukige kerk met een driezijdig gesloten koor en een met houten schaliën beklede dakruiter met ingesnoerde spits. Deze romaanse kerk kwam in de tweede helft van de 13de eeuw tot stand ter vervanging van een 12de-eeuwse houten voorganger. In de dakruiter hangt een 14de-eeuwse klok. De huidige koorsluiting stamt waarschijnlijk uit de 17de eeuw. Bij een ingrijpende restauratie in 1929-'30, naar plannen van H. Hoekzema, zijn onder meer enkele nieuwe vensters aangebracht.

Het wit gepleisterde interieur wordt gedekt door een houten tongewelf dat bij de restauratie is aangebracht. Nabij het koor bevindt zich een sacramentsnis met een laat-gotisch smeedijzeren deurtje (circa 1500). Tot de inventaris behoren

een gotisch zandstenen doopvont (15de eeuw), een met bijbelse en allegorische voorstellingen versierde zeskantige preekstoel (1709) en een 19de-eeuws orgel. Op het kerkhof ligt het graf van ds. A.L. Lesturgeon († 1878), een van de drie podagrysten.

De voorm. **marechausseekazerne** (Hoofdstraat 16-20) dateert uit 1923 en is gebouwd volgens een model uit 1921 dat ook is uitgevoerd in Coevorden en Groningen. Het forse pand bestaat uit een vooruitspringend tweelaags middendeel geflankeerd door eenlaags zijvleugels.

Boerderijen. De meeste oude boerderijen in het dorp zijn van het type hallenhuisboerderij met langsdeel. In de kern 17de-eeuws is de boerderij *Klooster 17-19* met onderschoer. Het interieur bevat een houten latei met het jaartal '1679', enkele bedstedewanden en twee 19de-eeuwse schouwen. Een 18de-eeuwse opzet hebben *Marktstraat 3* en *Kruisstraat 23*. Beide zijn in de tweede helft van de 19de eeuw gewijzigd, waarbij aan *Kruisstraat 23* een woning met schuur is toegevoegd. Mogelijk ook 18de-eeuws van opzet is de boerderij *Kruisstraat 18* met onderschoer. De schuur is bij een restauratie vernieuwd. Aangebouwde schuren hebben de uit de eerste helft van de 19de eeuw stammend boerderijen *Kruisstraat 21, 25, 27* en *Klooster 21*, waarvan de laatste drie voorbeelden mogelijk een 18de-eeuwse kern hebben. Iets jongere voorbeelden van hallenhuisboerderijen met langsdeel

Zweeloo, Boerderij Kruisstraat 27 (1980)

Zweeloo, Boerderij Kruisstraat 23

zijn de ingrijpend gerestaureerde boerderij *De Wheem 4-6* (circa 1860), met vrijstaande schuur, en *Hoofdstraat 19* (circa 1880) met vrijstaande en aangebouwde schuren. De boerderij *Klooster 3-5* (circa 1870) heeft een dwars geplaatst voorhuis met aangebouwde ouderwoning. Verder zijn er enkele moderne ontginningsboerderijen, zoals de krimpenboerderij *Hoofdstraat 24* (circa 1910), met portiek en verbouwde schuur, de kop-rompboerderij *Klooster 15* (circa 1915), met schuur met zijlangsdeel, en de boerderij *De Wheem 7* (circa 1920), met een baander in de voorgevel naast het woonhuis.

Woonhuizen. Uit circa 1905 dateert het eenlaagspand *Klooster 10* met schilddak en bakstenen dakkapel. Het eenlaags huis *Klooster 8* uit circa 1925 heeft een mansardedak. Voorbeelden van huizen uit circa 1935 zijn *Marktstraat 1*, met hoge zadeldaken, en *Burgemeester Tonkensstraat 9-10* met schilddak.

De **smederij** (De Wheem 2) werd in 1920 gebouwd in opdracht van H. Masseling ter vervanging van een voorganger. Rond 1930 heeft men de smederij aan de achterzijde vergroot.

Benneveld. Dit esdorp ten zuidoosten van Zweeloo is waarschijnlijk rond de 12de eeuw ontstaan op de hogere zandgronden van het Drents Plateau als dochternederzetting van Zweeloo. Het wordt in 1276 voor het eerst vermeld. Bij de splitsing van de Bennevelderstraat en de Westersteeg bevindt zich een ruime driehoekige brink. Benneveld is een beschermd dorpsgezicht. In het dorp staan enkele interessante *hallenhuiskoerijen*. Bennevelderstraat 13 heeft een inrijdeur in de voorgevel naast het woongedeelte en boven de voordeur het jaartal '1774'. Andere voorbeelden van boerderijen met een langsdeel en een 18de-eeuwse kern zijn: Bennevelderstraat 12 (circa 1790), met een kleine onderschoer en een jongere bijshuur en mogelijk ook de in zijn huidige vorm uit circa 1810 daterende boerderij Westersteeg 2, met een onderschoer en een gedeeltelijk met geknoopt stro beklede

bijschuur. Uit de eerste helft van de 19de eeuw dateert de hallenhuisboerderij Westersteeg 1 met dubbel voorhuis.

Zwiggelte (gemeente Midden-Drenthe)

Zwiggelte, Openbare lagere school en onderwijzerswoning

Esdorp, ontstaan in de middeleeuwen aan de weg van Westerbork naar Assen op de hogere zandgronden, mogelijk als dochternederzetting van Westerbork. Het agrarische dorp had oorspronkelijk twee brinken, bij de meest noordelijke is een mogelijk oorspronkelijke dobbe overgebleven. De laatste decennia zijn veel boerderijen tot woonhuis verbouwd.

Boerderijen. In het dorp staan diverse hallenhuisboerderijen met langsideel, waarvan de hierna genoemde voorbeelden alle een rieten dakbedekking hebben. Opvallend is dat veel boerderijen langs de Hoofdstraat met de achterzijde naar de weg zijn gekeerd. De van oorsprong 18de-eeuwse boerderij *Hoofdstraat 14* heeft een achterbaander met onderschoer en een aangebouwde houten bijschuur. Van de 18de-eeuwse boerderij *Zevenhoeksweg 12* is het woongedeelte in de 19de eeuw verbouwd. *Hoofdstraat 9* is een oorspronkelijk midden-18de-eeuwse, maar rond 1890 gewijzigde boerderij met achterbaander en aangebouwde (vernieuwde) bijschuur. Op het erf staat een met riet gedekte houten turfschuur (circa 1850). Vergelijkbaar is de boerderij *Hoofdstraat 7*, met bijbehorende houten schaapskooi. Bij *Hoofdstraat 11* staan een haaks geplaatste schuur - mogelijk oorspronkelijk een zelfstandige boerderij - en een schaapskooi met houten voorgevel en een rieten dak. *Hoofdstraat 6* is een 19de-eeuwse boerderij met lang voorhuis, achterbaander en aangebouwde schuur. Een gevelsteen herinnert aan een uitbreiding in 1892. *Zevenhoeksweg 1* is een boerderij met achterbaander uit circa 1875. Op het erf staat een houten schaapskooi met rieten dak.

De **openbare lagere school** 't Leerhoes' (Hoofdstraat 32) is een drieklassige school versierd met gele baksteenbanden, gebouwd in 1912 naar ontwerp van J. van Houten, evenals de onderwijzerswoning (Hoofdstraat 30), een tweelaags pand in late neorenaissance-stijl uit dezelfde tijd.

Zwinderen (gemeente Coevorden)

Esdorp zonder kerk, ontstaan in de vroege middeleeuwen op de hoger gelegen zandgronden van het Drents Plateau. Het dorp heeft essen aan de noorden de zuidzijde en een ruime veelhoekige brink. Na de aanleg van de Verlengde Hoogeveensche Vaart in 1850-'51 groeide Zwinderen langs die vaart uit in westelijke en noordoostelijke richting.

Boerderijen. In Zwinderen staat een aantal interessante hallenhuisboerderijen met langsdeel. Voorbeelden zijn *Esweg 6* (circa 1800) met aangebouwde houten bijschuren en *Verl. Hoogeveensche Vaart 98* (circa 1860) en *Markeweg 8* (circa 1890), met vrijstaande houten bijschuur. De hallenhuisboerderij *Verl. Hoogeveensche Vaart 55* met dwarsdeel heeft de jaartalankers '1862'. De familie Lanting liet in 1864 de boerderij *'t Muldert* (Verl. Hoogeveensche Vaart 35) bouwen, bestaande uit een voornaam blokvormig voorhuis en een vijf beuken brede schuur. *Verl. Hoogeveensche Vaart 41* is een hallenhuisboerderij met dwarsdeel, gebouwd in 1910 voor mw. R. Lanting naar ontwerp van K. Huizing. Het dwars geplaatste voorhuis heeft een tot topgevel met chaletstijl-elementen opgetrokken middenrisaliet en een portiek met Jugendstil-tegeltafels. Een dwars voorhuis heeft ook de boerderij *Verl. Hoogeveensche Vaart 59* (circa 1905), voorzien van een schuur met zijlangsdeel. Voorbeelden van moderne kop-rompboerderijen - alle met een schuur met zijlangsdeel - zijn: *Verl. Hoogeveensche Vaart 78* (circa 1930), *Verl. Hoogeveensche Vaart 100* (circa 1935) en de ten zuidwesten van Zwinderen gelegen boerderij *Burgemeester Legroweg 14* (circa 1930). Ten noordoosten van Zwinderen staan de krimpenboerderij *Verl. Hoogeveensche Vaart 19* (circa 1900) en de forse krimpenboerderij *Selhorst* (Verl. Hoogeveensche Vaart 7; circa 1925).

Het **woonhuis** Verl. Hoogeveensche Vaart 94-96 is een eenlaags blokvormig huis met hoger opgetrokken middenrisaliet en aangebouwde schuur. Het werd in 1912 gebouwd voor J. Rigterink naar een ontwerp met Jugendstil- en eclectische elementen van J. Daanje. Het omlopend schilddak is gedekt met Lucas IJbrandspannen.

Het **trafohuisje** (Brinkweg 1) is een blokvormig gebouwtje uit circa 1930 met expressionistische details.

Brugwachterswoningen. De

Zwinderen, Brugwachterswoning Driftbrug

voorm. brugwachterswoning *Zwinderschebrug* (Verlengde Hoogeveensche Vaart 43) dateert uit circa 1860 en heeft een jongere uitbreiding. Ten noordoosten van Zwinderen bevinden zich langs dezelfde vaart nog de voorm. brugwachterswoningen *Dalerbrug* (Verlengde Hoogeveensche Vaart 13) en *Driftbrug* (Verlengde Hoogeveensche Vaart 23). Deze woningen van het krimpentype zijn rond 1860 gebouwd in neoclassicistische vormen.

De **Nieuwzwinderse Sluis** in het Kanaal Coevorden-Zwinderen (bij Burg. Legroweg 15), gelegen ten zuidwesten van Zwinderen, is een gewapend betonnen schutsluis uit 1932 met metalen sluisdeuren en een ophaalbrug. De brug is vervaardigd door constructiebedrijf Rörink & Van den Broek.

Geesbrug. Dit langgerekte kanaaldorp ten westen van Zwinderen is ontstaan na de aanleg in 1850-'51 van de Verlengde Hoogeveensche Vaart en het Zwinderensche Kanaal. De oorspronkelijk verspreide bebouwing kreeg na de Tweede Wereldoorlog een planmatige dorpskern bij de kruising van de Coevorderstraatweg en de vaart. De voorm. *brugwachterswoning* 'Geesbrug' (Verlengde Hoogeveensche Vaart 89) is woning van het krimpentype, gebouwd rond 1860 in neoclassicistische vormen. De voorm. *openbare lagere school* (Coevorderstraatweg 31) is een drieklassige gangschool uit 1895. De forse tweelaags *onderwijzerswoning* Coevorderstraatweg 29 dateert uit circa 1910. Interessante *boerderijen* zijn de in 1913 gebouwde krimpenboerderij Coevorderstraatweg 25 en de moderne kop-rompboerderij Verlengde Hoogeveensche Vaart 81 (circa 1935), voorzien van een schuur met zijlansdeel. Ten westen van Geesbrug ligt de krimpenboerderij 'Vredesheim' (Coevorderstraatweg 41; circa 1915).

Beknopte literatuuropgave

Van alle voor dit boek geraadpleegde literatuur kan hier slechts een gering deel genoemd worden. De literatuuropgave is eerder een hulpmiddel voor de lezer die zich verder in de materie wil verdiepen, dan een verantwoording van de inhoud van dit boek. In de onderstaande lijst is de gebruikte algemene literatuur opgenomen, aangevuld met de voor de provincie belangrijkste publicaties op architectuurgebied.

Geschiedenis en archeologie

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gorinchem 1839-1851 (dertien delen).
- Bieleman, Jan, *Boeren op het Drentse zand 1600-1900: Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw*, Wageningen 1987.
- Bieleman, Jan, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950: Veranderingen en verscheidenheid*, Meppel/Amsterdam 1992.
- Bloemers, J.H.F. e.a., *Verleden land: Archeologische opgravingen in Nederland*, Amsterdam 1981.
- Blok, D.P. e.a., *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem 1977-'83 (vijftien delen).
- Bom, Frits, *Eerste Nederlandse Hunebeddengids*, Deventer 1978.
- Coert, G.A., *Stromen en schutten, vaarten en voordren: Geschiedenis van de natte waterstaat in Drenthe 1291-1988*, Meppel/Amsterdam 1991.
- Ginkel, Evert van & Koos Steehouwer, *ANWB Archeologieboek Nederland*, Den Haag 1998.
- Ginkel, Evert van, Sake Jager & Wijnand van der Sanden, *Hunebedden: Monumenten van een Steentijdcultuur*, Abcoude 1999.
- Heringa, J. (red.), *Geschiedenis van Drenthe*, Meppel/Amsterdam 1985.
- Nijhoffs Geschiedenislexicon: Nederland en België*, 's-Gravenhage/Antwerpen 1981.
- Woud, Auke van der, *Het lege land: De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*, Amsterdam 1987.

Historische geografie en stedenbouw

- Abrahamse, J. e.a. (red.), *Het Drentse landschap*, Zutphen 1984.
- Baas, Henk e.a. (red.), *Jonge Landschappen 1800-1940: Het recente verleden in de aanbidding*, Utrecht 1994.
- Barends, S. e.a., *Het Nederlandse landschap: Een historisch geografische benadering*, Utrecht, 1990.
- Berendsen, H.J.A., *Landschappelijk Nederland*, Assen 1997.
- Berendsen, H.J.A., *De vorming van het land: Inleiding in de geologie en de geomorfologie*, Assen 1998 (derde druk).

- Elerie, J.N.H., *Weerbarstig land: een historisch-ecologische landschapsstudie van Koekange en De Reest*, Groningen 1998.
- Elerie, J.N.H., 'Esdorpenlandschap bij Ruinen', *Noorderbreedte*, 23(1999)6, 24-25.
- Haan, J. de e.a., *Drenthe in de kaart gekeken: Grepen uit de geschiedenis van veen, water en wegen*, Meppel 1976.
- Houting, Edward e.a. (red.), *Brinkenboek: Een verkenning van de brinken in Drenthe*, Assen 1981.
- Kleijn, A., *Dorpen in Drenthe*, Zutphen 1984.
- Kuyper, J., *Gemeente Atlas van de Provincie Drenthe naar officieele bronnen bewerkt*, Leeuwarden 1867 (herdruk 1979).
- Op weg met het verleden: Cultuurhistorische kartering van Drenthe*, Assen 1987.
- Steegh, Arthur, *Monumenten Atlas van Nederland: 1100 Historische Nederzettingen in kaart*, Zutphen 1985 (tweede herziene druk).
- Vervloet, J.A.J., *Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen*, Wageningen 1984.

Stijl en verschijningsvorm

- Fanelli, G., *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*, 's-Gravenhage 1978.
- Fockema Andreae, S.J., E.H. ter Kuile & R.C. Hekker, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, Amsterdam 1948-1957 (twee delen).
- Groenendijk, Paul & Piet Vollaard, *Gids voor moderne architectuur in Nederland*, Rotterdam 1998 (vijfde druk).
- Stenvert, Ronald & Roland Blijdenstijn, *Bouwstijlen in Nederland (1040-1940)*, Nijmegen 2000 (tweede druk).

Vermeulen, F.A.J., *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, 's-Gravenhage 1928-1941 (drie delen).

Materiaal en constructie

Janse, H., *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, Delft 1989.

Janse, H. & D.J. de Vries, *Werk en merk van de Steenhouwer*, Zwolle/Zeist 1991.

Monumenten en bouwhistorie (Jaarboek Monumentenzorg 1996), Zwolle 1996.

Oosterhoff, J. (red.), *Bouwtechniek in Nederland 1: Constructies van ijzer en beton: Gebouwen 1800-1940*, Delft 1988.

Oosterhoff, J. (red.), *Bruggen in Nederland 1800-1940*, Utrecht 1997-1999 (drie delen).

Slinger, A., H. Janse & G. Berends, *Natuursteen in Monumenten*, Zeist/Baarn 1980.

Stokroos, M., *Zink in Nederland*, Amsterdam 1983.

Stokroos, M., *Gietijzer in Nederland*, Amsterdam 1984.

Stokroos, M., *Terra Cotta in Nederland*, Amsterdam 1985.

Stokroos, M., *Lood in Nederland*, Amsterdam 1988.

Stokroos, M., *Koper in Nederland*, Amsterdam 1990.

Stokroos, M., *Bouwglas in Nederland*, Amsterdam 1994.

Stokroos, M., 'De Asser IJzergieterij als producent van funerair gietijzer', in: *De Monumenten van Drenthe I*, Assen 1985, 145-161.

Monumenteninventarisaties

Cazemier, D., J.B.T. Kruiger & W.F. Postma, *Jongere bouwkunst en stedenbouw 1850-1940: MIP/Drenthe, deel 1: Zuidwest-Drenthe*, Assen 1989.

Cazemier, D., J.B.T. Kruiger & W.F. Postma, *Jongere bouwkunst en stedenbouw 1850-1940: MIP/Drenthe, deel 2: Drents Plateau*, Assen 1989.

Cazemier, D., J.B.T. Kruiger & W.F. Postma, *Jongere bouwkunst en stedenbouw 1850-1940: MIP/Drenthe, deel 3: Oost-Drenthe*, Assen 1989.

Reijs, Nelleke, *Kunstreisboek voor Nederland: Drenthe*, Zeist 1986 (achtste geheel herziene druk).

Voorloopige lijst der Nederlandsche Monumenten voor Geschiedenis en Kunst, deel II De Provincie Drenthe, Utrecht 1909.

Regio's

- Dorgelo, J.D., *De koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1859)*, Assen 1964.
- Gerding, M.A.W. (red.), *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe*, Meppel/Amsterdam 1989.
- Grunstra, J., *Maatschappij van Weldadigheid: Inventarisatie*, Frederiksoord 1977.
- Lambregts, L., *Een steen in de vijver: Ontstaan, groei en ontwikkeling van de Maatschappij van Weldadigheid*, Steenwijk 1985 (derde druk 1998).

Drentse gemeenten

- Battjes, Jan & Johan Kruiger, *Assen Oud-Zuid*, Assen 1990.
- Battjes, Jan & Jan Oortwijn, *Loon deur de jaoren hen*, Loon 1998.
- Bennink, J. e.a., *Gemeente Vries: Het land van de Zweedse kornoelje*, Vries 1979.
- Boivin, B. e.a., *De Vaart in Assen*, Assen 1989.
- Borgesius, J.G. e.a. (red.), *Geschiedenis van Rolde*, Meppel 1993.
- Bos, J. e.a. (red.), *Geschiedenis van Diever*, Zuidwolde 1992.
- Canters-Cremers, A.H.A. e.a., *Hoe het groeide op het Ellertsveld: Een geschiedenis in hoofdstukken geschreven ter gelegenheid van Schoonoords eeuwfeest*, Schoonoord 1954.
- Dijkstra, G.J. e.a., *Gemeente Beilen 1811-1997*, Beilen 1997.
- Enk, K. van den, *Klazienaveen 100 jaar*, Klazienaveen 1984.
- Ennik, J.E., *De nederzetting Assen: Ontwikkeling tot 1700*, Assen 1984.
- Gerding, M.A.W. e.a. (red.), *Geschiedenis van Meppel*, Meppel 1991.
- Gras, H., *Langs de vaart: Geschiedenis van Smilde*, Smilde 1997.
- Gras, H. e.a. (red.), *Geschiedenis van Assen*, Assen 2000.
- Havinga, J.L., *Hoogeveen toen en nu: De ontwikkeling van veendorp naar provinciestad*, Zaltbommel 1994.
- Heide, Roelof ter, *Breken en bouwen in Meppel 1945-1990: Sanering en vernieuwing binnenstad*. Meppel 1991.
- Hengeveld, K., A.H. Notenbomen & T.H. Piek, *Roden vroeger en nu*, s.l. 1968.
- Hes, Max de, *Land loopt niet weg: Drie eeuwen Joods sociaal-economisch leven in Hoogeveen*, Voorburg 1994.
- Hoek, Sietske van der, *Tweelingdorp aan de vaart: 125 jaar Nieuw-Amsterdam/Veenoord*, Nieuw-Amsterdam/Veenoord 1985.
- Huizing, A.A. & F. Hadders-De Jong, *Van Grotenend tot Lutkenend [Gasselte]*, Drouwen 1996.
- Huizing, Lammert, *Zuidwolde zoals het was*, Zuidwolde 1997.
- Hunfeld, J.R.B. e.a., *Havelte monumentaal*, Havelte 1988.
- Ipenburg, M.H. & W.L. Schipper, *Kolderveen: Geschiedenis van kerk en dorp*, Kolderveen 1974.
- Lieve, L.T. e.a., *Orvelte: Nieuwe toekomst voor een oud dorp*, s.l. 1975.
- Minderhoud, H.D., *700 jaar Dalen*, Dalen 1976.
- Mulder, A., *De historie van Norg in woord en beeld*, s.l. 1977.
- Nijstad, W. (red.), *Ruinerwold: Rondgang door het verleden*, Ruinerwold 1991.
- Ootjer, R. e.a. (red.), *Geschiedenis van Borger*, Meppel 1994.

Ploeg, W.H. van der, 'Nieuw-Buinen 150 jaar', *Nederlandse Historien*, 2(1974), 84-87.

Poortman, J., *Meppel door de eeuwen heen*, Meppel 1967.

Schaafsma, C. & M. Arends-Luinge, *Een nieuwe kijk op het oude Eelde*, Bedum 1989.

Smit, Reinder, G.J. Baaijens & G.H. Kocks, *Fragmenten uit de geschiedenis van Dwingelo*, Dwingelo 1982.

Drentse architectuur en architecten

Battjes, J.T. & J.B.T. Kruiger, *Assen: Architectuur en stedenbouw in Drenthe 1850-1940*, Zwolle/Assen 1996.

Havinga, J.L., *J. Carmiggelt: Architect Hoogeveen*, Hoogeveen 1990.

Kruiger, J.B.T., *Architectuur en stedenbouw in Drenthe 1850-1940*, Zwolle/Zeist 1991.

Rijsbergen, B.A.M., 'Giudici's "Ontwerp tot vergroting der stad Assen": Een stedenbouwkundig plan uit de tijd van Lodewijk Napoleon', *Bulletin KNOB*, 92(1993)6, 181-188.

Wolk, Johannes van der, *De Kröllers en hun architecten: H.E.L.J. Kröllers-Müller*,

A.G. Kröller (en) L.J. Falkenburg, P. Behrens, L. Mies van der Rohe, H.P. Berlage, A.J. Kropholler, H. van de Velde, Otterlo 1992.

Kerkgebouwen en hun interieur, synagogen

- Agt, J.F. van & E. van Voolen, *Nederlandse synagogen*, Weesp 1984.
- Deijk, Ada van, *Romaans Nederland*, Amsterdam 1994.
- Dongen, Jan van, 'De St. Fransiscuskerk te Steenwijksmoer', *Van Bouwen en Sieren*, 3(1931), 225-233.
- Gerritzen, F.E., *De kerk te Oosterhesselen*, Assen 1927.
- Hilbrandie-Meijer, M.R., *Kerken in Drenthe: beschrijvingen van 50 kerken en hun cultuurbezit*, Delden 1999.
- Houtman, W., 'De Rolder toren', *Nieuwe Drentse volksalmanak*, 115(1998), 63-85.
- Huizing, Lammert, *Anderhalve eeuw Jozefkerk aan het Kerkplein*, Assen 1998.
- Janssen, Corneille F., 'De Drentse torenfamilie', In: Brood, P. e.a. (red.), *Vergezichten op Drenthe: Opstellen over Drentse geschiedenis*, Meppel 1983, 123-130.
- Kroezinga, J., *Geschiedenis van de kerk van Gasselte*, Gasselte 1975.
- Leeuw, Ger de, *Drentse doopvonten van Bentheimer zandsteen*, Assen 1977.
- Ozinga, M.D., *De Protestantische Kerkenbouw in Nederland*, Amsterdam 1929.
- Ozinga, M.D., 'De historische kerkgebouwen van Drente', in: J. Poortman (red.), *Drente een handboek voor het kennen van het Drentsche leven in voorbije eeuwen*, Meppel 1943.
- Panman, Ed, *Muren spreken: Duizend jaar Magnus kerk in Anloo*, Kampen 1998.
- Riddering, J. & J.B. van Bork, *De kerk van Havelte 650 jaar*, Meppel 1960.
- Rosenberg, H.P.R., *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1972.
- Schoenlank-Van der Wal, M., 'Middeleeuwse stenen doopvonten in Drenthe en Overijssel', *Bulletin van de Stichting Drents-Overijsselse Kerken*, (1996)16, 3-32.
- Steensma, Regn., *Langs de oude Drentse kerken*, Baarn 1977.

Torens, klokken en orgels

- Besselaar, J.H., *Torens van Nederland*, Bussum 1972.
- Kuile, E.H. ter, *De torens van Nederland*, Amsterdam 1946 (derde druk).
- Lehr, André & J.W.C. Besemer, *Zingende Torens: Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel*, Zutphen 1993.

Nieuwenhoven, H.J. van, *Klokkenvordering 1942-1943*, Huizen 1996 (twee delen).
Talstra, F., *Langs Nederlandse orgels: Groningen, Friesland, Drenthe, Baarn* 1979.

Overheidsgebouwen

Alma, R.H. & W.E. Goelema (red.), *Rechtspraak in Drenthe*, Groningen 1995.
Boekholt, P.T.F.M., J.Bos & M.A.W. Gerding, *Gemeentehuizen in Drenthe*, Amsterdam 1991.
Peet, Corjan van der & Guido Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters: Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995.
Petersen, M.A., *Gedetineerden onder dak: Geschiedenis van het gevangeniswezen in Nederland van 1795 af, gezien van zijn behuizing*, Leiden 1978.
Teuling, A.J.M. den & Kees van der Ploeg, *Van klooster tot museum: De geschiedenis van het gebouwencomplex van het Drents Museum*, Assen 1986.
Verweij, M.S., 'Penitentiaire Inrichting "Veenhuizen" te Norg: oorsprong, verloop en vershiet van achtergronden, idealen en bestemmingen', *Bulletin KNOB*, 91(1992)3/4, 108-116.
Woud, A. van der, J.H.H. Elerie & A.H. Huusen jr. (red.), *Veenhuizen: Een erfenis voor de toekomst*, Groningen 1994.

Kastelen, buitenplaatsen, parken en tuinen

Bos, J., F.J. Hulst & P. Brood (red.), *Huizen van stand: Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuizen en hun bewoners*, Meppel/Amsterdam 1989.
Braake, G. ter, *Drentse havezaten: Van Huis te Anssen tot Huize Westrup*, Meppel 1987 (tweede herziene druk).
Heide, Roelof ter, 'Wilhelminapark Meppel Vijf en Zeventig Jaar, 1919-1994', *Oud Meppel*, 16(1994)1, 31-44.
Huizing, L., *Huize Echten: Zeven eeuwen zetel Van Echten-dynastie*, s.l. 1981.
Janssen, Corneille F., 'De bouwgeschiedenis van het Huis te Echten', in: *De Monumenten van Drenthe I*, Assen 1985, 43-111.
Janssen, H.J., J.M.M. Kylstra-Wielinga & B. Olde Meierink (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland: Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996.
Kamphuis, Herma, *Groninger borgen en Drentse havezaten*, Zutphen 1995.
Meulenkamp, Wim, *Follies: Bizarre bouwwerken in Nederland en België*, Amsterdam/Antwerpen 1995.
Oldenburger-Ebbers, Carla. S., Anne Mieke Backer & Eric Blok, *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur, Deel Noord (Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Flevoland)*, Rotterdam 1995.

Siertsema, T.W. & S. Vuyk, *Het huis Overcinge te Havelte*, Muiderberg 1970.
Tromp, Heimerick, 'Overcingel', *De Woonstede*, (1989)84, 33-42.
Veen, Frans van der, 'De verwerving van Overcinge door Gerhardt Struuck',
Nieuwe Drentse Volksalmanak, 107(1990), 107-130.
Wyck, H.W.M. van der, *De Nederlandse Buitenplaats: Aspecten van
ontwikkeling, bescherming en herstel*, Alphen aan den Rijn 1982.
Zijlstra, Bonica, *Nederlandse Tuinarchitectuur 1850-1940*, Amsterdam/Zutphen
1991.

Woonhuizen, woningbouw en hofjes

Huygen, Peter, *Emmen: De bouw van een aangename stad in het groen*,
Rotterdam 1995.
Klep, P.M.M. e.a. (red.), *Wonen in het verleden: 17e-20e eeuw: Economie,
politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie*, Amsterdam 1987.
Meischke, R. & H.J. Zantkuijl, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800*,
Haarlem 1969.
Meischke, R. e.a., *Huizen in Nederland: Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke
provincies*, Zwolle/Amsterdam 2000.
Prak, Niels L., *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940*, Delft 1991.
Voet, Dorothé, *Emmen: een modelstad op*

menselijke maat: Opvattingen over stedenbouw 1950-1980, Rotterdam 1992.

Boerderijen

- Berends, G., *Historische houtconstructies in Nederland*, Arnhem 1996.
- Hekker, R.C., 'De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland', in: Fockema Andreae, S.J., E.H. ter Kuile & R.C. Hekker, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, dl. 2. De bouwkunst na de middeleeuwen, Amsterdam 1957, 195-316.
- Hekker, R.C., 'Historische boerderijtypen', in: *Atlas van Nederland*, 's-Gravenhage vanaf 1963, X-1.
- Jans, J. *Langs oude Drentse boerderijen*, Assen 1980.
- Jong, L. de, *De Drentse Boerderij*, Assen 1979.
- Molen, S.J. van der, *Het Drentsche boerenhuis en zijn ontwikkeling*, 's-Gravenhage s.a.

Industrieel erfgoed en molens

- Bicker Caarten, A. e.a. (red.), *Molens in Drenthe*, Zwolle s.a.
- Coert, G.A., 'Het sluisje in de Nijeveensche Grift', *Oud Meppel* 15(1993)2, 55-68.
- Douma, C., *Stationsarchitectuur in Nederland 1938-1998*, Zutphen 1998.
- Gerding, M.A.W. (red.), *Van turfstrooisel tot actieve kool: De ontwikkeling van de veenverwerkende industrie*, Zwolle 1997.
- Houwink, P., *Watertorens in Nederland (1856-1915)*, Nieuwkoop 1973.
- Jansen, Herman, 'Sluis en sluisbrug, oud of nieuw?', *Oud Meppel* 16(1995)3, 21-47.
- Jonckers Nieboer, J.H., *Geschiedenis der Nederlandsche Spoorwegen 1832-1938*, Rotterdam 1938.
- Nijhof, P. (red.), *Monumenten van bedrijf en techniek: Industriële archeologie in Nederland*, Zutphen 1978.
- Nijhof, P., *Oude fabrieksgebouwen in Nederland*, Amsterdam/Dieren 1985.
- Paddenburgh, L. van & J.G.C. van de Meene, *Spoorwegstations in Nederland: Van Outshoorn tot Schelling en Van Ravesteyn*, Deventer 1981.
- Romers, H., *De spoorwegarchitectuur in Nederland 1841-1938*, Zutphen 1981.
- Veen, H. van der, *Watertorens in Nederland*, Rotterdam 1989.
- Visscher, W., *Rond de Runde: Turf, kunstmest en electriciteit, Triptiek van de Turfindustrie*, Amsterdam 1997.
- Zwijnenberg, E., *Het Nederlandse Molenbestand: Overzicht van alle nog aanwezige wind- en watermolens, rosmolens en hondenkarnen gerangschikt per provincie en alfabetisch op plaatsnaam*, Alkmaar 1997 (tiende druk).

Verdedigingswerken

- Bruijn, C.A. de & H.R. Reinders, *Nederlandse vestingen*, Bussum 1967.
- Finaly, Isja, *Doorbroken barrières: Architect F.W. van Gendt (1831-1900) en de negentiende-eeuwse stadsuitbreiding*, Bussum 1996.
- Lochem-Vander Wel, Sandra van & Henk van Lochem, 'Luchtwachttorens, militair erfgoed uit de Koude Oorlog', *Historisch geografisch tijdschrift*, 18(2000)3, 73-86.
- Rolf, Rudi, *Bunkers in Nederland*, Den Helder 1982.
- Roy van Zuydewijn, N. de, *Verschanste schoonheid*, Amsterdam 1977.
- Sakkers, Hans & Johan den Hollander, *Luchtwachttorens in Nederland: Industrieel erfgoed uit de koude oorlog*, Middelburg s.a.
- Sneep, J., H.A. Treu & M. Tydeman (red.), *Vesting: Vier eeuwen vestingbouw in Nederland*, 's-Gravenhage 1982.
- Stichting Menno van Coehoorn, *Atlas van historische vestingwerken in Nederland*, s.a.s.l.

Kleine monumenten en straatmeubilair

- Beerman, Mirjam, Frans van Burkom & Frans Grijzenhout, *Beeldengids Nederland*, Rotterdam 1994.
- Brouwer, T., *Grenspalen in Nederland*, Zutphen 1978.
- Brouwer, T., *Stoepen, stoepalen, stoephekken*, Zutphen 1985.
- Luning, H.M., *Duiventillen in Drenthe: Een heerlijk recht?*, Meppel 1988.

Begraafplaatsen

- Beekhuis-Snieders, J.W.T.M. e.a., 'Themanummer Begraafplaatsen', *Asser Historisch Tijdschrift*, 3(1993)3, 1-29.
- Houtman, W., 'Graven en begraven in Rolde', *Nieuwe Drentse volksalmanak*, 114(1997), 75-114.
- Raak, Cees van, *Dodenakkers: Kerkhoven, begraafplaatsen, grafkelders en grafmonumenten in Nederland*, Amsterdam/Antwerpen 1995.

Termen en begrippen

- Haslinghuis, E.J. & H. Janse, *Bouwkundige termen: Verklarend woordenboek der westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 1997 (derde bewerkte druk).

Mohr, A.H., *Vestingbouwkundige termen*, Zutphen 1983.
Zwiers, L. (red.), *Bouwkundig woordenboek*, Amsterdam s.a.

Verklaring van enige termen

De bouwkundige termen worden in de tekst zoveel mogelijk gebruikt overeenkomstig de gangbare terminologie in de provincie of de regio.

aanzetsteen eerste steen aan weerszijden van een gemetselde boog, doorgaans uitgevoerd in natuursteen.

aanzetvoluut decoratieve krul aan de voet van de afdekking van een tuit- of klokgevel.

acanthus distelachtige plant waarvan de krullende bladen als voorbeeld dienden voor een versierend element, met name in de kapitelen van corinthische zuilen.

achterbaander dubbele inrijdeur bij een boerderij met middenlangsdeel die toegang geeft tot de deel.

aedicula klassiek versieringsmotief, opgebouwd uit pilasters, hoofdstel en fronton, in geveltoppen of als vensteromlijsting.

afuiving een aan één zijde van een zadeldak lager doorlopend afdak, vaak rustend op een laagwand.

afwolven afschuinen van het uiteinde van een zadeldak; het aldus ontstane dakschild boven de dan afgeknotte topgevel heet wolfeind.

allee rechte laan tussen twee of meer rijen bomen.

alliantiewapen huwelijkswapen, waarin het wapen van de man en van de vrouw verenigd zijn onder het helmteken van de man.

ankerbalkgebint gebint waarbij de dekbalk door de (iets uitstekende) gebintstijlen heen wordt gestoken.

apsis nisvormige sluiting van schip, koor, zijbeuk of kapel op halfcirkelvormige of veelhoekige plattegrond.

arabesk naturalistisch gestileerde plantenrank, vaak ontspruitend uit een vaas en toegepast ter decoratie van een pilaster.

arcade rij zuilen of pilaren verbonden door bogen.

architraaf onderste dragende deel van een hoofdstel, meestal direct rustend op kapitelen.

archivolt geprofileerde omlijsting van een boog.

arkeltorentje uitkragend hoektorentje met spitse bekroning.

attiek verhoging boven de kroonlijst, vormgegeven als borstwering voor het dak of als lage bovenste verdieping met kleine vensters.

baander dubbele inrijdeur bij een boerderij die toegang geeft tot de deel.

baard versierd stuk hout aan de molenkap.

baluster vaasvormige spijl in leuning, hekwerk of balustrade.

balustrade opengewerkte borstwering bestaande uit een reeks vaak rijk bewerkte spijlen.

bandwerk vlak, als het ware uitgezaagd, bandvormig versieringsmotief verwerkt aan geveltoppen of in beslagwerk (zie ook rolwerk).

basement voetstuk van een zuil, kolom of pilaster.

basiliek kerk waarvan de middenbeuk ver boven de zijbeuken uitrijst; de middenbeuk ontvangt licht door boven de scheibogen aangebrachte vensters.

bastion bolwerk, vijfhoekige uitbouw van een vestingmuur of -wal.

beklampen het aanbrengen van een bekleding van metselwerk tegen een muur.

bel-etage hoofdverdieping van een aanzienlijk huis, meestal boven een souterrain.

beslagwerk een van siermetalen verankering van juwelen afgeleide decoratie, vaak ook met aanduidingen van spijkergaten.

beuk zie zijbeuk.

biema (bima) verhoging in het midden van de synagoge waarop de lezenaar met de Torarol staat.

binnenhaard laag woon- en eetvertrek of keuken met stookplaats tussen voorhuis en achterhuis.

blokbepleistering pleisterwerk voorzien van getrokken schijnvoegen in een bepaald verband, natuursteen suggererend.

blokpilaster weinig uitspringende, van een basement, schacht en kapiteel voorziene muurpijler, waarbij de schacht uit blokken bestaat.

bolkozijn kozijn met twee naast elkaar geplaatste vensters.

boo nachtverblijf en woonruimte voor een koeherder of booheer (vergelijk schaapskooi).

boogfries horizontale reeks uitgekraagde boogjes op kraagstenen; een variant is het 'klimmende' boogfries, dat met schuin boven elkaar geplaatste boogjes de hellende lijnen van de geveltop volgt.

boogveld vulling van een blinde boog. Behalve met beeldhouwwerk kan het ook verfraaid zijn met bakstenen vlechtwerken en mozaïek.

bordes verhoogd platform bereikbaar via een aantal treden, dan wel een platform ter onderbreking van de trap.

borstwering tot borsthoogte opgetrokken muur ter afzetting van balkon, terras of galerij.

bossage muurvlakken waarbij de stukken reliëf krijgen door een verhoging, in de vorm van een kussen of diamantkop.

bouwhuis bedrijfsgebouw behorend tot een adellijk huis of buitenplaats, dikwijls aan weerszijden van het voorplein geplaatst haaks op de voorgevel van het hoofdgebouw.

bovenlicht raam direct boven een voordeur.

brandmuur scheidingsmuur, doorgemetseld tot aan of buiten het dak,

ter voorkoming van het overslaan van brand.

buitenhuis buitenverblijf buiten de stad, veelal de kern van uitmakend van een buitenplaats.

buitenplaats landhuis met bijgebouwen en toebehoren gelegen in een park, waarin huis en park een ondeelbaar geheel vormen.

bundelpijler pijler bedoeld om bogen uit verschillende richting te ondersteunen; bestaat uit een kern bezet met halfzuilen, colonnetten en schalken.

calvariegroep (kruisigingsgroep), voorstelling op een rooms katholieke begraafplaats van de gekruisigde Christus met Maria en Johannes; soms ook uitgevoerd als calvarieberg.

cannelure verticale groef in de schacht van zuil of pilaster.

cartouche vlak met inscriptie binnen een versierende omlijsting.

cassette verdiept rechthoekig vlak, ter indeling van een plafond.

cenotaaf grafmonument voor een overledene wiens stoffelijke overschot zich elders bevindt.

centraalbouw symmetrisch bouwwerk op grond van een cirkel, veelhoek of Grieks kruis.

cippus vierkante spits toelopende grafzuil

commandeurswoning woonhuis van een commandeur (kapitein) op de grote vaart en vooral de walvisvaart.

composiete orde combinatie van ionische en corinthische orde.

consistorie ruimte in of bij een protestantse kerk; vergaderplaats van de kerkeraad.

console kraagsteen of houten kraagstuk ter ondersteuning van een balk, een lijst of een uitstekend deel van een gebouw; vaak voorzien van een profiel.

cordonlijst uitspringende horizontale lijst langs de gevel, ter accentuering van de verdiepingen.

corinthische orde slanke orde, waarvan het kapiteel versierd is met de omgekrulde bladeren van de acanthus.

dagkant loodrecht op het muurvlak staande dan wel afgeschuinde kant van een venster- of deuropening.

dakerker zie Vlaamse gevel.

dakkapel klein hoog in het hellend dakvlak aangebracht uitspringend venster met eigen dakdekking.

dakmoet bouwspoor dat aangeeft waar ooit een dak tegen een muur eindigde.

dakruiter siertorentje op nok van een zadeldak of viering van een kerk, meestal in de vorm van een klokkentorentje.

dakschild vlak van zadel- of schilddak.

dekbalkgebint gebint waarbij de dekbalk (iets overstekend) op de gebintstijlen ligt.

dessus-de-porte (bovendeurstuk) versiering boven een deur in de vorm van een schilderij (vaak een grisaille), stucwerk of een gesneden paneel.

diamantkop vlakke piramidevormig bewerkte steen, vaak in het midden van beslagwerk.

diep huis huis met zijn nokrichting haaks op de straat en de ingang aan de korte zijde.

doophek afsluitend hek van de rechthoekige ruimte rondom de preekstoel waarbinnen in protestantse kerken de doop wordt toegediend (dooptuin).

dorische orde forse, wat gedrongen orde, met een onversierd kapiteel en oorspronkelijk in de Griekse oudheid met gecanneleerde zuil zonder voetstuk.

dorpel horizontale deel van een houten of stenen deur- of vensterkozijn. Men onderscheidt boven-, tussen- en onderdorpels (zie ook kalf).

dwarsarm (transeptarm) ter weerszijden van het middenschip gelegen deel van het dwarsschip.

dwars huis (langshuis) huis met zijn nokrichting evenwijdig aan de straat en de ingang aan de lange zijde.

dwarshuisboerderij (T-boerderij) boerderij met dwars geplaatst voorhuis.

dwarspand zie dwarsschip.

dwarsschip (transept) langwerpige ruimte die het middenschip loodrecht kruist en daarmee in open verbinding staat. De beide loodrecht op de middenschip staande delen worden ook wel dwarspanden genoemd.

eindkamer (ouderkamer) bij een boerderij aangebouwde kamer voor gepensioneerde ouders (zie ook ouderwoning).

empire-venster venster met verdikte middenstijl.

entablement zie hoofdstel.

epitaaf grafschrift, veelal in beeldhouwde omlijsting, boven het graf aangebracht tegen muur of pijler.

erker kleine ronde, veelhoekige of vierkante uitbouw aan een gevel, veelal beginnend boven de begane grond; bedoeld voor meer licht en beter uitzicht naar buiten.

es (enk) gemeenschappelijke bouwland bij een dorp.

esdorp dorp ontstaan op de zandgrond nabij het gemeenschappelijke bouwland.

ezelsrug rij onder een hoek staande bakstenen ter afdekking van een muur of geveltop.

façade voorgevel, voornaamste buitengevel.

festoen loof- of bloemslinger van vruchten, bloemen of draperieën ter versiering boven vensters en ingangen, in frontons, tegen pilasters of in plinten en onder vensterdorpels. Ook uitgevoerd als doekfestoen (lambrekijn).

flamboyant benaming voor een late ontwikkeling in de gotiek, gebaseerd op vlamvormige onderverdelingen van de vensters.

fliering (jukplaat) horizontaal gelegen langs balk ter ondersteuning van de sporen.

folly romantisch sierbouwwerk, vaak als compositorisch element in een landschapspark toegepast.

fort naar alle zijden verdedigbaar, gesloten vestingwerk, waarvan de verdediging zelfstandig kan worden uitgevoerd.

fries bandvormig gedeelte van het hoofdstel, tussen architraaf en kroonlijst; versierd met metopen en triglieven of met doorlopend reliëf; in ruimere zin: versierde horizontale band, bijvoorbeeld ter afsluiting van een muurvlak.

frontaal versimpelde wimberg (in torenbekroning), zie wimberg

fronton lage driehoekige, boogvormige of segmentboogvormige versiering boven deuren, ramen of gevels. Het omsloten boogveld heet timpaan.

galerij overdekte gang waarvan één zijde een open arcade vormt; kleine decoratieve galerijen aan buitengevels heten dwerggalerijen.

gebint juk met verticaal geplaatste stijlen, zie juk.

geblokt voorzien van natuurstenen of stucwerk blokken.

gefacetteerd van facetten, afgeschuinde vlakken, voorzien.

gekoppelde vensters vensters, die slechts door een smalle muurdam, stijl of houten tussenlid aan elkaar zijn verbonden.

gemene muur gemeenschappelijke muur, waarin de balken van beide aangrenzende woonhuizen opliggen.

gemengde stijl tuinstijl waarbij de landschapsstijl gecombineerd wordt met geometrische structuren in de nabijheid van het huis.

gewelf stenen overkluizing van een ruimte; ook wel in hout uitgevoerd.

gordelboog brede ribben-versterking tussen twee gewelfvlakken of delen van een tongewelf.

gording licht gekantelde langsbalk tussen topgevels of jukken waarop direct dakbeschot aangebracht kan worden in de schuinde van het dak.

grafperk omhekt gedeelte met daarbinnen gelegen zerken.

grafrijstenen stenen met nummers in de kerkmuur die de corresponderende rijen met graven op het aangrenzende kerkhof aangeven.

grafsteen verticaal geplaatste steen aan het hoofdeinde van een graf (zie ook zerk).

graten zie kruisgewelf.

Grieks kruis kruis met vier armen van gelijke lengte.

grisaille (grauwtje of witje) schilderij in wit en grijs, ter imitatie van een gebeeldhouwd marmeren reliëf.

groteske ornament van rankwerk bestaande uit bloemen en dierfiguren, oorspronkelijk Romeins, in de 16de eeuw herontdekt en ten tijde van renaissance en maniërisme opnieuw verwerkt.

guirlande zie festoen.

haanhout (hanebalk) horizontale verbindingbalk tussen twee tegenover elkaar staande sporen.

hallenhuis gebouw met vrijstaande gebintconstructie die het huis in drie beuken verdeelt.

hallenkerk kerk bestaande uit schepen van gelijke hoogte waardoor het middenschip geen direct licht ontvangt.

halsgevel gevel waarvan het middendeel hoger is opgetrokken tot een rechthoekige top, meestal gevat tussen twee klauwstukken en bekroond door een fronton.

havezate in opzet versterkt edelmanshuis waarvan het bezit recht gaf op een zetel in de Ridderschap.

herme naar onderen taps toelopende pijler of pilaster waarvan het bovenste deel de vorm heeft van het bovenlichaam van een menselijke figuur.

hoekrisaliet vooruitspringende partij op de hoek van een gebouw.

hoevenzwerm verspreide boerenhoeven op en nabij het gemeenschappelijke bouwland.

hoofdgestel (entablement) klassiek horizontaal lijstwerk bestaande uit architraaf, fries en kroonlijst.

hoofdschip zie middenschip

hoornwerk buiten de vesting gelegen verdedigingswerk met twee halve bastions.

imitatie speklagen in plaats van in natuursteen, in stucwerk uitgevoerde horizontale banden in het baksteenmuurwerk.

impost dekplaat van pijler of kapiteel tussen deze en de boog, of plaat bij boogaanzet.

insteek tussenvloer in het achterste gedeelte van een hoog stadswoonhuis met daaronder de binnenhaard. De kamer boven de insteek wordt wel hangkamer genoemd.

Intze-reservoir door Otto Intze voor het gebruik in watertorens ontwikkeld type ijzeren waterreservoir met een (gedeeltelijke) opbollende bodem.

ionische orde sierlijke orde, vaak met cannelures en een kapiteel met krul aan weerszijden.

juk (gebint, spant) dragende houtconstructie, bestaande uit een dekbalk, twee verticale of schuingeplaatste stijlen (jukbenen) en daartussen schoren (korbelen). Bij verticaal geplaatste stijlen spreekt men van gebint.

kalf horizontale tussendorpel van een kruiskozijn, schuifvenster of dwarsregel tussen een deur en haar bovenlicht.

kanteel tandvormige muurbekroning.

kapiteel decoratieve verbreding boven op zuil of pilaster ter vergroting van het draagvlak.

kapittelkerk (collegiale kerk) kerk waaraan een kapittel, een college van kanunniken of koorheren, verbonden is.

kariatide dragende zuil in de vorm van een gebeeldhouwde vrouwenfiguur.

kazemat bomvrije ruimte waarin het geschut staat opgesteld.

kinderbalken (kinderbinten) kleinere balken van een samengestelde balklaag die op regelmatige afstand haaks op de moerbalken zijn gelegd en de vloer dragen (zie ook moerbalk).

kistwerk muurwerk bestaande uit twee evenwijdige vlakken, opgevuld met mortel en breuksteen die op gezette hoogten onderling verbonden zijn.

klauwstuk in- en uitgezwenkt zij- of vleugelstuk aan weerszijden van een topgevel of dakkapel.

klezoor een kwart metselsteen, gebruikt aan het begin van een metsellaag opdat de stootvoegen van opeenvolgende lagen niet boven elkaar komen te liggen.

klinknagelpui winkelpui gedragen door buiskolommen van geklonken kwadrantprofielen.

klokgevel gevel waarvan de top gevormd wordt door een ingezwenkte afdekking in de vorm van een klok.

kloostergang (kruisgang) galerij rondom een vierkante binnenplaats aansluitend aan een kloosterkerk.

kloostermop groot formaat middeleeuwse baksteen.

kloostervenster venster met twee openingen boven elkaar; boven met glas en onder met een luik gesloten (in Groningen ook Groninger vensters genoemd).

kolom vrijstaande verticale ondersteuning voor horizontale liggers.

kolossale orde pilasters of halfzuilen die tegen de volle hoogte van de gevel of tenminste over meerdere verdiepingen omhoog gaan.

koofplafond plafond met rondom een koof, een gebogen gedeelte dat de overgang vormt naar de dragende muren.

koor aan de oostzijde gelegen kerkgedeelte waar zich het (hoofd)altaar bevindt. Het kan recht, rond of veelhoekig gesloten zijn en is soms voorzien van een kooromgang met straalkapellen.

koorhek houten hek ter afscheiding van koor en schip (zie ook oksaal).

koorlantaarn van vensters voorzien bovenste deel van het koor in een basilicale kerk.

kop-hals-rompboerderij boerderij waarbij het woongedeelte met bedrijfs gedeelte verbonden wordt door een smaller tussenlid.

kop-rompboerderij boerderij waarbij het woongedeelte in zijn geheel smaller is dan het bedrijfs gedeelte.

korbeel kromme of rechte schoor tussen een verticaal en een horizontaal onderdeel van een houtconstructie.

korbeelstel houtconstructie bestaande uit een muurstijl, een korbeel en een sleutelstuk, die samen een onvervormbare driehoek vormen; toegepast ter versterking van de draagkracht van een balk en ter versteviging van de stabiliteit van een gebouw.

korfboog boog lijkend op een halve liggende ellips.

kozijn omlijsting van een ingang of lichtopening bestaande uit een onderdorpel, bovendorpel en twee stijlen, waarin een deur, raam of luik is bevestigd.

kraagsteen in een muur gemetselde, uitstekende steen die dient om een balk of een boog te ondersteunen.

krimpen (krimpenboerderij) inwaartse sprongen van muurwerk die voor de overgang zorgen van het bredere bedrijfs gedeelte van een boerderij met het smallere woongedeelte.

kroonlijst bovenste licht uitstekende horizontale beëindiging van een hoofdgestel.

kruisgewelf stelsel van elkaar loodrecht kruisende rondbogige of spitsbogige gewelven; de snijlijnen van een kruisgewelf heten graten. Wanneer de snijlijnen op tevoren over de traveeën gemetselde diagonale en loodrechte bogen (ribben) rusten spreken we van een kruisribgewelf. Bij een net-, een ster- of een waaiergewelf zijn niet-dragende, decoratieve ribben toegevoegd.

kruiskerk kerk met een transept.

kruisvenster venster in vieren verdeeld door middenstijl en tussendorpel (kalf); boven met glas, onder met luiken gesloten.

krukhuisboerderij boerderij met een L-vormige nok, ontstaan doordat het woongedeelte aan één zijde dwars op het bedrijfs gedeelte is uitgebouwd.

kubbing lage zijbeuk van een driebeukige hallenhuisboerderij.

kwabornament siermotief met slappe vorm dat lijkt op uitgerold deeg, geïntroduceerd door de zilversmid Paulus van Vianen (circa 1572-1613).

kwartierwapens wapens der stamouders, vaak op zerken of grafmonumenten van adellijke personen afgebeeld.

laagwand lagere zijgevel van een woonhuis aan de kant van een afluiving.

lambrisering wandbetimmering, meestal bestaande uit panelen aangebracht tegen het onderste gedeelte van wand of interieur.

lancetboog langgerekte spitsboog.

landschapsstijl in Engeland ontstane tuinstijl waarbij een geïdealiseerd natuurlijk landschap wordt nagebootst.

langhuisboerderij boerderij waarbij woongedeelte en bedrijfs gedeelte in elkaars verlengde onder één dak liggen.

lantaarn bekronend torentje of toren met grote (beglaasde) openingen boven koepels of schipkruisingen.

latei langgerekte balk van natuursteen, hout of ijzer boven een deur of venster; heeft een dragende functie.

lessenaarsdak dak over een bouwonderdeel, in één richting afhellend.

lichtbeuk vensterwand aan de bovenzijde van het middenschip van een basiliek.

lijstgevel gevel beëindigd door een over de gehele breedte doorgaande kroonlijst.

liseen vlakke, verticale reliëfband als wandgeleding in een muurvlak.

loggia nisvormige, inpandig gelegen, overdekte ruimte op de verdieping, voorzien van balustrade.

lös hoes hallen huisboerderij waarbij inwendig woon- en bedrijfsruimte niet gescheiden zijn.

luchtboog stenen boog, die de zijdelingse gewelddruk van de buitenmuur van het middenschip over het zijschip heen op de steunbeer overbrengt.

maaiveld bovenkant van een terrein dat een bouwwerk omgeeft.

makelaar decoratieve verticale bekroning van een houten geveltop.

manchet versierd onderste derde deel van een zuil

mansardedak gebroken dak waarbij de dakschilden geknikt zijn en elkaar aan de bovenzijde onder een stompe hoek in de horizontale nok snijden.

mansarde puntgevel puntgevel waarbij de schuine zijden geknikt zijn.

mansarde schoudergevel schoudergevel waarbij de schuine zijden geknikt zijn.

mascaron groteske of fantastische mensen- of dierenkop op balkkoppen, boog- en sluitstenen enzovoort.

medaillon ronde of ovale gevelversiering, doorgaans voorzien van portretkop.

metaarhuis (meta heir) klein gebouw op een Israëlitische begraafplaats, bestemd voor alle handelingen die aan een begrafenis voorafgaan.

metope vierkante platte steen, voorzien van reliëf, onderdeel van een fries.

metselverband wijze waarop bakstenen zijn gemetseld teneinde een goede stabiliteit en samenhang van het metselwerk te garanderen.

mezzanino lage 'halve' verdieping, voorzien van een reeks kleine vensters, meestal direct onder het dak (vergelijk attiek).

middenrisaliet vooruitspringend gedeelte in het midden van een gevelfront.

middenschip (middenbeuk, langsschip), hoofdschip van basiliek of hallenkerk.

mikwe ritueel bad nabij de synagoge.

moerbalk (moerbint) zware balken van een samengestelde balklaag, ter ondersteuning van de haaks daarop gelegde kinderbalken die de vloer dragen (zie ook kinderbalk).

mond haakse kanalen op het Stadskanaal, gebruikt voor de afvoer van Drents veen via het Groningse kanalenstelsel.

montant stenen stijl in een kerkvenster.

muizentand bakstenen lijst bestaande uit een laag koppen die onder een hoek uitsteken waardoor een reeks spitse tanden ontstaat.

muuranker ijzeren constructiedeel om muren aan balken te verankeren,

waardoor uitwijken van de muur wordt voorkomen.

muurdam muurgedeelte tussen twee openingen, waarvan de hoogte groter is dan de breedte.

muurstijl in of tegen een muur geplaatste verticale houten stijl die een balk ondersteunt (zie korbeelstel).

narthex voorhal van een kerkgebouw.

neut stenen of houten understuk waarop een deurstijl rust.

nok horizontale snijlijn van twee vlakken.

obelisk aan de Egyptische of klassieke oudheid ontleend versieringsmotief, veelal ter bekroning van een gevel. Wat betreft functie een opvolger van de pinakel.

oel-de-boeuf (oculus, osse oog), klein venster van ronde, ovale of achthoekige vorm, doorgaans ter verlichting van achtergelegen zolder of trap.

ojiefvorm decoratief profiel met boven een holle en onder een bolle gewenkte vorm.

onderschoer (underschoer) door het terugplaatsen van de baander ontstane portaalvormige ruimte aan achterzijde van een boerderij.

ontlastingsboog boog boven venster- of deuropening om bovenliggend metselwerk te dragen en de druk daarvan af te leiden naar de muurdammen.

opkamer kamer die enkele treden hoger ligt dan andere vertrekken van dezelfde bouwlaag; dikwijls ingericht boven een half in de grond gebouwde kelder.

oranjerie zelfstandig gebouw of serre waarin sinaasappelboompjes en andere zuidelijke gewassen 's winters worden ondergebracht; vaak dient een van de bouwhuizen bij een kasteel of buitenhuis tot oranjerie.

orde een in de klassieke bouwkunst door volgorde en verhoudingen vastliggende samenstelling van bouwonderdelen.

osendrop druipstrook tussen twee huizen; voert het van de daken afstromend water af.

ouderwoning bij een boerderij aangebouwde woning voor gepensioneerde ouders (zie ook eindkamer).

palmet palmbladvormig versieringsmotief uit de oudheid en tevens gebruikt in het classicisme en het neoclassicisme; vaak geplaatst op hoeken van daken.

pandhof (kloosterhof) tuin die door de drie of vier armen van een kloostergang wordt omgeven.

paviljoen vrijstaand tuinhuis en/of klein aanbouwtje aan groter gebouw.

penant zie muurdam.

Philibertspant houten boogspant samengesteld uit korte planken.

pilaar (pijler) vrijstaande drager van een gedeelte van een bouwwerk; heeft een vierkante, recht- of veelhoekige doorsnede.

pilaster weinig uitspringende, van basement, schacht en kapiteel voorziene vierkante muurpijler ter ondersteuning van hoofdgelst of boog.

pinakel in de gotiek gebruikelijke kleine spitse, torenvormige bekroning, bezet met hogels en bekroond door een kruisbloem. Tevens ter verzwaring van de steunbeer in verband met het opvangen van de zijwaartse druk (zie luchtboog).

pleisterwerk afdeklaag van metselwerk, bestaande uit een laag mortel, waardoor een glad oppervlak ontstaat.

plint onderste deel van een zuilbasement; ook stootlijst onder langs een gevel of wand.

Polonceauspant ijzeren kaspant opgebouwd uit twee onderspannen driehoekige liggers, verbonden door een trekstaaf; soms ook in hout uitgevoerd.

portaal uitgebouwde hoofdingang.

porticus aan één zijde gesloten zuilengang, waarboven een dak met hoofdgestel en fronton.

portiek naar de straatzijde geopend overdekt portaal, leidend naar de ingangseur.

postament (piëdestal) voetstuk onder zuil of pilaster.

potdekselen enigszins overlappend aanbrengen van planken om inwatering te voorkomen.

pronkrisaliet rijk gedecoreerd licht uitspringend gevelgedeelte waarin doorgaans de ingangspartij is opgenomen.

pseudo-basiliek kerk waarvan de middenbeuk weliswaar hoger is dan de zijbeuken, maar toch geen vensterzone bezit.

pui gevelgedeelte behorend bij de begane grond van een huis.

puntgevel gevel waarvan het bovendeel driehoekig is, overeenkomstig het erbij aansluitende zadeldak.

raam gedeelte van het venster waarin het glas is gevat.

ravelijn laag voorwerk gelegen tussen bastions en voor een stuk courtine en dienend om deze te dekken.

redoute eenvoudig veldwerk met aarden wal ter afsluiting van de toegang tot een bepaald gebied.

ribben zie kruisgewelf.

risaliet een over de gehele hoogte van een gebouw licht uitspringend gevelgedeelte.

rocaille asymmetrisch schelpachtig ornament.

roedenvenster (schuif)venster met onderverdeling van roeden waarin de ruiten worden aangebracht.

roedenverdeling verdeling van een raam door verticale en horizontale geprofileerde spijlen, waarin de glasruiten zijn aangebracht.

rollaag reeks stenen op hun kant, vaak ter afdekking van een muur of topgevel.

rolwerk een plastisch motief vergelijkbaar met uit leer gesneden en omgekrulde vormen (zie ook bandwerk).

romano orde variant op de composiete orde, zoals beschreven in het architectuurtractaat van Scamozzi.

rondboog boog in de vorm van een halve cirkel.

rondeel half- of driekwartronde torenachtige uitbouw van een stadsmuur.

rooilijn scheiding tussen openbare en particuliere grond, die bij het optrekken van bouwwerken niet overschreden mag worden.

rozet cirkel- of bladvormig versieringsmotief.

rustica muurwerk van grote steenblokken, aan de buitenzijde ruw gelaten en gemetseld met diepliggende voegen.

sacramentshuis in het kerkkoor aangebrachte nis- of torenvormige bewaarplaats voor de geconsacreerde hosties.

sacristie kleine nevenruimte aan een kerk bij het koor, ter bewaring van gewaden en voorwerpen voor de eredienst.

- samengestelde balklaag** balklaag bestaande uit moer- en kinderbalken.
- schaapskooi** stal voor schapen, met laag aflopend dak en doorgaans driezijdig gesloten kopwanden met deuren erin.
- schacht** opgaand gedeelte van zuil of pilaster tussen basement en kapiteel.
- schalie** (spaan of schindel) houten plankje dat als een lei bevestigd wordt.
- schalk** tegen muur of pilaar staande dunne, veelal ronde drager van boog of ribbe van een gewelf.
- scheiboog** boog van een arcade tussen twee beuken van een kerk of ander gebouw.
- schilddak** dakvorm bestaande uit twee driehoekige aan de smalle en twee trapeziumvormige dakvlakken aan de lange zijde die elkaar in de horizontale nok snijden.
- schip** vrijwel altijd aan de westzijde gelegen gestrekt deel van een kerk, eenbeukig of door in de lengterichting lopende arcaden onderverdeeld in middenschip en zijbeuken.
- schoon (metsel)werk** niet door een pleisterlaag afgedekt metselwerk.
- schoudergevel** tuitgevel met horizontale onderbrekingen in de schuine zijde.
- schuifvenster** geheel van kozijn, raam en ruiten, waarbij het boven- en benedendeel van het raam verticaal langs elkaar kunnen schuiven.
- segmentboog** boog met uitsnede van minder dan een halve cirkel.
- serre** met glas dichtgezette houten of ijzeren uitbouw van een huis.
- sheddak** (zaagdak) opvolgende reeks parallelle daken met dakvlakken onder verschillende helling, waarvan de steilste van glas voorzien zijn en gericht op het noorden.
- sieranker** rijker versierd muuranker.
- skeletbouw** wijze van bouwen waarbij verticale stijlen en horizontale balken met elkaar verbonden worden en de krachten op geconcentreerde wijze op de onderliggende constructie afgedragen worden.
- slutelstuk** langwerpige stuk hout dat horizontaal op een muurstijl en een korbeel rust (zie korbeelstel); vaak aan het uiteinde voorzien van een profiel.
- sluitsteen** wigvormige steen als bovenste steen in de kruin van een boog of gewelf, doorgaans van natuursteen.
- snijraam** bovenlicht met gesneden versiering.
- souterrain** benedenverdieping, veelal gedeeltelijk beneden het maaiveld gelegen.
- SOW-kerk** (Samen op Weg-kerk) samenwerkingsverband tussen de Hervormde en Gereformeerde kerken.
- spaarboog** boog boven ondiepe nis.
- spaanis** nis in metselwerk om materiaal uit te sparen.
- spant** zie juk.
- spatkrachten** horizontale krachten die door de druk van het boven gelegen gewelf een zijdelings uitwijken van een muur veroorzaken en in de Middeleeuwen door middel van steunberen en luchtbogen en later door trekankers opgevangen worden.
- speklaag** horizontale band van natuursteen of pleisterwerk in metselwerk; ook wel in stucwerk geïmiteerd.
- spitkeet** half ingegraven plaggenhut (spitten zijn heideplaggen).

spitsboog boog gevormd door twee cirkelsegmenten die elkaar aan de bovenzijde onder een scherpe hoek ontmoeten.

spoor (dakspoor) rond of rechthoekig bezaagd hout in de schuine van het dak, dienende voor het dragen van de dakbedekking.

standvink stijl, aan twee zijden voorzien van korbelen, ter ondersteuning van een balk.

stapelbouw wijze van bouwen waarbij stenen elementen op elkaar gestapeld worden en de krachten op gelijkmatige wijze op de onderliggende constructie afgedragen worden.

steekkap klein gewelf boven een hoog venster dat het schipgewelf loodrecht kruist.

stèle grafzuil van Griekse oorsprong.

stelboerderij rechthoekige boerderij waarbij het voorste deel als woongedeelte wordt gebruikt en het achterste deel als bedrijfs gedeelte.

sterrenbos hakhout- of productiebos doorsneden door straalsgewijze van een middelpunt uitgaande lanen.

steunbeer muurverzwaring ter verbetering van de stabiliteit van het gebouw; bij kerken soms breed en hoog opgemetseld (streefpijler) voor de opvang van een luchtboog.

stijl verticaal onder deel van een deurof vensterkozijn.

strengperssteen machinaal gevormde steen met een zeer regelmatig oppervlak.

stroomlaag rij van enigszins schuin geplaatste stenen ter opvulling van een ruimte waar geen plaats genoeg is voor haaks metselverband, bijvoorbeeld in vakwerkwanden.

stucwerk ornamentaal pleisterwerk.

stylobaat (zuilenstoel) verhoogd gedeelte waarop een reeks van zuilen is geplaatst.

tandlijst rij van blokjes onder een kroonlijst (vergelijk muizetand).

T-boerderij (boerderij met dwars geplaatst voorhuis) boerderij waarbij het woongedeelte dwars op het bedrijfs gedeelte is geplaatst.

tentdak dak waarvan de vier dakvlakken in één punt bijeenkomen en waarbij de nok ontbreekt.

theekoepel tuinhuis voor het drinken van thee en andere dranken, vooral opgericht bij buitenplaatsen.

tongewelf tunnelvormig gewelf, in de richting van de lengteas van de ruimte.

toot spitse wigvorm; versiering aan het ontmoetingspunt van twee boogsegmenten in een spitsboogvenster.

topanker sieranker, aangebracht in de punt van een tuitgevel met een in smeedwerk uitgevoerd jaartal.

topgevel gevel waarvan het bovendeel een driehoekig beloop heeft ter afsluiting van het dak.

toskaanse orde orde met gladde schacht en simpel kapiteel.

tracering (maaswerk) stelsel van geprofileerde, gemetselde stenen banden als onderverdeling en versierend element van vensteropeningen en muurvlakken.

transept zie dwarsschip

trapgevel gevel waarvan de schuine zijden van de top een trapvormig beloop hebben.

travee ruimte-, wand- of geveleenheid, afgebakend door pilaren, steunberen, pilasters of vensters.

trekbalk horizontale balk tussen de zijmuren van een gebouw; kan de zijwaartse druk van een kapconstructie en/of gewelf opvangen; in ijzer uitgevoerd trekanker genoemd.

tribune boven een zijschip gelegen galerij.

triglif versierd veld in fries, in drieën gedeeld door twee verticale gleuven.

trionfbalk balk onder de triomfboog in een kerk, waarop beelden van de Gekruisigde en Maria en Johannes zijn geplaatst.

trionfboog de boog waarmee in een kerk het koor is geopend op schip of kruising.

troggewelf gewelf bestaande uit een reeks gemetselde boogvlakken, geslagen tussen houten of ijzeren liggers.

tudorboog boogvorm waarvan de segmenten aan de bovenzijde overgaan in rechte, elkaar in een stompe hoek ontmoetende stukken.

tuindorp buitenwijk met dorpsgewijze bouw en woningen in kleine groepen en met tuinen eromheen.

tuitgevel puntgevel, waarbij top en aanzet zijn voorzien van een smalle horizontale beëindiging.

T-venster schuifvenster met boven de wisseldorpel een kleiner en onder een, door een roede in tweeën verdeeld, groter raam.

uithof op het platteland gelegen gebouwencomplex van een klooster, bestemd voor agrarische doeleinden.

uitkragen uitsteken van een bouwdeel om een muurverzwaring of uitspringende bouwmassa te ondersteunen.

vakwerkwand wand van onderling verbonden houten stijlen en regels gevuld met met bakstenen of met vlechtwerk van wilgetenen en bestreken met leem.

veranda (waranda) open maar overdekte houten galerij vóór of om een huis.

verblendsteen (blindeersteen) hardgebakken strengperssteen met een gladde en dichte huid.

viering kruising van midden- en dwarsschip, vaak benadrukt door een vieringtoren of dakruiter.

villaboerderij boerderij waarvan het woongedeelte als losstaande villa voor het bedrijfsgedeelte is gebouwd.

Vlaamse gevel grote stenen dakerker met venster en eigen dakdekking, waarvan de voorzijde gelijkligt met het onderliggend muurwerk.

vlechting wigvormig stuk metselwerk, met liggende voegen loodrecht op de schuine zijkant van een bakstenen geveltop; toegepast ter versteviging van het metselwerk. (in Groningen ook beitelingen genoemd).

vleugelstuk zie klauwstuk

vliering op de fliering gelegde vloer in een kapconstructie.

volume onderdeel van een gebouw; bouwmassa.

voluut spiraalvormige versiering van ionische kapitelen; ook decoratief onderdeel van consoles en klauwstukken.

vooraf een tussen de beide kanalen van een dubbel kanalenstelsel gelegen stuk veen dat als eerste werd ontgonnen en waar de veenarbeiderswoningen werden gebouwd.

waaierzwikken waaievormige versiering in de zwikken van een van een rondboog voorzien raam van een schuifvenster.

wangen zijstukken, zoals van een schouw of een koorgestoelte.

waterlijst horizontale, enigszins uitstekende lijst langs een gevel, bedoeld om het aflopende regenwater van de onderliggende constructie weg te houden.

waterstaatskerk neoklassicistisch kerkgebouw uit het tweede kwart van de 19de eeuw, zo genoemd omdat kerken in deze periode door (of tenminste onder toezicht van) een ingenieur van Waterstaat moesten worden gebouwd.

wegdorp lineaire nederzetting met aaneengesloten bebouwing van huizen of boerderijen ter weerszijden van de weg.

wenkbrauw decoratieve gebogen sierlijst aangebracht boven een venster.

wijk gegraven zijvaart in een veengebied.

wimberg steile driehoekige siergevel boven portalen en vensters, vaak afgezet met hogels en bekroond door een kruisbloem.

windschoor schuin tussen juk en fliering geplaatst schoor ten dienste van de langsstabiliteit van de kapconstructie.

windveer plank aangebracht ter bescherming van de zijrand van een rieten of pannendak; tevens gebruikt als ‘omlijsting’ van de geveltop.

wolfdak zadeldak dat boven aan één of beide uiteinden is afgeschuind; de afschuining zelf is het wolfeind.

zaalkerk rechthoekige, niet door reeksen zuilen of pijlers in beuken onderverdeelde kerk.

zadeldak dakvorm bestaande uit twee hellende vlakken die elkaar in de horizontale nok snijden.

zerk horizontale grafbedekking van steen (zie ook grafsteen).

zichtas zichtlijn in een tuinaanleg gericht op het huis of op een ander visueel belangrijk punt.

ziende kap kap waarvan de constructie niet door gewelven of een plafond aan het oog is onttrokken.

zijbaander dubbele inrijdeur bij een boerderij met dwarsdeel die toegang geeft tot de deel.

zijbeuk kerkruimte, parallel aan het hoofdschip en daarvan gescheiden door zuilen of pilaren.

zuil dragend element met een cirkelvormige doorsnede, doorgaans bestaand uit basement, schacht en kapiteel.

zwik driehoekig vlak tussen een boog en zijn rechthoekige omlijsting.

Topografisch register

In dit register, samengesteld door Jeroen van Meerwijk, zijn behalve de namen van Drentse steden, dorpen, buurtschappen en gehuchten ook de andere Nederlandse plaatsnamen vermeld die in de tekst voorkomen. De **vet** gedrukte nummers verwijzen naar de bladzijden waarop die kernen uitgebreid aan bod komen. De overige paginanummers hebben betrekking op vermeldingen elders in de tekst. Tevens zijn opgenomen de namen van kastelen, buitenplaatsen en landhuizen.

- Aa en Hunze, gemeente 61, 63, 64, 110, 111, 123, 124, 126, 127, 171
- Aalden 28, **60-61**, 218
- Achlum (Fr.) 37
- Achterste Erm **184**
- Aduard (Gr.) 36
- Akkrum (Fr.) 191
- Alteveer **217**
- Amen **128**
- Amersfoort 184
- Amsterdam 21, 87, 152
- Amsterdamscheveld 56, 57, **153**
- Anderen 46, 57, **61**
- Ane 12, 66
- Angelslo 112
- Anholt **176**
- Anloo 12, 19, 20, 22, 27, 30, 36, 39, 42, 43, 46, 48, 54, **61-63**, 82, 126, 161, 215
- Annen 30, 43, 48, **63-64**
- Annerveen 65, zie ook Spijkerboor
- Annerveenschekanaal 23, 25, 32, 48, 56, **64-66**
- Ansen 43, 47, **66**, 204
- Apeldoorn 108
- Appelscha (Fr.) 23, 50, 133
- Arnhem 30, 185
- Aschwing 25
- Assen 12, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 36, 38, 39, 49, 50, 54, 58, **66-80**, 129, 162, 213
- Assen, gemeente 142
- Assen-Rode 185
- Asserbos 78

- Balloërkuil 173
- Balloo 43, **173**
- Bareveld (Gr.) 49, 54, 65
- Barger-Compascuum 25, 29, 55, 56, **80**
- Barger-Oosterveld 25, **117**
- Batinghe, havezate 100, 102
- Bedum (Gr.) 168

Beetgum (Fr.) 205
Beilen 20, 28, 39, 40, 49, 57, **80-82**, 131, 137, 207
Beileroord 80
Benneveld **219-220**
Berghuizen **179-180**
Beusichem 210
Blijdenstein zie Ruinerwold
Boertangermoor 54, 55, 56
Bonnen 126
Bonnerveen zie Gieterveen
Borchstee 108
Borger 20, 23, 35, 38, 44, **82-84**, 123
Borger-Odoorn, gemeente 82, 84, 99, 100, 119, 153, 161, 186, 188, 189
Bosch en Vaart 199
Boschoord 30, 52, 120, 123
Bovensmilde **84**, 184
Broekhuizen **179**
Bronneger 41, **100**
Bruntinge 45, 164, **206**
Buinen 50, 82, **84-85**
Buinerveen 54, zie Nieuw-Buinen
Bunne 12, 32, 43, 57, **200**
Busselte 128

Coevorden 12, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 34, 35,
36, 37, 39, 41, 49, 50, 51, 53, 58, 66, **85-92**, 219
Coevorden, gemeente 60, 92, 93, 125, 152, 153, 158, 162, 181, 182, 200, 202,
218, 220

Dalen 23, 32, 39, **92-93**, 180
Dalerend zie Nieuwlande
Dalerpeel 57
Dalerveen **93**
Darp 128

De Bente zie Dalen
De Bloemert 28, 38, 151
De Braak 30, 105, 109
De Duinen 105, **107**
De Eerste Steen 74
De Groeve 32, 54, 82, **214**
De Haar zie Dalerveen
De Haar (Assen) 80
De Havixhorst zie Havixhorst
De Horst 165
De Katshaar 202
De Kiel 31, 182
De Klencke 23, 35, 52, **163**

De Kraak zie Ruinerwold
 De Lariks, huis 74
 De Marsch 25, 105, 109
 De Punt 49
 De Schipborg 27, 48, **63-64**
 De Stapel 52, 93, zie ook De Wijk
 De Strubben 64
 De Wijk 23, 30, 35, 52, **93-96**, 174
 De Waalborg 170
 De Wolden, gemeente 66, 93, 104, 140, 167, 176, 196, 215
 De Zandhof 112
 Dedemsvaart (Ov.) 50
 Delfzijl (Gr.) 50
 Den Hool **153**
 Dennenoord **210-211**
 Dennenrode 28, **137-138**
 Deurze **174**
 Deventer 38
 Dickninge, klooster 12, 14, 93
 Diever 19, 20, 21, 26, 30, 32, 36, 39, 49, 51, 52, **96-98**, 132
 Dieverbrug 36, 57, **98-99**
 Dijkhuizen zie Ruinerwold
 Dikninge, Huis 23, 30, 52, 93, 94, 174
 Dokkum (Fr.) 37
 Doldersum 197
 Donderen 43, **200**
 Dordrecht 140
 Dordschebrug 139
 Drachten (Fr.) 50
 Drijber 31, **207-208**
 Drogteropslagen **217-218**
 Drouwen 41, 82, **99-100**
 Drouwenermond 48, 54, **100**
 Drouwenerveen 48, 54, **100**
 Dwingeloo 20, 28, 30, 34, 35, 42, 52, **100-104**, 203

 Echten 20, 29, 38, 51, 52, 54, **104-105**, 176
 Echten, Huis te **104-105**
 Eelde 19, 21, 22, 24, 28, 30, 32, 35, 36, 50, 54, 105
 Eelde-Paterswolde **105-110**
 Eems, Eerste Linie van de 202
 Eemster **103-104**
 Een 30, 44, 53, **110**
 Eerste Exloërmond 54, **187**
 Ees 44, **84**
 Eeserveen **84**

Eext 23, 31, 32, 41, 43, 48, **110-111**
 Eexterhalte zie Eext
 Eexterveen 54, **112**
 Eexterveenschekanaal 30, 32, 50, 56, **111-112**
 Elentsborg 61
 Elim 28, 29, 40, 51, **132**
 Elp 46, **112**
 Elsburger Onland 28, 38
 Emmen 18, 19, 20, 28, 29, 30, 31, 35, 36, 41, 43, 47, 49, 50, 54, 55, 58, **112-117**,
 202
 Emmen, gemeente 80, 117, 118, 139, 152, 154, 155, 174, 180, 202, 218
 Emmer-Compascuum 31, 50, 55, 56, 116, **117-118**, 174
 Emmer-Erfscheidenveen zie Emmer-Compascuum
 Emmerschans 54, 116
 Emmervenen 55
 Entinge 126
 Entinghe, havezate 100
 Enumatil (Gr.) 166
 Erica 28, 53, 55, 56, **118-119**
 Erm 36, 50, **184**
 Esserheem zie Veenhuizen
 Eursinge (gem. Westerveld, bij Havelte) 46, 128, **131**
 Eursinge (gem. De Wolden, bij Pesse) **167**
 Eursinge (gem. Midden-Drenthe, bij Westerbork) **206**
 Exloërkijl zie Tweede Exloërmond
 Exloërmond zie Eerste, Tweede
 Exloo 31, 37, 41, 47, 50, **119**, 161

Farmsum (Gr.) 202
 Fluitenberg **137**
 Fort **217**
 Foxwolde 171
 Franeker (Fr.) 186
 Frederiksoord 16, 25, 26, 29, 31, 52, 53
 Frederiksoord-Wilhelminaoord **119-123**

Gasselte 20, 21, 41, 43, **123-124**
 Gasselterboerveen zie Gasselternijveen
 Gasselterboerveenschemond 54
 Gasselternijveen 14, 23, 27, 32, 37, 50, 54, **124-125**
 Gasselternijveenschemond 54, 58
 Gasteren **63**
 Gees 32, 43, 46, 47, 48, 57, **125-126**
 Geesbrug 30, **221**
 Geeuwenbrug **99**
 Gieten 23, 30, 32, 49, **126-127**
 Gieterveen 23, 35, 54, **127**
 Gilze-Rijen (N.Br.) 105, 106
 Gomarus 26

Gorecht 12
's-Gravenhage 102, 185
Grevelink 65
Griendtsveen (L.) 153
Grolloërkuil **128**
Grolloo 23, **127-128**
Groningen 12, 14, 21, 41, 49, 50, 53, 54, 81, 89, 165, 166, 219
Groot-Bankenbosch zie Veenhuizen
Groote Holt 36
Grotenend 43, zie ook Gasselte

Haakswold zie Ruinerwold
Haalweide 52, 93, zie ook De Wijk
Haantje, 't **159**
Haarlem 23, 71, 134
Haegenaarskamp 185
Halen 32
Hansouwe, Huis ter 165, 166
Harskamp (Gld.) 64
Havelte 20, 22, 41, 46, 47, 49, 51, 52, **128-131**
Havixhorst 23, 35, 52, 93, 95
Heeg (Fr.) 25
Hees **176**
Hiemstrastate 137
Hijken 32, 44, 58, **131**, 184
Hijkersmilde 31, 184, **185-186**
Hofstedehuis 23
Hollandscheveld 23, 30, 37, **131-132**
Hoog-Hullen 105, 109
Hoogema 170
Hoogersmilde 32, 37, 40, 50, 51, 54, 57, **132-133**, 185
Hoogeveen 16, 18, 23, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 37, 39, 48, 49, 50, 52, 54, 57, 58, 132, **133-137**
Hoogeveen, gemeente 131, 156, 158, 167, 217
Hooghalen 28, 57, **137-139**
Hospershuis 28
Huis ter Heide **196**

IJhorst (Ov.) 93

Java 27
Kale Kluft zie Ruinerwold
Kampen (Ov.) 84, 179
Kanaallinie 139
Kerkeinde zie Schoonebeek
Kerkenbosch 215
Kerkenveld **217**
Kielwindeweer (Gr.) 65
Klatering **82**

Klazienaveen 27, 28, 30, 31, 32, 50, 55, 56, 57, **139-140**, 152
Klazienaveen-Noord **140**
Klein Laarwoud **213**
Klein Mensinge 170
Klencke zie De Klencke
Kloosterveen 68, 80, 184
Kloosterven 49, 67

Kniphorstbos 63
 Koekange 23, 52, **140-141**, 179
 Koekangerveld **141**
 Kolderveen 20, 34, 52, **141-142**
 Koloniehof 122
 Koningsraai 54
 Kraloo 52, **167**
 Kymmellhuis 165

Laaghalen **139**
 Laar End **213**
 Laarwoud 22, 52, 71, 210, **212-213**
 Langelo 32, **142**
 Leeuwarden 49, 50, 52, 153
 Leggeloo 52, **103**, 132
 Leiden 192
 Lemferdinge 28, 105, **107**
 Lhee 30, 44, 46, 52, **103**
 Lheebroek 52, **103**
 Lieveren **170**
 't Loo (Apeldoorn, Gld.) 108
 Loon 41, 48, **142**
 Luchtenburg, burcht 105
 Lutkenend zie Gasselte

Makkum **82**
 Makkum (Fr.) 37
 Mariënkamp 30, 36, 66, 70, 71, 72, 73, 173
 Marwijksoord zie Rolde
 Meerwijk 151
 Mensinge 52, 168
 Meppel 15, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 38, 39,
 49, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 58, 71, **142-151**
 Meppel, gemeente 95, 130, 157, 179
 Meppen 46, 54, **61**
 Middelstum (Gr.) 182
 Midden-Drenthe, gemeente 80, 84, 112, 131, 132, 137, 163, 184, 204, 207, 208,
 220
 Middenboer zie Wapserveen
 Middendorp zie Schoonebeek
 Midlaren 38, **151**
 Moersbergen 157
 Moordrecht (Z.H.) 216
 Munsterseveld zie Emmer-Compasuum
 Musselkanaal (Gr.) 54

Nietap 24, **151-152**
Nieuw-Amsterdam 25, 28, 30, 31, 32, 50, 55, 56, 92, **152-153**
Nieuw-Annerven 65, zie ook Spijkerboor
Nieuw-Balinge **156**
Nieuw-Buinen 25, 38, 48, 54, 56, 57, 127, **153-154**
Nieuw-Dordrecht 25, 55, 56, **140**
Nieuw-Echten 139
Nieuw-Roden 29, 31, **170**
Nieuw-Schoonebeek 23, 42, **154-155**
Nieuw-Schoonebekerveld 55, 155
Nieuw-Slagharen 118
Nieuw-Valthe zie Valthe
Nieuw-Weerdinge 37, **155-156**, 174
Nieuweroord **156**
Nieuwlande **156-157**
Nijensleek 52, 57, **157**
Nijeveen 20, 22, 34, 46, 51, 52, **157-158**
Nijssinghuis 22, 23, 30, **106-107**
Nolde 46, **217**
Noord-Lhee 103
Noordbarge 113, **117**
Noordbroeksterhamrik (Gr.) 61
Noordenveld 39, 40, 198
Noordenveld, gemeente 110, 142, 151, 159, 165, 167, 170, 186, 190, 206, 215
Noordscheschut 37, 56, **158**
Noordsleen 41, **158-159**
Noordwijk **96**
Noordwolde 50
Norg 19, 20, 21, 32, 33, 38, 43, 46, 47, 48, **159-161**, 215
Norgerhaven 191, **192**
Nuil 52, **167**

Odoorn 19, 23, 24, 35, 43, 119, **161-162**, 188
Odoornerveen 39, 50
Oldengaerde, havezate 22, 23, 29, 52, 96, 100, **203-204**
Oldenhof 174
Ommen (Ov.) 50
Ommerschans (Ov.) 52, 53, 120
Onstwedde (Gr.) 39
Oosteinde zie Ruinerwold
Oostende zie Wapserveen
Oosterboer **151**
Oosterbroek 30, 54, 105, **108-109**
Oosterhesselen 20, 21, 23, 30, 32, 25, 52, **162-163**
Oostermoer 39, 54, 56, 61
Oostersebos 42, 47, zie ook Schoonebeek
Oosterwijk zie De Wijk
Oosterwolde 50, 53
Oostveen 50

Oranje 58
Orvelte 29, 43, 45, 46, 48, 57, **163-165**
Oud-Aalden 43, 60
Oud-Annerveen zie Spijkerboor
Oude Smilde 132
Oude Pekela (Gr.) 118
Oud-Valthe zie Valthe
Oudemolen 32, 47, **187-188**
Oudendiever 52
Overcinge 22, 52, **129-130**
Overcingel, Huize 23, 30, 66, **74**

Paardelanden **217**
Paaslo (Ov.) 20, 34
Padhuis 47, zie ook Weijerswold
Paterswolde 24, 25, 26, 27, 28, 30, 38, 45, zie ook Eelde-Paterswolde
Peelo 68, 78, 79
Peest 48, **160-161**
Peize 20, 23, 30, 31, 32, 33, 36, 41, **165-166**
Peize, Huis te 166
Peizerwold 165, 167
Pesse **167**
Petthe 167
Pieperij 52, **217**
Port Natal 74

Rhee 43, 79
Rheebruggen 52, **66**
Roden 17, 18, 20, 22, 27, 30, 36, 39, 44, 50, 52, 58, **167-170**
Roden, Huis te **168-169**
Roderesch **186**
Roderveld 170
Roderwolde 23, 32, 45, 48, **170-171**
Rogat **95-96**
Rolde 12, 15, 20, 21, 27, 29, 30, 31, 36, 37, 40, 41, 43, 49, 128, **171-174**
Roswinkel 23, 55, 112, **174**
Rotterdam 153
Rozenburg 109
Ruige Kluft zie Ruinerwold
Ruinen 12, 14, 19, 20, 30, 34, 36, 47, 51, 52, 105, **174-176**
Ruinerwold 20, 25, 26, 28, 30, 32, 36, 37, 38, 46, 48, 51, 52, 57, **176-180**

Sandebuurt 170
Sappemeer (Gr.) 23
Schattenberg 138
Schelfhorst, burcht 105
Schiedam 153
Schimmeres 41
Schipborg zie De Schipborg

Schiphorst 52, 93, zie ook De Wijk
Schoonebeek 28, 32, 36, 38, 39, 42, 47, 54, 57, 58, **180-181**
Schoonloo 49, 112
Schoonoord 29, 41, 51, **181-182**
Schuilenburg (Ov.) 149
Schuilingsoord **215**
Semslinie 54
Sint Agatha (N-Br.) 183

- Sleen 13, 20, 21, 24, 28, 30, 32, 36, 39, 41, 54, 158, **182-184**
 Smeulveen 55, 139, 140
 Smilde 15, 16, 23, 26, 27, 31, 34, 37, 38, 39, 67, **184-186**, 191
 Smilderveen 49
 Sneek (Fr.) 52
 Spehorne 207
 Spier **207**
 Spijkerboor **65-66**
 Stadskanaal (Gr.) 16, 23, 50, 54, 100
 Steenberg 133, **186**, 216
 Steenwijk (Ov.) 39, 49, 50, 51, 52, 53
 Steenwijksmoer 28, 31, **91-92**
 Steinborg 112
 Stellingwerven (Fr.) 12, 51
 Stieltjeskanaal **92**
- Taarlo 43, 48, **188**
 Telescoop Westerbork **138**
 Ten Arlo 42, 133, **217**
 Ten Darpe zie Wapse
 Ten Have zie Wapse
 Ter Apel (Gr.) 50, 54
 Ter Haar 54
 Ter Horst **82**
 Terborgh 30, **63**
 Terheyl 24, **152**
 Terschelling 125
 Tiendeveen 30, **156**
 Tilburg 192
 Tonckensborg 206
 Tweede Exloërmond 27, 54, 56, **186-187**
 Tweeloo 130
 Twijfelveld 79
 Tynaarlo 32, 43, 44, 47, 48, **187-188**
 Tynaarlo, gemeente 151, 187, 198, 208, 209
- Ubbena 80
 Uffelte 52, 128, **188**
 Usquert (Gr.) 159
 Utrecht 142
- Valkenstein, havezate 74
 Valthe 31, 37, 41, 47, 53, 161, **188-189**
 Valthermond 48, 54, 56, **189-190**
 Van Galen-schans 78
 Veendam (Gr.) 49, 50, 201

Veendijk **131**
Veenhoop zie Smilde
Veenhorst 151
Veenhuizen 16, 25, 26, 29, 30, 32, 34, 38, 48, 52, 53, **190-196**, 201
Veeningen **196**
Veenoord 31, 58, zie ook Nieuw-Amsterdam
Veenpark, Nationaal 56, **80**
Veldhuizen 201
Vennebroek 24, 105, **107-108**
Vledder 20, 30, 51, 52, 119, **196-197**
Vledderinge 213
Vledderveen **197**
Vlieghuis 36, **202-203**
Vollenhove (Ov.) 51
Vollenhove, Land van 51
Voorste Veen 63
Voorwijk 23, 52, 93
Vosbergen 24, 105, 109
Vredeveld, havezate 74
Vries 12, 19, 20, 21, 23, 32, 36, 39, 40, 43, 44, 47, 48, 49, **198-200**

Wachtum 30, **200-201**
WAM, huize 80, 81
Wapse 52, 131, **201**
Wapserveen 23, 46, 52, **201-202**
Wateren 209
Weerdinge 31, 37, 112, 174, **202**
Weerdingerkanaal zie Nieuw-Weerdinge
Weerwille zie Koekange
Weijerswold 36, 44, 47, 48, **202-203**
Weiteveen 28, 29, 55, **155**
Westdorp 38, 44, 82, **83-84**
Westeinde 22, 29, 52, 100, **203-204**
't Westende zie Wapserveen
Westenesch 37, 47, 112, 113, **116**
Westerbeek 29, 52, **121**
Westerbeeksloot 119
Westerbork 18, 20, 22, 28, 30, 41, 54, 112, 156, 163, **204-206**, 220
Westerbork, Kamp **138**
Westerbork, Telescoop **138**
Westerbroek 24, 105, 109
Westersebos 42, 47, zie ook Schoonebeek
Westerveld 46, 51
Westerveld, gemeente 96, 98, 100, 119, 128, 157, 188, 196, 201, 203, 209
Westervelde 32, 46, 190, **206-207**
Westervelde, huis **206**
Westrup, havezate 84
Westrup 35, 52, 100, 102
Wezup **61**

Wijster 46, **207-208**
Wildervank (Gr.) 54
Wilhelminaoord 26, 29, 30, 37, 38, 52, 53, 120, zie ook Frederiksoord
Willemsoord 16, 52, 120
Willinge, huis 165, 166
Wilms' Boo 42, 155, zie ook Nieuw-Schoonebeek
Winde 43, **200**
Winschoten (Gr.) 39
Winsinghhof 22
Wittelte **98**
Witten 66
Witteveen **208**
Wolddijk zie Ruinerwold
Woldrust 165
Woldzigt 170
Woonoord Schattenberg 138
Woudsend (Fr.) 123

Yde 43, **200**

Zandberg 55, **190**
Zenderen 134
Zeyen 29, 43, 44, 48, **208-209**
Zeyerveld 42, 48, **208-209**
Zierikzee (Z.) 157
Zoerte zie Wapse
Zorgvlied 28, **209**
Zuid-Lhee 103
Zuidbarge 43, 112, 113, **116-117**
Zuidenveld 39, 182
Zuideropgaande **132**
Zuidlaarderveen **214-215**
Zuidlaren 20, 21, 22, 25, 28, 30, 32, 36, 41, 43, 49, 50, 52, **209-215**
Zuidlaren, gemeente 82
Zuidveld **206**
Zuidvelde 46, 47, **215**
Zuidwolde 32, 42, 46, 51, 57, **215-218**
Zwartemeer 54, 55, **218**
Zwartendijkster Schans 53, **110**
Zweeloo 20, 22, 30, 33, 36, 46, 49, 60, **218-220**
Zwiggelte 29, 112, **220**
Zwinderen 32, 37, 45, **220-221**
Zwolle 49, 50

Register van personen

In dit register van personen, samengesteld door Jeroen van Meerwijk, zijn tevens de namen opgenomen van stichtingen, verenigingen, maatschappijen en andere groeperingen die als opdrachtgevers of uitvoerenden in de tekst worden genoemd.

- Aalbers-Kollewijn, D. 97
- Aalders, B. 123
- Aalst, J. van 153
- Adams, J. 125
- Aduard, klooster 152
- Aken, Jan van 183
- AKU (Algemene Kunstzijde Unie) 58, 113
- Albarda, familie 75
- Alberts & Van Huut, architecten 106
- Albino, kalkzandsteenfabriek 37, 57, 132, 185
- Alingh, Albert 123
- Alingh, Jan 123
- Alting, Menso 13
- Amoor, Matthias 180
- Amshoff, J.P. 137
- Annerveensche Heeren Compagnie 64, 111
- Ansum, H. 204
- Apostolisch Genootschap 70
- Asser Bronwaterleiding 78
- Asser Gymnastiek Vereniging 73
- Asser IJzergieterij 38, 67, 74, 79, 98, 160, 196
- Aubry d'Arancy, L. 74
- Aukema, familie 170
- Aukema, E.F. 170
- Ausselt, molenmaker Van 153, 202
- Avébé 125

- Baart, A. 28, 102, 184
- Bähler-Boerma, Stichting 107
- Bakema, A. 112
- Bakker, J. 102
- Bakker & Timmenga, orgelfirma 170
- Bakx, H.J. 118
- Baptisten 134, 189
- Bartelds, gebroeders 127
- Bastiaans, L.A. 160
- Bataafse Petroleum Maatschappij 181
- Bazel, K.P.C. de 27, 76, 148
- Bedaux, J. 199
- Beijleveld, H.J. 132
- Beins, F.A. 83
- Bekkering, D. 125

benedictijnen 12, 19, 93, 94, 174, 175, 176
Benes, J.G.F. 76
Bennink, H. 88, 89, 90
Bentheimer Eisenbahn (Kreisbahn) 31, 50
Bentum, A. 154
Berends, H. 184
Bergen, A.H. van (klokkengieters) 80, 83, 113, 135, 144, 152, 161, 165, 167, 175, 201
Berkboom, A. 137
Berkhout, S. 73, 168
Berlage, H.P. 27, 48, 64
Beulink, H. 154
Beumer, H. 170
Beusekom, J.G. van 102
Biben, Jacobus 210
Bijl, J.W. 28, 209
Bijlaardt, J. van den 197
Bijmolt, Dirck Jans 21, 159, 172, 210
Bijnen, Jos. 155
Blaauw, C.J. 28, 135
Bloembergen, F.O. 177
Blokhorst, J.M. 114
Boekbinder, M. 83
Boelens, J. 28, 29, 62, 70, 80, 97, 102, 105, 106, 109, 112, 165, 200, 205, 208
Boelken, K.R. 174
Boer, A. de 197
Boer, J.A.M. den 68
Boer, N.A. de 114, 115
Boetzelaer, Rutger van den 102
Bogtman, A. 61
Bok, L. 138
Boks, J.W.C. 28, 110
Bolman, J.J. 75
Bolt-Roessingh, A. 112
Bon, M.G. 103
Boom, H. (podagrist) 17, 87
Boonstra, T. 70, T. 72
Boost, A. 212
Boot, J.J. 149
Bootsman, G. 30, 63
Borchhardt, J. 97, 168
Bos, B. 115
Bos, C. 114
Bos, H.M. 115
Bos, J. 142

- Bosch, B. van den 148
 Bosch, Johannes van den 52
 Bosch-Sturler, R.W. van den 191
 Bosma, T. 115
 Bosman, architect 149
 Bosscher, D. 79
 Boswinkel, G.J. 121, 201
 Böttichius, Arnoldus 210
 Böttichius, Johan 92
 Bousquet, Ph. 122
 Bouwvereniging Hooegeveen 133, 136
 Bouwvereniging Meppel 143, 148
 Braake, W. ter 78
 Brachtesende, Maria 92
 Brandes, C.C. 79
 Brederode, K.H. van 150
 Bremer, C. 127
 Brink, drukkerij Ten 149
 Brinkman, M. 28, 138
 Broek, J. van den 217
 Broekhuizen, H.B. van 62
 Broers, S. en L. 73
 Brouwer, A. 97, 144
 Brouwer, W.C. 37, 70
 Brugman, Jan de 23, 165
 Brugman, J. 155
 Bruins, J.B. 186
 Brumsteede, H.A.M. 38, 79
 Buitenplaats, museum De 106
 Bulder, E. 179
 Bulderen, C.M. van 79
 Burght, H. van der 70
 Burmania, Sjuck Gerrold van 105
 Butgen, Frerick van 123
 Buting, familie 127
- Camerlingh, Hendrik Willem 172
 Camphuis, F.P.J. 108
 Camphuis, P.A. 108, 109
 Carmiggelt, J. 26, 29, 133, 134, 135, 136, 137, 158, 167
 Christelijk-Gereformeerde kerk 70
 Christelijke Belangen, Vereeniging voor 70
 Christelijke Unie 70
 Christoph & Unmack, firma 64
 cisterciënzerinnen 12, 66
 cisterciënzers 36
 Clercq, S. de 27, 151, 185

Clooster, Reint van den 102
 Clooster, familie Van den 166
 Coehoorn, Menno van 86
 Cohen, D. 79
 Collard, I. 75
 Collette, J. 70
 Compagnie, Annerveensche Heeren 54, 64
 Compagnie der Dieverder, Leggeler en Smilder Venen 132
 Compagnie van Vijfduizend Morgen 133
 Compagnie, Zuidwolder 217
 Coninck, familie De 166
 Coöperatieve zie ook Zuivel
 Coöperatie Bunne 200
 coöperatie 'Excelsior' 170
 Coöperatie, Verenigde Landbouw 153
 Coöperatieve aardappelmeelfabriek 'Hollandia' 153, 154
 Coöperatieve aardappelmeelfabriek 'Oostermoer' 58, 125
 Coöperatieve aardappelmeelfabriek 'Wildervank' 111
 Coöperatieve Landbouw(ers)bank Meppel 26, 57, 82, 149-150
 Coöperatieve Landbouwersbond Handelsvereniging 'Ons Belang' 78
 Coöperatieve vereniging 'Eigen Haard' 77
 Coöperatieve vereniging Kiemhuis 122
 Coöperatieve stoomzuivelfabriek 'Dwingeloo' 103
 Coöperatieve stoomzuivelfabriek 'De Hoop' 93
 Coöperatieve zuivelfabriek 'Algemeen Belang' 179, 188
 Coöperatieve zuivelfabriek 'De Eendracht' 216
 Coöperatieve zuivelfabriek 'De Onderneming' 57, 165
 Coöperatieve zuivelfabriek 'De Venen' 142
 Coöperatieve zuivelfabriek DOC Kaas 136
 Coöperatieve zuivelfabriek 'Gemeenschappelijk Belang' 126
 Coöperatieve zuivelfabriek 'Halen' 137
 Coöperatieve zuivelfabriek 'Nooit Gedacht' 133
 Coöperatieve zuivelfabriek 'Ons Belang' 201
 Coöperatieve zuivelfabriek 'Wapserveen' 201
 Coöperatieve zuivelfabriek/korenmalderij 'Diever' 98
 Copijn Groenadviseurs 106
 Copijn, J. 29, 75
 Courant, Meppeler 149
 Courant, Provinciale en Asser 78
 Cox & Charles, firma 88
 Crans, Cyprianus 127
 Cremer, J.T. 74, 208
 Croonen, K.L. 25, 134
 Crossley 195
 Cuypers, Ed. 119, 172, 189, 202
 Cuypers, J.Th.J. 25, 80, 117
 Cuypers, P.J.H. 72, 183
 Cuypers jr, P. 25, 80, 117
 Cuypers-Stoltzenberg, atelier 190

Daan, G. 89
Daan, S. 109
Daanje, J. 116, 220
Dalen, W.G.F. van 79
Dam & Zn, L. van (orgelbouwers) 70, 126
Dam, P. van 105, 152, 162
Danlon 58, 113
Danser, A.J. 149
Datama, S.J. 170
Decker, Jan Jansz. 21, 162, 175
Dedem, G.A. baronesse van 204
Deinum, S. 80
Dekker, A.S.J. 174
Dekker, Hendrik Caspar 23, 133
Dekker, J. 111
Deodatus, F. 168, 170
Derks, R. 178
Dicke, F. 134
Diepholt, Margaretha van 175
Dijk, D. van 134
Dijkstra, B. 149
Dijkstra IJ.S. 114
Dijkstra, J. 88, 97
Dijkstra, P.S. 132
Dijkstra, Y. 114, 184
Dijkers, A. 136
Dijkers, G. 148
Dilling, K. 209
Dinkgreve, S.G. 79
Dockter, J. 142
Dommers, L.B.J. 152, 153
Dongen, Cornelis van 203, 204
Dongen, J. van 28, 70, 91, 92, 114
Dongen, Rutgert van 163
Dongen tot Oldengaerde, Cornelis van 102
Doornbos, J. 111, 216
Dorhout Mees, A. 76
Dörnberg Heiden, Frederik Otto baron van 74
Douma, C. 115
Draayers, H. 162
Draisma de Vries, dakpannenfirma 37
Draka 113
Drentha 113
Drenthe, N.V. Het Landschap 165, 208
Drenthe's Veste 88
Drenthina, metaalfabriek 137
Drentsche Bouwmaterialenhandel 'Concordia' 99
Drentsche en Asser Courant, Provinciale 78

Drentsche Kanaal Maatschappij (DKM) 55, 118, 152
 Drentsche Landontginning Maatschappij Griendtsveen 153
 Drentsche Veen- en Middenkanaal Maatschappij (DVMKM) 55, 140
 Drentse Landbouwersbank 57
 Drentse Ondermelk Organisatie (DOMO) 57
 Drentse Zuivelbond 128
 Dresme, J. 134, 218
 Drewes, L. 160
 Drews, familie De 210
 Dreyman, Bernard 134
 Driessens, W. 90
 Drijber, L. 199
 Droste zu Vischering, M.F. graaf 64
 Druten, J. van 79
 Dudok, W.M. 28
 Duintjer, Itha, Krayen en Van Willigen, architecten 72
 Duitgenius, A. 149
 Duitse Orde 12
 Dumonceau, Jean Baptiste 107
 Dusseldorp, A.M. van 137, 138
 Duurswoude, Albert Pieters van 168

Ebbinge, A.E. 61
 Ebbinge, L.W. 135
 Echten, familie Van 104, 140
 Echten, Elisabeth van 102
 Echten, Roelof van 15, 133
 Echten tot Echten, Johan baron van 134
 Echten van Dongen, Nicolaus Harm baron van 126
 Eeftingh, Warse Tonnis 125
 Eerdman, M. 175
 Egmond, Karel van, hertog van Gelre 12, 86
 Ehl, J.J. 158
 Eijsbouts, klokkengieterij 88
 Eilerts de Haan 147
 Eisenbahn, Bentheimer 91
 Eldering, H. 28, 60, 81, 114
 Elema & Zn, L.J. 166, 167
 Ellents, familie 62, 214
 Ellents, Coenraad Wolter 62, 74, 168
 Ellents, Wolter Henrick 62
 Ellents-van Iddekinge, C.R.M. 62
 Elmpt, A.Th. van 155
 Elsberg, Th. van 190
 Elsinga & Zn, L.J. 124
 Engberts, J. 151
 Enkalon 113

Enklaar, H. 70, 76
 Erkelenswijk, J.A. 83
 Erkelenswijk, W.H. 83
 Ernst, W. van 161
 Etstoel 12, 15, 128, 172, 173
 Everaerts, E.L. 190
 Everts, familie 63
 Ewsum, Johan van 168
 Ewsum, Onno van 168

Faber-Harsema, H.F. 79
 Falize, A. 91
 Feenstra, G. 62
 fietsenfabriek zie Mustang 67
 Flentrop, orgelfirma 144
 Florack, gebroeders 72
 franciscanessen 155
 Frederik, prins van Nassau 120
 Freytag, H.E. 83

Galen, Christoph Bernhard (Berend) van 15, 53, 86
 Gantzert, A.C.E. 192
 Garrels, Rudolf 62
 Gelder, J. van 102
 Gelre, hertog Karel van 12, 86
 Geraedts, W. 88, 190
 Gerdes, E. 190
 Gereformeerde-Vrijgemaakte kerk 70
 Germans, J.H. 144
 Geurtsen, D.S. 76
 Giffen, A.E. van 41, 98, 198
 Gijbelandt, Joan 199
 Giudici, C.G.F. 16, 67
 Glasfabrieken, Verenigde 153
 Glasmuseum 134
 Göbel, J.F.A. 28, 70, 76
 Godschalk, M.M. 77-78
 Gogh, Vincent van 31
 Gommer, H. 125
 Goossen, F. 64
 Gorcum, W. van 172
 Graaf, molenmaker De 131
 Graaf, orgelbouwer De 134
 Graaf, J. 189
 Granpré Molière, Verhagen & Kok 133
 Gratama, M.O. 206
 Gratama, S. 75, 170
 Grave, Jan Albert de 62, 105, 204
 Greve(ij)link, Lambertus 54, 64, 65

Grevijlink, W.R. 62
Griemink, H. 162
Griendt, gebroeders E. en J. van der 55, 153
Groen, C.J. 70
Groeneveld, W.B. 109
Groenwold, J.R. 127
Groningen, bisschop van 13
Groot, J. 118
Groot, P. de 102
Gros, D.B. 179

Haak Oosting, Jan 74
Haan, T. de 28, 76
Hadders, familie 189
Hagels, G. 92
Haikens, A. 154
Hajema, H. 199
Halbertsma, H.P.N. 150
Hall, F. van 151
Hamdorff, W. 190
Hammes, C. 87
Hannoverische Waggonfabrik 111
Hardeman, C. 118
Hardenveld, J.M. 81
Hartman, predikant 140
Hartogh Heijs van Zouteveen, E.P.J.W. 75
Have, J. van der 123
Havelaar, J.P. 72
Haveman, J. 132
Havermans, W.O.D. 199
Havermans, Y.D. 38, 77, 78, 168
Haye, Jan de la 54
Hazeu, J.P. 91
Heené, A.E.M. 196
Heerspik, F.H. 127
Heide, P. ter 151
Heidemaatschappij, Nederlandse 42, 208, 209
Heiden, familie Van 210
Heiden, Alexander Carel van 210, 212
Heiden Reinestein, Louis graaf van 214
Heijningen, H. van 151
Heineman, W.A. 144
Helbers, G.C. 71
Helder & Co, dakpannenfirma 37
Heloma, N. van 121
Hemony, gebroeders 105, 134
Hendrik II, Duits keizer 11
Henri, C. 102
Hesseling, familie 109

Hesselink, W.J. 109
Heukelom, M.C.J. van 162, 163
Heutsz, J.B. van 87
Heystee & Co, firma 89
Hidding, A. 138
Hiddingh, H.J. 124
Hiemstra, familie 137
Hilbingh, Jan 123
Hilkemeyer, J.J. 157
Hillebrand, J.A. 191
Hillebrands, H.C. 170, 186
Hinsz, A.A. 84, 165, 168
Hirsch, S. 79
Hoegsma, A.E. 29, 135
Hoekzema, G. 134, 211

Hoekzema, H. 127, 218
 Hoekzema, K. 25, 211
 Hoeufft van Velsen, J.P.E. 88
 Hofman, G. 134, 135, 136
 Hofstede, P. 79
 Hofstede, Roelina Johanna 74
 Hofstede, Wolter Hendrik 66, 75, 78
 Hofstee, H. 106
 Hofsteenge, J. 142, 160
 Hofsteenge, R. 160
 Hoge, J.G. 118
 Hogenesch, H.B. 125
 Holland Tyre 78
 Hollandia, aardappelmeelfabriek 153, 154
 Hollandia, strokartonfabriek 90
 Hollema, bureau 105
 Holthe tot Echten, familie Van 135
 Holthe tot Echten, A.W. van 55
 Holthe tot Echten, jhr. H.G. van 76, 216
 Holthe tot Echten, jhr. J.H. van 137
 Holthe tot Oldengaerde, jhr. A.W. van 204
 Holwerda, J.H. 41
 Homan, A. 71, 199
 Homan, B.L. 127
 Homan, J.K. 102
 Homan, Lucas 172
 Hommes, B. 172
 Honeywell 113
 Honning, L. 190
 Hooff, H. van 202
 Hooft, familie 't 196
 Hooge, J.R. 118
 Hoogerbrugge, Maria Jacoba 185
 Hoorn, W. van 185
 Hope, Henri 71
 Hoppinck, Albert 168
 Hora Siccama, F., H. en W.R. 109
 Hora Siccama, W. 108, 109
 Hora van Holthe tot Echten, jhr. J. 218
 Horenkens, Steven 108
 Horn, J.O.C. ten 70, 75, 114
 Horing, J. 116
 Hospers, J.R. 115
 Houten, J. van 25, 29, 63, 76, 77, 105, 165, 188, 208, 220
 Houten, J.H. van 78
 Houwink, J.P.P. 148
 Houwink, R. 149

Huberts, molenmaker 119, 153
Huizing, K. 220
Hulsbergen, H.M. 29, 129, 177, 204
Hulsbergen, H.W. 26, 148, 150
Hummel, J. 98
Hunebed Informatiecentrum, Nationaal 83
Hunse, molenmaker 172
Hunse, R. 38, 67
Huurman, P.M.A. 67, 70

Iddekinge, J.H. van 108
IJsbrands, pannenfabrikant Lucas 37
IJzergieterij, Asser 67
In- en Kniphuizen, Haro Caspar van 163
Ingwersen, W. 199
Intze 91, 150
Isselmuiden, Geertruid Agnes van 95
Istha zie Duintjer

Jans, J. 152, 158
Jansen, D. 114, 115
Jansen, P. 158
Jansen & Boogerd, baksteenfirma 37
Jansen van Galen, J. 28, 67, 68, 74, 76, 78
Janssen, C.F. 175
Janssen, P.W. 53, 121
Janzen, J. 26, 149
Janzen, P. 25, 149, 178
Joling, W.J. 115
Jong, A.J.M. de 114, 115
Jong, M. de 117
Jong, Wilhelmina Adriana Maria de 81
Jong van Beek en Donk, H. de 81
Jonge, H. de 81
Justitie, ministerie van 53, 190, 193

Kalfsbeek, bureau C. 192
Kalk, D. 63, 125, 127, 154
Kalk, J. 79, 125
Kalk, gebroeders 154
Kalk & Zn, J. 83, 190
Kammer, R. 65
Kamp, Jan Harmensz 144
Kamphuis, familie 110
Kamps, H. 100
Karel V, keizer 12
Karel van Gelre 12, 86
Karelse Van der Meer, architecten 71
karmelieten 25, 134

Kars, M. 92
Kemkers, G. 166
Ketel, familie 97
Kiemhuis, zie Coöperatieve
Kinderwereld, speelgoedmuseum 169
Klein, G. 131
Kleinenberg, A.H. 189
Kleinenberg, B.T. 218
Kliphuis, timmerman 65
Klok, J. 190
Kloot Meijburg, H. van der 70
Klunder, H. 93
Knijtijzer, H. 28, 139, 145
Kniphorst, C.E. 63
Kniphorst, C.I. 75
Kniphorst, M.M.J.J. 63
Kniphuisen, Johannes 126
Knuttel, G. 27, 76
Koetsier, J. 79
Kok, W.A. 179
Kok zie Granpré Molière
Kolthoff, familie 136
Kommers, A. 23, 71, 83
Kool, A. 137, 148
Koops, Geert 173
Korma, J.W. 119
Kornput, Johan van den 86
Kort, J. 119
Kortenhorst, L.A. 102
Korteweg, S.C. 185
Kramer, gebroeders 90
Kramer, P.J. 185
Kraus, J.S. 109
Kraye zie Duintjer
Krikke, J. 149
Kroes, H. 25, 117, 118
Kröller-Müller, A.G. 64
Kromhout 195
Krook, J. 160
Krop, H. 79
Krops, J.B. 190
Kruger, J. 28, 115
kruisheren 183
Kuerten, A.A. 210
Kuilen, W. van der 114
Kuiler, J. 160
Kuipers, R. 25, 144
Kuipers, Tj. 25
Kuller 196

Kuypers, H. 155
Kymmell, familie 130, 165, 168, 169
Kymmell, J.L. 129
Kymmell, J.W. 170
Kymmell, L.N. 206
Kymmell, S.C. 79
Kymmell, Wolter 129

Labertee 139
Lamberts, weduwe J. 78
Landbouwersbond zie Coöperatieve
Landbouwhogeschool Wageningen 208
Landschap 23
Lanting, familie 220
Lanting, J.N. 41
Lanting, R. 220
Leeser, T. 150
Leeuwen, J.E. van 138
Leger des Heils 70
Legro, J.G. 106
Leichel, E. 159
Lelyveld, J. 80, 92

- Lesturgeon, A.L. 17, 87, 219
 Levie, G. 90
 Levie, J. 76
 Lier, H.H. van 74
 Lier, J.H.P. van 74
 Lier, Johannes van 23, 74
 Ligthart, J. 17
 Lijnslager, E. 151
 Lindeman, P. 155
 Linneman, R.E.O. 108
 Linthorst, Allegonda van 199
 Linthorst Homan, familie 129, 130
 Linthorst Homan, J. 129
 Lippe, bisschop Otto van 12
 Locaalspoorweg-Maatschappij, Noordooster 50, 112, 119, 123, 172-173, 189, 202
 Lodewijk Napoleon 16, 67
 Loen, Batine van 102
 Lok, D.J. 149
 Lokhorst, J. van 25, 72, 73
 Loo, J.M. van de 37
 Lubbers, G. 83
 Lunsingh, familie 159
 Lunsingh, Warmolt 206
 Lunsingh Tonckens, J. 137
 Lunsingh Tonckens, Joachim 206
- Maarschalkerweerd, orgelfirma 118
 Maathuis, firma 132
 Maatschappij, Bataafse Petroleum (BPM) 181
 Maatschappij Klazienaveen 139, 140
 Maatschappij, Nederlandse Aardolie (NAM) 58, 181
 Maatschappij van Weldadigheid zie Weldadigheid
 Maatschappij, Vuilafvoer (VAM) 207
 Mackay, Th.Ph. baron 172
 Marechaussee 135, 139, 186, 192
 Marechaussee, Eerste Commandement Groningen der 89
 Marissen, Roelfien 102
 Masseling, H. 219
 Masselink, H. 208
 Mastenbroek, Clary 106
 Maurits, prins van Oranje 14, 85
 Medendorp, J.D. 197
 Medendorp, P. 214
 Meek, O.M. 188
 Meere, Abraham 210
 Meeuwes, familie 129

Meeuwes, K. 136
Meij, S. van der 154
Meijer, A. 137
Meijer, P. 179
Meijer, R. 113
Meijering, H. 127
Meindersma, D.E. 109
Meisterlin, Johan Philip 168
Memelink, J.H. 64
Mensink, J.G. 71
Mensink, P.K. 71
Meppeler Courant 149
Meppelink, J.D. 90
Mepsche, familie De 84
Metzelaar, J.F. 190, 193
Metzelaar, W.C. 25, 26, 48, 135, 146, 190, 191, 192, 193, 194, 195
Meurs, H. van 76
Meursing, A. 123
Meursing, J. 153, 154
Meyring, H. 111
Meyring-Homan, H.G. 111
Milly van Heiden Reinestein, familie De 213
Milly van Heiden Reinestein, Anna S.D. de 211
ministerie zie Justitie, Waterstaat
Modderman, C.J.M. 103
Modderman, Tonco 108-109
Möhlen, M.A. von der 79
Molen, H. van der 120
Monsma, D. 26, 28, 143, 146, 150
Morshuis, H. 205
Mos, P. 176
Mulder, M.H. 97
Müller, Christiaan 205
Muller, Nicolaus 62
Muller, Wout 106
Müller & Co, Algemene Exploitatie Mij 64
Münster, bisschop van, zie Galen
museum 'Ellert en Brammert' 182
Mustang Fietsenfabriek 67

Naarding, Jan 183
Naber, Z. 114
Napoleon 49
Nassau zie ook Maurits, Willem
Nassau, Friese huis 15
Nassau, Frederik van 120
Nassau, H.J. 73
Nassau, Willem Lodewijk van 14, 53, 110
Nassaucollege 73

Nathans, M. 79
 Natuurmonumenten 138, 163
 Ned. Herv. zie Vereniging 71
 Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM) 58, 181
 Neisingh, J. 27, 172, 184
 Nering Bögel, ijzergieterij 38, 79
 Nes, J.M.A. van 76
 Nicolai, A.C. 28, 152, 180
 Nicolas, J. 172
 Nicolas & Zn, F. 88
 Niekerk 124
 Nieman, J.D. 70, 126
 Nijboer, G. 160
 Nijboer, J. 83
 Nijenbrinks, F. 162
 Nijenhuis, H. 61
 Nijenhuis, J. 127
 Nijhuis, A. 184
 Nijhuis, G. 27, 109
 Nijland, G.J. 201
 Nijsingh, H. 206
 Nijsingh, J. 165
 Nobel, De, glazenier 102
 Noblesse, La, atelier 163
 Noorden, Claes 105
 Noordewier, T. 151
 Noordooster Locaalspoorweg-Maatschappij, zie Locaalspoorweg-Maatschappij
 Noyons, firma Ch. 120
 Nysingh, familie 205
 Nysingh, Albert 205

Oeckelen & Zn, firma P. van (orgelbouwers) 81, 92, 97, 124, 129, 134, 141, 154, 161, 165, 172, 177, 185, 191, 199, 205, 210
 Offerhaus Westra van Holthe, S.J.G.A. 204
 Offringa, R. 185
 Ohnis, L.J.L. 123
 Oldenhuis, Gesina 168
 Ontginning Smilde NV 185
 Oosten, A. van 28, 70, 76, 78
 Oosterhoudt, D.E. van 122
 Oosterman, A.A. 115
 Oosting, H.J. 74, 75, 79
 Oosting, J.H. 172
 Oosting, R. 117
 Oosting, W.S.J. 115
 Oostingh, A. 154
 Openbare Scholengemeenschap Assen 73
 Os, A. van 28, 155
 Otten, G. 27, 29, 95, 141, 146, 148, 149, 177, 179

Otten, J. 149
Otterloo, Van 72
Overijsselse Kanaalmaatschappij 92
Oving, H.E. 139

Paasloo, familie Van 141
Padberg, B. 134
Pander, Pier 106

Pauw, Adriaan 132
 Peer, J.S. van 182
 Peereboom Voller, J.D. 115
 Pelinck, familie 160, 215
 Penaat, Meta 109
 Pet, R.J. en J.P.A. 136
 Peters, C.H. 25, 73, 88, 89, 114, 121, 135, 146, 152, 183, 212
 Petit 135
 Picardt, Johan 80, 88
 Pierson, A.C. 192
 Pieter, kapittel van Sint 142, 188
 Plooy, B.W. 145
 Postema, G.B. 78
 Postma, D.J. 145
 Prins, R. 138
 Proper, J. 84, 88, 132, 140
 Protestanten Bond, Nederlandse 81
 Prummel, J.H. 27, 186, 187, 190
 Puritfabriek 57, 139, 140
 Put, Arent van de 144

Quanjer, J.E.D. 103
 Quist, W. 72

Raalte, A.C. van 184
 Raat-systeembouw prefab beton 105, 181
 Rabenhaupt, Carl 88
 Radeker, Johannes 62
 Rahder-Van der Lely Venendal 135
 Ratering, H. 142
 Rebenscheidt, familie 185
 Reiling, Gertruud 125
 Reinders, B. 132, 137
 Reinders, H.C. 107, 109
 Reinds, L. 60, 82, 184, 187
 Reitsma, E. 28, 106, 211, 212
 Reitsma, L.H. 106
 Remonstrants Gereformeerde Gemeente 149
 Rensen, J. 115
 Rensing, C.W. 79
 Riele, W. te 25, 88
 Righetti, Francesco 71
 Rigterink, J. 220
 Rijk, Jan de 105
 Rijksluchtvaartschool 105, 106
 Rijkspolitie 167, 194
 Ripperda, Ida Elisabeth 168

Ritmeijer, P.A. 138
Ritsema, J. molenmakers 91, 98, 160, 201
Robard, L.Q. 136
Robbers, J.G. 190, 193, 194
Robson, T.J. 192
Roelfsema, P.R. 37, 132
Roelfsema, paardenhandelaar 214
Roëll, H.E.E. 74
Roessingh, L.A. 112
Röling, M. 106
Ronner & Zn, K. 149
Roodbaard, L.P. 29, 67, 74, 109
Roosenburg, D. 143
Roosmalen, Van 190
Rörink & Van den Broek 221
Roseman, H. 90
Rossem, W. van 88
Rossum, Jan van 102
Rozema, E. 160
Rozeman, H. 152
Ruf, J. 119
Ruiter, O. de 180
Ruiter, M. 144

Salverda, familie 186
Samenspel, speelgoedfabriek 205
Sanders, B. 123
Schaaf, Van der zie Wouda
Scheer, D.H. van der 17, 87
Scheuer & Zn, J.C. (orgelbouwers) 123, 134
Scheure, J.C. 92
Schijve, M.I. 89
Schiller, C.H. molenbouwer 93, 216
Schnitger, Arp 165
Schnitger, F.C. 144
Schoenaker, J. 185
Schoenmaker, H. 103
Scholte, Hendrik 153
Scholten, H. 117
Scholten, J.E. 109, 139, 140
Scholten, W.A. 55, 139
Schonenborch, Johannes 129
Schonenborch, Wolter 126, 198
Schotanus, A. 167, 171
Schoute, J.C. 110
Schubert 138
Schuiling, R. 127
Schuiling, vervener 215
Schulte, J.H. 118

Schut, J. 73
Schuurman, D. 118
Schwartzburg, Johann Michael 205
Selbach, familie Van 210, 212
Sems, Jan 54
Servatius, G.E. 76
Servatius, N.E. 185
Servatius, W.O. 102
Sichterman, familie 214
Sichterman, Anna Geertruid 62
Sickmans, Nicolas 162, 170
Sigers, familie 106
Sikma, T. 217
Simon, François 92
Simonsz, Paulus 85
Slingenberg, familie 91
Slingenberg, A. 91
Slingenberg-Rikkers, J.A. 91
Sluijmer, Joh.S. 218
Sluis, Klazien 139
Sluter, B. 187
Smallenbroek, A. 29, 70
Smallenbroek, J. 25, 26, 27, 29, 70, 76, 78, 84, 134, 135, 166
Smeenge, H. 150-151
Smeenge, J. 142
Smid, H. 140
Smilde, Klaas 178
Smit, A. 168
Smit, F. 190
Smit, H. 139, 162
Smit, Johanna 74
Smit, molenaar 172
Smits & Zn, firma A.H. 88
Snoeken, familie 129
Soppe, J.B. 91
Sorg, Abraham Martinus 23, 71, 74, 104, 144, 185
Spaan, C.J. 23, 70
spoorwegen zie ook Bentheimer, Hannoverische, Locaalspoor, Staatsspoor,
Stoomtram, Tram
Spoorwegen, Nederlandse 50
Springer, L.A. 91, 94, 150
Staatsbosbeheer 42, 73, 112, 119
Staatsspoorwegen 31, 150
Stahl, G. 149
Stamfeld 138
Starmans, J. 80
Starmans, P. 106, 114, 120
Staten-Generaal 14
Steeg, Lucas ter 205

Steenbergen, Mechteld van 129
Steeneken, S.F. 70, 126
Steenhuis, R.M.J.A. 78
Steenmeijer, J.A. 77
Stein, G.C.J. 112
Stel, G. 74, 124, 171
Sterenbergh, J.J. 115
Stern, J. 83
Sterre, P. van der 171
Stevens, A. 83
Stevens, G. 160
Stheeman, familie 147
Stichting zie ook Vereeniging
Stichting Bähler-Boerma 107
Stichting Beileroord 81
Stichting Het Drentse Landschap 95
Stichting Orvelte 165
Stichting Oud-Drenthe 110, 202

- Stichting Rolder Woningbouw 172
 Stichting 'Vacantie en Rustoord Den en Duin' 159
 Stieltjes, T.J. 92
 Stoffer-Holtier, familie 110
 Stoltzenberg, F. 72
 Stooker, Jan Hendriks 78
 Stoomtram Maatschappij (DSM), Dedemsvaartsche 50, 91
 Stoomtram Maatschappij (EDM), Eerste Drentsche 50
 Stoppelaar Blijdenstein, H. 79
 Straten, W. van 28, 139, 152, 180
 Strating, molenaar 119
 Stratingh, J.J. 174
 Strikwerda, T. 114, 115
 Strootman, J. 195-196, 196
 Strümphler, J.S. 209
 Struuck, Anna 129
 Struuck, Gerardt 129
 Struuck, Joan 129
 Struyk 124
 Stuivinga, J. 27, 28, 70, 74, 113
 Stuivinga, Th. 28, 70, 113
 Stulting & Maarschalkerweerd, orgelbouwers 157
 Sturler-Oosterhoudt, douairière De 123
 Sturm, G. 72
 Stuvél, G. 83, 162
 Sucha, Carl Rabenhaupt baron van 15
 Suermondt, Jan 86
 Swieten, Gerard Adriaan van 53, 121
 Swieten, F.H.L. van 121
 Swildens, J.J. 118
- Tangerman, G. 70
 Tetrode, C.M. 71
 Tetrode, G.P. 79
 Thijnen, Meindert van der 88, 91
 Thompson, exportslachterij 78
 Thöne, J.C.A. 153, 154
 Thoof en Labouchère, tegelfirma 37, 119, 173, 189, 202
 Thorvaldsen, B. 140
 Thürkow, F.G. 78
 Tiddens, G.H. 105
 Tieben, E. 190
 Tiktak, K. 109
 Timmenga zie Bakker 170
 Timmerman, E.J.A. 108
 Timmerman, T. 114
 Tonckens zie ook Lunsingh

Tonckens, familie 135, 159, 190, 206, 207
Tonckens, E.J. 190
Tonckens, J. 160
Tonckens, M. 216
Tonckens, Wijncko 93
Tonsbeek, H.G. 174
Topografische Dienst 115
Tramweg Maatschappij, Nederlandsche (NTM) 50, 122, 184, 186
turfstrooiselfabriek Klazienaveen 139
turfstrooiselfabriek Veldkamp 181

Udema, exportslachterij 126
Udema, G. 126
Urk, Thijs van 141
Utrecht, bisschop van 12, 86, 112

Valkenstein, A. van 74
Veen, J.H. van der 113
Veen, W. van 185
Veenhoven 185
Veeningen, R. 176
Velde, H. van der 64
Veldkamp, A. 119, 181
Veldkamp, turfstrooiselfabriek 181
Vemde, A.J. van 129
Venendal 135
Verbeeck, A. 165
Verdenius, J.W. 79, 114, 175
Verdugo, Francesco 86
Vereeniging tot Bevordering van Christelijke Belangen 70, 134
Vereeniging N.H. Stichtingen voor Zenuw- en Geesteszieken 71
Vereeniging School met den Bijbel 170
Verenigde Landbouw Coöperatie 58
Vereniging, Asser Gymnastiek 73
Vereniging tot Christelijke Verzorging van Krankzinnigen 211
Vereniging voor Evangelisatie 177
Verhagen zie Granpré Molière
Vermaten, Pieter 141
Verschuieren, orgelbouwer 113, 118
Verschuuren, A. 92
Verwer, L.G. 209
Vingboons, Philips 22
Visser, A. 134
Visser, W. 192
Vlies, A. van der 129
Vlot, C. 131
Volkers, C.J. 92
Volkshogeschool 129
Vollebregt, J.J. 183

Vos, H.A. de 117
 Vos, L. 199
 Vos van Steenwijk, familie De 95
 Vos van Steenwijk, Jan Arent Godert de 95
 Vos van Steenwijk, J.H. baron de 95
 Vos van Steenwijk, Reint Hendrik de 94
 Vos van Rijswijk, J.H. 109
 Vries, A. de 70, 208
 Vries, Anne de 17
 Vries, H. de 27, 124
 Vries, M. de 26, 73, 78, 114
 Vrieze, P.L. de 134, 159, 210
 Vrij, Wilhelmus Jacobus de 159
 Vrijman, J.A.W. 26, 73, 89
 Vroom jr, J. 30, 107, 212
 Vroom sr, J. 30, 78, 79, 91, 109
 VVV 114

Waard, G.J. de 76, 78
 Walcker & Co, E.F. orgelfirma 145
 Warff, L. van der 169
 Waterschap 'De Oude Vaart' 82
 Waterschap Hunze en Aa's 212
 Waterschap Oostermoerse Vaart 214
 Waterschap Wold Aa 140
 Waterstaat, ministerie van 23
 Weerd, W. de 140
 Wegerif, A.H. 204
 Wegewaert, Henrick 171
 Wegewaert, Kiliaen 140
 Wegewaert, Willem 88
 Weijenhorst, Johanna Agnes van 203
 Weijs, R.J. de 65, 154
 Weldadigheid, Maatschappij van 16, 29, 52, 53, 119, 120, 121, 122, 190, 197, 209
 Welvelde, Swer Jorrien van 163
 Welvelde, Zeino Jan van 163
 Welveldt 124
 Wensen, J.C.L. van 209
 Werckmeister, Johan die 20, 80, 102, 129, 162, 171, 175, 176, 177
 Wesseling 103
 Wessels, H. 134
 Westerbeek, François van 119, 157
 Westerling, F. 159
 Westra, H. 76
 Westra van Holthe, familie 204
 Westra van Holthe, A.W. 204
 Wieringa, G. 137, 162, 184
 Wieringa, W. 27, 90, 137, 162

Wiertsema, H. 127, 159
Wiese, Olga 106
Wijck, jhr. H. van der 172
Wijdieks, J.G. 196
Wijker, C. 134
Wijkmans, J. 107, 211
Wijn, S. 190, 193
Wijs, R.J. de 65, 154
Wilco, conservenfabriek 78
Wildeboer, J. 137
Wildervank zie coöperatieve
Willem III (stadhouder) 15
Willem IV (stadhouder) 15

Willem I (koning) 16
 Willem Lodewijk zie Nassau
 Willems, E. 170
 Willigen, H. de 103, 137
 Willigen, Van zie Duintjer
 Willinge, familie 169
 Willinge Prins, P.R. 64
 Willmaring, A. 196
 Wind, H. 23, 191, 192
 Winsingh, familie 169
 Winters, H. 126
 Winters, H.C. 25, 73, 140, 152
 Winterswijk, J. 132
 Wispelwey & Co, G.J. gieterij 196
 Withaar, P.A. 149
 Witpaard, J. 158
 Witzand, H. 26, 105, 147, 178, 179
 Woerd, R. van der 26
 Wolters, Femmien 141
 Wolters, Roedolf 62
 Woningbouw Stichting, Rijksambtenaren 77
 Woningbouw, Stichting Rolder 172
 woningbouwstichting voor onderofficieren 'Arbeid Adelt' 73
 woningbouwvereniging 'De Eendracht' 90
 Wou, Geert van 129, 175, 177
 Wouda H., & Van der Schaaf 129, 176, 177, 185
 Wouda, zeilmakerij 149
 Wuisman, K. 115

 Ydema, J. 92, 117

 Zantvoort, F. 114
 Zegering Hadders, J. 115
 Zenuw- en Geesteszieken zie Vereeniging 71
 Zilverberg, molenmaker 176
 Zondag, H.A. 26, 76
 Zondag, J. 134
 Zondag, T. 186
 zuivelfabriek zie ook coöperatieve zuivelfabriek
 zuivelfabriek/korenmaalderij 'De Goede Verwachting' 131
 zuivelfabriek 'De Vooruitgang' 200
 Zwaagstra, M. 105
 Zwikker, A. 130

Verantwoording van de afbeeldingen

Foto's

Alle foto's zijn vervaardigd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), met uitzondering van die gemaakt door:

Flying Focus, Castricum: p.4, 42, 44 o., 49, 51, 55, 60, 67, 86, 101 b., 108, 120, 144, 164 b., 173, 187, 191 b.

Plattegronden en opmetingstekeningen

B. Stamkot, Cart. Buro MAP, Amsterdam: p. 8, 12, 68, 85 o., 143 en achterschutblad.

R.G. Bosch van Drakestein, Utrecht: p. 104 l.b. (naar tekening Provinciaal Museum Drenthe, bureau Monumentenzorg, 1978), p. 129 b. (architectenbureau Theo Vlaanderen, bestektekening 1984), p. 169 l.b. (naar tekening architectenbureau Uiterwijk b.v., bestaande toestand, 1985), p. 213 b. (naar tekening Gemeentewerken Zuidlaren, bestektekening, 1986).

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist (getekend en naar eigen waarnemingen bijgewerkt door B.H.J.N. Kooij): p. 62 (naar tekening architectenbureau Feenstra en Broekhuizen, Arnhem en architect J. Boelens, Assen 1935), p. 87 r.o. (naar tekening J. Boelens, Assen 1953), p. 96 b. (naar tekening J. Boelens, Assen 1955-'57), p. 133 (naar tekening architectenbureau De Vrieze en Dekker, Groningen 1967 en reconstructie oudere fasen door T. Brouwer, RDMZ), p. 145 o. (naar tekening architectenbureau W.A. Heineman, Velp 1964), p. 182 o. (naar tekening RDMZ no. 32483 en 32484), p. 198 o. (naar tekening architectenbureau J. Boelens, Assen 1948).

H.F.G. Hundertmark, Oss: p. 69 o. (naar tekening van Team 4 Architecten en Adviseurs b.v., Groningen 1994, architectenbureau Prof. Ir. P.H. Tauber b.v., Alkmaar 1975, Bureau Monumentenzorg Drenthe, A. van der Velde, Assen en eigen waarnemingen).

Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (SHBO) Arnhem: p. 64 b.

Historisch topografische afbeeldingen

J. Kuyper, *Atlas van Nederland en de Overzeesche Bezittingen*, Leeuwarden 1866 (reproductie Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam): voorschutblad.

I. Tirion, *Hedendaagse of Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, Amsterdam 1740 (reproductie RDMZ), p. 13.

W. Bakker & H. Rusch, *Ons Eigen Land: Eenvoudige atlas van Nederland*, Zeist 1961 (35ste druk; reproductie RDMZ), p. 18.

Provinciaal Museum, Assen, p. 14, 15, 53 b..

schutblad achter

